

JURA

A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja

8. évfolyam
2002. 2. szám

TARTALOM

STUDIUM

<i>BARCSI TAMÁS:</i>	Az erény mint alapvető etikai fogalom elméleti és gyakorlati vonatkozásairól	5
<i>XAVIER BOISSY:</i>	A törvények alkotmányellenességének vizsgálata Franciaországban: az elutasításától az elfogadásig	13
<i>CHRONOWSKI NÓRA:</i>	A szabadsághoz és a személyi biztonsághoz való alapvető jog	22
<i>HUBAY GÁBOR:</i>	A biztosításközvetítés „árnyoldalai”, avagy a jutalék visszakövetelésének jogalapja	31
<i>KAJTÁR ISTVÁN:</i>	Architektúra a jogi kultúrtörténetben	35
<i>KISS LÁSZLÓ:</i>	A névjog mint alkotmányos alapjog	45
<i>KORINEK LÁSZLÓ:</i>	A kriminológia fogalma, feladata, helye a társadalomban és a büntügyi tudományokban	59
<i>NEMESSÁNYI ZOLTÁN:</i>	Ingyenes bizomány?	68
<i>PERES ZSUZSANNA:</i>	Házassági szerződések a törvény és a gyakorlat szerint a XVIII–XIX. századi Magyarországon	77
<i>POLYÁK GÁBOR:</i>	Közérdek és kiegyensúlyozottság a médiaszabályozásban	87
<i>SZILOVICS CSABA:</i>	Marketing beáramlása a magyar közpénzügyi rendszerbe	102
<i>VISEGRÁDY ANTAL</i>	Újabb esetvonalások a posztmodern jogbölcseleti irányzatok tablójához	109

COLLOQUIUM

<i>CHRONOWSKI NÓRA–PETRÉTEI JÓZSEF:</i>	Előkészületben az Európai Unióhoz való csatlakozással összefüggő alkotmánymódosítás	115
<i>IVANCSICS IMRE:</i>	Néhány gondolat a megyei közgyűlés tagjainak választásáról	125
<i>JAKAB ANDRÁS:</i>	A norma szerkezete	132
<i>HUGH SPALL:</i>	A Comparison of the Rules Governing Contactual Liability under U.S. and Hungarian Law when a Person without Authority Agrees on behalf of a Privately Owned Business Firm to a Contract with Another Privately Owned Business Firm	135

FORUM

<i>ÓRIÁS NÁNDOR:</i>	Emlékeim töredékei	144
<i>VARGA CSABA:</i>	Losonczy István, a filozófus jogtudós	162

J U R A

a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának
tudományos lapja

2002. 2. szám

HU-ISSN 1218-00793

Felelős kiadó: Dr. Petrétei József dékán

A szerkesztőbizottság

Elnöke: Dr. Benedek Ferenc

Tagjai: Dr. Chronowski Nóra, Dr. Kőhalmi László,
Dr. Maczonkai Mihály, Dr. Szécsényi László

Főszerkesztő: Dr. Ádám Antal

Szerkesztő: Dr. Bankó Zoltán

Postacím: 7601 Pécs, Pf.: 450., Tel.: 72/211-433/3226, Fax: 72/211-433/3226

Kiadó: Dialóg Campus, Budapest-Pécs

Előkészítés: Dialóg Campus Kiadó

Nyomdai kivitelezés: Bornus Kft., Pécs

Felelős vezető: Borbély Tamás

A lap, valamint a benne szereplő valamennyi cikk szerzői jogilag védett, ezeknek a szerzői jogi törvény keretein kívül történő bármilyen felhasználása jogellenes és büntetendő. Fénymásolatok személyes használatra készíthetők az egyes tanulmányokról, vagy azok részleteiről. Üzletszerűen készített, illetve felhasznált másolatok díjkötelesek. A megjelentetésre szánt kéziratokat kérjük a főszerkesztőhöz eljuttatni.

AD HOC

FENYVESI CSABA:	Gondolatok a kriminalisztika oktatásáról	166
IVANCSICS IMRE:	Nyolc éve kezdődött az Államigazgatási Főiskolát végzett diplomások levelező tagozatos jogászképzése	170
TAKÁCS TAMARA:	Jogászképzés a 21. század Európájában	172
<i>A JURA korábbi számainak tartalomjegyzéke</i>		
	177	

CONTENTS**STUDIUM**

TAMÁS BARCSI:	On the Theoretical and Pragmatical Aspects of Virtue as a Basic Ethical Concept	5
XAVIER BOISSY:	The judicial review in France: refusal or acceptance?	13
NÓRA CHRONOWSKI:	The Fundamental Right to Freedom and Personal Security	22
GÁBOR HUBAY:	The “Drawbacks” of Mediation of Insurance, Or the Legal Foundation of the Reclaim of Commission	31
ISTVÁN KAJTÁR:	Architecture in Cultural History of Law	35
LÁSZLÓ KISS:	The Right to Name as a Basic Right	45
LÁSZLÓ KORINEK:	The Concept, the Task and the Role of Criminology in Society and in Criminal Sciences	59
ZOLTÁN NEMESSÁNYI:	Gratuity Contract of Consignment?	68
ZSUZSANNA PERES:	Matrimonial Contracts in Law and Practice in XVIII-XIX th Century Hungary	77
GÁBOR POLYÁK:	Public Interest and Equilibrium in the Regulation of Media	87
CSABA SZILOVICS:	Infiltration of Marketing into Hungarian Public Financial System	102
ANTAL VISEGRÁDY:	Fresh Strokes of the Brush to the Tableau of the Trends of Postmodern Legal Theory	109

COLLOQUIUM

NÓRA CHRONOWSKI-JÓZSEF PETRÉTEI:	The Preparations of Amendment of Constitution Relating to the Adherence to European Union	115
IMRE IVANCSICS:	Some Thoughts on the Election of the Members of the County Assembly	125
ANDRÁS JAKAB:	The Structure of Norm	132
HUGH SPALL:	A Comparison of the Rules Governing Contactual Liability under U.S. and Hungarian Law when a Person without Authority Agrees on behalf of a Privately Owned Business Firm to a Contract with Another Privately Owned Business Firm	135

FORUM

NÁNDOR ÓRIÁS:	Fragments of My Memorials	144
CSABA VARGA:		

STUDIUM

Barcsi Tamás
egyetemi tanársegéd

Az erény mint alapvető etikai fogalom elméleti és gyakorlati vonatkozásairól

Bevezetés

Dolgozatom a nyugati filozófiai hagyomány önálló diszciplínájaként számon tartott etika egyik központi fogalmával, az erénnyel foglalkozik, annak főbb elméleti és egyes gyakorlati vonatkozásaival. Munkám első részében véleményünk szerint fontos erénymeghatározások lényegét mutatom be elemző módon, és klasszikusnak tekinthető erénykatalógusok felosztási, tartalmi jellegzetességeire hívom fel a figyelmet, a második részben egy (általános) etikai elmélet keretében helyezem el a legfontosabb erény-aspektusokat (erénynorma, a moralitás részeként felfogott erény, erényes cselekedet, erényes ember), végül mindkét rész tanulságait levonva összefoglaló, általános megállapításokat teszek az erény lényegére vonatkozóan.

I. Erényfogalmak, klasszikus erénykatalógusok

1. Kísérletek az erény fogalmának meghatározására (Arisztoteléstől napjainkig)

Az egyes erénymeghatározások bemutatása előtt az etimológiai gyökereket kell tisztáznunk. Az „areté” görög szó eredeti jelentése szerint kiválóságnak fordítható (ilyen értelemben használta Homérosz), Szókratész (Kr. e. 469–399), aki az első nagy európai etikai gondolkodónak tekinthető, aretén erkölcsi kiválóságot értett, így (ha erkölcsi vonatkozásban szerepel) az erény is megfelelő fordítása a kifejezésnek (a latin szerzők az areté szót a virtus vagy a honestas kifejezéssel adták vissza).¹ Az erény általános értelemben nem más, mint cselekvő erő, illetve hatóerő, etikai kategóriaként mint „emberi hatóerő” (vagy az „emberség hatóereje”) értelmezhető.²

Az erényről (illetve erényekről) való gondolkodás egyik alapvető vonulata a teleologikus hagyomány, amely szerint az erényeket egy elsődleges

cél, egy náluk fontosabb jó érdekében kell gyakorolni. Így gondolkodik az erényekről Arisztotelész (aki-nél az elsődleges cél a boldogság elérése), továbbá a legjelentősebb keresztény filozófusok elméletei is ebbe a tradícióba illeszthetők bele (itt az üdvösség elérése a legfőbb jó). A teleologikus erényértelmezéssel áll szemben a sztoicizmusban gyökerező felfogás, amely szerint az erényeket önmagukért, és nem egy náluk fontosabb jó érdekében kell gyakorolni, feltételeznek egy erénymércét, és az erkölcsösség az ennek való megfelelést jelenti.³ Az erény fogalmának (egy-egy szerzőket kiemelve) történeti áttekintése során elsősorban a teleologikus hagyományra koncentrálnunk, megemlítve az ettől eltérő felfogások egyes jellegzetességeit is, eljutva így MacIntyre és Heller Ágnes erényelméleteihez.

Arisztotelésznél (Kr. e. 384–322) az emberi élet célja az ember számára való jó elérése, ez pedig a boldogság. A boldogsághoz az erényes cselekedeteken keresztül jutunk el (ezeknek a cselekedeteknek „természetes kísérője” az élvezet, az öröm), de a jó mód szerepe sem elhanyagolható: „Az az ember boldog, aki a tökéletes erénynek megfelelően tevékenykedik, s emellett külső javakkal is eléggé el van látva”.⁴ Arisztotelész az erény meghatározása előtt a „jellemet” veszi vizsgálat alá: a jó jellemnek kezdetben csak a lehetősége van meg bennünk, magát a jellemet a gyakorlatnak, tehát erényes cselekedeteknek kell kifejlesztenie. Az arisztotelészi erkölcsi modell – ahogy MacIntyre és Heller Ágnes is felismeri – az „anyag”, a „forma” és a „nevelés” („paideia”) hármasságával írható le. Az ember mint intellektuális, érzelmi és egyéb képességekkel rendelkező lény nem más, mint anyag, amelyet meg kell formálni előre megállapított viselkedésmintáknak megfelelően, a cél a tökéletes úriember, a „lekerekített erények embere”, ezt a célt pedig a nevelés (paideia) és (tehetjük hozzá) az önnevelés segítségével érhetjük el.⁵ A jellem állapotát formáló tetteknek mind a túlzást, mind a hiányt kerülniük kell, ahogy pl. a testgyakorlás esetében a hiány is és a túlzás is káros hatással van a testre, az erényekkel kapcsolatban is igaz ez: ha mindentől félünk, gyávák leszünk, ha semmitől sem, akkor pedig vakmerőkké válunk. Ez Arisztotelész középelmélete és középfogalma az erkölcsi erény meghatározásának differencia specifikájává is válik (Arisztotelész az erényeket két alapvető kategóriába: az erkölcsi és az észbeli erények közé sorolja. Az észbeli erények, az értelmes lélekrész erényei természettől fogva bennünk vannak, és tapasztalattal, tanulással gyarapíthatóak, az erkölcsi erények a köztes lélekrész erényei, a szokásból erednek és nem természettől fogva vannak az emberben, a következőkben erénydefiníció alatt az erkölcsi erények fogalmának meghatározását kell érteni).⁶ Fontos megjegyezni, hogy közepesen Arisztotelész nem az aritmetikai közepet érti,

amely két szélsőségtől egyenlő távolságra van, itt a „hozzánk viszonyított” középről van szó, és ez minden embernél más. A filozófus szerint meg kell különböztetni a jó jellemet létrehozó és a jó jellemből fakadó tetteket, és csak akkor mondhatjuk, hogy egy ember erényesen, tehát jó jelleméből következően cselekszik: 1/ ha tudja, mit tesz, tehát (már) rendelkezik az „okosság” (phronészisz) észbeli erényével vagy egy olyan ember példáját követi, aki (már) rendelkezik ezzel a képességgel (láthatjuk, hogy Arisztotelész az erkölcsi erényfogalom meghatározásába beemeli az észbeli erényt). Miért van erre szükség? Elsősorban azért, mert a középérték általános szabályát egy speciális eset (illetve egyén) körülményeire kell alkalmazni, ez pedig következtetési folyamat keretében történik meg. 2/ Elhatározás alapján teszi meg az erényes cselekedetet.⁷ 3/ Állandósult lelki alkataból következően cselekszik. A lelki alkat Arisztotelész erénydefiníciójának *genusa*, hiszen arra a következtetésre jut, hogy az erény nem lehet sem érzelem, sem érzelmi képesség. A lelki alkat fogalmához a „képesség” elemzésén keresztül juthatunk el: a lelki alkat egy képességből annak gyakorlása révén fejlődik ki.⁸

Nézzük, hogy hangzik Arisztotelész erényfogalma (az erkölcsi erény definíciója), amelynek *genusa* az előbbieket szerint a lelki alkat, differencia specifikája a középérték eltalálása: „Az erény tehát olyan lelki alkat, amely az akarati elhatározásra vonatkozik, abban a hozzánk viszonyított középben áll, amely egy szabálynak megfelelően határozható meg, mégpedig azon szabálynak megfelelően, amely szerint az okos ember határozná meg. Középhegység két rossz között, melyek közül az egyik a túlzásból, a másik a hiányosságból ered.”⁹ Arisztotelész szerint tehát az erény ellentéte a lelki rosszaság, amelynek két formája van. Ez a koncepció jelentős hatást gyakorolt a későbbi századok etikáira, sőt napjainkban is kiindulópontként szolgál (lásd pl. később MacIntyre definícióját), a középelmélet azonban meghaladottá vált, hiszen „nem minden esetben igaz, hogy a helyes cselekvés egy középben található”, továbbá a cselekvés ideje, tárgya és módja is helyes kell hogy legyen, ezekre vonatkozóan mennyiségi fogalom alkalmazása lehetetlen.¹⁰

Áttérve a keresztény (újszövetségi alapú) erényfelfogásra, elmondhatjuk, hogy bár tartalmilag távol áll az arisztotelésztől, logikai-fogalmi struktúrájában hasonló hozzá: az erény olyan tulajdonságként jelenik meg, amelynek gyakorlása itt is az ember számára való (természetfeletti) jót: az üdvözülés megvalósulását eredményezi.¹¹ Az egyik legjelentősebb középkori keresztény filozófus Aquinói Szent Tamás (1224/25-1274) erénytanában az ókori (platonai-arisztotelészi) hagyományokat egyesíti a keresztény er-

kölcsfelfogással.¹² Arisztotelészhez hasonló erénydefiníciót ad, amelynek lényege: az erény (virtus) jóra irányuló készségként (bonus habitus) határozható meg, készség (habitus) Szent Tamásnál kibontakoztatott képességet (potentia) jelent. Szent Tamás az erényeket Isten ajándékának tekinti, de kiemeli a gyakorlás fontosságát és a „helyes ész” szerepét, hiszen az erények az emberi észbeli képességeinek és erőinek a készségei.¹³

Immanuel Kant (1724-1804) az arisztotelészi-keresztény tradíciótól eltérő módon közelít az erényekhez, de találhatunk közös vonásokat is: például Kant is „készségként” vagy „jártasságként” határozza meg az erényt, és a hajlamokkal hozza összefüggésbe ezeket. A kötelesség (amelyet „egy nem szívesen kitűzött célra való kényszerítésként” határoz meg) Kant etikájának egyik kulcsfogalma, csak a kötelességből származó cselekedet nevezhető jónak, azaz ha az „akarat meghatározó oka” az ész, az erkölcsi törvény iránti tisztelet. Kant elismeri, hogy az erkölcsi törvénynek megfelelő cselekedet megtételére hajlandóságot is érezhetünk (ez csak a cselekedet mozgatórugója nem lehet), de az csak a véletlenen múlik, hogy hajlam is kíséri az erkölcsi cselekedetet (tehát, hogy „vidám szívvel” jön létre), mert ezek kauzálisan determináltak, így nem rendelkezünk velük, nincs módunk érzelmeink és szenvedélyeink alakítására (erkölcsi feladatunk tulajdonképpen az, hogy elfojtsuk ezeket).¹⁴

Elmondhatjuk tehát, hogy Kant a kötelességhez képest az erényeknek csak „kiegészítő” szerepet tulajdonít. Ez a felfogás ellentétes az arisztotelészi koncepcióval, amely központi etikai kategóriává emeli az erényt, mint a boldogság elérésének eszközeit, amelyet mindig öröm kísér: „Egyáltalán nem is lehet erényes ember az, aki nem örül, ha erényes cselekedeteket hajthat végre.”¹⁵

Kant eltér az arisztotelészi sémától az erény és az erkölcsi szabály kapcsolatának bemutatásánál is, ez David Hume hatását mutatja, aki nem a szabályok, törvények szerepétől, funkciójától függetlenül tételezi az erényeket, hanem az erkölcsi szabályoknak való engedelmességhez szükséges készségként (később J. S. Millnél is így jelenik meg).¹⁶

Térjünk vissza a teleologikus erénymeghatározások bemutatására XX. századi gondolkodók rendszerbe tagozódó álláspontjait ismertetve. Nézzük meg először Alasdair MacIntyre koncepcióját és zárjuk az erényfogalmak tárgyalását Heller Ágnes gondolatáival. MacIntyre három, egymással összekapcsolódó vonatkozásban ad elemzést az erényről: a) Az első elemzés az erényeket mint olyan tulajdonságokat vizsgálja, amelyek a gyakorlathoz tartozó belső jók eléréséhez szükségesek. A kulcsszó a „gyakorlat”, ezen a kifejezésen MacIntyre olyan koherens, társadalmilag létrejött, együttműködésen alapuló emberi tevékeny-

ségeket ért, amelyeken keresztül az ezekhez a tevékenységi formákhoz belsőleg tartozó jókat megvalósítják és mindezt az e tevékenységi formára jellemző kiválóságmérce teljesítésére irányuló próbálkozás során teszik (a tevékenységet megvalósító emberek).¹⁷ Fontos a külső és a belső jók macintyreai elhatárolása: ha külső jók valósulnak meg valamely tevékenység eredményeként, akkor mindig valamely egyén birtokát vagy tulajdonát képező jók jönnek létre, ezzel szemben a belső jók megvalósulása a gyakorlatban részt vevő egész közösség számára jó. MacIntyre mindennek a figyelembevételével a következő erénydefiníciót adja, amely nem tekinthető teljesnek, ezt ki kell majd egészíteni a b) és a c) pontban ismertetett elemzésekből levont konzekvenciákkal: „Az erény olyan szerzett emberi tulajdonság, melynek birtoklása és gyakorlása általában képessé tesz bennünket a gyakorlathoz tartozó belső jók elérésére, hiányuk pedig ténylegesen meggátol bennünket e javak bármelyikének is az elérésében.”¹⁸ b) MacIntyre rendszerében az erények olyan tulajdonságként is megjelennek, amelyek az élet mint egész számára való jó eléréséhez szükségesek. Az élet egységét filozófus a narratív keresés egységével határozza meg: az élet egysége nem más, mint az egyetlen életben testet öltő elbeszélés egysége. Az egyének az egység tökéletesítése érdekében a következő kérdéseket kell feltennie (saját magának): mi a jó a számomra, illetve mi a jó az emberek számára? c) A tradíció fontosságát is hangsúlyozza MacIntyre („döntő részben az vagyok tehát, amit öröklök, egy sajátos múlt, amely jelen van a jelenemben”) és az ember számára való jó követésével kapcsolja össze az erényeket, amelyeknek egy olyan hagyományba kell beilleszkedniük, amelyet a jóra irányuló keresés szab meg.¹⁹ MacIntyre erényelmélete árnyaltabb Arisztotelész koncepciójához képest, de részben az Arisztotelész által megalkotott fogalmi keretben gondolkodik, és egyetért vele abban, hogy az erényes cselekedeteket örömmel kell kísérsenie.²⁰ MacIntyre komplex feltételrendszert ír elő az erényekkel kapcsolatban, és mivel egyes szerzők vitatják az erények és a gyakorlat ily módon való összefüggését, fontos rámutatni, hogy MacIntyre hangsúlyozza, hogy erény csak olyan tulajdonság lehet, amely az a) pontban meghatározottakon kívül a b) és a c) pont „tesztjét” is kiállják.

Heller Ágnes erényfelfogásának központi kategóriája „az érték”, amely alatt közjavakat kell érteni (az erényes cselekedeteknek, illetve az erényes életnek a közjavak előmozdítására kell irányulnia): „az erények jellemvonások, amelyek arra hajlamosítják az embereket, hogy előmozdítsanak és támogassanak, valamint fenntartsanak bizonyos értékeket”. Heller ezt annak ellenére vallja, hogy – mint írja – az értékkonfliktusok, az értékpluralizmus és az értékek viszonylagosságá-

nak világában élünk és nagy számú érték vált külön az erényektől (az ilyen értékek érvényesülését a kiválóság, de nem az erények mozdítják elő). Az értékek pluralizmusából azonban nem következik az erények pluralizmusa: azok az értékek (közjavak), amelyekre az erények vonatkoznak, változatlanok, így például ellentétes értékeket valló emberek is – minden korszakban és minden társadalmi szituációban – egyetérthetnek abban, hogy a bátorság erény.

Bár MacIntyre és részben Heller Ágnes is arisztotelészi tradíción alapuló erényfelfogást képviselnek, a hagyományos arisztotelészi anyag-forma-paideia modell – mint arra MacIntyre-rel egyetértve Heller Ágnes rámutat – a modern korban már nem tartható. A modern viszonyok között már nincs egységes, általános társadalmi cél (azaz olyan „forma”, amelybe az ember „anyaga” beleönthető). A „forma” szó helyett a magatartás kifejezést célszerűbb használni, hiszen ez nyitott kimenetelű, folyamatos jellegű fogalom. Az „anyag” fogalmát pedig a „meghatározottságok esetlegessége” mint szabadon választott tényező váltja fel. A hangsúly az egzisztenciális választáson van, amelynek során (ez egy folyamat) az egyén tisztességes emberré választja magát, és ez a választás már a „paideia” részéhez tartozik. A „paideia” lényegében egy tanulási folyamat, amelyben az alapvető erények, „a tisztességes magatartás gerinceként” megszilárdulnak. A „paideia” folyamatában azonban nem tűnik minden rossz jellemvonás, tehát senki sem válik az erények összességének tárházává. A mai modern világunkban – és ebben Heller Ágnessel nem sokan vitatkoznak – már nincs jelen (mert megvalósíthatatlan) az arisztotelészi értelemben vett úriember.²¹

2. Klasszikus erénykatalógusok: a platóni kardinális erények és a keresztény-teológiai erényfelosztás

Az erények felosztásával és tartalmi meghatározásával kapcsolatban azt mondhatnánk, kissé túlozva, hogy ahány szerző (illetve ahány korszak és társadalmi helyzet), annyiféle erénykatalógust találhatunk. Az nyugati filozófiai hagyományt vizsgálva azonban megállapíthatjuk, hogy két felosztási rendszer a többinél jóval jelentősebb hatást gyakorolt (az ókortól napjainkig) az erkölcsi gondolkodásra, más katalógusok alapjául is szolgálva: a négy platóni kardinális (sarkalatos) erényről, illetve a keresztény erkölcsfelfogáson alapuló hármas felosztásról van szó. Nézzük meg először a kardinális erények főbb jellemzőit.

A négy alapvető erény, tehát a bölcsesség (sophia, sapientia), az igazságosság (dikaiosüné, iustitia), a bátorság (andreia, fortitudo) és a mértékletesség (szóphrosüné, temperantia) kiemelése Platón (Kr.

e. 427–347) interpretációjában vált híressé. A „sarkalatos” kifejezést feltehetően Szent Ambrus használta először a Krisztus utáni IV. században, az erkölcsi élet sarkköveiként aposztrofálva ezeket az erényeket.²²

A négy kardinális erény Platón művei közül az *Állam* című dialógusban központi szerepet tölt be, különösen az igazságosság megvalósíthatóságával kapcsolatos kérdések hangsúlyosak, nem csak etikai, hanem politikai filozófiai értelemben is (e két megközelítési mód az Államban összekapcsolódik: az egyén és a közösség párhuzama vonul végig), Platón arra keresi a választ, hogy mit jelent az egyén és a közösség számára igazságosnak lenni, ennek magyarázatához hívja segítségül a lélekrészek tanát. Megkülönbözteti az egyénben a gondolkodó, a vágyakozó és az indulatos lélekrészt, s kiemeli, hogy minden résznek megvan a maga vágya, s mindegyikhez meghatározott erény tartozik, így a gondolkodó lélekrészt az igazság megismerésének vágya hajtja és akiben ez a lélekrész dominál, az rendelkezik a bölcsesség erényével, az indulatos rész arra vágyódik, hogy dicsőséget szerezzen, erénye a bátorság, a test szükségleteinek kielégítéséért pedig a vágyakozó lélekrész a felelős, amelynek mértékletesség erényével kell párosulnia. Az igazságosság abból adódik, hogy az egyes részek megfelelően töltik be szerepüket az egyénben, tehát az lehet igazságos, akit a gondolkodó rész irányít és ellenőrzése alatt tartja a vágyakat, az indulatos rész pedig mintegy szövetségesként segíti (Platón utal rá, hogy az állam polgárainak túlnyomó része ennek alapján nem rendelkezik az igazságosság erényével). A platóni állam (az állami funkcióknak megfelelően) három rendből áll, amelyek az egyén mintájára rendelkeznek a három lélekrész egyikével, illetve minden rendnek megvan a maga sajátos erénye. A gondolkodó lélekrészt testesítik meg az államban a filozófusok, az uralkodó rend tagjai, akik a bölcsesség erényével rendelkeznek, az indulatos lélekrészt a katonai rend tagjai alkotják, erényük a bátorság, a földműves–kézműves és kereskedőreteg a vágyakozó lélekrésszel mutat kapcsolatot, és a mértékletesség erényét kell gyakorolniuk az ebbe a rendbe tartozóknak (de fontos, hogy ez az erény a másik két rend tagjait is jellemezze). Az igazságosság mint a legfőbb erény akkor jön létre (az egyéni szinthez hasonlóan), ha az állam három rendje betölti a szerepét és mindenki a maga munkáját végzi és nem bitorolja el másét.²³

Az igazságosság erényének értelmezéséről az ókortól napjainkig számtalan elmélet született, ezek ismertetése ezen a helyen nem feladatunk. Ami minden igazságosság-felfogásban közös, az az igazságosság kiemelkedő szerepének hangsúlyozása, hiszen a négy sarkalatos erény közül csak ez az erény ab-

szolút módon jó (a bölcsesség, a mértékletesség és a bátorság csak a „jó szolgálatában” erény). Arisztotelész is, akinek rendszerében el tudjuk helyezni a kardinális erényeket (az igazságosságot, a mértékletességet és a bátorságot az erkölcsi erények közé sorolja, a bölcsességnek részben megfelelő „okosság” (phronészisz) erényét pedig, mint arról már volt szó, az észbeli erények közé), hangsúlyozza az igazságosság fontosságát, melynek teljességét álláspontja szerint a poliszbeli legalitás, tehát a törvények tisztelete és az egyének között érvényesülő egalitás, az egyenlőség közti viszony adja. Arisztotelész tehát rámutat az igazságosság fogalmának két értelmezésére: jelenthet joghoz való igazodást (így lehet ténykérdés), erényként (értékként felfogott igazságosság) azonban egyenlőséget, arányosságot jelent (ehhez kapcsolódik a méltányosság erénye, amely a „törvényszerű” igazságossághoz is kapcsolódik mint ennek kiigazítása).²⁴ Az igazságosságról írtakat fejezzük be Kant fontos gondolatával: „ha elvesz az igazságosság, nincs többé értéke az ember földi életének.”²⁵

Ha az igazságosságot mint a legfontosabb kardinális erényt említettük, a platóni „bölcsesség” vagy az arisztotelészi „okosság” (phronészisz) erényét (a két fogalom tartalmi vonatkozásban némileg eltér egymástól, mi az arisztotelészi értelmezést vesszük alapul a következőkben) a többi erény előfeltételének tekinthetjük, ahogy Szent Tamás rámutat: a négy sarkalatos erény közül az okosságnak kell irányítania a másik hármat. A phronészisz a cselekvésben megnyilvánuló bölcsességet jelenti (a sztoikusok a „megteendő és a meg nem teendő tudományát” látták benne), egy olyan képesség, amely lehetővé teszi a mérlegelést, így erkölcsi döntésünk alapjául szolgál meghatározva a többi erényhez való viszonyunkat, hiszen ilyen döntés nélkül nem lehetünk igazságosak, de ha nem rendelkezünk az okosság erényével, azt sem tudjuk, hogy milyen helyzetben kell bátraknak lennünk, és azt sem, hogy hogyan gyakoroljuk a mértékletesség erényét.²⁶

A sarkalatos erények közül a „bátorság” helyezte a legkülönlegesebb: egyes szerzők szerint a bátorság a „legcsodálatraméltóbb erény”, amely az okossághoz hasonlóan az erények előfeltételének tekinthető (az erényes tettekhez sok esetben valóban kell bátorság), más gondolkodók a bátorság erényváltat is kétségbe vonják, mondván, az erkölcstelen ember is lehet bátor („A bátorság nem erény – írja Voltaire –, hanem a gazemberek és a nagy emberek közös tulajdonsága”). Egyet kell értenünk Comte-Sponville-lel abban, hogy a bátorság erkölcsi kategóriaként csak akkor jöhet szóba, ha „mások szolgálatába szegődik”. Fontos megjegyezni továbbá, hogy a bátorság a félelemmel való szembeszállást és nem

a félelem hiányát jelenti, erre mutat rá Arisztotelész is, aki a lelki rosszság két megnyilvánulási formája, a vakmerőség és a gyávaság közé helyezi el a bátorság erényét, nem véletlenül: a gyáva ember meg sem kísérli legyőzni a félelmét, a vakmerő pedig egyáltalán nem érez félelmet.

A „mértékletesség” erénye – ahogy Szent Tamás is írja – nem olyan magasrendű, mint az előző három, de gyakran nehezebb megvalósítani, mint az előzőeket. A mértékletesség erénye (amely főbb tartalmi vonatkozásaiban Arisztotelész óta nem változott) a legalapvetőbb emberi vágyakra vonatkozik, tehát az evésre, az ivásra és a nemi vágyra. Ismeretek a mértékletesség szélsőséges felfogásai (például a keresztény szerzetesrendek tagjainál), de a mindennapi életben a mértékletességet olyan visszafogottságként határozhatjuk meg, „amelynek révén urai maradunk örömeinknek, ahelyett, hogy rabjává válnánk”.²⁷

Most térjünk át a keresztény kardinális erények főbb jellegzetességeinek összefoglalására, melyeknek eredete Szent Pál „szeretethimnuszának” (Pál apostol I. levele a Korintusiaknak, 13.) híres befejező szakaszára vezethető vissza: „Addig megmarad a hit, a remény és a szeretet, ez a három, de közülük legnagyobb a szeretet”.²⁸ E három teológiai (teológális) erényt a keresztény erkölcteológia mint Istentől kapott ajándékot fogja fel, amelynek tárgya az Isten (vissza kell irányulniuk Istenre). A „hit” állandó törekvés Isten felé, a kinyilatkoztatás és a Teremtő szellemi személyiségének elfogadását jelenti (ebből az erényből fontos keresztény tételek következnek, például egyes szerzők a hit erényéből vezetik le a jogrend számára az ember méltóságának tételét). A „remény” a kinyilatkoztatás ígéreteire, az üdvösségre való bizalommal teljes termékeny várakozást jelent az egyház tanítása szerint.²⁹

A „szeretet” erénye a legfontosabb keresztény erény, „szentírási parancs”, amelynek jelentőségét ateista és más vallású szerzők is elismerik, és az erényrendszer legkiemelkedőbb fogalmaként írják róla. „Szeress és tégy amit akarsz!” – olvashatjuk Szent Ágostonnál (354–430), és e mondat mögött álló koncepció ma is jól összefoglalja a keresztény szeretet-felfogást. Isten (a Teremtő), aki maga a szeretet, megajándékozza szeretetével az embert, aki ha teljesíteni akarja a keresztényi elhivatottságát [tehát az embernek van választása, Szent Ágoston hangsúlyozza a szabad akarat fontosságát, az ember két alapvető életmód közül választhat, az Istenért való élet („vivere secundum Deum”) és az önmagunkért való élet („vivere secundum se ipsum”) között], viszont kell szeretnie Istent a maga emberi módján, il-

letve szeretettel kell viszonyulnia embertársaihoz, a világ dolgait pedig használnia kell az Isten iránti és a felebarátok iránti szeretet mértéke szerint.³⁰

A kortárs ateista francia filozófus, André Comte-Sponville a szeretet fogalmának különböző értelmezési lehetőségeire mutat rá, három szeretettípust (fokozatot) tételezve. Az első szeretetkategória a szenvedéllyel és a hiánnyal jellemezhető „Erósz”, a szerelem, a második az örömet jelentő „Philia”, az emberek közötti olyan szeretet, amely nem írható le a hiány és a szenvedély fogalmaival (lényegében a barátságról van szó, de ennél tágabb értelemben használja, ide érti a szülő–gyermek kapcsolatot is). A legfontosabb szeretettípust „Agapé” cím alatt fejti ki a szerző: ez nem más, mint felebarátaink (embertársaink, beleértve ellenségeinket is) érdek nélküli, egyetemes szeretete. A szeretet már nem is erény – írja Comte-Sponville –, ha jelen van a szeretet, akkor nem kellene az erények, rájuk éppen a szeretet hiánya miatt van szükségünk.³¹

A legtöbb etikai gondolkodó elfogadja a négy platóni-kardinális erény jelentőségét, a keresztény szerzők általában megpróbálják megteremteni a kapcsolatot a teológiai és a platóni erények között, jó példa erre Aquinói Szent Tamás erényrendszere (aki tehát mindkét katalógust beemeli rendszerébe), a nem keresztény szerzők a hit és a remény erényjellegének elutasítása mellett a szeretet fontosságát hangsúlyozzák, de nem teológiai értelemben, bár lehetnek kapcsolódási pontok, pl. az isteni erényként felfogott szeretet a felebarátok iránti szeretetet is magában foglalja – amely véleményünk szerint erény, méghozzá legfontosabb erénynek tekinthető –, és lényegében ugyanezt jelenti Comte-Sponville-nél az Agapé szeretettípusa. A legtöbb szerző tradicionális felosztások mellett egyéb erények szerepét is kiemelik, csak a példa kedvéért: Arisztotelésznel a „nemes becsvágy” (büszkeség, önértet) az „erények egyfajta koronája”, de hangsúlyozza többek között az áldozatkészség és a nemes lelkű adakozás jelentőségét is; Epikurosz a hála erényének fontosságáról beszél; Spinoza egyedülálló etikai rendszerében többek között kiemeli a mértékletesség (amely a „lélek hatalmát” mutatja) és a nemeslelkűség erényének szerepét, és nem tekinti erénynek a keresztény szerzőkkel ellentétben az alázatosságot és a megbánást, ahogyan nem erény szerinte a részvét sem (ezen az állásponton vannak a sztoikusok vagy Nietzsche is, ellenben ez a buddhizmus legfontosabb erénye); Adam Smith az igazságosság és a tökéletes megfontoltság mellett a jótékonyság erényét tartja fontosnak, Sigmund Freud a humor erényjellegét emeli ki, Comte-Sponville „kis könyvében” külön fejezetet szentel a hűség, a nagylelkűség, részvét, az irgalmasság, a hála, az alázat, az egyszerűség, a türelem, a tisztaság, a szelídség és a humor erényének.³²

II. Az erénynorma, a moralitás részeként felfogott erény, az erényes cselekedet és az „erényes ember” fogalmainak elhelyezése egy etikai elmélet keretében

Az egyes erénydefiníciók és a klasszikus erénykatalógusok főbb jellemzőinek áttekintése után kísérleljük meg elhelyezni a főbb erényaspektusokat egy etikai elmélet keretében. Négy erényfogalmat vizsgálunk, azaz négy szempontból közelítünk az erényhez: az erénynormáról, a moralitás részeként felfogott erényről, az erényes emberről, illetve az erényes cselekedetről lesz szó, Heller Ágnes: Általános etika című művében felvázolt (hegeli alapú) rendszerét felhasználva.

Heller szerint az erkölcs az egyén gyakorlati viszonya a „helyes magatartás normáihoz és szabályaihoz.” E viszony objektív oldalát az „erkölcsiség” (Sittlichkeit) alkotja, ez a tulajdonképpeni „külső erkölcsi tekintély”, amely a helyes magatartás szabályait és normáit foglalja magába. Az erkölcsiséggel áll kapcsolatban az erkölcsi megítélés, amely nem más, mint a közvélemény ítélete („mások tekintete”). Ez válthatja ki adott esetben az egyetlen velünk született erkölcsi érzést, a szégyent. A viszony szubjektív oldala a moralitás, amely a normákhoz és a helyes magatartás szabályaihoz való egyéni viszony differenciálódását és tudatossá válását jelenti (ez az egyén „gyakorlati attitűdje”). A moralitás attitűdjében a gyakorlati ész (a phronészisz) működése a hangsúlyos, amely a hely és az idő kívánalmainak megfelelően megmutatja, hogy az adott erkölcsi szabályt, illetve normát hogyan lehet a „legjobban” alkalmazni. Szerepet kap a moralitás lényegét képező tudatosulási folyamatban az elméleti ész, hiszen meg kell értenünk, hogy melyek a normatív elvárások, és mások hogyan tesznek eleget azoknak, de az értelmező ész funkciója is nagyon fontos (éppen az erények vonatkozásában), amely gyakran a phronészisz előfeltételeként „működik”. A gyakorlati ész „belső erkölcsi tekintélyként” lehet meghatározni, ezzel áll kapcsolatban a lelkiismeret, amely szintén erkölcsi érzés, mint a szégyen, de annál összetettebb, észben gyökerező „belső hangként” funkcionál.³³

Ezekután nézzük, hogy az egyes erényfogalmakat milyen módon tudjuk beletagolni e rendszerbe. Az erkölcsiség részeként határozhatjuk meg az erénynormát (erénynormákat). Itt normán Heller Ágneshez hasonlóan olyan előírást értünk, amelyhez sem tökéletesen alkalmazkodni, illetve amelyet tökéletesen megszegni sem lehet, inkább csak különböző

mértékben eleget tehetnek neki az egyének [az erkölcsi szabályok éppen ellenkezőleg, nem (vagy alig) engedik meg a „manőverezést”]. A normák, így az erénynormák alkalmazásának van egy „kritikus határa”, ha azt túllépi valaki, akkor teljesen megszegi az adott normát vagy erénynormát. Egy erénynorma kifejezhető „elvont” (pl. légy bátor!) vagy „konkrét” (pl. körül van írva, mit jelent bátornak lenni, ez a körülírás azonban soha nem lehet elég konkrét, mindig teret ad az értelmezésnek) formában, az utóbbinál a „kritikus határ” megragadhatóbb.

Az egyén az erénynormát (erénynormákat) „belsővé teszi”, lényegében a paideia, tehát egy nevelési, később önnevelési folyamat során, egyéni viszonyt alakít ki az erénynormával kapcsolatban, és e viszony folyamatosan válik tudatossá és differenciálódik. A moralitás attitűdjét meghatározó tényezők közül szükség van az „elméleti, a megismerő észre”, de nagyon fontos szerepet kap az erények vonatkozásában az „értelmező ész”, amely konkretizálja az adott erénynormát, a gyakorlati ész pedig egy konkrét szituációban alkalmazza az általa legjobbnak tartott erénynorma-értelmezést (Arisztotelész erényfogalmában is az értelmező és a gyakorlati ész együttműködésére utal: az egyes erényeket a közép-elméletnek megfelelően konkretizálhatjuk, és egy olyan szabálynak megfelelően határozhatjuk meg, amely szerint az okos ember határozná meg), amely szerint az okos ember határozná meg). Az erény „belsővé tételében” az érzelmi tényezőknek is fontos szerep jut: egy erénynorma nem (vagy nem megfelelő) teljesítése miatt sújthat bennünket a közvélemény ítélete, és ez kiválthatja a szégyen érzését, illetve ha nem hallgatunk a lelkiismeretünkre, akkor fájdalmat érezhetünk, lelki kínokat élhetünk át, és ezek a hatások az erénynormának megfelelő magatartásra serkenthetnek.

Az erényes cselekedetet olyan cselekedetként határozhatjuk meg, amelynek során a gyakorlati ész az (elméleti és az értelmező ész által „előkészített”) erénynormát egy konkrét cselekvési szituációra alkalmazza (meghatározott helyen és időben konkretizálja) úgy, hogy ez az alkalmazás az erényre jellemző „kritikus határt nem lépi át”. Az erényes cselekedet (mint minden cselekedet) létrejöttében fontos szerepet kap az akarat képessége, amellyel az egyén a maga elé tűzött céljait (meghatározott eszközök segítségével) megvalósítani igyekszik, és amely akarat képességre nemcsak a gyakorlati ész van hatással, de nagyon fontos a szerepe a pozitív érzelmi hozzáállásnak is. Arisztotelésszel lényegében egyetértve mondjuk, hogy „örömmel” kell kísérnie az erényes cselekedeteket, bár igazat adunk Comte-Sponville-nek is, aki megjegyzi: „kétségkívül soha nem létezett bármiféle kényszer nélküli tiszta erény (ez szentség lenne)”³⁴. Az igazság a két elmélet kö-

zött lehet, amelyek nem állnak olyan távol egymástól, egyes szerzők összebékíthetőnek tartják a kötelességközpontú és az erényközpontú felfogásokat.³⁵ Az erények érvényesítésének, az előbb bemutatott tényezőknek köszönhetően több szintje is létezik, nem részletezve ezt a problémát, az étosz fogalmának fontosságát emeljük ki, amely Ádám Antal meghatározása szerint „erkölcsi erény vagy meghatározott erénycsoportok tudatos vállalásában, elkötelezett és lelkesült, esetleg önkéntes áldozattal is járó, hősiesség érvényesítésében nyilvánul meg”.³⁶

A megvalósult erényes cselekedetek hozzájárulnak a jó jellem kialakulásához (az erények hajlammá, készséggé válásához), ez pedig elvezethet az „erényes ember” kialakulásához, amelyet a modern viszonyok között, mint erről már szó volt, távolról sem az arisztotelészi úriemberként kell felfogni.

III. Összefoglaló megállapítások

A dolgozat zárásaként nézzük meg, milyen általános megállapításokat tehetünk az I. részben meg tárgyaltakat is felhasználva az erény lényegére vonatkozóan.

1. Az erény általános definíciójaként azt mondhatjuk (az erkölcs meghatározásának mintájára az erény csak erkölcsi jelenségként értelmezhető): az erény az egyén gyakorlati viszonya az erénynormához.

2. Az erény (az erénynorma, az erényes cselekedet) az erkölcsi értékrendszer két központi eleme (jó–rossz) közül szükségszerűen a jó fogalmával hozható kapcsolatba. Az erénynorma, az erényes cselekedet további értékeket hordoz, minden erénynorma mögött meghatározott másodlagos „értékbázis” áll, amelyet megvalósít, illetve amelyet fenntart az erényesen cselekvő egyén. Megállapíthatjuk tehát, hogy az erényes cselekedet a jóra irányul, értékeket valósít meg és következményeiben is jó: hozzájárul az „erényes emberré” váláshoz (sőt hozzájárulhat a boldogság eléréséhez is). Közösségi aspektusból is jó az erény, hiszen az erényes cselekedetek „belső jó”, tehát olyan jó megvalósítását eredményezhetik, amely embertársainknak is jót jelenthet (MacIntyre a „belső jó” fogalmát a „gyakorlat” fogalmával kapcsolatosan használja, a belső jók létrejötté a gyakorlatban részt vevő egész közösség számára való jók megvalósulását jelenti, de ha nem terjesztjük ki az erény fogalmát a gyakorlatra, akkor is az erényes cselekedet általában más emberek számára is jó megvalósulásával jár: igaz ez a megállapítás az igazságosságra, az igazságosság és a bátorság erényére, de nem feltétlenül igaz a mértékletességre vagy a remény teológiai erényére).

3. Az erény tehát „jóra irányuló készség”, „haj-

lam”, „tulajdonság”, „jellemvonás”. Az így meghatározott – erényes cselekedetekben megnyilvánuló – erény (amelynek előfeltétele moralitásként tudatosult erénynorma) a jó jellemből fakad és/vagy hozzájárul a jó jellem kialakításához. (Megkülönböztetem tehát a készségként felfogott erényt és az erényes cselekedetet, mint az erény gyakorlati aspektusát. Ettől eltérő álláspontot képvisel Ádám Antal, aki szerint az erény: „erkölcsi normák tisztelésének készségében és tényleges követésében testesül meg”).³⁷ Az erénynorma megismerésekor csak képességünk van a jó cselekedetre, ezt az erénynormát belsővé kell tennünk, tudatosítanunk, differenciálnunk kell, illetve gyakorolnunk kell az erényes cselekedeteket (azaz az általános erénynormát egy „belső szabály” segítségével konkretizálnunk kell), hogy kifejlődjön bennünk a jó jellem, a paideia (először a nevelés, majd az önnevelés) folyamatában (de már nem az arisztotelészi „lelki alkat” értelemben).

4. A folyamatosság fontosságát kell hangsúlyoznunk az erénnyel kapcsolatban, legalább két vonatkozásban:

a) Mindannyian továbbvivői vagyunk valamilyen erénytradíciónak, erényekkel kapcsolatos hagyománynak. Ennek fontos aspektusaként mutatunk rá, hogy bár az erények világa színes és változó (főként ha kiterjesztjük az erények fogalmát a gyakorlatra is), és vannak az erények pluralizálódására utaló jelek napjainkban, de a legfontosabb erények változatlanok. Még akkor is így van ez, ha a fő erények tartalmi vonatkozásaikban koronként, társadalmanként, szerzőnként változhatnak, de ez alól is lehetnek kivételek. Ilyen kivétel talán főbb jellegzetességeit tekintve a mértékletesség erénye és a három teológiai erény.

b) Ki kell emelnünk a választás jelentőségét is. Egyetértünk azzal, hogy a paideia folyamatának bizonyos szakaszában „jó emberré” kell választanunk magunkat, amely egy egzisztenciális döntés keretében történik meg. Ezzel a választással korántsem zárul le „jó emberré” válásunk, amelyet kifejezhetünk úgy is, hogy e döntés után folyamatosan keresni kell a választ arra a kérdésre: hogyan lehetek „jó ember”?

5. Álláspontunk szerint az erényeket nem önmagukért kell gyakorolni, az erények hatóerőként eszközül szolgálnak önmagunk és embertársaink emberségének fenntartásához és „fejlesztéséhez”. Helyesen jegyzi meg Comte-Sponville, hogy „a jón nem elmélkedni kell, hanem csinálni”.³⁸ Ezzel egyetértve mutatunk rá, hogy bár fontos az erkölcsi kérdések elméleti megközelítése, de az erényes cselekedetekre való törekvésen és az „erényes emberré” váláson van a hangsúly.

Jegyzetek

¹ Vö. Filozófiai Kalauz (Szerk. A. C. Grayling, Akadémiai Kiadó, Budapest 1997) 394. o., illetve Alasdair MacIntyre: *Az erény nyomában* (Osiris Kiadó, Budapest 1999) 223–244. o.

² André Comte-Sponville: *Kis könyv a nagy erényekről* (Osiris Kiadó, Budapest 1998) 13–15. o.

³ Vö. A. MacIntyre i.m. 303–327. o.

⁴ Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika* (Európa Könyvkiadó, Budapest 1997) 30. o. (1101 a)

⁵ Vö. Heller Ágnes: *Morálfilozófia* (Cserépfalvi, Budapest 1996) 81–82. o., illetve A. MacIntyre i.m. 180–199. o.

⁶ Vö. Sir David Ross: *Arisztotelész* (Osiris Kiadó, Budapest 1996) 242–303. o.

⁷ Arisztotelész szerint az elhatározás:

„hatalmunkban álló dolgokra irányuló megfontolt törekvés”, ebből következik, hogy az erény és a lelki rosszság (az erény ellentéte) hatalmunkban áll. Vö. Arisztotelész i.m. 72–79. o., illetve Ross i.m. 258. o.

⁸ E három lényeges pont kiemelésének alapját lásd Ross i.m. 249–250. o.

⁹ Lásd Arisztotelész i.m. 52–53. o. (1107 a)

¹⁰ Arisztotelész rendszerében két legtagabb kategória az erkölcsi jó és az erkölcsi rossz. Az erkölcsi jó fokozatai: a fegyelmeztség, az erény és a hősi, isteni erény, amelyekkel szembenállnak az erkölcsi rossz fokozatai, a fegyelmezetlenség, a lelki rosszság és az állatiasság. Vö. Ross i.m. 285. o., illetve a középelmélet meghaladásával kapcsolatban lásd uo. 252–253. o.

¹¹ Vö. MacIntyre i.m. 223–244. o.

¹² Platón hatása is tetten érhető, hiszen a teológiai erények mellett Szent Tamás átveszi a platóni kardinális erényeket is.

¹³ Vö. Beran Ferenc: *A keresztény erkölcs alapjai* (Szent István Társulat, 1999) 112–114. o., illetve Nyíri Tamás: *Alapvető etika* (Szent István Társulat, Budapest 1994) 99–103. o.

¹⁴ Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése, A gyakorlati ész kritikája, Az erkölcsök metafizikája* (Gondolat, Budapest 1991), 492–499. o.

¹⁵ Arisztotelész: i.m. 23–24. o. (1099 a)

¹⁶ Tom L. Beauchamp: *Philosophical Ethics* (McGraw-Hill Inc 1991), 264–266. o.

¹⁷ „E próbálkozás eredményeként szisztematikusan gyarapodnak egyrészt a mércéknek való megfeleléshez szükséges emberi képességek, másrészt a tevékenységgel kapcsolatos célokról és jókról alkotott elképzelések is.” E felfogás szerint gyakorlat például a labdarúgás, a sakk, az építészet, a történelem munkája, a festészet és a zene (de nem az például a labdadobálás, vagy a téglák egymásra rakása). Lásd MacIntyre i.m. 253. o.

¹⁸ Lásd MacIntyre i.m. 257. o.

¹⁹ Vö. MacIntyre i.m. 244–326. o., illetve 363–364. o.

²⁰ MacIntyre szerint meghatározása két szempontból eltér az arisztotelészi gondolkodástól. Először: „nem követeli meg, hogy kapcsolódjunk Arisztotelész metafizikai alapú biológiájához”, másodsor az emberi gyakorlat és a ja-

vak ebből következő nagy száma miatt, amelyek követése során az erények gyakorolhatók, a konfliktusok nem kizárólag egyéni jellemhibákból fognak keletkezni. Három szempontból arisztotelészi MacIntyre definíciója: az arisztotelészi fogalmak meggyőző kidolgozása szükséges az elemzés teljességéhez, illetve a felfogás helyét tud biztosítani a gyönyör és az élvezet arisztotelészi felfogásához, továbbá jellegzetesen arisztotelészi módon kapcsolja össze az értékelést és a magyarázatot. (Vö. MacIntyre i.m. 264–268. o.)

²¹ Vö. Heller Ágnes i.m. 81–92. o.

²² Vö. Comte-Sponville i.m. 42. o., ill. Nyíri T. i.m. 102. o.

²³ Vö. Platón összes művei II. (Európa Könyvkiadó, Budapest 1984) Állam, 261–299. o. (különösen 432 b–436b, 441c–441e), illetve *Filozófiai Kalauz* 401–406. o., ill. A. C. Taylor: *Platón* (Osiris Kiadó Budapest 1999), 369–417. o.

²⁴ Lásd Arisztotelész i.m. 145–183. o. (1129 a–1138 a), ill. vö. Ross: i.m. 269–277., ill. Comte-Sponville: i.m. 77–108. o.

²⁵ Lásd Kant: i.m. (Az erkölcsök metafizikája) 438. o.

²⁶ Vö. Nyíri Tamás i.m. 103. o., ill. Comte-Sponville i.m. 42–52. o.

²⁷ Lásd a bátorságról és a mértékletességről Comte-Sponville i.m. 52–77. o. (Voltaire-t idézi Comte-Sponville i.m. 59. o.).

²⁸ *Öszövétségi és Újszövétségi Szentírás* (Szent István Társulat, Budapest 1996) 1317. o.

²⁹ Itt a római katolikus egyház tanítását vettük alapul, de az erényekre vonatkozó fontosabb kérdésekben a keresztény egyházak tanítása egységes. Vö. Beran Ferenc: i.m. 115–126. o. Zlinszky János a hit erényéből vezeti le az emberi méltóságot. Lásd Zlinszky János: *Keresztény erkölcs és jogász etika* (Szent István Társulat, Budapest 1998) 19–30. o.

³⁰ Vö. Turay Alfréd–Nyíri Tamás–Bolberitz Pál: *A filozófia* (Szent István Társulat, Budapest) 254–259. o.

³¹ Comte-Sponville i.m. 265–349. o.

³² Vö. Arisztotelész: i.m. a nemes lelkű adakozásról, az áldozatkészségről és a nemes becsvágyról lásd 107–131. o. (1120a–1125b), Spinoza: *Etika* (Magyar Helikon, 1968), az alázatosságról és a megbánásról lásd 245–246. o., a mértékletességről lásd 192. o., a nemeslelkűségről lásd 174. o., illetve MacIntyre i.m. 314–315. o., Comte-Sponville i.m. 108–128., 163–173., 255–265. o.

³³ Vö. Heller Ágnes: *Általános etika* (Cserépfalvi, Budapest), 43–65., ill. 125–143. o.

³⁴ Comte-Sponville i.m. 265–266. o. (2. lábjegyzet)

³⁵ Lásd pl. Tom L. Beauchamp: i.m. 234–241. o.

³⁶ Lásd Ádám Antal: *A világvallások hasonló és eltérő elemeiről* (Jura, 7. évf. 2001. 1. sz. 6. o.)

³⁷ Lásd Ádám Antal i. m. uo.

³⁸ Lásd Comte-Sponville i.m. 15. o.

Xavier Boissy*
Montesquieu Egyetem, Bordeaux

A törvények alkotmányellenességének vizsgálata Franciaországban: az elutasításától az elfogadásig**

A fiatal posztkommunista államok többsége hamar intézményesítette a normák alkotmányossági felülvizsgálatát, ami 1990 előtt csupán a politikai ideológia eszköze volt. Azóta, bármilyen természetűek legyenek is az adott jogi normák (törvényi, rendeleti stb.), az újonnan létesített alkotmánybíróságok által ellenőrizhetők.¹

Ehhez képest a francia Alkotmánytanács csak jelentős késéssel csatlakozott az európai alkotmánybíróságok zárt közösségéhez. Függetlenül attól, hogy politikai vagy bírói szervnek minősítjük, annyi bizonyos, hogy ma már a törvények valódi alkotmányossági ellenőrzését végzi. Érdekes, hogy feladat- és hatásköre eleinte jóval szűrebb volt, mint európai társaié. A végrehajtó hatalom kompetenciáinak őreként szerepe a törvényhozási és a rendeleti tárgykörök tiszteletben tartásának ellenőrzése volt. Csak fokozatosan jelent meg a politika és az alkotmány világában.

Az Alkotmánytanács létrehozása a parlamentáris kormányzati rendszer racionalizálásának szándékára vezethető vissza.² Franciaországban a XVIII. századtól kezdve, és különösen a két világháború között szisztematikusan vizsgálták az alkotmánybíráskodás melletti és elleni érveket.³ Napjainkban újra felvetődött az Alkotmánytanács legitimitásának kérdése⁴ néhány olyan ügy miatt, amelyek szegényfoltot vetettek működésére.⁵ Az alkotmányossági vizsgálat franciaországi bevezetése körülményeinek felidézése lehetővé teszi, hogy jobban megértsük ennek a vitának a tétjét, amely a jogállamiság alapjait érinti.

I. Az alkotmányossági vizsgálatot elutasító tradíció súlya

A) A bírói kontroll lehetőségének kezdeti teljes elutasítása

Az Ancien régime alatt Franciaország nem ismerte a modern értelmében vett alkotmány fogalmát. Az egyetlen olyan szabálytípus, amely referencianorma-

ként szóba jöhetett és amelyre a király vagy a korabeli bírói testületek – vagyis a parlamentek⁶ – hivatkozni tudtak, a királyság alapvető törvényei voltak. Ezek célja a királyi hatalom önkényességének korlátozása volt, mégpedig az ún. figyelmeztetéshez való jog segítségével.⁷ Ilyen figyelmeztetés semmibe vétele vezetett az 1789. évi forradalmi megmozdulásokhoz.⁸

Montesquieu idejében az írott alkotmány gondolata még nem létezik⁹, a szabadság eszméje viszont aranykorát éli. Paradox módon, a bordeaux-i jogász világosan látta a bíróságok szerepének fontosságát az állam alapvető törvényeinek megtartásában, de nem az emberi szabadságjogok védelmében.

A törvények szelleméről c. művében két jogszolgáltatási modellt mutat be. Az első modell törvénytörvényekből, parlamentekből, földesúri bíróságokból stb. áll. Montesquieu szemében ezek ideális ellensúlyai lehettek a törvényhozó és végrehajtó funkciót egyszerre betöltő monarcha hatalmának és önkényének. Teljesen különbözött ettől a másik modellt megtestesítő angol rendszer, amelyben a törvények uralma érvényesült.

A bíróságok ellensúlyi szerepe tehát nem volt magától értetődő; ellenkezőleg, a bírói hatalom – mint minden más hatalom – a szabadság számára veszélyt jelenthetett. „A Montesquieu által leírt szabad államban ideális az, ha a bírói hatalom láthatatlan, a bírák a törvény szája funkciót töltik be, nem tudják befolyásolni sem a törvények kötelező erejét, sem hatályát”.¹⁰

A forradalom bekövetkeztét ez az örökség ránehezdedt a bírósági intézmények fejlődésére. Bár néhány alkotmányozóban felmerült az a gondolat, hogy a rendes törvényeket az 1789. augusztus 26-i Ember és Polgár Jogainak Nyilatkozata és az 1791. szeptember 3-i Alkotmány alá kellene rendelni, az már nem jutott eszükbe, hogy a bírákra bízzák az új alapvető normák betartásának ellenőrzését.¹¹ Ekkor született ugyanis Franciaországban a „bírótól való félelem” gondolata. Ennek két oka lehetett. Az egyik az, hogy a parlamentek túlzott politikai szerepet akartak játszani a Korona ügyeiben. A másik ok az, hogy az általános vélekedés szerint az alkotmányellenes vagy valamely alkotmányi értékbe ütköző törvény alkalmazhatatlanná nyilvánításának lehetőségével a bírák túl erős hatalomra tettek volna szert.¹² Így ahelyett, hogy a parlamenteket integrálták volna az alkotmányos szervezetrendszerbe, a forradalmárok kizárták őket onnan politikai szerepüktől való félelmükben.

Ettől kezdve a francia alkotmánytörténeti fejlődés hol ellenségesen, hol gyanakvóan viszonyult a bírákhoz általában és az alkotmánybírákhoz különösen, le-

* A szerző a Balkáni Tanulmányok és Kutatások Központja kutatója, PhD-hallgató (Montesquieu Egyetem, Bordeaux).

** A fordítást készítette Poissonneau Alexandra, joghallgató (Montesquieu Egyetem, Bordeaux) és Illéssy István, tanársegéd (PTE ÁJK, Pécs).

tak. A rendszer azonban szándékosan elvetette bármiféle alkotmányossági vizsgálat bevezetését és a legicentrizmus (törvényközpontúság) mellett döntött. Mire vezethető vissza ez a kíméletlen elutasítás? Egyrészt arra a tévhitre, hogy a demokrácia és a parlamentarizmus elve *ex definitionem* kizárja a törvényekben megtestesülő *volonté générale* bármiféle ellenőrzését vagy cenzúráját. Másrészt a demokratikus és parlamenti rendszerrel szükségszerűen együtt járó mértékletességben és liberalizmusban való hitre. Harmadrészt az alkotmányossági vizsgálattal szembeni bizalmatlanságra és annak esetleges túlkapásaira.³³

Milyen szerepet töltött be ezekben az időkben a "rendes" bíró? Az 1875. évi alkotmányerejű törvények nem tesznek említést a bírói hatalmi ágról. A Forradalom bírói és utódaik ahhoz a hagyományos felfogáshoz kötődtek, hogy ők nem avatkozhatnak a közhatalmi szervek tevékenységébe, mivel megbotránkoztatónak tartották azt a gondolatot, hogy személyükben ellentmondhatnának, illetve parancsolhatnának a *volonté générale*-nak.³⁴

Ennek a hagyománynak a hatása még ma is érezhető. A bíró hatalom nem lépte túl hatáskörét politikai irányban, sőt inkább azt mondhatnánk, hogy a bírák túl félénkek a végrehajtó és főleg a törvényhozó hatalommal szemben. Ahelyett, hogy az élő jog alakítói, illetve elsősorban az Alkotmány őrei lennének, „fetisizálják” a törvényeket. „Az esetleges bírói túlkapások ellen védő szabályok avulttá lettek csakúgy, mint születésük történelmi körülményei”.³⁵ Ez a gondolat 1928-ból származik, ami azt mutatja, hogy akkorra már komolyan szóba került az alkotmányossági ellenőrzés intézményesítése. Olyan híres jogászok, mint Léon Duguit, Maurice Hauriou, Raymond Carré de Malberg, vagy Gaston Jèze vizsgálták ennek konkrét feltételeit. A jogtudósok egyik fele továbbra is elutasította, a másik fele viszont egyre jobban szorgalmazta a normák alkotmányossági vizsgálatának bevezetését. Utóbbiak számára a parlamenti szuverenitás dogmája második Bastille-t jelentett, amelyet le kellett rombolni.³⁶ A vita tulajdonképpen az Ember és Polgár Jogainak Deklarációja jogi értékéről és a jogállamiság alapjairól szólt.

Esmein például – a XIX. századi német pozitívizmus hatására – úgy gondolkodott, hogy a jog forrása az állam. Ennek következtében az alapvető jogokról szóló deklarációknak nincs jogi kötelező ereje, csupán általános és homályos politikai elvek gyűjteményének tekinthetők, amelyet a bíróságok nem alkalmazhatnak. Esmeinhez közel álló álláspontot képviselt Carré de Malberg, aki azt tartotta, hogy az 1789. évi Deklaráció filozófiai elvek öszszessége, amely befolyásolhatta az 1791. évi Alkotmányt, de semmiképpen nem jelenthetett a minden-

hatónak gondolt törvényhozó hatalom tevékenységével szembeállítható jogi parancsot.

Más irányzat szerint az állam objektív rendnek van alávetve, amelyet ő maga nem foglalhat magában. Ennek legnevesebb képviselői Duguit és Hauriou voltak. Ők a Deklaráció jogi kötelező erejét, alkotmányi, sőt alkotmányt megelőző rangját hirdették. Duguit szerint az államot kötik olyan jogi normák, amelyek születése előtt keletkeztek, és amelyeket a „társadalmi szolidaritásból” lehet levezetni. Számára a Deklaráció ilyen normát jelentett, amely az alkotmányt is megelőzte.³⁷ Ami Hauriou-t illeti, ő az ilyen normák primátusát a „társadalmi alkotmány” koncepciójából vezette le. Szerinte a Deklaráció kötelező erejű a törvényhozás számára, amely még a végrehajtó hatalomnál is vesélyesebb lehet az egyéni szabadságjogokra. Az elméleti viták után megoldásra várt még az alkotmányossági vizsgálat megvalósításához szükséges eszközök problémája.

Kezdetben Duguit kételkedett abban – a számára mégis csábító gondolatban –, hogy legfelső bíróságot jogosítsanak föl az Alkotmánnyal ellentétes törvények megsemmisítésére. Álláspontja azonban megszilárdult alkotmányjogi tankönyve második kiadásának idejére.³⁸

Bár tartott attól, hogy ezzel a bírói hatalom zsarnoksága előtt nyit utat, az állam felett álló jog koncepciója győzedelmeskedett vívódása során. A Kormány feladata lett az alkotmányossági ellenőrzés rendszerének kidolgozása. A legjobb megoldásnak az tűnt, ha a feladatot a "rendes" bíróságokra bízák, függetlenül attól, hogy ez a modell milyen nehézségeket vehetett fel az Egyesült Államokban. A törvények alkotmányosságáról való döntés hatalma a törvények és az alkotmány közötti hierarchia elismerésének szükségszerű és logikus következménye volt. Azt az országot, amely nem biztosítaná a bíróknak ezt a hatalmat, nem is nevezhetnénk jogállamnak.

Duguit tétovázása jól példázza az egész francia jogtudomány vívódását a „republikánus tradíció” és a normák hierarchiájának logikája között.³⁹ Jèze például, aki 1895-ben még az ellentáborhoz tartozott, az alkotmányossági vizsgálatot is gyakorló román Semmítőszék joggyakorlatára⁴⁰ támaszkodva 1924-ben már a normakontroll mellett állt ki.⁴¹ Figyelembe véve Franciaország történelmi fejlődését, számára az alkotmányellenességi kifogás modellje⁴² jelentette az ideális megoldást. Eme „enyhén bizantikus” viták ellenére a Harmadik Köztársaság végéig a törvények alkotmányossága megítélésének egyetlen fóruma a parlamenti képviselők lelkiismerete maradt.⁴³ A régi, rousseau-ista alapból kinövő legicentrista dogma sokáig tartotta magát. Keveset mondunk, ha azt állítjuk, hogy meghatározta a Köztársaság francia koncepcióját, amely főként az általános és abszolút

hetetlenné téve, hogy ellentmondjanak a törvényi formában megnyilvánuló *volonté générale*-nak.¹³ Az Ancien Régime parlamentjeinek rossz emlékű hatalmi beavatkozásai következtében a Konvent – elsősorban a hatalommegosztás elvére való hivatkozással – elutasította a közigazgatási hatalomba való bírói beavatkozás minden lehetőségét, különösen a törvények végrehajtásának bíró általi felfüggesztését.¹⁴ „Az amerikai értelmében vett bírói hatalom koncepcióját még azok a későbbi alkotmányok¹⁵ sem fogadták el, amelyek használták ezt a kifejezést. Más szövegek¹⁶ pedig csak ‘ítélőszékekről’, ‘bírói rendről’ szólnak, a ‘bírói hatalmat’ még csak nem is említik”.¹⁷

Mindazonáltal Siéyès abbé szükségesnek érezte az alkotmányszöveg szupremáciájának hirdetését.¹⁸ Az alkotmányvédelem kérdését „alkotmányossági esküdtszék” bevezetésével kívánta biztosítani.¹⁹ Tervét a III. év thermidor 2-án mutatta be a Konventnek és megpróbálta bizonyítani, hogy az alkotmány által konstituált szervek nem érinthetik az alaptörvényt. Ez az „alkotmányossági esküdtszék” összetett felépítésű²⁰ politikai szervként vizsgálta volna a törvények alkotmányosságát. Eljárását vagy testület kezdeményezhette volna a törvény megalkotása előtt, vagy a polgárok indítványozhattak volna utólagos normakontrollt. A tervet éles kritika érte – elsősorban Thibaudeau részéről²¹ –, majd a Konvent thermidor 24-én elutasította. Valójában a Forradalom ekkor már nem a liberális eszmékről szólt. Miután Rousseau a törvényt a tévedhetetlen *volonté générale*-ként határozta meg, a törvényhozó az állam ura lett, akinek az a feladata, hogy az emberek boldogságát biztosítsa.

Ez tehát a francia republikánus tradíció megnyilvánulása volt, amely aztán egészen a XX. század második feléig megakadályozta a törvények alkotmányosságának effektív vizsgálatát. Mindenesetre Siéyès a normák alkotmányossági kontrolljának franciaországi előfutáraként tarthatjuk számon.

Valójában, a francia alkotmánytörténeti fejlődés a liberális-alkotmányos modellt és a demokratikus modellt szembeállító vita tükré volt. Előbbi logikusan vezet el az alkotmányossági ellenőrzéshez. A liberalizmus ugyanis elveti az abszolutizmust és az egyének társadalommal szembeni primátusát hirdeti, míg az alkotmányosság eszméje azon alapul, hogy a törvény magasabb rangú normának alárendelt. Ezzel szemben a demokratikus modellben a *volonté générale* érinthetlenné minősítése arra ösztönöz, hogy a törvényt tekintsük a társadalom alapszabályának. A Forradalom utáni francia politikai életet ezek a jakobinus és a rousseau-ista tradíciók uralják.

A forradalmárok tehát dogmává merevítették a törvény fogalmát. Kiindulópontjuk – Rousseau-t követve – az volt, hogy a társadalmi szerződés feltéte-

lezi, hogy az emberek a társadalomra ruházzák minden hatalmukat és szabadságukat. Elidegeníthetetlen jogok tehát nem léteznek, csak olyanok, amelyeket a törvény adományoz. Ez a felfogás volt a törvények alkotmányossági vizsgálata franciaországi ellenzőinek fő érve.²² A törvényeknek ezt az abszolút elsőbbségét elismerték a forradalmi törvényszékek, illetve őket követően a rendes²³ és a közigazgatási²⁴ bíróságok is. A törvény *volonté générale*-ként történő felfogásának dogmája vezetett az alkotmányellenességi vizsgálat minden lehetőségének kizárásához, és a parlament szuverenitásának „szent” elvé tételéhez. Jól tükrözi ezt az „abszolút parlamentarizmus, relatív jogállam” koncepciója,²⁵ amelynek értelmében elképzelhetetlen volt a parlament hatalmának korlátozásáról beszélni. Ilyen rendszerben érvényesülhettek-e egyáltalán a szabadságjogok? Néhány szerző szerint igen, mivel a parlamenti viták nyilvánosak voltak, és a közvéleménynek – mint a közhatalmi szervek természetes őrének²⁶ – volt befolyásoló szerepe. Létezett tehát bizonyos garancia a hatalommal való visszaéléssel szemben, de jogilag a törvény bármit megtehetett.²⁷

1789 és 1946 között – a III. év Alkotmánya, az 1814. és az 1830. évi Charták alatti időszakot leszámítva – nem érvényesült a szabadságjogoknak a normák alkotmányossági vizsgálatával történő hatékony védelme. Ilyen ellenőrzés csak a II. Császárság önkényuralmi rendszerében valósult meg először, vagyis a VIII. év frimaire 22-i és az 1852. január 14-i alkotmányok alatt. Az eljárás a Szenátus hatáskörébe tartozott,²⁸ ennek következtében nem bizonyult hatásosnak, mivel „ez a testület mindenekelőtt politikai szerv volt, tagjai vakon szolgálták az államfőt”.²⁹ Ráadásul attól a pillanattól kezdve, hogy a Szenátus az 1870. május 2-i szenátuskonzultum által – a Nemzetgyűléshez hasonlóan – valódi törvényhozói testület lett, az alkotmányossági ellenőrzés tulajdonképpen megszűnt létezni.³⁰

B) Az alkotmányossági ellenőrzés szükségességéről szóló vita felélesztése

A III. Köztársaság megalakulása (1870. szeptember 4.) és az 1875. évi alkotmányerejű törvények³¹ tovább erősítették a törvény érinthetlenségének koncepcióját. Bár voltak, akik az alkotmányossági kontroll bevezetését javasolták, e tervek megvalósítása érdekében nem született döntés. Példaként említhető 1910-ből az a törvényjavaslat, amely legfelső bíróság intézményesítését irányozta elő a fenti célra, ám ez is hamar elbukott.³² Más elképzelések a Parlament elé kerülő javaslatokkal szemben tehető alkotmányellenességi kifogás bevezetésére irányul-

Felvetődött a kérdés, vajon az Államtanács ezzel nem lépte-e át a Rubicont.

A törvények alkotta blokk mellett tehát létrejött alkotmányossági blokk is, amely a közigazgatásra kifejezett törvényi rendelkezés hiányában is kötelezővé vált.⁶³ Louis Favoreu szerint a folyamat oda vezetett, hogy az előbbi az utóbbi részévé vált.⁶⁴

B) Második lépés: a törvények alkotmányossági ellenőrzésének elfogadása

Az alkotmányossági normakontroll hatáskörével felruházott Alkotmánytanács létrehozása az 1958. évi Alkotmányban⁶⁵ nem zárta le az alkotmánybíráskodásról szóló vitákat. Annak ellenére, hogy a testület tevékenysége ma már sokkal inkább bírósági karakterű,⁶⁶ mint 1958-ban, többen megkérdőjelezik létjogosultságát.⁶⁷ Korábban a végrehajtó hatalom öre⁶⁸ volt, aki nem akadályozhatta a népakarat megvalósulását, ma a szabadságjogok védelmezője, akár a népakarral szemben is. Szerény szereppel rendelkező szervből intenzív és sokat vitatott tevékenységű testületté vált. Melyek voltak ennek az alkotmánybíráskodás európai modelljéhez igazodó fejlődésnek a főbb állomásai?

1. Formális legitimitás

1958-ban a Parlamentre szegeződő ágyú szerepét szánták az Alkotmánytanácsnak.⁶⁹ Az alkotmányozók e testület segítségével kívánták védelemben részesíteni az akkor született rendeleti autonómiát a tapasztalt törvényhozó hatalom túlkapásaival szemben. Mindezt azzal a szlogennel, hogy visszaadják a népnek szuverenitását, amit képviselői ragadtak el tőle.⁷⁰ Kezdetben a tanács a politika szolgálatába állított és mérsékelt jelentőségű szerv volt. Legitimitása abból származott, hogy csak azokat a feladatokat látta el, amelyekre kifejezetten felhatalmazták. Ezek közé tartozik a normák alkotmányossági kontrollja. Az ún. *organikus törvényeket*⁷¹ és a Parlament Házai határozatait automatikusan megküldik neki, a „rendes” törvények esetében indítványra járhat el. Indítványt kezdetben csupán a köztársasági elnök, a miniszterelnök, valamint a Nemzetgyűlés és a Szenátus elnöke terjeszthetett elő. Legfontosabb feladata nem a szabadságjogok garantálása volt, hanem, hogy a Parlamentet a rá vonatkozó hatásköri szabályok betartására, illetve a *racionalizált parlamentarizmusnak*⁷² megfelelő kormányzati jogkörök tiszteletben tartására kényszerítse. Az Alkotmánytanács tipikus de gaulle-i intézményként működött.⁷³ A cél az volt, hogy a korábbi köztársasági rendszerek tapasztalataiból – különösen a kormány könnyű megbuktathatóságából – kiindulva a Parlament helyzetét

fenntartsák, a kormányét viszont erősítsék. Szükség volt tehát a végrehajtó hatalom hatékony védelmére képes mechanizmusra.⁷⁴

Az Alkotmánytanácsot tehát pontosan meghatározott funkciók betöltésére szánták. Az alkotmány-előkészítés dokumentumai bizonyítják, hogy elnevezése és kompetenciája nem a véletlen műve. Ezt a nevet éppen ellentmondásossága miatt választották. A „bizottság” terminus ugyanis valamely más szervnek alárendelt grémiumra utalt volna, a „bíró-ság” kifejezés pedig azt sugalmazta volna, hogy a Parlament bírói kontroll alá kerül. A „tanács” elnevezés viszont takarhat politikai és bírói orgánumot is.⁷⁵ Ennek megfelelően a tagok kinevezése a három legfontosabb közjogi méltóság hatáskörébe tartozik.⁷⁶ Egyébiránt éppen a bírókkal szembeni hagyományos gyanakvás miatt az alkotmányozók gondosan szabályozták a testület jogkörét. Amikor az alkotmányozás során szóba került, hogy az indítványozás jogát kiterjesztik meghatározott számú képviselőre és szenátorra, a régi félelmek ismét feléledtek.⁷⁷ Ezek lecsendesítésére a létrehozni kívánt testület jogi-politikai jellegét hangsúlyozták, vagyis azt, hogy eljárása alatt egyszerre kell majd figyelembe vennie jogi és politikai szempontokat.⁷⁸ Mindazonáltal a testület végül széles jogosítványokat kapott a törvényi és a rendeleti tárgykörök elválasztásának biztosítása érdekében.

Összességében – az alkotmányozók óvatosságának köszönhetően – az Alkotmánytanács legitimnek volt mondható, még a politikusok és jogászok egy csoportja kedvezőtlen véleménye ellenére is.⁷⁹ Előbbiek azt látták benne, hogy veszélyt jelenthet a Parlament hatásköreire, utóbbiak viszont amiatt voltak csalódottak, hogy elszalasztották a valódi alkotmánybíráskodás franciaországi megteremtésének lehetőségét. A testület végül „emancipálta” magát, fokozatosan határozta meg saját természetét, eltávolodva ezzel létrehozóitól. A kezdeti formális legitimitás helyett újat épített ki magának.

2. Materiális legitimitás

Az Alkotmánytanács szerepe kezdetben a parlamenti hatáskörök gyakorlása fölötti felügyelet, illetve ezzel szimmetrikusan a végrehajtó hatalom kompetenciáinak védelme volt.⁸⁰ A testület saját magát a közhatalmakat rendező, reguláló szervnek minősítette annak kapcsán, amikor kimondta, hogy a népszavazással megerősített törvény alkotmányosságát nem vizsgálhatja.⁸¹ Szintén önmérsékletéről tett tanúbizonyosságot, amikor kijelentette, hogy hatáskörét illetően szigorúan tartania kell magát a rá vonatkozó alkotmányi⁸² és organikus törvényi⁸³ szabályokhoz. Ennek megfelelően 1967-ben elutasította, hogy a volt államfő parlamenti választások alkalmával tett politikai nyilatkozatát minősítse. Mégis, attól a pillanat-

szabály iránti tiszteletből és a személytelen hatalom dicsőítéséből építkezett.⁴⁴

1935-ben, az állam reformjának kidolgozásával megbízott parlamenti bizottság az alkotmányossággal foglalkozó legfelső bíróság felállítását javasolta. A közársasági elnök által egész életre szólóan kinevezett, huszonöt tagból állt volna. Előzetes normakontrollt nem végezhetett volna, csak az ún. alkotmányossági kifogásokat bírálta volna el (az amerikai modellt követve). A bizottság a jog törvényekkel szembeni védelmét kívánta biztosítani oly módon, hogy számúzi belőle mindazt, ami teologikus és irracionális: elsősorban a törvényhozó hatalom felsőbbrendűségének gondolatát. Mindezt független, szuverén és nem vitatott hatalommal rendelkező bírói kar segítségével, amely testületi önállóságának köszönhetően tényleges hatalmi ágként, és nem pusztán funkcióként jelenik meg.⁴⁵

A félelem, amelyet ez a tervezet kiváltott, valamint a II. világháború eseményei arra készítették az alkotmányozókat, hogy óvatosabbak legyenek a törvényhozó tevékenységének ellenőrzése kérdésében.⁴⁶

Mindazonáltal, az 1946. évi Alkotmány olyan megoldást vezetett be, amit a szerzők többsége az „alkotmányossági ellenőrzés embriójaként” jellemez. Bár az Államtanács⁴⁷ – amely hatékonyan tudta védeni a szabadságjogokat a végrehajtó hatalom önkényével szemben – mellé intézményesítették az ún. Alkotmánybizottságot, ez a lépés még nem értékelhető a közhatalmi szervek jog alá vetettségének kifejezett elismeréseként.⁴⁸ 1946-ban az alkotmányozók – a bírókkal szembeni bizalmatlanság miatt – politikai és nem bírósági szervet hoztak létre. Feladata nem az volt, hogy megsemmisítse az alkotmányellenesnek talált törvényeket, hanem, hogy jelezze az indítványozóknak, ha a törvény elfogadása az alkotmány módosítását kívánja meg. Ugyanis, ha a parlament fenn akarta tartani döntését, a törvény kihirdetése előtt módosítani kellett az alkotmányt. Az alkotmányozó tehát inkább az alkotmányt akarta a törvényekhez igazítani, mint a törvényeket az alkotmányhoz.⁴⁹ A bizottsághoz mindössze egyetlen indítvány érkezett, az is alkotmányjogilag jelentéktelen ügyben. Működését minősítették pszeudo-kontrollnak,⁵⁰ illetve szimbolikus kontrollnak⁵¹ is. Bárhogyan nevezzék is, ez az ellenőrzés nem lehetett érdemi, mivel az 1946. évi Alkotmány preambuluma nem tartozott a vizsgálat tárgyába.⁵² (Ennek azért volt különös jelentősége, mert az alapvető jogokról kizárólag a preambulum beszélt – a fordító megjegyzése).

Megállapítható tehát, hogy csak valódi alkotmánybíróság intézményesítése vethetett véget az alkotmányossági vizsgálattal szembeni bizalmatlanságnak, illetve csak ilyen szerv legitimálhatta létezését. Kérdés, hogy az Alkotmánytanács létrehozásával ez megvalósult-e.

II. A törvények alkotmányossági

vizsgálatának bevezetése

Franciaországban

A) Első lépés: az alkotmányi elvek felsőbbbségének elismerése a törvénynél alacsonyabb rangú aktusokkal szemben

Hosszú ideig az Államtanács pusztán a törvényt alkalmazta. Azt ellenőrizte, hogy törvénynél alacsonyabb rangú aktusok összhangban vannak-e az előbbiekkal.⁵³ Ennek alapján a közigazgatás szereplői tevékenységének alapját és korlátait a törvények tartalmazták. Csak nagyon ritkán fordult elő, hogy az Államtanács alkotmányi elveknek szerzett érvényt (pl. közigazgatási rendeletek előtti egyenlőség,⁵⁴ egyenlőség az adózásban⁵⁵). Bár lehetséges volt, hogy eljárása során alkotmányi rendelkezésre hivatkozzon, ez nem jelentett tényleges alkotmányossági kontrollt. Legálábbis így döntött 1901-ben a *Delarue*-ügyben.⁵⁶ A kérdést tulajdonképpen a *dame Coudert et Arrighi* ügy zárta le, amelyben a testület kimondta, hogy az alkotmányossági normakontroll a francia közjog szerint nem alkalmazható az Államtanács eljárása során.⁵⁷

Bár 1946-ban, amikor kihirdették a IV. Köztársaság Alkotmányát, néhányan folytatták a preambulum jogi értékéről szóló, a III. Köztársaság idejében elkezdett vitát, a törvények továbbra sem képezték alkotmányossági vizsgálat tárgyát. Sőt, a „rendes”, illetve a közigazgatási bírói joggyakorlat még attól is tartózkodott, hogy a törvények alapján alkotott aktusok alkotmányosságát megítélje. A törvényeket tehát olyan ernyőként fogták fel, amely az alkotmány és az infralegális normák között elhelyezkedve megakadályozza utóbbiak alkotmányosságának ellenőrzését.⁵⁸

Végül a végrehajtó hatalom hatáskörének a törvényhozói feladatok delegálásával történt kiterjesztése vezette rá a bírakat arra, hogy az alkotmányi szövegben keressenek referencianormákat a közigazgatás tevékenysége legalitásának megítéléséhez. Ilyen normaként kezdték alkalmazni az ún. *általános jogelveket* és a *Köztársaság törvényei által elismert alapvető elveket*,⁵⁹ bár alkotmányi rangjukat csak fokozatosan ismerték el. Kezdetben az Államtanács a törvényekkel egy szinten lévőként kezelte, illetve alkalmazta őket a közigazgatás legalitásának ellenőrzése során.⁶⁰ A következő lépés az volt, amikor a *Syndicat général des fonctionnaires malgaches* ügyben 1956. január 25-én hozott ítéletében kifejezetten hivatkozott a Köztársaság törvényei által elismert alapvető elvekre. Ez utóbbiak⁶¹, valamint az Ember és Polgár Jogainak Deklarációja⁶² alkotmányi értékének elismerése fejtörést okozott a jogtudomány képviselőinek.

során a parlamentek jelezheték a királynak a törvények alkalmazásából fakadható problémákat. Ha a király tartani kívánta álláspontját, a rendelkezések életbe léptek. Favoreu, L. és mások: Droit constitutionnel, Dalloz, Précis, Paris, 2000, 286. és köv. o.; Gojosso, E.: Le contrôle de l'activité normative royale à la veille de la Révolution: l'opinion de Mercier de la Rivière. R. R. J. 1999. 1. sz. 237–250. o.

⁸ Luchaire, F.: Le Conseil constitutionnel. Tome I: Organisation et attributions. Economica, Paris, 1997 (2ème édition), 3. o.

⁹ Lásd Bastid, P.: L'idée de Constitution. Economica, Paris, 1985.

¹⁰ Morin, J.-Y.: Le pouvoir des juges et la démocratie: *sed quis custodiet ipsos custodios*? LexUM 1994. 3. sz. www.lexum.umontreal.ca/themis.

¹¹ Az alkotmányellenesség problémája nem került el a forradalmárok figyelmét sem, akik már 1789-től folyamatosan arra törekedtek, hogy a törvényhozó hatáskörének határait pontosítsák. Emeri, C.: és Bidégaray, C.: La Constitution en France de 1789 à nos jours. Armand Colin, Coll. U, Paris, 1997, 164. és köv. o.; Troper, M.: La Constitution de 1791 aujourd'hui. Revue Française du Droit Constitutionnel 1992. 9. sz., 3–14. o.

¹² Vö. Luchaire, F.: Le Conseil constitutionnel... i.m. 5. o.

¹³ Vö. Favoreu, L. és mások: Droit constitutionnel... i.m. 285. és köv. o.; Borgetto, M.: La genèse du contrôle de constitutionnalité des lois en France (1789–1958). Administration 1997. 177. sz. 20. és köv. o.; Garapon, A.: Le gardien des promesses – Justice et Démocratie. Odile Jacob, Paris, 1996.

¹⁴ Vö. Levinet, M.: Le problème du contrôle de constitutionnalité des lois lors de l'élaboration de la Constitution de 1793. Revue du Droit Public 1991. 697–732. o.

¹⁵ Lásd az 1791. évi Alkotmány, a III. év fructidor 5-i Alkotmány, az 1848. november 4-i Alkotmány.

¹⁶ Lásd a VIII. év frimaire 22-i Alkotmány, az 1814. június 4-i Charta, az 1830. augusztus 14-i Charta.

¹⁷ Mathiot, A.: Le contrôle de constitutionnalité des lois en France. R.I.D.C. Journées de la société de législation comparée, 1982, 126. o.

¹⁸ Troper, M.: La Constitution de 1791 aujourd'hui... i.m. 8. o.

¹⁹ Doklem, D.: Le jury constitutionnaire: première garantie juridictionnaire d'une constitution française. T.D.P. 1998, 215. és köv. o.

²⁰ 108 tagját első alkalommal a Konvent nevezte volna ki, majd évente egyharmaduk a leköszönő parlamenti képviselők közül történő kooptációval megújult volna.

²¹ „Ez a szörnyű hatalom mindenható lenne az államban és a közhatalmak feletti őr funkciója helyett, uralkodójuk lenne, aki láncra verné őket a teljes ellenőrzés érdekében”. Comte Antoine Clair Thibaudeau, III. év thermidor 24.

²² És még ma is az. Franciaország különböző Alkotmányainak preambulumai nem a polgárok jogairól, hanem főként a törvényhozó szándékairól szólnak. Ezek a deklarációk tulajdonképpen – úgy 1789-ben, mint 1946-ban – kötelező erő nélküli, valamennyi párt számára irányadó programtételek. Megérthetjük tehát a bíró a törvényvel szembeni hagyományos fenntartását, mivel minden körülmények között alkalmaznia kellett e normákat, még akkor is, ha alkotmányellenesnek tartotta őket.

²³ Vö. Luchaire, F.: Le Conseil constitutionnel... i.m. 15. o.; Pacteau, B.: Libertés publiques. Cours polycopié, Université Montesquieu Bordeaux IV, 1996, 67. o.; Mestre, J.-L.: Les juridictions judiciaires et l'inconstitutionnalité des ordonnances royales de la Restauration au Second Empire. Revue Française du Droit Constitutionnel 1990. 4. sz. 688–690. o.

²⁴ Conseil d'Etat, 1936. nov. 6., Dame Coudert et Arridgi. Recueil 966.

²⁵ Machelon, J.-P.: Parlementarisme absolu, Etat de droit relatif. Revue Administrative 1995. 628. o.

²⁶ Bastid, P.: L'idée de Constitution... i.m. 167. o.

²⁷ Mathiot, A.: Le contrôle de constitutionnalité des lois en France... i.m. 126. o.

²⁸ Ashworth, A.: Le contrôle de constitutionnalité des lois par le Sénat du Second Empire. Revue du Droit Public 1994. 45–102. o.

²⁹ Balat, J.-C.: La nature juridique du contrôle de constitutionnalité des lois dans le cadre de l'article 61 de la Constitution de 1958. PUF, Paris, 1984, 3. o.

³⁰ Vö. Luchaire, F.: Le Conseil constitutionnel... i.m. 11. o.

³¹ L. az 1875. február 24-i és 25-i törvény, valamint az 1875. július 16-i törvény.

³² A javaslat szövegét lásd Revue du Droit Public 1910. 132–135. o.

³³ Pacteau, B.: Libertés publiques... i.m. 68. o.

³⁴ Blondel, A.: Le contrôle juridictionnel de la constitutionnalité des lois... i.m. 244. o.

³⁵ Blondel, A.: i.m. 253. o.

³⁶ A tudományos vita átfogó bemutatására lásd Machelon, J.-P.: i.m. 626. és köv. o.; Pacteau, B.: Le contrôle des lois au nom des libertés, exigences de la Déclaration de 1789. Les Petites Affiches, 1989. augusztus 25., n^o spécial du bicentenaire.

³⁷ Pisier, E.: Léon Duguit et le contrôle de constitutionnalité des lois. Mélanges en l'honneur de Maurice Duverger. P.U.F., 189–202. o.

³⁸ Duguit, L.: Traité de Droit constitutionnel. De Boccard, Paris, 1923, 2. kiadás.

³⁹ Vö. Redor, M.-J.: De l'Etat légal à l'Etat de droit – L'évolution de la doctrine publiciste française 1879–1914. P.U.A.M., Economica, Aix-en-Provence, Paris, 1991, 155. és köv. o.

⁴⁰ Vö. Criste, M.: La justice constitutionnelle en Roumanie. Thèse pour le doctorat en Droit, sous la direction de Thierry Renoux, Université d'Aix-Marseille, 1995, 61. és köv. o.

⁴¹ Jèze, G.: Notes de jurisprudence; le contrôle juridictionnel des lois. Revue du Droit Public 1924. 385., 401–403., 412. és 413. o.

⁴² Ennek francia megfelelője: exception d'inconstitutionnalité. Lényege, hogy nem alkotmányossági vizsgálat iránti indítványt terjesztenek a bíróság elé, hanem az előtte fekvő konkrét ügyben kifogásként hivatkoznak az alkalmazandó norma alkotmányellenességére. (A fordító megjegyzése.)

⁴³ Maulin, E.: Le principe du contrôle de constitutionnalité des lois dans la pensée de Raymond Carré de Malberg. Revue Française du Droit Constitutionnel 1995. 21. sz. 94. és köv. o.

⁴⁴ Machelon, J.-P.: i.m. 634. o.

⁴⁵ Comité technique pour la réforme de l'Etat, La France de demain – Son gouvernement, ses assemblées, sa justice, 1936. Idézi Morin, J.-Y.: i.m. 13. o.

⁴⁶ Vö. mégis Kelsen, H.: Le contrôle de constitutionnalité des lois, une étude comparative des constitutions autrichiennes et américaines. Revue Française du Droit Constitutionnel 1990. 1. sz. 17–30. o.

⁴⁷ Conseil d'Etat. A közigazgatási bírászkodás legfelső fóruma Franciaországban. (A fordító megjegyzése.)

⁴⁸ Bougrab J.: Le contrôle de constitutionnalité des lois dans l'élaboration de la Constitution du 27 octobre 1946. Revue Française du Droit Constitutionnel 1999. 38. sz. 285–314. o.

⁴⁹ Bastid, P.: i.m. 188. o.

⁵⁰ Ardant, P.: Institutions politiques et droit constitutionnel. L.G.D.J., Paris, 1995 (6. kiadás), 105. o.

⁵¹ Vedel, G.: Droit constitutionnel. Sirey, Paris, 1949, 551. o.

⁵² Lásd az 1946. évi Alkotmány C.92 cikkelyét, amely a bizottság kompetenciáját a I–X. fejezetekre korlátozta,

⁵³ Ezt tehát egyfajta törvényi normakontroll volt, vagyis olyan, amelyben referencianormaként a törvények szerepeltek (a fordító megjegyzése).

⁵⁴ Conseil d'Etat, 1913 május. 9., Sieur Roubeau.

⁵⁵ Conseil d'Etat, 1944 február 4., Guieysse.

tól kezdve, hogy saját funkcióját tágan kezdte el értelmezni, az alkotmányossági normakontroll hívei azonnal jogi érvekkel siettek a segítségére. A tanács meghatározta például a nemzetközi jog és a belső jog viszonyát.⁸⁴ A köztársasági elnök akadályoztatásának megállapítására vonatkozó, az Alkotmány 7. cikkelyében szabályozott hatáskörét is kiterjesztően értelmezte.⁸⁵ Legfontosabb döntése azonban az volt, hogy – ellentétben az alkotmányelőkészítés dokumentumaiban foglaltakkal – az 1971. július 16-i, a *Liberté d'association* ügyben hozott döntésében alkotmányi (kötelező) rangra emelte a preambulomot.⁸⁶ Ez különösen azért volt meglepő megnyilvánulás, mert az Alkotmány kidolgozása alatt hallgatólagos megállapodás volt arra nézve, hogy a preambulumnak nincs kötelező ereje. A döntést kommentálók véleménye megegyezett abban, hogy az történelmi jelentőségű volt, függetlenül attól, hogy a tanácshoz pozitívan vagy negatívan viszonyultak.⁸⁷ Ezzel ugyanis a testület a szabadságjogok védelmezőjévé lépett elő, „természetesen” a politikai és jogtudományi élet éles kritikája közepette. Voltak, akik a döntésben mindössze a testület elnöke személyes ambícióinak megnyilvánulását látták.⁸⁸ Mások – a bírói kormányzás (gouvernement des juges) veszélyén kívül – azt kifogásolták, hogy az algériai válság közepette nem volt bölcs döntés az alapvető jogokat referencianormává tenni, hiszen éppen e háború kívánhatta meg olyan szabályok alkotását, amelyek jelentős mértékben korlátozzák azokat.⁸⁹

A hatáskörök ilyen bővülése azonban még mindig nem jelentett áttörést, mivel az Alkotmánytanács eljárását továbbra is csak a négy legfontosabb közjogi méltóság kezdeményezhette.⁹⁰ 1974-ben azonban ennek reformjára is sor került. A törvényt – szemben a *volonté générale* koncepciójával – egyre inkább a kormány és a parlamenti többség akarataként fogták fel, ezért szükségessé vált az ellenzék pozíciójának erősítése. Ezzel egyben elhárult a hatékony alkotmányossági normakontroll bevezetésének egyik elméleti akadálya is.⁹¹ Az 1974. évi reformot Valéry Giscard d'Estaing köztársasági elnök kezdeményezte. Az új szabály 60 nemzetgyűlési képviselőnek, illetve 60 szenátornak is biztosította azt a jogot, hogy az Alkotmánytanácshoz forduljon. A testület legitimitása erősödött, mivel ez a szám tulajdonképpen azt tette lehetővé, hogy a politikai kisebbség is kezdeményezze eljárását. Ezt a megoldást is sok bírálat érte, elsősorban a most már „felelősségre vonható” politikai elit részéről.⁹² A reformnak köszönhetően az Alkotmánytanács figyelemre méltó hatalomra tett szert: a politikai kisebbség kezdeményezésére megakadályozhatja a többség akaratának törvényi formában való kihirdetését. Döntései precedensrendszert alkotnak, és az – egyébként igen tágan értel-

mezett⁹³ – referencianormák alapján befolyásolják a születendő törvények tartalmát is. Amellett, hogy újabb normákat von az ún. *alkotmányossági blokkba*, a testületnek jogi technikák egész arzenálja áll rendelkezésére, amelyet a törvényhozó ellenőrzésére, illetve a szabadságjogok hatékony védelmére használhat.⁹⁴ Egyébiránt a tanács legitimitása ahhoz is köthető, hogy nem övé az „utolsó szó joga”.⁹⁵

Összefoglalva megállapítható tehát, hogy az Alkotmánytanács ma már valódi alkotmányossági normakontrollt végez, vagyis hatékonyan tudja befolyásolni a jogalkotást. A jog alkotmányosodásának⁹⁶ jelenségébe ágyazódó tevékenységét helyesebb a francia alkotmányos jogállam építésében aktívan közreműködő alkotmánybírósként, mint bírói kormányzásként⁹⁷ értékelni.

Jegyzetek

¹ A „posztkommunista” alkotmánybíráskodás általános jellemzőinek bemutatását lásd Massias, J.-P.: *Justice constitutionnelle et transition démocratique en Europe de l'Est*. Presses Universitaires de Clermont-Ferrand, L.G.D.J., Clermont-Ferrand, Paris, 1998 ; Adam, A.: *La Cour constitutionnelle en Hongrie*. Giustizia costituzionale e sviluppo democratico nei paesi dell'Europa Centro-Orientale. A cura di Giuseppe de Vergottini. G. Giappichelli Editore, Torino, 2000, 101–141. o. ; Illéssy, I.: *La naissance d'un contre-pouvoir*, Les problèmes des premières années de fonctionnement de la Cour constitutionnelle de Hongrie. *Politeia* 2001. 1. sz. 103–114. o. ; *The New Constitutional Courts*. E.E.C.R. 1993. 2. sz. 28–53. o. ; Vasilescu, F.: *Le rôle des cours constitutionnelles dans la période de transition vers une société démocratique*. 3ème Journées franco-roumaine de droit constitutionnel, Paris, 1994. IX. 20–24. ; Schwartz, H.: *The New East European Constitutional Courts*. *Michigan Journal of International Law* 1992. 4. sz. 741–785. o. ; Sheive, S. W.: *Central and Eastern European Constitutional Courts and the Antimajoritarian Objection to Judicial Review*. *Law and Policy in International Business* 1995. 26. sz. 1201–1232. o. ; Paczolay, P., Bitskey, B.: *Introduction and General Report*. Xème Conférence des Cours constitutionnelles européennes, Budapest, 6–9 mai 1996.

² Verpeaux, M.: *Conseil Constitutionnel*. *Juris-Classeur Administratif*, 1998, Fascicule 1410–2, 3. o.

³ Blondel, A.: *Le contrôle juridictionnel de la constitutionnalité des lois (Etude critique comparative USA – France)*. Aix-en Provence, 1928. Lambert, E.: *Le gouvernement des juges et la lutte contre la législation sociale aux Etats-Unis*. Paris, 1921.

⁴ Lásd Robert, J.: *La garde de la République – Le Conseil constitutionnel raconté par l'un de ses membres*. Plon, Paris, 2000, 134. és köv. o. ; Février, J.-M.: *Réflexions sur une controverse doctrinale (La nature du Conseil constitutionnel en question)*. *R. R. J.* 1998. 2. sz. 609–625. o.

⁵ A testület volt elnöke például korrupciós ügybe keveredett. (A fordító megjegyzése.)

⁶ Az Ancien Régime bírósági szervezetrendszerét a sokféleség jellemezte, egyszerre voltak jelen különböző jellegű (királyi, hűbérúri, egyházi) és hatáskörű (kereskedelmi, tengeri, adminisztratív stb.) bíróságok. A hierarchia felső szintjén helyezkedtek el a parlamentek, amelyek regionális fellebbviteli bírósági funkciót láttak el. Vö. Perrot, R.: *Institutions judiciaires*. Montchrestien, Paris, 1993, 7. o. (A fordító megjegyzése.)

⁷ A figyelmeztetés olyan hivatalos eljárás volt, amelynek

o. Az Államtanács ilyen irányú újabb joggyakorlatára nézve lásd Conseil d'Etat, 2000. december 8., Parti nationaliste basque ; Gohin, O.: Le Conseil d'Etat et la constitutionnalité des lois. Revue Française du Droit Administratif 2000. 1175–1188. o.

⁵⁸ Törvényhozási ernyő elmélete (théorie de l'écran législatif). Vö. Pacteau, B.: Libertés fondamentales. Cours polycopié, Université Montesquieu Bordeaux IV, 2000. 47. o. ; Conseil d'Etat 1950 november 10., Fédération nationale de l'éclairage.

⁵⁹ Ezek francia megfelelői: principes particulièrement nécessaires à notre temps, principes fondamentaux reconnus par les lois de la République. Franciaországban több, ma már alkotmányi rangú norma létezik. Ugyanis a hatályos, 1958. évi Alkotmány preambuluma utal az 1789. évi Deklarációra, továbbá az 1946. évi Alkotmány preambuluma. Ez utóbbi pedig hivatkozik a fent említett elvekre. Miután az Alkotmánytanács 1971. július 16-i, a Liberté d'association ügyben elismerte az 1958. évi Alkotmány preambuluma jogi kötelező erejét, ezek a normák együttesen alkotmányossági blokkot alkotnak (bloc de constitutionnalité). Az Alkotmánytanács valamennyi, a blokkba tartozó normát alkalmazhatja referenciaként a jogszabályok alkotmányosságának megítélése során. (A fordító megjegyzése.)

⁶⁰ Conseil d'Etat, 1950. július 7., Dehaene ; Conseil d'Etat 1954. május 28., Barel ; Conseil d'Etat, 1958. december 3., Dame Louys.

⁶¹ Conseil d'Etat, 1956. július 11., Amicale des Annamites de Paris.

⁶² Conseil d'Etat, 1957. június 7., Condamine.

⁶³ Conseil d'Etat, 1959. június 26., Syndicat général des ingénieurs conseils.

⁶⁴ Favoreu, L.: Légalité et constitutionnalité. Les Cahiers du Conseil constitutionnel 1997. 3. sz. 73–81. o.

⁶⁵ Philip, L.: Le Conseil constitutionnel. L'écriture de la Constitution de 1958, P.U.A.M., Economica, Aix-Marseille, Paris, 1992. 467–481. o.

⁶⁶ Vö. Severino, C.: La réglementation de l'instruction devant le Conseil constitutionnel és Mélin-Soucramanien, F.: La légitimité, une question de procédure? IVème Congrès français de Droit constitutionnel, 1999. június 10–12., Aix-en-Provence.

⁶⁷ Courtois, G.: Le Conseil constitutionnel est plongé dans la bataille de la cohabitation. Le Monde 2001. január 12.; Mandraud, I.: L'opposition s'abrite derrière le Conseil constitutionnel pour harceler le Gouvernement. Le Monde 2001. január 11.

⁶⁸ Az 1958. évi Alkotmány (egyik) újítása az, hogy 34. cikkelye pontosan meghatározza a törvényhozási tárgyköröket, illetve 37. cikkelye kimondja, hogy a nem törvényhozási tárgykörök rendeleti úton szabályozhatók (végrehajtó hatalmi tárgykörök). Az Alkotmánytanácsot eredetileg e hatáskörmegosztás betartásának ellenőrzése céljából hozták létre. (A fordító megjegyzése.)

⁶⁹ Boulouis, J.: Le défenseur de l'exécutif. Pouvoirs 1980. 13. sz. 26. o. A szerző azt mutatja be, ahogy az Alkotmánytanács arculata megváltozott. A végrehajtó hatalom védelmezőjéből valamennyi a politikai konfliktusok általános döntőbírájává vált.

⁷⁰ Debré, J.-L.: La Constitution de la Vème République. P.U.F., Paris, 1975. 13. o.

⁷¹ Az Alkotmány jelöli meg, hogy mely tárgykörök szabályozása kíván organikus törvényt. Megalkotásuk eljárására szigorúbb szabályok vonatkoznak, mint a rendes törvények esetében: pl. elfogadásához az összes nemzetgyűlési képviselő több mint felének igen szavazata szükséges. (A fordító megjegyzése.)

⁷² Ezt a rendszert a klasszikus parlamentarizmusra annyira jellemző kormányzati instabilitás (lásd Németország, Olaszország, Franciaország a II. világháború előtt) elkerülése végett fejlesztették ki. Elsősorban olyan mechanizmusok ki-

építését eredményezte, amelyek a kormány és a parlamenti többség közötti viszony erősítését célozták (a bizalmi szavazás megnehezítése, konstruktív bizalmatlansági indítvány, a kormány felelőssége felvethetőségének szűkítése stb.). (A fordító megjegyzése.)

⁷³ Favoreu, L.: De Gaulle et le Conseil constitutionnel. De Gaulle et son siècle, La République, Institut Charles de Gaulle, Plon, La Documentation française, 1992.

⁷⁴ Luchaire, F.: Le Conseil constitutionnel... i.m. 19. o.

⁷⁵ Ilyen az Államtanács (Conseil d'Etat) is.

⁷⁶ A tagok egyharmadát – köztük az elnököt – az államfő, egyharmadát a Nemzetgyűlés elnöke, egyharmadát a Szenátus elnöke nevezi ki. Megjegyzendő, hogy a mindenkor államfők gyakran használták stratégiai célokra kinevezési jogukat.

⁷⁷ Vö. commentaire de P. H. Teitgen, lors de la séance du 5 août 1958 du Comité consultatif constitutionnel, Documents pour servir à l'histoire de l'élaboration de la Constitution du 4 octobre 1958, La Documentation française, 1998, 176. o.

⁷⁸ U.o. 105. o.

⁷⁹ Rivero, J.: Fin d'un absolutisme. Pouvoirs 1980. 13. sz. 10. o.

⁸⁰ Ennyiben tehát maga a testület is a parlamentáris rendszer racionalizálására irányuló szándék eredménye volt. Décision 59-1 L, 1959. november 27., R.A.T.P. Recueil 67. o.

⁸¹ Décision 62-20 DC, 1962. november 6., Loi référendaire. Recueil 27. o. Vö. Favoreu, L.: Le Conseil constitutionnel régulateur de l'activité normative des pouvoirs publics. Revue du Droit Public 1967. 29-30. o.

⁸² Demande d'avis, 1961. szept. 14. Recueil 55. o.

⁸³ Lásd a fent hivatkozott 62-20 DC döntést.

⁸⁴ Décision 70-39 DC, 1970. június 19.; décision 75-60 DC, 1975. dec. 30.; décisions Maastricht I, II és III, 1992.

⁸⁵ Lásd az 1969. április 28-i és az 1974. április 3-i deklarációit.

⁸⁶ Lásd az 57. sz. jegyzetet.

⁸⁷ Nguyen, M.: La Constitution de la Vème République, de Charles de Gaulle à François Mitterrand. S.T.H., Paris, 1989, 427. o.

⁸⁸ Foyer, J.: Le contrôle de constitutionnalité des lois. Droit et économie, XIVème Congrès de l'A.N.D.D., Paris, 1995. március 24. sur la Vème République et son avenir constitutionnel, 10. o.

⁸⁹ Luchaire, F.: La protection constitutionnelle des droits et libertés. Economica, Paris, 1987, 16. o.

⁹⁰ Emeri, C.: Du conseil des sages à la cour des juges: l'irrésistible transmutation. Commentaires 55. sz. 492. o.

⁹¹ Hamon, F. és Wiener, C.: Le contrôle de constitutionnalité. Droit constitutionnel et institutions politiques, Documents d'études, La Documentation française, Paris, 1987, 7. o.

⁹² Lásd Lacharrière, R.: Opinion dissidente. Pouvoirs 1980. 13. sz. 133. o.

⁹³ Vö. Coulon, R.: Le Conseil constitutionnel et les droits de l'homme. Des droits et des libertés en Grande-Bretagne et en France, Colloque, Bordeaux, 1995. december 18–19.

⁹⁴ Mindazonáltal hivatalból továbbra sem járhat el.

⁹⁵ „Bírói kormányzásról azért nem lehet szó, mert a szuverenitás hordozója

– feltéve, hogy alkotmányozóként tud megnyilvánulni

– bármikor ellenszegülhet döntéseinek. „Vedel,

G.: Schengen et Maastricht. Revue Française du Droit Administratif 1992, 180. o.

⁹⁶ Favoreu, L.: Le droit constitutionnel, droit de la Constitution et constitution du droit. Revue Française du Droit Constitutionnel 1990, 71. o.

⁹⁷ Chiroux, R.: Le spectre du Gouvernement des juges. R.P.P. 1977, 15-30. o. ; Savy, R.: La Constitution des juges. Droits, Chronique 1983, 105–110. o. ; Loschak, D.: Le Conseil constitutionnel, protecteur des libertés? Pouvoirs 1980. 13. sz. 35–48. o. ; Emeri, C.: Gouvernement des juges ou veto des sages? Revue du Droit Public 1990, 335–358. o.

⁵⁶ Conseil d'Etat, 1901 május 23., Delarue.

⁵⁷ Conseil d'Etat, 1936 november 6., dame Coudert et Arrighi. Indoklásában az ügy előadója arra hivatkozott, hogy a francia közjog elméletében és gyakorlatában is a parlament a *volonté générale* kifejezője és csak ennek van alárendelve. Lásd még Hauriou, M.: *La technique française en matière de contrôle juridictionnel de la constitutionnalité des lois. Introduction à l'étude du Droit comparé - Recueil d'études en l'honneur d'Edouard Lambert*. Sirey, Paris, 1938, 336-338.

ságának alkotmányos garantálása alapozza meg a szabad, demokratikus és nyílt társadalmi közösségek létezését és fejlődését;

– *kialakulása* szerint első generációs jog, és azon belül is az egyik legkorábban kifejezett és elismerést nyert jog: ennek oka abban rejlik, hogy a történelem során az élethez, méltósághoz, testi épséghez, tulajdonhoz való jog mellett a személyi szabadsághoz és biztonsághoz való jog szenvedte (szenvedti) el a leg súlyosabb sérelmeket⁸;

– *tartalma és funkciója* alapján egyértelműen szabadságjog, azon belül pedig a személyes szabadságjogok csoportjába tartozik.

Ide kívánczik az a megjegyzés, hogy az alapjogoknak (tartalom és funkció alapján, kialakulásukra is tekintettel) többféle csoportosítása létezik. Társadalomfilozófiai szempontból a szabadságjogok feloszthatók személyes és politikai szabadságjogokra, amely megkülönböztetés a polgári társadalomban élő egyén kettős meghatározottságán alapszik. Az individuumburzoá (magánember) minőségében a civil jogviszonyok és a személyes szabadságok alanya, míg a közhatalmi jogviszonyokban és a politikai jogok gyakorlása során citoyen (polgár) minőségben lép fel. A személyes szabadságjogok a magánszférába történő állami (és nem állami) beavatkozás legfőbb korlátjai, Jellinek státustana szerint a status negativus körébe sorolható védőjogok. A személyes szabadságjogok körébe tartozik első helyen a személyi szabadság, a személyi biztonság, a személyiségi jogok, a lelkiismereti szabadság és ezek garanciái. A továbbiakban ennek a logikának megfelelően a „személyes szabadság(jog)” kifejezést használjuk tágabb kategóriaként, a „személyi” jelzőt pedig az előbbi kategórián belül elhelyezkedő egyes jogokhoz kapcsoljuk.⁹

b) A szabadsághoz és a személyi biztonsághoz való jog szoros összefüggésben áll az általános személyiségi jogként felfogott *emberi méltósághoz való joggal*.¹⁰ A modern alkotmányok, illetve az alkotmánybírói gyakorlat szerint az általános személyiségi jognak különféle aspektusai nevezhetők meg: pl. a személyiség szabad kibontakoztatásához való jog, az önrendelkezés szabadságához való jog, általános cselekvési szabadság, vagy a magánszférához való jog.¹¹ A személyi szabadságának és biztonságának a joga az általános személyiségi jog önállósult eleme, amelynek külön alkotmányi védelme azért indokolt, mert ezzel az egyén integritásának (önrendelkezésének, cselekvésének, kibontakozásának és fejlődésének) alapja teremthető meg.

A személyi szabadsághoz és biztonsághoz való jog a *személyi integritást* védő jogok nagyobb csoportjába tartozik, amely körbe az élethez való jog, a mozgásszabadság, valamint a kínzás, az embertelen és megalázó bánásmód tilalma, illetve a rabszolgaság,

szolgaság és kényszermunka tilalma is tartoznak. E jogok közös funkciója az egyén fizikai értelemben vett szabadságának és testi épségének a védelme.¹²

A személyi szabadsághoz és biztonsághoz való jog elismerése és biztosítása számos más alapjog gyakorlásánál *előfeltételnek* számít, mert csakis a magát szabadnak tartó, külső kényszerektől és korlátozóaktól mentes személy képes a társadalmi és politikai folyamatokba való aktív bekapcsolódásra, és legkülönfélébb érdekeinek megalapozott képviselésére, érvényesítésére, védelmére.

A személyi szabadsághoz való jog egyik fokozata¹³ a mozgásszabadság, amelyet mégis indokoltabb az alkotmányban önállóan nevesíteni, mint a személyi szabadság kiterjesztő értelmezését segítségül hívni, mert nagyon sokfajta – eltérő jellegű, különböző alanyi körre kiterjedő – konkrét tevékenység vonatkozó hatókörébe.¹⁴ A két jog egymásra vonatkoztatása alapján azonban a személyi szabadsághoz való jog érdemben felhívható valamennyi, a mozgást és a helyváltoztatást is korlátozó jogszabály alkotmányosságának megítéléséhez.¹⁵

2. Tárgy és tartalom – kiterjesztő és megszorító értelmezés

Az Alkotmány 55. § (1) bekezdésének első fordulata a szabadsághoz és a személyi biztonsághoz való jogot deklarálja. Kérdésként merül fel, hogy vajon milyen *tartományban* kell értelmezni e jogot (jogokat). A problémát az jelenti, hogy az Alkotmány a továbbiakban nem részletezi a személyi biztonsághoz való jog tartalmát, és a szabadsághoz való joggal összefüggésben is csupán annak büntetőeljárás jellegű garanciáira szorítkozik. Az sem derül ki, hogy a személyi szabadság és a személyi biztonság milyen viszonyban állnak egymással. Leszögezhető, hogy ezek *nem egymás szinonimái*, de mivel az Alkotmány szövege részletesen csak a szabadsággal foglalkozik, ez a tény arra enged következtetni, hogy a biztonság a személyi szabadság sajátos minősége. Bár a két állapot garanciái valóban hasonlóak, ez azonban nem jelenti azt, hogy valamelyik része lenne a másiknak, avagy egymástól elválaszthatatlan értékek lennének.¹⁶ A személyi *szabadságot* ugyanis főként az *állam* és a közhatalom *be nem avatkozása* biztosítja, a személyi *biztonság* megteremtése viszont az *állam részéről aktivitást* is magában foglalhat. Az alkotmányi kifejtés hiányának indoka az lehet, hogy e jogok *tárgyát* képező szabadságot és biztonságot szinte lehetetlen pontosan, jogi szempontból kimerítően meghatározni, mivel e fogalmak értelmezése történelmi koronként is változott, valamint az e körbe tartozó emberi megnyilvánulások, vagyis a szabadság és a biztonság állapotának konkrét kifejeződései sokféleségük miatt felsorolhatatlanok.¹⁷

Chronowski Nóra
egyetemi tanársegéd

A szabadsághoz és a személyi biztonsághoz való alapvető jog

A jelen tanulmányban vizsgált alapjog az egyén szabadságkörének lényeges részét garantálja. Az elemzés kiindulópontja az *alkotmányi rendelkezések* áttekintése, kiegészítve a nemzetközi jogi eredetű szabályozás releváns elemeivel. Ezután kerül sor az alapjog *tartalmának* és jellegének, illetve *tárgyának* (a védett magatartásnak) meghatározására, valamint a rendszertani és intézményi besorolására. A védelmet biztosító *garanciarendszer* összefoglalását követően a *korlátozás* alkotmányos határainak megvonása zárja az értelmezést. A munka fontos célkitűzése a vonatkozó alkotmánybírói gyakorlat feldolgozása is, amely a magyar alapjogi dogmatikához, illetve jogalkalmazáshoz nélkülözhetetlen, jogfejlesztő jellegű döntésekkel járul hozzá.

A) Alkotmányjogi szabályozás

Az Alkotmány 55. §-ának (1) bekezdése deklarálja, hogy a Magyar Köztársaságban mindenkinek joga van a szabadságra és a személyi biztonságra, továbbá rögzíti, hogy a szabadságtól való megfosztás csak *törvényben meghatározott okokból* és *törvényben meghatározott eljárás alapján* történhet. A következő bekezdés lényeges, ám csak a büntetőeljárásra vonatkozó garanciaként kimondja, hogy a *bűncselekmény elkövetésével gyanúsított és őrizetbe vett személyt a lehető legrövidebb időn belül vagy szabadon kell bocsátani, vagy bíró elé kell állítani. A bíró köteles az elé állított személyt meghallgatni és írásbeli indoklással ellátott határozatban szabadlábra helyezéséről vagy letartóztatásáról haladéktalanul dönteni.* Végül a (3) bekezdésben alanyi jogként, reparatív jelleggel *kártérítési* követelést állapít meg az alaptörvény a *törvénytelen letartóztatás vagy fogvatartás áldozatai* számára.

A tételes alkotmányjogi szabályozás vizsgálata során feltétlenül megemlítendő az ember jogi tárgyú nemzetközi egyezmények is, amelyek a magyar jogrendszer részét képezik, mivel a belső jogot ezekkel összhangban kell értelmezni. Az ENSZ Közgyűlése XXI. ülésszakán, 1966. december 16-án elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya¹ (a továbbiakban PPJNE) 9–11. cikkeiben, Az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november

4-én kelt Egyezmény² (röviden Emberi Jogok Európai Egyezménye, a továbbiakban EJEE) pedig az 5. cikkében rendelkezik a szabadsághoz és a személyi biztonsághoz való jogról, mégpedig sokkal *részletesebben*, mint azt a hatályos Alkotmány teszi. Az EJEE taxatív felsorolja a szabadságtól való megfosztás törvényes *okait*³, a PPJNE pedig garanciális igénynyel kifejti az emberi méltósággal összhangban álló *bánásmód* követelményét a szabadságtól megfosztott személlyel szemben, valamint kizárja a bebörtönzés lehetőségét szerződéses kötelezettség elmulasztása esetén⁴. Mindkét nemzetközi szerződés általánosságban, tehát nem csak a büntetőeljárásban biztosítja az őrizetbe vett vagy letartóztatott személy számára az olyan *eljáráshoz* való jogot, melynek során őrizetbe vételének törvényességéről a bíróság rövid határidőn belül dönt, és törvényellenes őrizetbe vétele esetén szabadlábra helyezését rendeli el.⁵ Az egyezmények szólnak a *tájékoztatási* kötelezettségről⁶, illetve rendelkeznek a törvénytelen letartóztatás vagy fogvatartás esetén adandó *kártalanításról*⁷.

B) A szabadsághoz és a személyi biztonsághoz való jog jellege

I. A szabadsághoz és a személyi biztonsághoz való jog helye az alapjogi rendben, tárgya, tartalma és garanciái

1. Rendszertani és intézményi értelmezés

Rendszertani értelmezés alatt azoknak a szempontoknak a vizsgálatát értjük, amely alapján valamely alapjog különböző nagyobb csoportokba sorolható, amelyek hasonló típusú jogok gyűjtőkategóriáit képezik. Az *intézményi* értelmezés pedig annak bemutatására szolgál, hogy a vizsgált alapjog más nevesített alapjogokkal, azok különböző aspektusaival milyen viszonyban áll. Az alkotmányi rendelkezések közötti összefüggések feltárása az alapjogi normák esetében azért különösen indokolt, mert azok a személyiség különböző aspektusait hangsúlyozzák és védik, ezért csakis a kapcsolatrendszer bemutatása révén körvonalazható az alkotmányos demokrácia emberképe. A vizsgált alapjog intézményi értelmezése az egyén szabadságdimenziójának feltárását eredményezi.

a) *Rendszertani* szempontból a szabadsághoz és a személyi biztonsághoz való jog

- *alanya* szerint: mindenkit megillető emberi jog;
- *gyakorlási módját* tekintve egyénileg gyakorolható, azzal, hogy az egyén szabadságának, biztonsá-

fennálló jogellenességet képes orvosolni, nem szolgál az időközben megszűnt szabadságkorlátozás jogellenességének utólagos megállapítására. A habeas corpus általában nem a bíróság, hanem más hatóság által elrendelt fogvatartás felülvizsgálatára irányul, de biztosítani kell a bíróság által elrendelt szabadságkorlátozás esetében is, ha a fogvatartás ideje alatt a fogvatartás jogszerűségét érintő lényeges változások történtek.²⁷ Az *igazi* habeas corpus tehát a magyar alaptörvényben nem szerepel.

4. További garanciák a személyi szabadság védelmében

a) Az Alkotmány 55. § (3) bekezdése úgy rendelkezik, hogy az, aki törvénytelen letartóztatás vagy fogvatartás áldozata volt, *kártérítésre* jogosult. Ez a rendelkezés több szempontból is hiányosnak tekinthető. Először is a kompenzációt törvénytelen séghez köti, noha a személyi szabadságnak jogszerű („törvényes”) elvonása is okozhat alaptalan sérelmet. Az EJEE és a PPJNE is a *kártalanítást* hangsúlyozza – mivel a kártérítés kötelessége a jogállamban magától értetődően az államot is terheli.²⁸ A formálisan jogszerű szabadságkorlátozásból adódó sérelmekért támasztható kártalanítási igényt viszont az alkotmányi rendelkezések nem említik, csupán a büntetőeljárás vonatkozásában található ilyen jogosultság a törvényi szabályozásban.²⁹ Másodszor, az alaptörvény csak a – törvénytelen letartóztatást, fogvatartást foganatosító – hatóságok által okozott jogsértésre utal, nem általánosan biztosítja a személyi szabadság megsértőivel szemben a kárigényt.³⁰

b) A személyi szabadságtól való megfosztással kapcsolatban különösen hangsúlyosan érvényesül az Alkotmány 54. § (2) bekezdésében foglalt *kínzás*, kegyetlen, embertelen, megalázó bánásmód vagy büntetés abszolút *tilalma*. Az alaptörvény a személyi szabadság és biztonság garanciái között nem említi az emberi méltósággal összhangban álló bánásmód követelményét, de ezt a PPJNE megteszi – ez pedig megalapozza az alkotmányi rendelkezések egymásra vonatkoztatásának kötelezettségét. A személyi szabadság korlátozása nem jelenti automatikusan a személyi biztonság csökkentését is, sőt a szabadságtól megfosztott személlyel szemben is olyan bánásmódot kell alkalmazni, amelyik biztonságát garantálja.

c) Az Alkotmány tisztességes eljárással kapcsolatos követelményrendszere (57. § (1)-(5) bekezdés) a szabadságkorlátozásra irányuló eljárás keretrendjének is tekinthető. Teljes értékű védelmet azonban e rendelkezés bevonása sem jelent a szabadságtól való megfosztás esetében. Indokolt lenne ugyanis az alaptörvényben szabályozni a letartóztatott, őrizetbe vett

személy speciális tájékoztatáshoz való jogát, amely kétirányú: egyrészt fel kell világosítani a szabadságelvonással kapcsolatos jogairól, másrészt ismertetni kell vele a szabadságelvonó intézkedés indokát, büntetőügyben az ellene felhozott vádat.³¹

d) A személyi szabadsághoz való jog ágazati védelméről a Büntető Törvénykönyv és a Polgári Törvénykönyv is gondoskodik. Szabadságvesztéssel fenyegetett bűntett a kényszerítés, személyes szabadságtól való megfosztás, az emberrablás és az emberkereskedelem.³² A személyhez fűződő jogok sérelme körébe tartozik a személyes szabadság jogellenes korlátozása, amelynek orvoslását a Polgári Törvénykönyv több sajátos jogvédelmi eszköz igénybevételeként lehetőségével biztosítja. Ezek részben objektív, helyreállító jellegű jogkövetkezmények, részben pedig az általános polgári jogi szankciók, szubjektív szempontokat is értékelő vagyoni hátrányok (kárpótlás).³³

II. A szabadsághoz és személyi biztonsághoz való jog korlátai

1. A korlátozással kapcsolatos alkotmányos követelmények

A szabadsághoz és személyi biztonsághoz való jog *rendkívüli és szükségállapotban*, valamint veszélyhelyzetben *nem* korlátozható³⁴, és a szabadságtól való megfosztás okait, a követendő eljárást törvényben kell meghatározni. A személyi szabadság alkotmányos alapjoga tehát *nem abszolút jog*, mivel *törvény* – leggyakrabban büntető jogszabály – az Alkotmány megengedő rendelkezése folytán [55. § (1) bekezdés] *korlátozhatja*. A személyi szabadsághoz való jog *korlátozásának* az olyan intézkedések minősülnek, amelyek az egyént cselekvési és mozgásszabadságában egyidejűleg, meghatározott ideig bizonyos fokban gátolják. Az érintettek a szabadságelvonás időtartama alatt a kijelölt – általában zárt – helyen kell tartózkodnia, speciális szabályokhoz (kezeléshez) alkalmazkodnia, és tűnie kell magatartásának erre feljogosított személyek által történő felügyeletét. A szabadságkorlátozás alatt álló személyek is rendelkeznek bizonyos fokú „maradékszabadsággal”, azonban ez utóbbi csökkentése általában nem minősíthető újabb szabadságelvonásnak.³⁵

Az egyes korlátozó rendelkezések csak akkor fogadhatók el alkotmányszerűnek, ha az általuk elérni kívánt és alkotmányosan elismert célhoz képest a korlátozás *szükségszerű és arányos*. Az arányosság értékeléséhez hozzátartozik az is, hogy a korlátozás folytán esetleg bekövetkező és eleve ki nem küszöbölhető *sérelmek* elfogadható mérvű *enyhítésére garanciák* legyenek.

a) A *szabadság* a személy olyan autonóm állapotként ragadható meg, amelyben az egyén – az akarat, gondolati és cselekvési szabadsága alapján – bármit megtehet, amit a jog (vagy az erkölcs) nem tilalmaz. Ebben a széles és abszolút értelemben a szabadsághoz való *jog* azt jelenti: mindenki mindent megtehet, amit törvény nem tilt és senki nem kényszeríthető semmire, kivéve, ha törvény másként rendelkezik.¹⁸ Ez az általános *szabadságklauzula*¹⁹, amelyet azonban a hatályos Alkotmány nem tartalmaz. A szabadsághoz való jog tartalmának pozitív meghatározása helyett az alkotmányok és a nemzetközi egyezmények inkább a negatív megközelítést alkalmazzák: vagyis a személyi szabadságjog lényegét annak korlátaival írják körül, és nem értik bele a gondolati (akarat) szabadság jogát.

A *személyi biztonság* állapotát az egyén civil életviszonyainak, vagyoni és közjogi viszonyainak zavartalansága, háborításmentessége teremti meg, és ez az állapot az emberi élet egyik minősége. A személyi biztonsághoz való *jog* az említett életviszonyok védelmére szolgál a személyi szabadsághoz való jog garanciájaként.²⁰ E jog természetesen nem teremti meg azt az állami kötelezettséget, hogy mindenki számára egyénileg fizikai védelmet biztosítson mindenfajta (gazdasági, szociális, munkahelyi életviszonyaiban fölmerülő) zaklatással szemben, viszont az állam köteles a közhatalmi szerveit olyan módon irányítani, hogy az egyén biztonságban érezze magát.²¹ Ezt az értelmezést támogatja, hogy a közbiztonsághoz fűződő közérdek realizálása sok esetben az egyének biztonságát szolgáló intézkedések kumulációja.

b) Alkotmányjogunk – az Alkotmánybíróság eddigi gyakorlatát követve – az alaptörvényben rögzített „szabadság” fogalmat a személyi szabadság alkotmányos megfogalmazásaként és ez idáig jellemzően csak a büntetőeljárás, illetve az ezzel összefüggő állami, hatósági kényszer alkalmazása tekintetében értelmezte.²² Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a személyi szabadsághoz való *jog* ennél tágabb, e jog érvényesülése vizsgálható valamennyi – a személyi szabadságot valóban érintő – állami intézkedés alkotmányossági megítélésékor. Mindez az Alkotmány szöveggörnyezetéből is következik, mert amíg az 55. § (1) bekezdés általános érvénnyel deklarálja e szabadságjogot, és – a negatív módszert követve – korlátozásának formai feltételeit, annak a büntetőeljárásra vonatkozó további garanciáit az 55. § (2)-(3) bekezdése tartalmazza. Ugyanakkor a *személyi szabadsághoz és biztonsághoz való jog* nem tekinthető a szabadságjogok anyajogának, hanem ez az egyén *fizikai* értelemben vett szabadságának és biztonságának védelmére irányul, és arra, hogy a szabadság korlátozására vagy elvonására önkényesen és törvényes alap nélkül semmiképpen ne kerüljön sor.²³ Az 55. § alapján tehát mindenkinek joga van biztonságban

lenni az önkényes szabadságkorlátozástól. Az egyén szellemi szabadságát és ideológiai kényszertől való mentességét a külön nevesített gondolat- és lelkiismereti szabadság hivatott biztosítani.²⁴ Az említett két alapjog összekapcsolása – háttérükben az általános személyiségi joggal – garantálja az egyén szabadságszféráját.

Hangsúlyozni kell, hogy az Alkotmány a személyi szabadságot és biztonságot *szűk értelemben* fogja fel, és *tömören* szabályozza. A személyi szabadság korlátozásának is csak formai feltételeit tartalmazza, amikor kimondja: senkit nem lehet szabadságától másként, mint törvényben meghatározott okokból és törvényben meghatározott eljárás alapján megfosztani. A szabadságkorlátozás okainak meghatározását és a szabadságtól való megfosztásra irányuló eljárás szabályozását ezzel teljes egészében a törvényhozóra bízza, és hallgat az okokkal kapcsolatos tartalmi követelményekről. Ezekre vonatkozóan az EJEE és az Alkotmánybíróság döntései adnak útmutatást, amelyeket a fejezet II. pontja alatt vizsgálunk. Az alább kifejtésre kerülő jogi garanciák közül az alaptörvény csupán a habeas corpus főbb elemeit, továbbá törvénytelen szabadságkorlátozással kapcsolatos kárigényt szabályozza.

3. A magyar habeas corpus (hiányosságai)

A habeas corpus a szabadságtól való *önkéntes megfosztás elleni jogi biztosíték*, amely szimbolikus jelentőséget kapott a polgári szabadságjogok elismeréséért folytatott küzdelmek során.²⁵ A mai alkotmányok és nemzetközi szerződések ezt az *angolszász* jogrendszerből származó terminust általában nem használják, de az intézmény lényegét kisebb-nagyobb eltérésekkel általánosan garantálják. A lényege pedig nem más, mint az, hogy a szabadságtól őrizetbevétel vagy letartóztatás folytán megfosztott személynek joga van olyan eljáráshoz, amelynek során *bíróság* ésszerű időn belül *dönt fogvatartásának törvényességéről*, illetve törvénytétlen esetén szabadlábra helyezéséről.²⁶ Az *Alkotmány* 55. § (2) bekezdése szabályozza a habeas corpus magyar megoldását, bár *csak a büntetőeljárás vonatkozásában*, és nem olyan részletesen, mint az EJEE vagy a PPJNE. Ez utóbbiak a bűncselekmény gyanúja esetén bekövetkező fogvatartásra alkalmazandó eljáráson kívül garantálják a fogva tartott személy által kezdeményezhető, és a fogvatartás bármely formájánál alkalmazható bírói felülvizsgálat lehetőségét. Ebbe beletartozik pl. az alkoholisták, elmebetegok őrizetére, kiadatási vagy kitasítási eljárás alatt lévő idegenek őrizetére vonatkozó felülvizsgálat is. A fogvatartott kérelmének célja a jogszerűtlen fogvatartás megszüntetése, ez az intézmény tehát csak a bírói döntéshozatal időpontjában

lyi felségjoga alá, viszont a területi felségjog alapján a területi állam saját jogszabályait hatékonyabban érvényesítheti velük szemben, mint saját államuk. Másfelől az idegeneknek nincsen alanyi joga a mozgásszabadsághoz más állam területén, vagyis az érintett állam maga dönti el, kit és milyen feltételekkel enged a területére lépni, ott tartózkodni és letelepedni. Mindezekre tekintettel a külföldiek (hontalanok) személyi szabadsághoz való jogának korlátozása a saját állampolgárokéétól eltérő okokból történhet. Az egyik eset az olyan idegen személyek törvényes letartóztatása vagy őrizetbe vétele, akikkel szemben – kiutasításuk vagy kiadatásuk céljából – eljárás folyik. A másik eset a szabadságtól való megfosztás az országba való jogtalan belépés megakadályozása céljából. A szabadságkorlátozás az idegenek tekintetében sem lehet önkényes, vagyis csak a megjelölt célokból történhet.⁴⁶

Áttekintve a szabadságkorlátozás lehetséges okait, megállapítható, hogy a legtipikusabb és leggyakoribb törvényes – és alkotmányos – indoka a szabadságtól való megfosztásnak az állami büntetőigény érvényesítésével függ össze. Ehhez képest különös korlátnak minősülnek a közegészség védelme érdekében fogantatott intézkedések, amelyeken belül helyezhető el a pszichiátriai betegek mint speciális alanyok – gyógykezelésük céljából történő – szabadságának korlátozása. Az említett korlátozásokkal kapcsolatos alkotmányos követelményeket érdemes részletesen tárgyalni.

3. Az állam büntetőhatalmi igényének érvényesítésével összefüggő korlátok

A személyi szabadság leggyakoribb jogszerű korlátozása abból fakad, hogy az államnak, illetve az állam szerveinek az Alkotmány rendelkezéseiből levezethető joga és egyben kötelezettsége van az állami *büntetőhatalom* gyakorlására, a büntetőigény érvényesítésére.

a) A szabadságtól való megfosztás általában *jogerős bírói döntés*en alapul, represszív szankcióként kerül kiszabásra és többféle formában, fokozatban valósulhat meg. Alapja az egyén által általában bűnösen tanúsított antiszociális magatartás, amely veszélyes a társadalomra és a törvény büntetni rendeli. A bíróság által elrendelhető, személyi szabadságot elvonó büntetések és intézkedések – a *nulla poena sine lege* elvével is összhangban⁴⁷ – törvényi szintű szabályozásban kerülnek meghatározásra. A szabadságtól való represszív jellegű megfosztás okának, módjának, eljárásának, időtartamának, az állami szervek és az érintett személyek jogainak, kötelességeinek részletes meghatározása a büntetőjog, a büntetőeljárás jog, a szabálysértési jog és a büntetés-végrehajtási jog tárgykörébe tartozik.⁴⁸

b) A szabadság korlátozására, illetve elvonására azonban a bűnösséget megállapító jogerős bírói döntést megelőzően is sor kerülhet.⁴⁹ Az ilyen korlátozással kapcsolatos alkotmányos követelményeket az Alkotmánybíróság az előzetes letartóztatás intézményével összefüggésben állapította meg. A bűncselekmény alapos gyanújával terhelt, de egyébként bűnösnek nem tekinthető egyén személyi szabadságának a *jogerős ügydöntő határozat meghozatalát megelőző bírói elvonása* a legsúlyosabb személyes szabadságot korlátozó kényszerintézkedés. Lehetővé tette azonban alkotmányos, mivel a büntetőhatalom gyakorlásával összefüggő feladat teljesítéséhez az állami szerveknek hatékony eszközökkel kell rendelkezniük. Ez pedig szükségképpen együtt jár a büntetőjogi felelősségre vonás törvényben meghatározott rendjében, a büntetőeljárásban olyan eljárási cselekmények, ezen belül kényszerintézkedések alkalmazásának megengedésével, amelyek lényegüket tekintve súlyosan jogkorlátozóak, érintik a büntetőeljárás alá vont személy alkotmányos jogait is.⁵⁰ Az előzetes letartóztatás azonban fogalmilag nem büntetés, hanem a büntetőigény hatékony érvényesítését, a büntetőeljárás sikerének biztosítását és a büntetés esetleges végrehajthatóságát célzó intézkedés, így nem ellentétes az ártatlanság vélelmével.⁵¹

A személyi szabadságnak a jogerős ítélet előtti megvonására, az előzetes letartóztatásra azonban *csak akkor* kerülhet sor, ha céljai – a büntetőigény érvényesítése érdekében a terhelt jelenlétének, illetve az eljárás sikerének biztosítása – más eszközökkel nem valósíthatók meg. Ennek alapja az a felfogás, hogy az Alkotmány 8. §-a az állami büntetőhatalom gyakorlására irányadó olyan alaprendelkezés, amely a jogállamiság általános normatív tartalmán túl védi az egyént a büntetőjogi eszközöknek az állam általi önkényes felhasználása ellen. Ezzel az alkotmányos tétellel kell összhangban lenniük a büntetőjogi szabályrendszer mindazon alapelveinek és garanciális rendelkezéseinek, amelyek nem nyertek tételes megfogalmazást az Alkotmány egyéb rendelkezéseiben.⁵²

4. A pszichiátriai betegek személyi szabadságának korlátozása

A pszichiátriai betegek a személyi szabadság korlátozása szempontjából sajátos alanyi kört jelentenek. A szabadságkorlátozás *jogalapja* esetükben kétfajta lehet:

- ha büntethetőségük esetén cselekményük bűncselekményt valósítana meg, a szabadság elvonására az állami büntetőigény érvényesítése keretében kerül sor, de csak intézkedés kiszabására van lehetőség, továbbá
- ha veszélyességük büntetőjogi szempontból ir-

nek. Megfelelő garanciák nélkül a szabadságelvonásra lehetőséget adó jogszabályok alkotmányosságuk válhat kétségessé. Az Alkotmány tehát a törvénynek csak úgy teszi lehetővé a személyes szabadság elvonását, hogy ez a szabályozás nem korlátozza szükségtelenül vagy aránytalanul a személyes szabadsághoz való jogot. Ez a követelmény az Alkotmány 55. § (1) bekezdésnek és az alapvető jogok lényeges tartalmának korlátozását tiltó 8. § (2) bekezdésnek egymásra vonatkoztatásán alapul.³⁶ Alkotmányellenes az a törvényi szabályozás, amelyik a személyi szabadságot súlyosan korlátozó módszerek alkalmazásának jogszabályi feltételeit nem, vagy nem kellő részletességgel szabályozza.³⁷

A személyes szabadság korlátozásával szemben fennálló másik alkotmányos követelmény, hogy a korlátozás nem sértheti e jog „*érintheetlen lényegét*”, nem ütközhet a kínzás, kegyetlen, embertelen, megalázó bánásmód tilalmába.³⁸

Az Alkotmány nem tartalmazza a szabadságtól való megfosztás *okait* – noha ez garanciális szempontból indokolt lenne. Ezért meg kell vizsgálni a törvényi szabályozásnak azt az összetevőjét, amely a Magyar Köztársaság nemzetközi kötelezettségvállalásából adódóan meghatározza a korlátok megállapítására irányuló belső jogalkotás mozgásterét.

2. A törvényi korlátozás terjedelme

Az EJEE 5. cikkének 1. bekezdése a szabadságtól való megfosztással kapcsolatban előírja a törvényes eljárás követelményét, és taxatív módon meghatározza a szabadságkorlátozás eseteit.³⁹ A törvényes okok az alábbi csoportokba sorolhatók.

– Elsőként említendő ok a bíróság által *jogerősen elítélt személy őrizetben tartása* a határozat kihirdetését követően a büntetés végrehajtása céljából. Ehhez kapcsolódik az olyan személy letartóztatása vagy őrizetbe vétele is, aki *nem tesz eleget a bíróság jogerős rendelkezésének* (pl. kivonja magát a büntetés végrehajtása alól, nem tesz eleget tanúzási kötelezettségének), illetőleg a törvény által megállapított kötelezettségét nem teljesíti. A „*törvényes köteletség*” ekkor mindig konkrét, és a mulasztás tényleges, tehát a szabadságelvonás nem preventív (megelőző) jellegű, de büntetesként sem alkalmazható. Kizárólagos célja a kötelezettség teljesítésének biztosítása. Szerződéses kötelezettség elmulasztása esetén azonban a személyi szabadságot korlátozni nem lehet.⁴⁰

– *Bűncselekmény* elkövetésének *alapos gyanúja* miatt, az illetékes hatóság (bíróság) elé állítás céljából, továbbá – ésszerű esetben – *bűncselekmény* elkövetésének *megakadályozása* vagy annak elkövetése után a *szökés megelőzése* okán szintén korlátozható a szemé-

lyi szabadság. Mindkét oknak megvan az a sajátossága, hogy bírói ítélet még nem született a bűnösség kérdésében, vagyis a szabadságától megfosztott személy továbbra is ártatlannak vélelmezendő, különösen a vele szemben alkalmazott bánásmód szempontjából. A szabadságkorlátozás konjunktív feltétele első esetben az alapos gyanú megléte és a konkrét cél (bíróság elé állítás) meghatározása, míg a második esetben az ésszerű indok bizonyíthatósága (pl. visszaeső az elkövető) határolja be a korlátozást foganatosító hatóság mozgásterét.⁴¹

– Külön csoportot képeznek a *kiskorúakra vonatkozó szabadságkorlátozási esetek*, amelynek indoka az, hogy gyermekek esetében a személyi szabadsághoz való jog más tartalommal értelmezendő. Egyfelől a gyermeki állapotból következően a kiskorúak esetében a személyi biztonság védelme dominál, mégpedig szoros összefüggésben a gyermekek megfelelő testi, szellemi és erkölcsi fejlődését biztosító védelemhez és gondoskodáshoz való joggal.⁴² Másfelől a gyermek szabadsága csakis a szülő, gondviselő kötelezettségeire tekintettel valósulhat meg, vagyis a gondozás és nevelés maradéktalan teljesítése a kiskorú személyi szabadságának természetes korlátja. A kiskorúak személyi szabadsága tehát értelemszerűen szűkebb körű, amely azonban nem jelenti azt, hogy személyi szabadsághoz való joggal nem rendelkeznek. A közhatalmi beavatkozásokkal szemben ugyanolyan védelemben kell részesíteni a gyermekeket is, mint a nagykorúakat, és ezeket sajátos garanciákkal kell kiegészíteni az állam által gondozott gyermekek vonatkozásában. A kiskorú tehát szintén csak törvény alapján vehető vagy tartható őrizetben, mégpedig vagy hatóság (pl. gyámhatóság) elé állítás, vagy nevelési felügyelet⁴³ céljából. Ezekben az esetekben a szabadságkorlátozás nem bűncselekmény elkövetésével áll közvetlen összefüggésben, hanem célja a kiskorú védelme.⁴⁴

– A *közegészséget veszélyeztető*, illetőleg a *deviáns magatartást* tanúsító, szociális illeszkedési zavarokkal küzdő személyek vonatkozásában is indokolt külön, sajátos szabadságkorlátozási okként meghatározni speciális állapotukat.⁴⁵ Nem büntető jellegű, hanem a közegészséget szolgáló szabadságkorlátozás a törvényes őrizetbe vétel fertőző betegségek terjedésének megakadályozása céljából, és vegyes – az érintett érdekét, gyógyulását és a közösség védelmét szolgáló, esetenként represszív – jellegű az elmebeteg, alkoholisták, kábítószer-élvezők vagy csavargók őrizetbe vétele.

– Az utolsó csoportba a *külföldiekre* (hontalanokra) vonatkozó speciális szabadságkorlátozási esetek köre sorolható. Az említett alanyokra vonatkozó eltérő szabályozás két szempontból is indokolt. Egyfelől az idegenek nem tartoznak automatikusan az állam szemé-

KJK-MTA ÁJTI, Budapest 1996. 23. o.

²⁰ Vö. Pap Gábor: i.m. 100. o.

²¹ Vö. Pap Gábor: uo. és Sári János: i.m. 82. o.

²² 74/1995. (XII. 15.) AB határozat, ABH 1995, 369, 372.

²³ Mavi: A személyi szabadságot és a személyi integritást védő jogok ... 70. o.

²⁴ Alkotmány 60. § (1) bek.

²⁵ Az angolszász jogrendszer és az angol alkotmány egyik legrégebbi szabadsága először a Habeas Corpus Act-ben (1679) nyert szabályozást.

²⁶ Vö. Sári János: i.m. 83. o.

²⁷ Blutman László: A fogvatartás bírói felülvizsgálata: a habeas corpus az európai alapjogok között. In: Jogtudományi Közöny 1993. 8–9. sz. 309–313. o.

²⁸ A kártérítés (vagyoni, nem vagyoni) és a kártalanítás elhatárolását lásd: Jogi lexikon (főszerkesztők: Lamm Vanda, Peschka Vilmos) KJK KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó, Budapest 1999. 324–326. o.

²⁹ Általában akkor jár kártalanítás, ha utóbb a terhelt büntetőjogi felelősségét nem állapítják meg. Ennek feltételeit az 1973. évi I. törvény (Be.) pontosan meghatározza. A személyes szabadságtól való megfosztással okozott sérelem orvoslására irányuló, jogszabály alapján keletkezett kártalanítási igény polgári jogi jogviszonyt hoz létre a jogosult és a kötelezett között. A probléma kifejtését lásd: Herke Csongor: Az előzetes letartóztatás elméleti és gyakorlati kérdései. PhD-értekezés, kézirat. PTE ÁJK Pécs 2001. 384. és köv. o., továbbá 23/1995. (IV. 5.) AB határozat, ABH 1995, 115., 119.

³⁰ Pap Gábor: i.m. 98. o.

³¹ A tájékoztatási jog részben magában foglalja a (ügyvéd-dal, családdal való) kapcsolattartás jogát is, de azt a szabadságelvonás során folyamatosan biztosítani kell. Mavi: A személyi szabadságot és a személyi integritást védő jogok ... 71. o.

³² Btk. 174–175/B. §

³³ Ptk. 76. §, 84. § és indokolás

³⁴ Vö. Alkotmány 8. § (4) bek.

³⁵ Vö. Bárd Károly: A szabadsághoz és a biztonsághoz való jog. Az Egyezmény 5. cikke. In: Bán Tamás–Bárd Károly: Az Emberi Jogok Európai Egyezménye és a magyar jog. Tanulmányok. Acta Humana 1992. 6–7. szám 41. o.

³⁶ 66/1991. (XII. 21.) AB határozat, ABH 1991, 342., 347; 723/B/1991/6. AB határozat, ABH 1991, 632., 637; 31/1997. (V. 16.) AB határozat, ABH 1997, 154., 159; 63/1997. (XII. 11.) AB határozat, ABH 1997, 365; Összefoglalva lásd: az 5/1999. (III. 31.) AB határozat, ABH 1999, 75., 84.

³⁷ 36/2000. (X.27.) AB határozat: ...Az Alkotmánybíróság megállapítja, hogy az Országgyűlés mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességet idézett elő azáltal, hogy az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvényben a pszichiátriai betegek vonatkozásán nem szabályozta az Alkotmány 55. § (1) bekezdése szerinti személyes szabadságot

– ezen belül a mozgásszabadságot is

– súlyosan korlátozó módszerek (eljárások) alkalmazásának jogszabályi feltételeit, és ezáltal nem biztosította kellő mértékben az Alkotmány 54. § (2) bekezdésébe foglalt tilalom érvényesülését.

³⁸ Alkotmány 54. § (2) bek.

³⁹ Mavi Viktor: A szabadság és a személyi biztonság védelme az Emberi Jogok Európai Egyezményében. In: Acta Humana 1993. évi 10. szám 6. o.

⁴⁰ Mavi: A szabadság és a személyi biztonság védelme ... 12–13. o.

⁴¹ Mavi: A szabadság és a személyi biztonság védelme ... 14–15. o.

⁴² Alkotmány 67. § (1) bek.

⁴³ A nevelési felügyeletet hazánkban a gyámhatóság rendelheti el a nem családi környezetben nevelkedő gyermekek esetében, feltéve hogy a gyermek egészségügyi vagy pszichés zavarai indokolják, ezzel önmagára vagy másokra veszélyt jelent(het) és szükséges a zárt terápia. Vö. 1997. évi XXXI. tör-

vény 9. § és 81/A. §.

⁴⁴ Mavi: A szabadság és a személyi biztonság védelme ... 16. o.

⁴⁵ Vö. Bárd: i.m. 49. o.

⁴⁶ Vö. Mavi: A szabadság és a személyi biztonság védelme ... 19. o.

⁴⁷ Ez a büntetőjogi alapelv az alkotmányban kifejezetten nem szerepel, a jogállamiság követelményéből azonban levezethető, az alkotmányos büntetőjog legalitási követelményének részeként. Blutman: Az alkotmányos és az európai alapjogok... 64. o.

⁴⁸ Szabadságelvonással járó büntetések és intézkedések a szabadságvesztés, a kényszergyógykezelés, az alkoholisták kényszergyógyítása, a (szabálysértés elkövetése miatt alkalmazható) elzárás és a (nemzetközi bűnügyi jogsegély formái között szereplő) kiadatás.

⁴⁹ A törvényi szabályozás alapján ebbe a körbe a következő szabadságkorlátozó intézkedések tartoznak: elfogás és előállítás, őrizetbe vétel, előzetes letartóztatás, ideiglenes kényszergyógykezelés, kiadatási letartóztatás, közbiztonsági őrizet, idegenrendészeti őrizet.

⁵⁰ 42/1993 (VI. 30.) AB határozat, ABH 1993, 300., 302., 304–305. és 26/1999. (IX. 8.) AB határozat, ABH 1999, 265., 271.

⁵¹ Az előzetes letartóztatás intézményét a Be. 92. § (1) bekezdése szabályozza. Szabadságvesztéssel büntetendő bűncselekmény miatt a terhelt előzetes letartóztatásának akkor lehet helye, ha

a) megszökött, a hatóság elől elrejtőzött, illetőleg a bűncselekmény súlyossága folytán vagy egyéb okból a szökésétől vagy az elrejtőzésétől lehet tartani,

b) alaposan feltehető, hogy szabadlábban hagyása esetén az eljárást meghiúsítaná vagy megnehezítené, illetőleg veszélyeztetné,

c) az eljárás alatt szabadságvesztéssel büntetendő újabb bűncselekményt követett el, illetőleg alaposan feltehető, hogy szabadlábban hagyása esetén a megkísérelt vagy előkészített bűncselekményt véghezvinné.

⁵² 11/1992. (III. 5.) AB határozat, ABH 1992, 77., 85; 42/1993. (VI. 30.) AB határozat, ABH 1993, 300., 304; 6/1998. (III. 11.) AB határozat, ABH 1998, 91., 99; 49/1998. (XI. 27.) AB határozat, ABH 1998, 372, 377.

⁵³ Vö. Bárd: i.m. 49. o. valamint Fridli Judit: A pszichiátriai betegek jogairól. In: Fundamentum 1997. 1. szám 113–114. o.

⁵⁴ Vö. Földesi Tamás: Az elmebetegek emberi jogai – az Emberi Jogok Európai Bírósága ítéleteinek fényében. In: Acta Humana 1991. 4. szám 25. o.

⁵⁵ Az Európai Emberi Jogok Bíróság gyakorlatát idézi a 36/2000. (X. 27.) AB határozat

⁵⁶ 1997. évi CLIV. törvény (Eütv.) 192. §. Lényegében az Eütv. az ön- és közveszélyességet teszi meg (a veszélyeztető és közvetlen veszélyeztető magatartás fogalmainak meghatározása által) a különböző korlátozó intézkedések indokoltságának alapjául. Az Eütv. külön fogalom meghatározást ad mind a veszélyeztető, mind a közvetlen veszélyeztető magatartás tekintetében, a pszichiátriai betegekkel kapcsolatos X. fejezetében e fogalmakat használja. Az Eütv. 188. § b) és c) pontjai szerint veszélyeztető magatartás: a beteg

– pszichés állapotának zavara következtében

– saját vagy mások életére, testi épségére, egészségére jelentős veszélyt jelenthet, és a megbetegedés jellegére tekintettel a sürgős intézeti gyógykezelésbe vétel nem indokolt;

közvetlen veszélyeztető magatartás: a beteg

– pszichés állapotának akut zavara következtében

– saját vagy mások életére, testi épségére, egészségére közvetlen és súlyos veszélyt jelent. Vö. 36/2000. (X. 27.) AB határozat

⁵⁷ Vö. 36/2000. (X. 27.) AB határozat

⁵⁸ Vö. 36/2000. (X. 27.) AB határozattal, amelyik azért találta alkotmányellenesnek az Eütv. rendelkezéseit, mert nem teljesítette az alapjog-korlátozás arányossági követelményét,

releváns magatartásban nyilvánul meg, a szabadság korlátozásának joga az állam szociális-gondoskodó funkciójából vezethető le.⁵³ Jelen pont alatt ez utóbbi jogalap kifejtésére kerül sor.

A pszichiátriai betegeknél alkalmazható szabadságkorlátozás eltérő szabályozásának indoka, hogy annak *ténybeli alapja* az abnormális mentális működés, tehát az *elmebetegség* állapota. Ugyanakkor az elmebetegség fogalma a pszichiátria és a különféle gyógymódok fejlődésével, illetve a társadalmi megítélés változásával folyamatosan módosul. Általánosságban az rögzíthető, hogy a szabadságkorlátozás feltételeként csak olyan elmezavar határozható meg, amelyik súlyánál fogva indokolja a zárt gyógykezelést. A pszichiátriai beteg esetében a szabadság elvonásának *célja* nem a punitív magatartásbefolyásolás, hanem kizárólag a gyógyítás, állapotjavítás vagy legalábbis szinten tartás. Mindezekre tekintettel a beteg szabadsághoz való jogának korlátozására (vagyis akarata ellenére történő intézetbe szállítására, gyógykezelés eltérésére kényszerítésére) további, *különleges* törvényi *garanciákat* (feltételeket és eljárást) kell meghatározni.⁵⁴ Az alapjog-korlátozás szükségességi és arányossági követelménye is más tartalommal érvényesül pszichiátriai beteg esetében.

A korlátozás jogszerűségének megítélésénél az alábbi *kritériumokat* kell figyelembe venni.

- Az érintett személynek „megbízható” módon kell az elmezavar jeleit mutatnia, ha szükséghelyzet áll fenn ez utólag is igazolható. Annak a kérdésnek az eldöntése, hogy az intézkedés alanya bizonyíthatóan értelmi fogyatékos-e, „objektív orvosi szakértői véleményt kíván”.

- Az elmezavarnak olyan mértékűnek kell lennie, ami megköveteli a nem önkéntes elkülönítést.

- A fogvatartás tartamát az elmezavar tartósságának kell meghatározni.⁵⁵

Személyi szabadságában bármely módon csak a *veszélyeztető* vagy *közvetlen veszélyeztető* magatartású beteg korlátozható. A korlátozás csak addig tarthat, illetőleg olyan mértékű és jellegű lehet, amely a veszély elhárításához feltétlenül szükséges. A korlátozásról az orvost haladéktalanul értesíteni kell, akinek 2 órán belül azt jóvá kell hagynia. Ennek hiányában a korlátozást haladéktalanul meg kell szüntetni.⁵⁶

Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint az elmebeteg személyes szabadságának korlátozásával kapcsolatos jogszabályi rendelkezések *alkotmányossága* – amikor az Alkotmány 55. § (1) bekezdésének sérelme a kérdés – a korlátozás okai, a korlátozás módja (annak arányossága), továbbá a közbeiktatott eljárási garanciák együttes figyelembevételével ítéltető meg. A „veszélyeztető” és a „közvetlen veszélyeztető” magatartás e „szabályösszesség” egyik eleme, a korlátozás absztrakt *szükségességi oka*.⁵⁷

A törvényi szabályozásnak – az *arányosság* követelményével összhangban – arra is választ kell adnia, hogy melyek azok a főbb (fizikai, kémiai, biológiai vagy pszichikai) módszerek és eljárások, amelyek a személyi szabadság – beleértve ebbe a mozgásszabadságot is – korlátozása tekintetében a pszichiátriai betegeknél igénybe vehetők, és hogy melyek azok az okok, amelyek a különböző – a szabadságkorlátozás mértékét is érintő – módszerek alkalmazásának differenciált indokát adják.⁵⁸

Fontos garancia, hogy a szabadságkorlátozó kezelés alatt a beteg más alapvető jogai, ezek között különösen speciális betegjogai nem korlátozhatók. Joguk van tehát a tájékoztatáshoz, a jogorvoslathoz és a kártérítéshez is.⁵⁹ Az elmebeteg sajátos helyzete megköveteli, hogy őket a bíróság személyesen hallgassa meg, illetve szükség esetén képviseltethessék magukat. Az elmeállapotuk miatt személyesen eljárni nem képes egyének érdekeinek védelme végett speciális jogvédelmi intézményeket kell kiépíteni.⁶⁰

Jegyzetek

¹ Kihirdette az 1976. évi 8. törvényerejű rendelet.

² Az Emberi Jogok Európai Egyezményét kihirdette az 1993. évi XXXI. törvény

³ EJEE 5. cikk 1. bekezdés a)-f) pontok

⁴ PPJNE 10-11. cikk

⁵ EJEE 5. cikk 4. bekezdés, PPJNE 9. cikk 4. bekezdés

⁶ A letartóztatott személyt haladéktalanul/letartóztatásakor (az általa értett nyelven) tájékoztatni kell letartóztatása okairól és az ellene felhozott vádról. EJEE 5. cikk 2. bekezdés, PPJNE 9. cikk 2. bekezdés

⁷ EJEE 5. cikk 5. bekezdés, PPJNE 9. cikk 5. bekezdés

⁸ Pap Gábor: A személyes szabadságjogok szabályozása az új alkotmányban. In: Alapjogok és alkotmányozás. (szerk. Ádám Antal) KJK-MTA ÁJTI, Budapest 1996. 91. o.

⁹ Vö. Pap Gábor: i.m. 39-40. o. és Ádám Antal: Alkotmányi értékek és alkotmánybíráskodás. Osiris, Budapest 1999. 51. o.

¹⁰ A hatályos Alkotmány közvetlenül az emberi élethez és méltósághoz való jogról szóló 54. §-t követően rendelkezik a személyi szabadsághoz és biztonsághoz való jogról.

¹¹ 8/1990. (IV.23.) AB határozat, ABH 1990, 42, 44-45. és 57/1991. (XI. 8.) AB határozat, ABH 1991, 272, 279.

¹² Mavi Viktor: A személyi szabadságot és a személyi integritást védő jogok, illetve biztosítékok alkotmányos szabályozásáról. In: Acta Humana 1995. 18-19. sz. 62. o.

¹³ Vö. Sári János: Alapjogok (Alkotmánytan II). Osiris, Budapest 2001. 87. o.

¹⁴ Alkotmány 58. §

¹⁵ Az Alkotmány 58. § (1) bekezdésébe foglalt alapjog az Alkotmány 55. § (1) bekezdésbe foglalt joggal együttesen is értelmezhető. 36/2000. (X. 27.) AB határozat.

¹⁶ Vö. Pap Gábor: i.m. 92-93. és 99-100. o.

¹⁷ Ádám Antal: Az élethez, a személyi szabadsághoz és a biztonsághoz való jog. In: Emberi Jogok hazánkban. ELTE Jogi Továbbképző Intézet, Budapest 1988. 127. o.

¹⁸ Az ember és polgár jogainak francia deklarációjában (1789) ez a következőképpen fogalmazódott meg:

„A szabadság azt jelenti, hogy mindent megtehetünk, amivel más emberek kárt nem okozunk.” Idézi: Ádám uo.

¹⁹ Vö. Kardos Gábor: Az új alkotmány emberi jogi fejezete. In: Alapjogok és alkotmányozás (szerk. Ádám Antal)

és nem határozta meg kellő részletességgel a szabadságkorlátozásnál alkalmazható módszereket. „Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint az Eütv. 192. § (1) bekezdésébe foglalt azon absztrakt kitétel, hogy a korlátozás csak addig tarthat, illetőleg olyan mértékű és jellegű lehet, amely a veszély elhárításához feltétlenül szükséges, vagy a 10. § (4) bekezdésének az a szabálya, hogy a korlátozás csak addig tarthat, amíg az elrendelés oka fennáll ... nem elégségesek az Alkotmány 55. § (1) bekezdése szerinti alapjog korlátozásához. Az Alkotmánybíróság a fentiekben a veszélyeztető és a közvetlenül veszélyeztető magatartásokhoz rendelt Eütv.-beli fogalmakat elfogadta a korlátozás absztrakt szükségességi okaiként. Ugyanakkor alkotmányossági szempontból különös jelentősége van annak, hogy a szabályozás ne tartalmazzon további elvont megfogalmazásokat a korlátozás arányosságának eldöntésére irányadóan.

Bár a törvény ... elvont módon megfogalmazza az arányosság követelményét is, de emellett a korlátozás módozatai tekintetében további szabályokat nem tartalmaz. Így a személyi szabadság korlátozását érintő rendelkezések nem zárják ki

- normatív szabályozással elérhető módon
- az önkényes jogalkalmazás lehetőségét. ... Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint nemcsak az jelent „önkényes” szabadságkorlátozást, amikor azt feltételek hiányában fogantatják, hanem „önkényességhez” vezethet az is, amikor a szabadságkorlátozás módozatainak megválasztása tekintetében a jogalkalmazót semmilyen konkrét előírás nem köti.

⁵⁹ Vö. Földesi: i.m. 26. o.

⁶⁰ Az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítélete (Winterwerp v. Hollandia Judgment of 24 October 1979) 1980 Series A. no. 33.

Dr. Hubay Gábor
 ügyvéd, biztosítási szakjogász

Mottó: „Kétségtelen, hogy a harc nemcsak az ügyfelekért folyik, hogy különösen erősödik a verseny az értékesítő kapacitásokért, akiknek „pályára” állítása idő- és pénzigényes. A mi szakmánkban kétségtelenül a legnagyobb érték: a képzett munkaerő!”.

(Dr. Csurgó Ottó, a MABISZ elnöke, Biztosítási Szemle 1999. 4. szám)

A biztosításközvetítés „árnyoldalai”, avagy a jutalék visszakövetelésének jogalapja

1. A biztosítási ügynökök fluktuációja – bevallottan vagy titkoltan – a legtöbb hazai biztosító intézet máig megoldatlan problémája. A biztosítási ügynökök fluktuációja által okozott problémák oka nem egyszerűen a törvényi szabályozatlanságban keresendő. Ellenkezőleg, a jogszabályi szabályozatlanság is annak a következménye, hogy sok év alatt sem sikerült olyan megoldást kitalálni, amely a biztosító társaságok hosszú távú üzleti érdekeit szolgálja. Nem jönne létre ilyen jelentős fluktuáció, nem kellene garantált jutalékot fizetni és nem lenne szükséges a garantált jutalék reményében féléven te más biztosító társasághoz kerülő üzletkötők fiktív szerződéseinek perjogi következményeivel számolni, ha maga a rendszer ezt nem tenné lehetővé.

Véleményem szerint a kialakult rendszer kevésbé róható fel a biztosítási ügynököknek, mint inkább a biztosító társaságoknak. Amint tanulmányom motívójából is kiderül, a piacért folytatott harc, a biztosító állományának folyamatos növekedése iránti igény teszi lehetővé – és egyben szükségessé – a rendszer ily módon való, diszfunkcionális működését. A biztosítási ügynökök csak kihasználják a rendszer nyújtotta lehetőségeket és a könnyű meggazdagodás reményében – szakmai ismerettel vagy jellemes emberi tulajdonságokkal nem rendelkező – ügynökök tömege árasztja el a szakmát. Ez a jelenség nem jó a biztosító társaságoknak, mert a látszateredmények tényleges költségekkel párosulnak, a fiktív szerződések és az ezzel kapcsolatos polgári vagy büntető perek nem növelik a társadalom tagjainak a biztosítók irányában – egyébként is – megrendült bizalmát. Ez társadalmi szinten is kárt okoz, mert nem működik hatékonyan a rendszer, amelynek célja – a kockázatok és kárveszélyek átvállalásával – biztonságérzet nyújtása a társadalom tagjainak és nem utolsósorban olyan megtakarítások összegyűjtése, amelyek biztonságos befektetése révén az államháztartást is finanszírozza.

2. Az általam képviselt biztosító társaság meg-

bízásából indított jutalék visszakövetelése iránti perekben kifejtett munkám során számomra a legnagyobb problémát az jelentette, hogy min alapszik a biztosítási ügynök jutalék-visszafizetési kötelezettsége és – miután az alperesek ezt rendre megkérdőjelezték – egyáltalán van-e jutalék-visszafizetési kötelezettsége a megszűnt szerződések vonatkozásában a biztosítási üzletkötőnek. Az első bírósági ítéletekből kezdett számomra is kikristályosodni, milyen jogviszonnal is állunk szemben, kik annak az alanyai, mi a jogviszony tárgya és tartalma. Amíg azonban az első ítéletig eljutottam, több év telt el, melynek során rájöttem, hogy a jogviszony dogmatikai elemzése nélkül a fenti keresetek képviselője meglehetősen bizonytalan. Sok éves jogalkalmazói munkám során már megfogalmazódott bennem az a törvényszerűség, hogy a bizonytalan képviselő a biztos pervesztéshez vezet. A jogviszonnal kapcsolatos bizonytalanság a másik oldalon is tapasztalható.

Az alperesek védekezése széles skálán mozgott, a primitívtől egészen a jogilag érett és cizellált előadásokig terjedt. A primitív kategóriába soroltam a több biztosítót megjárta, nagy biztosításközvetítői múlttal, ám ehhez képest semmilyen kézzelfogható vagyonnal nem rendelkező alperesek védekezését. Ez általában arra épült, hogy az általam képviselt biztosító társaságot nem is ismerik. Őket tulajdonképpen kötéllal fogdoszták és eszük ágában sem volt ehhez a biztosítóhoz szegődni, s ha mégis ide szegődtek, döntésüket nem motiválta a magas garantált jutalék, illetőleg a korábbi biztosító társaságénál magasabb jutalékot ígérő szabályzat sem.

Jogilag érettebbnek mondhatóak azok a védekezések, amelyek során az alperesek előadták, hogy a megbízási szerződést és a jutalékszabályzatot nem kapták kézhez, így nem is ismerik a jutalék-visszafizetés jogintézményét. Védekezésük logikus, ha nem vállaltak kötelezettséget a jutalék visszafizetésére, az nem is követelhető tőlük. Az alperesi védekezések skáláján olyan – humorosnak tűnő – is megjelent, amely elismerte, hogy a csoport által vállaltak nem teljesítése miatti vezetői rosszallás következtében kialakult rossz légkörben nem tudnak dolgozni, ezért a távozás útját választották. A biztosító nem tett meg mindent, hogy megfelelő munkakörülményeket biztosítson számukra. Gyakran figyelmeztette őket arra, hogy nem elég a garantált jutalékot felvenni, hanem a szerződéseket is szükséges megkötni.

Jogilag cizelláltak azon alperesi védekezéseket találtam, amelyek nem vitatták a jogviszony létrejöttét, annak tartalmát, sőt a jutalék-visszafizetési kötelezettségüket is elismerték, de a kereset elutasítása iránti ellenkérelmüket arra alapították, hogy az általam képviselt biztosító társaság nem tette szá-

részére a jutalék visszakövetelésére abban az esetben, amikor a biztosítási ügynöknek nincs kötelezettségszegése a biztosítási szerződés megszűnésével kapcsolatban? Fűződhet-e a biztosító jutalék visszafizetésére irányuló felhívásához az a jogi hatás, hogy amennyiben a biztosítási ügynök e felhívásnak nem tesz eleget, úgy ezen alanyi jog bírósági úton is kikényszeríthető? Mivel a kereseti jog (akció) lehetősége hozzá tartozik az alanyi joghoz, a fenti kérdés igennel dönthető el.

5. A dogmatikai vizsgálat során választ kell adni arra a kérdésre, hogy mi keletkezteti a biztosító fent ismertetett alanyi jogát? E kérdésre adandó válasz során tanulmányoztam a Ptk. szerződésszegési tényállásait, bízva abban, hogy találok „ráhúzható” tényállást a biztosítási ügynök jutalékviszafizetési kötelezettségére. A Ptk. 298. §-a – látszólag – eleve elvetendő, tekintettel arra, hogy a kötelezett egyszer már teljesített – amikor a biztosítási szerződést létrehozta –, késedelembe esése ténybelileg kizárt.

A kötelezetti késedelemnél nagyobb biztonsággal vethető el a hibás teljesítés, mint szerződésszegési tényállás, hiszen a kötelezett teljesítésekor – vagyis a biztosítási szerződés közvetítésekor – a kötelezett teljesítése nem volt hibás. Ha nem így lenne, a kötelezett jutalékban sem részesülhetne. A teljesítés megtagadása viszont fogalmilag kizárt, hiszen a visszafizetendő jutalékot éppen a teljesítésért kapta a biztosítási ügynök.

A Ptk. 312. § (1) bekezdésében szabályozott teljesítés lehetetlenné válása, mint szerződésszegési tényállás lehet kiindulópont a fenti kérdések megválaszolásához, mármint, hogy mi keletkezteti a biztosító alanyi – és ezzel egyben a keresetiségi jogát is – a jutalék visszakövetelésére? A biztosításközvetítői jogviszonyban a kötelezett teljesítése a biztosítási szerződés létrehozása. A jogviszony tárgyából kiindulva azonban a biztosítónak nem csupán a szerződés létrehozása – és elsősorban nem ez – hanem a szerződés folyamatos fenntartása az érdeke. Így tehát a kötelezett teljesítése nemcsak a szerződés létrehozását, hanem folyamatos fenntartását is jelenti. Ez a kötelezett teljesítése még akkor is, ha a szerződés folyamatos fenntartása érdekében a legtöbb esetben – ide nem értve a fiktív szerződéseket – a kötelezettek e tény befolyásolására semmi lehetősége sincs. Ha bármilyen oknál fogva megszűnik a biztosítási szerződés, a kötelezett teljesítése lehetetlenné válik.

A kérdés az, hogy ez a Ptk. 312. § (1) bekezdése szerinti objektív lehetetlenülés tényállása-e vagy pedig a 312. § (2) bekezdése szerinti a szerződésnek olyan okból való lehetetlenné válása, amelyért a kötelezett felelős? Mivel a biztosítási ügynök – mint a biztosításközvetítői jogviszony kötelezettje – szerződésben vállalja, hogy bizonyos idő eltelte előtt megszűnt szerződések esetén a felvett jutalékot visszafizeti a biztosítónak, a szerzési jutalék

visszakövetelésére vonatkozó alanyi joga magán a szerződésen, vagyis a Ptk. 198. §-án alapszik, amely szerint „a szerződésből kötelezettség keletkezik a szolgáltatás teljesítésére és jogosultság a szolgáltatás követelésére”.

A biztosítási szerződés tárgya a biztosító érdekének a kielégítése. A jogviszony alanyai között a szerződés a jogviszony kötelezettje azon kötelezettségvállalásával jön létre, hogy meghatározott időn belüli megszűnés esetén a felvett jutalékot visszafizeti, így a biztosítónak a jutalék visszafizetésére vonatkozó alanyi jogát maga a szerződés, a kötelezett – a biztosítási ügynök – kötelezettségvállalása keletkezteti. A biztosításközvetítői szerződés ugyanis jelentős kockázati elemeket hordoz magában. A biztosító érdeke nem csupán a szerződés megkötése, hanem annak folyamatos fenntartása. Megkötésekor eldöntendő kérdés, hogy ki viselje annak kockázatát, ha – meghatározott időn, pl. egy vagy két éven belül – a szerződés megszűnik. Indokolatlan lenne, hogy a biztosítónak jelentős költséget kelljen viselnie olyan biztosítási szerződések után, amely a megkötését követően – néhány hónap, vagy esetleg egy-két év elteltével – megszűnnek és a jelentős költségek ellentételként a biztosítási díj, mint bevétel elmarad.

Ugyanúgy indokolatlan lenne az is, hogy a biztosítási ügynök hosszú éveken keresztül viselje a szerződés megszűnésének kockázatát.

A szerződési szabadság elvéből kiindulva a szerződő felek a szerződés tartalmát szabadon alapítják meg. E magánjogi jogelvnek megfelelően a biztosításközvetítői szerződés megkötésekor a szerződő felek a szerződés megszűnésének a kockázatát osztják meg a szerződésekben írtak szerint. Akár szubjektív, akár objektív lehetetlenülés következik be, bizonyos idő eltelte előtt ennek kockázatát a biztosítási ügynök, mint megbízott viseli.

A biztosítási ügynök jutalék-visszafizetésére vonatkozó kötelezettségvállalása nem más, mint kockázattelepítés. A fenti elméleti fejtegetésből következik a gyakorlat számára, hogy a felperesnek a jutalék visszafizetése iránti perekben a jogviszony létrejöttét, annak tartalmát – e körben a biztosítási ügynöknek a jutalék-visszafizetésre vonatkozó kötelezettségvállalását – kell bizonyítania, míg az alperesnek a fentiek ellenkezőjét, vagyis, hogy a jogviszony érvényesen nem jött létre, illetőleg, hogy a jutalék visszafizetésére kötelezettséget nem vállalt, vagy amennyiben ez sikertelen, a szerződés megtagadása – már ha erre ok fennáll – ad lehetőséget az eredményes védekezésre.

A vázoltakból nemcsak a bizonyítási teherre vonatkozó következtetés, hanem az is biztonsággal állítható, hogy maga a biztosításközvetítői jogviszony megszűnésének, illetve mikénti megszűnésének a vizsgálata e perek tárgyához nem tartozik, tekintettel arra, hogy a jutalék-visszafizetési kötelezett-

mukra lehetővé a prevenciót, mert ha őket a biztosító társaság a biztosítási díj nemfizetésének tényéről értesítette volna, úgy ők mindent megtettek volna a szerződés életben tartása érdekében. Érdekes és szinte megmagyarázhatatlan; az alperesek egyike sem támadta meg a biztosításközvetítői szerződést.

3. A vázolt bizonytalanság oka a hatályos jogi szabályozásban is keresendő, mely a jogviszony tartalmának meghatározásához nem nyújt lényeges segítséget. A Ptk. különös része ezt a szerződésfajtát nem ismeri. A biztosító intézetekről és a biztosítási tevékenységről szóló 1995. évi XCVI. törvény 31. § és 37. §-a ugyan felsorolja a biztosításközvetítőket, de a 37. § lényegében a piacra lépés feltételeit szabályozza csupán. A Bit. szerint a biztosítási ügynök vagy munkaviszony keretében, vagy megbízási szerződés alapján végzi a biztosításközvetítői tevékenységet. A legtöbb esetben az elsőfokú bíróságok is a megbízási szerződés szabályaival indokolták a keresetnek helyt adó döntéseiket.

Számomra azonban már a perek kezdetén világossá vált; a biztosítási üzletkötők eredménnyel csak akkor perelhetők, ha jogviszonyt a vállalkozási szerződéshez közelítem, hiszen biztosítási ügynökök nem egyszerűen gondos eljárásra, hanem munkával elérhető eredmény produkálására vállalnak kötelezettséget. Ez a produktum pedig a szerződés létrehozása, ami megteremti jogukat a jutalék követelésére. De mi alapozza meg a biztosítónak – a megkötött szerződések után kifizetett – jutalék-visszakövetelési igényét? Erre vonatkozóan a pozitív jog nem sok eligazítást ad. A Ptk. 389. § szerint „vállalkozási szerződés alapján a vállalkozó ... munkával elérhető más eredmény létrehozására, a megrendelő pedig ... díj fizetésére köteles.” Munkával elérhető eredmény a biztosítási szerződés létrejötte, a biztosító – mint megrendelő – díjfizetési kötelezettsége pedig a biztosító jutalékfizetési kötelezettségét jelenti. Ezen túlmenően azonban a Ptk. XXXV. fejezetéből már nem sok minden vonatkoztatható a biztosítás közvetítői jogviszonyra, kivéve talán a szerződés lehetetlenülésének eseteit, amelyek mentőövet jelenthetnek a probléma megoldása érdekében. Ennek ismertetése a későbbiek során történik.

A már vázolt jogi helyzet egy olyan a Ptk. különös részében nem szabályozott sui generis atipikus szerződést jelent, amely a megbízási és a vállalkozási szerződés között helyezkedik el. A biztosítási ügynöknek a biztosító által kifizetett jutalék visszafizetésére vonatkozó kötelezettsége megbízásinak alig nevezhető. Ez tipikusan eredmény kötelelem, amely az egész jogviszonyt a vállalkozáshoz közelíti. A jogviszony egyik alanya a biztosító társaság, akinek e jogi helyzet előnyére szolgál. A biztosító társaság – mint Dominus – nemcsak a jogviszonyban elfoglalt statikus helyzete szerint aktív, de aktív szerepet tölt

be a jogviszony dinamikájában is. Kezdeményezi a biztosításközvetítői szerződés megkötését, a meghatározott eredmény elérését – ellenőrzését követően –, teljesíti jutalékfizetési kötelezettségét és ugyancsak a Dominus kezdeményezi a szerződés módosítását és megszűnését is. A jogviszony passzív oldalán a biztosítási ügynök van – aki a jogviszony Servusa –, mert a jogviszony a biztosítási szerződések közvetítésére, mint kötelezettségre irányul. A biztosításközvetítői jogviszony tárgya a biztosító azon érdekeinek a kiszolgálása, hogy ügyfelei körét és ezzel együtt nyereségét bővítse. A veszélyközösségben részt vevők számának növelése ugyanis a biztosító kockázatának csökkenéséhez vezet.

A jogviszony tartalma pedig azon az alanyi jogok és a velük szemben álló kötelezettségek összessége, melyeknek feltárása érdekében e kis dolgozat megszületett.

4. Van-e a biztosítónak alanyi joga a már kifizetett jutalék visszakövetelésére? Egyszerűnek tűnik a válasz, ha visszakanyarodunk a jogviszony tárgyának a fenti ismertetéséhez, amely szerint a biztosításközvetítői jogviszony tárgya a biztosítónak az az érdeke, hogy szerződési partnerei számát – különböző gazdasági megfontolásokból – növelje, amelynek kielégítése érdekében bármely biztosító társaság bármilyen nagy – akár a be nem folyt éves díj 60%-ának megfelelő mértékű – jutalék fizetésére is hajlandó.

Ha megszűnik a biztosítási szerződés, a biztosítónak a fenti érdeke sérül, pontosabban nem nyert kielégítést. A szerződés megszűnése egyben azt is jelenti, hogy a biztosító érdekének kielégítése nem vezetett eredményre.

Visszatérve az alperesi védekezésekhez, választ kívánok adni arra a kérdésre is, vajon lényeges-e, hogy milyen okból szűnik meg a biztosítási szerződés? Figyelmen kívül hagyva, hogy a díj nemfizetéssel megszűnő szerződések túlnyomó része fiktív – a biztosító szemszögéből ítélve meg a dolgot – a biztosító társaságnak mindegy, hogy milyen okból szűnik meg a szerződés, hiszen a jogviszony tárgya, a fent már ismertetett érdek kielégítése hiúsul meg, a szerződésnek bármilyen okból történő megszűnése következtében. A jogviszonyban aktív oldalt megillető joggal szemben mindig a passzív oldal valamilyen kötelezettsége áll, és – a jogviszonyok sokszínűségéből következően – ez fordítva is igaz. A biztosításközvetítői jogviszonyban a biztosítási ügynöknek kötelezettsége a biztosítási szerződés létrehozása. E kötelezettségének teljesítésével megnyílik a joga a jutalék követelésére, amely a biztosító oldalán kötelezettségként jelentkezik.

Igaz-e ez fordítva is? A biztosítási szerződés megszűnése keletkeztet-e jogosultságot a biztosító

ség független magának a biztosításközvetítői jogviszonynak a fenn, illetve fenn nem állásától. Mégis csak függ annyiban, hogy a biztosításközvetítői jogviszony megszűnésével elszámolási kötelezettsége keletkezik mindkét félnek, amely azonban gyakorlatilag nem terjedhet ki a jogviszony megszűnése után törésre kerülő szerződésekre, amelyek értelemszerűen nem kerülhetnek bele ekkor még az elszámolásba.

A biztosításközvetítői jogviszonyra a Ptk. formakény szerzést nem ír elő, így az létrejöhet – az általános gyakorlatól eltérően – akár szóban vagy talán még ráutaló magatartással is. Jogviszony tartalmát nemcsak az írott szerződés, hanem a jogviszony létrejöttékor elhangzott nyilatkozatok is alkotják. Így a jutalék-visszafizetésre vonatkozó kötelezettséget a megbízási szerződéstől elkülönülő külön visszafizetést vállaló, egyoldalú nyilatkozat keletkezteti, amely nyilatkozat része magának a szerződésnek, vagyis e kötelmi jogviszony kontraktuális és pozitív is. A kötelezettségvállalás tevésre irányuló.

6. Váromány-e a biztosító jutalék visszakövetelése iránti alanyi joga? Mivel a váromány olyan függő jogi helyzet, amely a jogszerzés reményét hozza magával, tágabb értelemben az is állítható, hogy a biztosítónak a jutalék visszakövetelése iránti alanyi joga váromány. Ahhoz, hogy ez a jogi helyzet alanyi jogot eredményezzen, szükséges a tényállás kiegészülése azzal a ténnyel, hogy a biztosítási szerződés megszűnt. A kötelezett jogi kötöttsége a szerződés megkötésével fennáll, a biztosító alanyi joga tágabb értelemben vett váromány abban a vonatkozásban, hogy a kötelezett kötelezettségvállalásán kívül szükséges a biztosítási szerződés megszűnésének, mint jogi ténynek a bekövetkezése is. A jogviszony tartalmát tovább elemezve véleményem szerint megállapítható, hogy a biztosítónak a jutalék visszafizetése iránti joga olyan jogmódosító hatalmasság, melynél fogva a biztosító egyoldalú nyilatkozattal megintá az adóst, ami által az késedelembe esik és ekként a Ptk. 298. §-a alapján követelhető tőle a teljesítés.

Mivel – az igen nagy számú fiktív szerződéseket kivéve – a szerződés megszűnése nem róható fel a biztosítási ügynöknek, a jutalék visszafizetésére vállalt kötelezettség nem teljesítése sem felelősségi, hanem tipikusan szerződésszegési tényálláshoz kapcsolódó helytállási kötelezettség.

Felhasznált irodalom jegyzéke

Dr. Lábady Tamás volt alkotmánybíró, kollégiumvezető bíró, tanszékvezető egyetemi docens A magyar magánjog (polgárjog) általános része Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 1997

Dr. Csurgó Ottó, a MABISZ elnöke Biztosítási Szemle, 1999. 4. sz.

Oláhné Lengyel Judit igazgató, Zürich Biztosító, Biztosítási Szemle, 1999. 4. sz.

Pálos Miklós felelős szerkesztő, Biztosító Szemle, 1999. 11–12. sz.

Johan De Decker vezérigazgató, Argosz Biztosító Biztosítási Szemle, 1999. 11–12. sz.

Borbás György vezérigazgató, N-N Biztosító Biztosítási Szemle, 1999. 11–12. sz.

Nemes Gyula igazgató, Hungária Biztosító, Biztosítási Szemle, 1999. 9. sz.

Csery István megyei igazgató, AXA-Colonia Biztosító Rt., Biztosítási Szemle, 1999. 9. sz.

Szász András MLM a biztosításban, vitaindító, Biztosítási Szemle 1999. 6–7. sz.

Dr. Takáts Péter: Hozzászólás Szász András cikkéhez, Biztosítási Szemle 1999. 6–7. sz.

Szűcs Gáspár Zsolt igazgató, Atlasz Biztosító, Biztosítási Szemle, 1999. 5. sz.

Fördös Tamás ügyvezető igazgató, Németh László marketing- és kommunikációs igazgató, Balogh Gábor igazgató, AHICO Biztosító, Biztosítási Üzletkötő, 1999. 4. sz.

Szabó Katalin, a Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem tanára: Korfüggő gondolatok, Biztosítási szemle, 1999. 2. sz.

Fränk Sándor alelnök, vezérigazgató, N-N Biztosító, Biztosítási Szemle, 1999. 1. sz.

Koós Gábor, Generali-Providencia Rt., Biztosítási Szemle, 1999. 2. sz.

Kajtár István
tanszékevezető egyetemi tanár

Architektúra a jogi kultúrtörténetben

1. A közjogi architektúra históriája a jogi kultúrtörténet jelentős részterülete.¹ A jogi kultúrtörténet (Rechtsgeschichte) sokban rokon a német jogtörténeti irodalomban használt fogalmakkal („Rechtssymbol” /jogi szimbólum/, „Rechtssymbol” /jogi régiség/, „Rechtsarchäologie” /jogi régészet/). Igen széles körű: például a jogi nyelv, ikonográfia, szimbolika, jogi néprajz, rítusok mellett az épületekre és berendezésekre is kiterjed.² A közjogi architektúra a hatalom megjelenítése mellett igazodik a közjog rendszeréhez: a jogtörténetben a törvényhozás – közigazgatás – igazságszolgáltatás – önkormányzatok tevékenységét, az állam szuverenitását, fegyveres hatalmát demonstráló épületek kerültek kialakításra. Ezek önmagukban is szimbólumként funkcionálnak, emellett további jelképek kaphatnak helyet rajtuk (zászlók, szobrok, címerek), és ezek a színhelyei a jogi stílus történetéhez kapcsolható szónoklatnak, mondanak el, illetve itt öntenek formába majdani joghistóriává váló szövegeket.³

2. A katonai hatalom architektúrája is rendelkezik jogi kultúrtörténeti tartalommal. A várak, erődök elsősorban uruk hatalmát demonstrálták az alattvalóknak, az ellenségnek. Ugyanazt fejezték ki, amit XIV. Lajos az ágyúkról mondott: az uralkodók végső érvének számítanak (Ultima ratio regum). Később a várak esetében az általuk ellátott funkciók egyre inkább sokasodtak, a londoni Tower – erődítmény mellett – rezidencia, várbörtön, a koronaékszerek őrzésének helye lett, a jelenkorban turisztikai látványosság is. A szerepkör módosulhat, a párizsi Bastille erőd a francia forradalomra a zsarnokság jelképévé vált. Az is jelképes értelmű, hogy az először említett londoni erőd kapui közül az egyik „az árulók kapujaként” kerül említésre, egy tornyot pedig „véres toronyként” neveznek el.⁴

3. A parlamentarizmus a modern alkotmányjog egyik alapvető elve. „Parlamentari rendszernek azt a kormányformát tekintjük, amelynél a végrehajtás szervezetét választott népképviselő alkotja meg, illetve fennállásában ennek bizalmától függ: így a kormányzati politika többé-kevésbé a parlament befolyása alatt áll. Ezzel ellentétben az alkotmányos monarchia, ahol a parlament, különösen mint a törvényhozás szerve, a törvényhozás és a költségvetés fokozatosan erősödő hatásköreivel (esetenként ezt gyengíti egy másik ka-

mara vagy az uralkodó vétőjoga) – az uralkodó által vezetett államvezetéssel vagy a tőle függő igazgatással (végrehajtással) áll szemben.”⁵ A közjogi és politikai kultúra elemzése mellett a különböző jogtörténeti térségekben a törvényhozás épületeinek jogi kultúrtörténeti vizsgálata is jelentős következtetésekre vezethet.⁶

3.1. A német térség közjogi architektúrája évszázadokat ölel fel.⁷ A laza szerkezetű Német-Római Birodalom birodalmi gyűléseit birodalmi városokban (például Augsburg, Frankfurt, Nürnberg, Worms) tartották, az újkorban végül a regensburgi színhely állandósult, ahol 1663–1806 között, „Örökös Birodalmi Gyűlés”-ről beszélünk. A Reichstag jelentősége a minimális, működése roppant bonyolult volt.

A régi birodalom széthullása (1806) után a Német Szövetség sem hozta meg a német egységet. 1848-ban, a Frankfurt/M.-ban található Paulskirche-ben⁸, a Német Nemzetgyűlés alkotmányozásba fogott, 1849. március 28-án megszületett „a Német Birodalom Alkotmánya”. Frankfurtban a politika kultúrtörténetének sajátos architektúrája keletkezett, mert az egyes frakciók nevét azok a vendéglők, kocsmák, lokálok adták, ahol a csoportosulások üléseztek. A demokratikus-közértársasági orientáltságú baloldal (szélsőséges szárny „Donnersberg”) a mérsékelt közértársaságiak („Deutscher Hof”), a konzervatívok („Cafe Milani”), a jobbcentrumba egyesült alkotmányos liberálisok („Casino”, „Landsberg”, „Augsburger Hof”), ott vitáztak és vég nélkül készítették tervezeteiket.⁹

Németország demokratikus egyesítése kudarcot vallott. Bismarck jelentette ki: „A jogos császári koronát a csatatéren kell elnyerni.”¹⁰ Az osztrákok feletti győzelmet követte az Észak-Német Szövetség 1867-es alkotmánya. A császárságot 1871. január 18-án versailles-i „Tükörteremben” proklamálták, 1871 áprilisában megalkották a Német Birodalom Alkotmányát. A német parlamentarizmusnak új épületre volt szüksége. Már 1872-ben pályázatot írtak ki, erre 102 pályázat érkezett be.¹¹ A terveket 4 héttel nyilvánosan kiállították, a bírálóbizottság tagjaiból 12 főt választott a törvényhozás, akik még további 6 építést választottak ki. „A pályázati terveknek nem csak a kitűzött feladat legcélszerűbb megoldását kellett megkísérelniük, hanem egyidejűleg monumentális értelemben meg kellett testesíteniük Németország számára a parlamenti épület eszméjét. A tervekben figyelembe kellett venni a belső és külső szobrászati és festészeti díszítést is”.

A Reichstag plénumának üléstermék (a képviselők székei mellett) a pályázati kiírás szerint a következőképpen bútorozták: – 2 ülésel emelt tribün az elnökségnek, minden oldalán 3 hely a jegyzőknek; szónoki emelvény az elnöki ülés előtt, mellette mindkét oldalon 2 hely a referenseknek; egy asztal és 5

alkotmányfejlődés az első világháború elvesztése után, megszakitásokkal általában eddigi reprezentatív helyszínén zajlott. A „Német-Ausztria Ideiglenes Nemzetgyűlése” a Herrengassében, az Alsó-Ausztria tartományi székházában 1918. október 21-én ült össze, 1919 tavaszán Alkotmányozó Nemzetgyűlés alakult meg, és az 1920. október 1-jén elfogadott alkotmány (Bundes-Verfassungsgesetz) értelmében a Bundesversammlung Nationalratra és Bundesratra tagolódott.¹⁶ 1938–1945 között a német megszállás végét hatalmas pusztítás jelezte, Bécsben a Parlament épülete is számtalan bombatalálatot kapott, egyes részei kiégtek. A helyreállítás 1956-ig tartott. 1955-ben Ausztria szuverenitása helyreállt, alkotmányos élete a régi helyszínén újra érvényesülhetett.

3.3. *A francia modernizáció során az alkotmányozásnak, törvényhozásnak fontos szerep jutott.* XVI. Lajos 1789. május 5-re Versailles-ban hívta össze az általános rendi gyűlés képviselőit, a testület hamarosan nemzetgyűléssé nyilvánította magát. Augusztus 4-én felszámolták a feudális terheket, augusztus 26-án pedig kiadták az Ember és Polgár jogainak deklarációját. A törvényhozás hamarosan a forradalmi Párizsba került át.

1792 szeptemberében a Nemzeti Konvent kiálította a köztársaságot. Victor Hugo-tól¹⁷ részletes képet kapunk a Konvent architektúrájáról, berendezéséről. „Amikor a Konvent megalakult, az volt az első gond, hogy hol helyezték el? Előbb a Lovardára gondoltak, azután a Tuillériákra. Ott aztán először keretet építettek, a falakat David festette be szürkés tónusú képekkel, szabályos padokat állítottak be, majd egy négyszögletű tribünt, párhuzamos falipilléreket, ezek alá olyan talapzatot, amely vérpadtökére emlékeztetett, hosszú, egyenes oszlopokat, négyszögletű sejteket, amelyekben a tömeg szorongott, és amelyeket karzatnak neveztek. A mennyezetet római velárium díszítette, másutt görög drapériákat vontak fel és itt, a derékszögek és egyenes vonalak közt helyezték el a Konventet: a vihart geometriába szorították. A karzaton a vörös frigiai sapkát szürkére festették... Az oszlopokat hordódongából eszkábálták, a mennyezet lécből és deszkából épült, a domborműdíszítések agyagból készültek, a párkányzat fenyőből, a szobrok gipszből voltak, a márványt csak odafestették, a közfalak vázsonból voltak.

A Lovarda termének falai, amikor a Konvent itt tartotta néhány ülését, még teli voltak aggatva azokkal a plakátokkal, amelyek Párizs utcáit borították abban az időben, amikor a királyt visszahozták Varennes-ből. A Konvent a Lovarda falai közt ítélte el XVI. Lajost.

A Tuillériákban, ahova a Konvent 1793. május 10-én átköltözött (az épületet Nemzeti Palotának

nevezték el), az ülésterem elfoglalta azt az egész épületrészt, amely az Órapavilont (új nevén Egységpavilont) a Marsan pavilonnal (új nevén a Szabadság pavilonjával) összeköti. A Flore pavilont Egyenlőségpavilonnak hívták. Jean Bullant hatalmas lépcsője vezetett föl az ülésterembe. Az első emelet alatt, amelyet a Konvent foglalt el, a palota egész földszintjét az őrség különféle csapatai szállták meg, telirakták fegyvergúllakkal, tábori ágyukkal. A gyülekezetnek díszőrsége is volt, „a Konvent gránátosai”... A belépő tekintetét először a Szabadság hatalmas méretű szobra vonta magára, amely két széles ablak között állt. A terem hossza 42, szélessége 10, magassága 11 méter volt. Ezek voltak a méretei a királyi ház színháztermének, amely később a forradalom színtere lett. A pompás, elegáns terem, melyet Vigarani, több színház építője az udvaroncoknak épített, eltűnt a durván összeeskábált ácsmunka alatt, amelynek kilencvenháromban a nép súlyát kellett elviselnie. Ez az állványozás, amelyre a nyilvános karzatok épültek, egyetlen oszlopon nyugodott. Ez az oszlop egyetlen darabból állt, és tízméteres ívnyílása volt. Kevés olyan kariatidát faragtak a világon, amely annyit dolgozott volna, mint ez az oszlop, mert ez éveken át állotta a forradalom kemény lökéseit. Elviselte a helyeslést, a lelkesedést, a szidalmakat, a lármát, a tombolást, a düh kavargó káoszát, a lázadást, és meg sem moccant. A Konvent után a Vének Tanácsa ülésezett ebben a teremben.

Az építésznek, aki a Konvent tervét készítette, óriási méretű szekrényfiók lebegett a szeme előtt, annak mintájára építette az üléstermet, amely hosszú, magas és csupasz volt. A téglalap alakú helyiség egyike hosszanti oldalához egy széles félkör csatlakozott; ez volt a képviselők padjainak amfiteátruma, asztalok nélkül; Garant-Coulon képviselő, aki sokat irogatott, térdére fektette papírjait, és úgy jegyzetelt. A padokkal szemben volt a szónoki emelvény, előtte állt Lepelletier-Saint-Fargeau¹⁸ mellszobra; a szószerk mögött volt az elnök karosszéke... A képviselők amfiteátruma tizenkilenc, félkörben elhelyezett padsorból állt, amelyek lépcsőzetesen emelkedtek. A terem sarkaiban rövidebb padsorok járultak az amfiteátrumhoz. A szónoki emelvény alatt, a patkó alakú üres térségben teremőrök helyezkedtek el. Az emelvény egyik oldalán fekete fakeretben egy 9 láb magasságú falitáblán, amelyet középen egy jogarszerű választóvonal osztott ketté, az emberi jogok deklarációja volt olvasható. A tribün másik oldalán a fal egy darabon üres volt, távolabb egy hasonló falitáblára a forradalom második esztendejében hozott alkotmány paragrafusai voltak fölírva, szintén két oszlopban, amelyeket egy kard választott ketté. Az emelvényen, a szónok feje fölött három tricolor lengedezett; egy zsúfolt, mély, kétrészes páholyból nyúltak

gyorsíró helye a szónoki emelvény előtt; egy asztal a dokumentumok letételére; megemelt 50 hely a szükséges íróasztallal a Bundesrat (Szövetségi Tanács) tagjai számára a tribünön; páholy a császári udvar és a szövetséges uralkodók részére, tágas szalon és 2 előszoba; páholy a Bundesrat és a Reichstag tagjainak rendelkezésére (diszpozíciójára); 1 páholy a diplomáciai testületnek; 1 páholy 30–40 fővel az újságíróknak; 2-3 kis rezervált páholy; páholyok a 250–300 fős közönség számára.

A Reichstag épülete „... amelyet Wallott (+1912) zseniálisan alkalmazott reneszánsz stílusban, szilézi-i homokkőből épített, közel 25 millió márká költséggel 1884–94 között, rendkívüli tömegével, felülmúlhatatlanul szép és tiszta tagolásával, sajátos művészi díszítésével hatalmas hatást fejt ki. A középén pompás kapuépítményekkel ellátott oldalait 4 erőteljes saroktorony zárja közre, amelyeket a négy királyság, a császárság tartópillérei jelképek szántak. Ezek között, az épület közepén az ülésterem felett emelkedik az üvegkupola, aranyozott rézbordákkal. Rajta 8 oszloppal körülvett laterna építmény helyezkedik el, csúcsán császári koronával. A Königplatz felé eső fronton a leggazdagabb a külső díszítés; a középső épületrész előtt oszlopcsarnok épült, a portál felett György lovag szobra található, aki a birodalmi kancellár, Bismarck vonásait hordozza, kezében a birodalmi lobogóval. Ennek két oldalán Lessing által alkotott domborművek helyezkednek el: egy tölgy és egy erdei fenyő törzsén a Rajnát és a Visztulát jellemző folyami istenségek, a fák ágai között az összes német tagállam címere megtalálható. Az oszlopcsarnok háromszögletű oromzatába a képző- és iparművészet domborműve került (Schaper). Az oromzaton 8,5 méteres magas réz Germánia-szobor magasodik, két géniusz kíséretében. A keleti homlokzat díszkapuja felett két heroldot találunk, az északi homlokzat felett az igazság jelképe emelkedik, míg a déli homlokzat felett egy, a birodalom koronázási jelvényeit őrző oroszlán magasodik. A saroktoronyokon 4-4 allegorikus figurális ábrázolás található. A keleti középső épületrészen a négy királyság címere került elhelyezésre, felettük a birodalmi sas lebeg, az ablaksoron a többi tagállam címere látható. Az épület belsejében különösen figyelemre méltó a bejárati csarnok, az egyes belépő termek, a márványpadlóval borított sétatályosó, az ülésterem, a könyvtár, az olvasóterem, a leíró irodaterem és a vendéglő.”¹²

1918 végén a császárság a világháborús vereséggel összeomlott. A kikiáltott köztársaságnak új alkotmányra volt szüksége, amely nem jöhetett létre a belpolitikai viharok és forradalmi hangulat által felkavart Berlinben. A Német Nemzetgyűlés 1919 februárja és augusztusa között Weimarban a Nemzeti Színházban ülésezett. Az itt kidolgozott „Weimari

Alkotmány” az európai jogi kultúra nagyhatású terméke volt, de realizálása számos nehézségbe ütközött. 1933–45 között a nemzeti szocialista korszakban a vezéri állam drasztikusan félretolta. Ennek egyik első jelét a Reichstag felgyújtása adta meg. A III. Birodalomban a Reichstag szerepe Adolf Hitler beszédeinek ovációval való fogadásává süllyedt. 1945-ben Berlin pusztulásával egyidőben a Reichstag épülete is romokban hevert.

3.2. Ausztriában a törvényhozás épületei többször változtak.¹³ A osztrák parlamentarizmus az 1848. április 25-én kiadott ún. Pillersdorf-féle alkotmánnyal kezdődik. A Reichstagot 1848. július 22-én nyitotta meg János főherceg a „kaiserliche Hofreitschule”-ban (udvari lovasiskolában). A bécsi felkelés nyomán a Birodalmi Gyűlést Morvaországba, Kremsierbe helyezték át, ahol az olmützi püspök nyári palotájában ülésezett. Az itt kidolgozott alkotmánytervezet demokratikusnak és progresszívnek számított, mégsem lépett hatályba, mert a császár ezt meghusított. 1849. március 7-én a birodalmi gyűlés helységeinek ajtóit katonaság zárta le. Március 4-re visszadátumozva feloszlatták a Birodalmi Gyűlést, a császár kiadta az ún. oktrojált „Olmützi Alkotmányt”.

A parlamentarizmus felújítására az 1851-es Szilveszteri Pátens és az 1860-as Októberi Diploma kísérlete után az 1861. február 26-án kiadott Februári Pátens „Grundgesetz über die Reichsvertretung”¹⁴ címet viselő mellékletével került sor. A birodalmi tanács „Herrenhaus”-ból és „Abgeordnetenhause”-ből állt. Ez az okmány joggal nevezhető az osztrák parlamentarizmus „születési okiratának”. Az osztrák parlamentnek kezdetben nem volt megfelelő székhelye, az „Urak háza” az alsó-ausztriai tartományi székházban ülésezett, a Képviselőháznak ideiglenesen saját építményt emeltek. A Schottentornál hetek alatt felépült a kétemeletes faépület, amelyet a bécsi népi humor „deszskabódnak”, vagy az alkotmány atyja, Schmerling államminiszter után, „Schmerling színháznak” nevezett.¹⁵

A „Reichsrat” (Birodalmi Tanács), a törvényhozó testület számára méltó parlamenti épületre volt szüksége. Az alapkövet 1874 szeptemberében tették le, a Képviselőház 1883 decemberében, a Herrenhaus 1884 decemberében tartotta ott az első ülését. A költségek 24 millió aranykoronát tettek ki. A tervező Theophil Freiherr von Hansen volt (1813–1891), aki egyértelműen elkötelezte magát a hellenisztikus stílus mellett, amiből olyan fogalmak voltak bevezethetők, mint a „Politika”, „Demokrácia”. Szimbólikus, hogy Hansen a monarchia csaknem valamennyi koronartományából alkalmazott az építéshez anyagokat.

A XIX. században több választójogi reformra került sor (a kuriális választójogtól az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójogig). Az

talizmus új épületeket igényelt. A XX. században Ausztráliának új fővárosában, *Canberrában* tudatosan jelölték ki a középületek helyét. Az 1923–29 években épült parlament leegyszerűsített külső dísz nélküli kétemeletes épület. A *Japán parlament* épülete nem a régi japán művészetben alapul, hanem az építészeti megformálás a XIX–XX. századi európai történelmi stílusokból kompilált. Alaprajzi elrendezésében emlékeztet a magyar országházra, de hatással van rá a modern canberrai és a klasszicizáló washingtoni parlament is.²⁴

3.10. *A magyar törvényhozási architektúra hosszú múltra tekint vissza.* Az országgyűléseket a mohácsi vész előtt leginkább Rákos mezején tartották, de ismeretesebbek voltak más helyszínek is. A tanácskozássokra eleinte a szabad ég alatt, sátrakban került sor. A Habsburg-korszakban leggyakrabban Pozsonyban hívták egybe, voltak országgyűlések Sopronban, Besztercebányán, Nagyszombaton és Budán is. Az országgyűlés alsó és felső táblára oszlott, ahogy azt alapvetően II. Mátyás 1608. évi, koronázás utáni dekrétumának első cikke meghatározta. Az 1791: XII. cikkely ugyanakkor kimondta, hogy „a törvények alkotásának, eltörlésének s magyarázásának hatalma Magyarországon ... a törvényesen megkoronázott királyt és az országgyűlésre törvényesen egybegyűlt országos karokat és rendeket közösen illeti s rajtok kívül nem gyakorolható”.

Pozsonyban I. Ferdinánd idején az ún. „Zöld Házban” tartottak országgyűléseket. Az újabb országház, az alsótábla székhelye, a város legnagyobb épülete volt, 4 házhelyen 1753-ban emelték, a Mihály utcában²⁵. 1802-től 1848-ig tartották itt az országgyűléseket, itt alkották az 1848. évi törvényeket. Ezt az eseményt Pozsony sz. kir. város törvényhatósági bizottsága által 1898. március 7-i közgyűlési határozatával elhelyezett márványtábla örökíti meg: „Magyarország fő- és nemesi rendjei a népszabadság eszméjétől föllelkesülve, e történelmi nevezetességű palota tanácskozási termeiben alkották meg halhatatlan emlékű nagy műveket, az 1848-i Törvényeket és azokkal a modern magyar államot.”²⁶ Az alsótáblai ülésterem berendezését az 1839–1840-es országgyűlés kapcsán Pulszky Ferenc a következőképpen írja le:

„A kk. és rr. táblája egy rendkívül hosszú, magas, fehérre meszelt teremben székelt. Mindkét hosszoldaltól szolgáltak ablakok, itt az utcára, ott az udvarra, az utca felől egy ügyetlen, roskadozó galeria húzódott végig a termen, melynek egy harmada emelt padozattal bírt, fakorlással elkülönözve az első résztől. Fönt a személynök ült egy asztalka mellett; jobbról és balról egy-egy zöld posztóval bevont hosszabb asztal volt fölállítva, az egyiknél a káptalanok képviselői, a másiknál a királyi tábla tagjai ültek, elől a protonotáriusok, mint az országos ülések jegyzői; a királyi tábla-

bírák, kik akkor az utcán is magyar nadrágban s magyar csizmában jártak, kötelesek voltak a naplót vinni. Most azonban ezen tisztjök roppantúl könnyebbült, mert Hajnik és Stuller ott ültek már a korlát alatt, mint országgyűlési gyorsírók, sőt Stuller magán vállalatul országgyűlési tudósításokat is adott ki kéziratban. A terem alsó részében három hosszú lágyfa tábla állt hosszában, tintapeccétekkel bepiszkolt zöld posztóval bevonva; az utca felől ott ültek a tiszáninneri és tiszántúli megyék képviselői, a középasztalnál a dunaiak legnagyobb része s a három szlavón megyék követei, a harmadiknál vegyesen dunaiak és tiszaiak, a horvátok, Fiume, Buccari, a Jászkunok, a Hajdúk s Turopolya grófja. A táblák végét elfoglalták a városok és néhány éltesebb ablegatus absentium²⁷; az összes országgyűlési ifjúság az első és harmadik asztal s ablakok közt a követek háta mögé szorult össze; egy része a galérián lézengett, hová a követek feleségei s leányai már unalomból is gyakran eljártak, ha pedig érdekes ülés készült, megtelt a galéria mágnásokkal ... a kerületi ülések mindig élénkebbek voltak, mint az országosak; az ifjak, kiknek legnagyobb része távollevő mágnások és özvegyek képviselője s e szerint országgyűlési tag volt, hol éljenekkel, hol kardcsörtetéssel, morgással s pisszegéssel fogadták a követek beszédeit, sőt megjelenését is, s minthogy ez ifjak képviselték a közvéleményt, sok követ találkozott, kit az ily morgás terrorizált. ...”²⁸

A reformországgyűlések épületeiben zajló politikai küzdelmek hangulatát jól érzékelteti Kölcsey naplója: „Ismét pompa nap. Vegyes ülés vala; s az egész országgyűlési test a tegnap megérkezett királyhoz ment, ki az érseki palotában thronusán megjelenvén, a királyi feladásokat [előterjesztéseket] általad... A feladások felolvastattak; s olvastatásokat harsogó éljen rekeszté be, a mivel rendes ellentétben fognak állani azon ostromló vitatások, azon változtatást kérő felírások s isten tudja még mik, a miket a feladásokban szabott rendnek a követi utasításokkal ellenkezése okozand, s még inkább okozand azon gyanuskodás, melylyel az oppositio emberei mindent a mi a ministerium útján jő, gonosz célzásúnak tekintenek... Hibák után leskelődnek, hol nincs is; cselet látnak, ... S mire vezet mind ez? Néhány merész kifejezéssel tömött beszédre, hogy tapsot kapjunk, és székeinkre egész méltósággal visszaereszkedvén nyert borostyánunkon pihenjünk. Uram, isten bizonyságom, rosszul őrzitek a hazát. Tapsért szólotok nem a magyar nemzetért; s míg nyelv és ajakmozgás után hírt arattok, semmi tette nem hevültök fel ott, hol való szükség volna reátok.”²⁹

A reformkorszakban többször felmerült az országgyűlés Pestre helyezése, így például Jekelfalussy Vince, pozsonyi kanonok 1843. augusztus 9-én az alsótáblán fájalta „hogy Pestnek annyi

elő, szinte vízszintes. A zászlók rúdjai különben egy oltárfélére támaszkodtak, amelyen ez a fölírás volt olvasható: "A törvény". Az oltár mögött, mint egy őrszem, mely a szólásszabadságra vigyáz, egy hatalmas római vesszőnyaláb állott; magas volt, mint egy oszlop. A képviselők padjaival szemben roppant méretű szobrok támaszkodtak a falhoz. A Hegy-párt felett Platón kapott helyet. A szobrok sima kockákon nyugodtak, ezek meg egy kiugró párkányszaton voltak elhelyezve, amely végigfutott a terem hosszában, és elválasztotta a hallgatóságot a képviselők gyülekezetétől. A közönség erre a párkányra támaszkodott és úgy nézett le a terembe... A Konvent terme általában kétezer személy befogadására volt berendezve, de a felkelés napjaiban háromezer is beszorult. Naponta két ülést tartottak, egyet délelőtt, egyet az esti órákban.

Az elnök karosszékének kerek volt a háta, és aranyos szögekkel verték ki. Asztala négy szárnyas szörnyfigurára támaszkodott, amelyek egyetlen lábon ültek. Mintha az Apokalipsziszből szalajtották volna ide őket, hogy tanúi legyenek a forradalomnak. Mintha azért fogták volna ki őket Ezékiel szekereből, hogy Sanson¹⁹ taligáját húzzák. Az elnök asztalán nagy csengő állott, amely kisebbfajta harangnak is beillett volna, továbbá hatalmas réz tintatartó és egy nagy, pergamenbe kötött könyv, amely az ülések jegyzőkönyveit tartalmazta. Néha egy-egy levágott fejből erre az asztalra csurrant a vér, ahogy a pika végén odanyújtották. A szónoki emelvényre kilenc lépcsőfok vezetett. Azokon a helyeken, ahol a fal túlságosan üresnek és mezítelennek látszott, például a terem sarkaiban, az építész díszítésül vesszőnyalábokat applikált; a fejszék éle kifelé fordult. A szónokemelvénytől jobbra és balra két oszlopon egy-egy tizenkét láb magas kandeláber emelkedett, amelynek csúcsán négy pár lámpás pislákkolt. Minden karzaton volt egy-egy ilyen kandeláber. A lámpatartók alapzataira szabályos karikák voltak faragva, ezeket a nép a „guillotine nyakláncainak” nevezte. A képviselők padjai majdnem a karzatok párkányáig emelkedtek, a nép és képviselői közvetlenül beszélgethettek egymással. A tribünök kijárói a folyosók valóságos útvesztőibe torkollottak, amelyekben néha vad lárma uralkodott...".

Az elkövetkező évszázadok során a francia törvényhozás különböző épületekben tevékenykedett. Napjainkban a Luxemburg-palota a francia szenátus épülete, a Bourbon-palota a nemzetgyűlés székhelye, sajátos tradícióra utal az, hogy a szónoki emelvény és az elnöki szék még mindig ugyanaz, mint amikor az Ötszázak Tanácsa ülésezett ott.

3.4. *A jogtörténetben az angol parlament intézménye a legősibb.* Ősi alapokra helyezték el épületét a Westminsterhallyal. A XIX. században a régi épü-

let leégését követően az új parlament (Houses of Parliament) alapkövét 1840-ben rakták le. A parlament első ülészeit 1849-ben tartotta. A második világháború alatt az alsóházat gyújtóbomba érte és új termét csak 1950-ben nyitották meg.²⁰

3.5. *Spanyolországban a modern parlamentarizmus kezdetei a XIX. század elejére nyúlnak vissza.* Madridban a Congreso de Deputados helyén 1823-ban a leégett Szentlélek kolostor állott, a megmaradt templomot ülésteremnek rendezték be. Mivel beomlással fenyegetett, lebontották és 1841-ben új képviselőház építését határozták el, amelyet 1850-ben be is fejeztek.

3.6. *Az olasz parlamentarizmus a XIX. századi egységstörvényekhez kapcsolható.* Rómában, a Camera de Deputati eredetileg a Bernini által a Ludovisi család számára a XVII. század közepén épített palotában székelt, amely kezdetben pápai bíróságként funkcionált, csak 1871-től lett képviselőház, 1905 után átépítették. A szenátus épületének közkeletű elnevezése „Palazzo Madama”, mert egy olyan ház helyén állott, amelyben a XVI. században ideiglenesen „Madama” Margaretha, V. Károly természetes leánya, Ottavio Farnese pármái herceg özvegye lakott, a helyén a XVII. század végén új palotát emeltek.²¹

3.7. *A függetlenné válással a balkáni államokban is sorra épültek a törvényhozás épületei.* Az újonnan keletkezett államok megépítették a törvényhozásuk épületét. *Bukarestben* először a Metropolita épületének egyik szárnyában ülésező Fejedelmi Tanács volt a törvényhozási székhely, és csak a XX. században építették fel francia stílusú épületre támaszkodva a végleges törvényhozási épületet. *Belgrádban* a Skupštinát 1907-ben kezdték el építeni, és a neoreneszánsz épületet megszakítások után 1932-ben fejezték be. *Szófiában*, az éppen csak szuverén lett állam törvényhozó testülete eleinte ideiglenes elhelyezést kapott, 1884-ben készültek el a Nemzetgyűlés tervei, véglegesen 1928-ban készült el.²²

3.8. *Az Amerikai Egyesült Államok évszázadok óta mintaképe a parlamenti demokráciának.* A törvényhozás épülete, a Capitolium szimbóluma az Uniónak. Washingtonban a Capitolium-dombon emelt antik stílusú épület létesítésének gondolata 1791-ben fogalmazódott meg és véglegesen csak a polgárháborút követően lett kész. Ez a legrégebbi az eleve parlamentnek épült, a modern törvényhozási épületek közül. 60 hektáros park közepén áll, hossza 250 méter, legszélesebb pontján 115 méter, 540 helyiség van benne. Az amerikai politikai kultúra hatásként a Capitolium-forma nemcsak az USA tagállamaira jellemző, ahol más európai mintákat is kölcsön vettek, néha egyszerűen lemásoltak, amelyek a washingtoni modelltől eltértek. A capitóliumi forma több esetben hatott Latin-Amerikára is.²³

3.9. *A távoli térségekben az újkeletű parlamen-*

évé vált.⁴⁰ Zemplénben az 1754-ben elkészült megyeháza Kossuth Lajos korai működésének színtere.⁴¹ A közgyűlési termekben zajlott a megyei és az országos ügyek megvitatása, a választások, a dietai követek utasításokkal való ellátása. A vármegyeházáknak az idők folyamán több generációja váltotta egymást, a barokktól a szecesszióig szinte minden stílust képviselnek.

A városházák, a privilégiumlevelek, a városfalak és a Roland-szobor mellett a polgári autonómiát jelképezték.⁴² Európa gazdag térségeiben (például a német birodalmi és a Hanza-városokban) ezek a tornyos épületek díszesebbek és nagyobbak mint Európa középső és keleti részén. A történeti városfejlődést tükrözi, hogy „arany Prágában” hat városháza is található.⁴³

Városainkban szabály szerint újra meg újra változott a város székházának épülete. Pécs városában a török kiűzése után három városházát emeltek, Debrecenben a XIX. század közepén az új városháza felépítése mellett a következő érv hangzott el: „A rozoga épületnek sem terjedelme, sem beosztása nem elégíthette ki már az ország egyik legnépesebb városának igényeit: dísztelensége, ütött-kopott állapotja sem illett Debrecen szabad királyi város rangjához.” Ez az érvelés még a XX. században is megfigyelhető, mert az 1931-ben értékelt nyertes pályázatnál megállapították: „A fényesnek, nagyméretűnek, a régiénél sokkal különbnek ígérkező új városházát is, miként elődjét, századokra szóló alkotásnak képzeli az emberi bizakodás.”⁴⁴ A munkálatok a gondolat felmerülésétől a befejezésig gyakran elhúzódhattak.⁴⁵ Előfordult, hogy az országos politika viharai a városi közgyűlési termekbe is behatoltak. 1861 elején Pécs sz. kir. városban a cs. kir. polgármestert az alkotmányos erők indulata elsöpörte: „Az utcáról szűnni nem akaró éljenvihar lepette meg, a terem ajtajai megnyíltak, elül két polgár mindennik nemzeti zászlóval s utánuk harsogó éljenzések közt roppant néptömeg tódult be...”⁴⁶ majd az 1848-as polgármestert és tisztviselőket visszahelyezte állásába. A községi önkormányzatok legjelentősebb épületei külső alakja nagymértékben függött anyagi lehetőségeiktől. A skála az egyszerű módos parasztház jellegtől valósgos kis városházáig terjedhetett.⁴⁷

5. Az igazságszolgáltatás színhelyei több hatás eredőjeként alakultak. Szükség volt arra, hogy a politikai és kulturális áramlatokra is tekintettel a funkcionalitást összehangolják az építészeti esztétikával. A kezdetek bíraskodása a nyílt ég alatt történt, sokszor hársak vagy tölgyek alatt. Ezt követően a bírák védőtötöt kaptak az időjárás viszontagságai ellen, majd egy-egy városháza vagy kormányzati épület termében hozták ítéleteiket. Ezt követően épültek speciálisan igazságszolgáltatási célra szánt épületek.

5.1. A középkori ítélkezés helyszínei különböző fejlődési fokozaton mentek keresztül. A kasbergi hársról a legenda például azt tartotta, hogy maga szent Kunigunda ültette, és a XIV. században bíraskodtak alatta. Nagy Károly 889-ben engedélyezte, hogy a bíróság rossz idő esetén templomok előcsarnokában, vagy más fedett teremben ülésezzen. Az elhelyezés ekkor még a piactér, ahova a szükséges padokat, sorompókat és székeket a tárgyalás előtt elhelyezték, és eltávolították, amikor a tárgyalás befejeződött. Később egy fészerszerű tető került a padok fölé, amelyeket már rögzítettek. Ekkor a nyilvánosságot az jelentette, hogy az épületet mindenfelől jól be lehetett látni, vagy könnyen nyitható ablakokkal rendelkezett.

Sajátos eljárásjogi jelenség volt, hogy a német Birodalmi Kamarai Bíróság soha nem rendelkezett eredetileg is a számára emelt épülettel, noha a XVIII. század közepén készültek erre nézve tervek. A tényleges elhelyezés a XVII. század végétől a wetzlari városháza, majd az ún. „hercegi ház”, végül az utolsó hivatali épület az „Ingelheim palota” volt, amelyet a bíróság elnökéről neveztek el.⁴⁸

5.2. A XIX. század kitermelte az igazságügyi palotákat, amelyek a jogállamiságot jelképezték. Az alkalmazott építőművészetnek speciális feladatokat adott a különböző szintű bíróságok megtervezése, azokban a berendezések is sajátosak voltak (bírói emelvény, és az eljárás szereplőinek bútorai, illetve esküdtszék esetében az elkülönített traktus).

A brüsszeli igazságügyi palota, amelyet 1860-tól 1883-ig építettek bizonyult a legnagyobbak a „jog katedrálisai” közül. Nem csak a történelem legnagyobb igazságszolgáltatási épülete, hanem egyben a század legnagyobb építménye is. Területe 26 000 m², míg a Szent Péter dóm csak 15 160 m². A kritikusok esetében „babiloni stílusról” beszéltek. A Palais de Justice a század legtöbb igazságügyi palotájának mintája lett.⁴⁹

A Német Birodalom Birodalmi Bírósága (Reichsgericht), mint a jogegység szimbóluma Lipcsében épült meg. Az 1884-ben kiírt versenytárgyalásra 119 építész nyújtott be terveket. Meglepetést keltett, hogy egy 33 éves darmstadti építész 26 éves norvég társával lett a nyertes. Az épületet 1895-ben adták át, II. Vilmos császár, Albert szász királlyal együtt az alapkö elhelyezésénél, és az épületbeszentelésnél egyaránt jelen volt. Az érett és késő reneszánsz stílusban emelt háromemeletes épület 126 méter hosszúságú, az építészeti adatokon kívül a jogtörténész számára figyelemre méltó, hogy rajta Eike von Repgow, Johann von Schwarzenberg, Johann Jacob Moser, Johann Gottlieb Suarez, Paul Anselm von Feuerbach, Friedrich Carl von Savigny szobra kapott helyet. Jelentős a bíróság könyvtárának állománya, az 1930-as évekre már 240 ezer kötetre rúgott.⁵⁰

A bécsi Igazságügyi Palota (*Justizpalast*), amely

fényes épületei között még a legdicsebb, tudniillik országház, nem emelkedhetett”. 1844. június 23-án a Pesti Hírlap közlése szerint tervpályázat jelenik meg „a Pesten építendő Országház és e körüli sétaliget tervének készítésére vonatkozólag.”³⁰

Az áprilisi törvények a felelős független minisztérium intézménye mellett népképviselői országgyűlést is alkottak. Az 1848. évi IV.tc. Pestre helyezte az országgyűlést, amely azonban a szabadságharc alatt különböző városokban (Debrecen, Szeged, Arad) is ülésezett. A neoabszolutizmus sötét évei után az országgyűlés 1861-ben rövid ideig tevékenykedett, 1865-től kezdve folyamatosan működött, más célra emelt épületekben. A kiegyezés után készült el az ún. „régiképviselőház” (Ybl Miklós tervei alapján). A Sándor utcában 1865–66-ban emelt épület Podmaniczky Frigyes szerint fércmű volt és különösen rossz volt az akusztikája.³¹ A Főrendi Ház ebben az időben a Nemzeti Múzeumban ülésezett.

A mai parlament létesítését az 1880. évi LVIII. tc. írta elő.³² A pályázatra, amelyet a miniszterelnök vezetett országos bizottság 1882. április elején írt ki (a tagok között országos politikusok, a főváros képviselői, építészek és érdekképviselői szervek kiküldöttei voltak), a beérkezett 19 pályamunka közül Steindl Imre terve lett a nyertes, a monumentális alkotás 1885–1903 között valósult meg. A 37 millió aranykorona költséggel rúgó emelt mű a magyar államiság szimbóluma és a főváros látképének is egyik meghatározó eleme lett.³³ Az építkezés a kor leghatalmasabb beruházása volt, 176 ezer m³ földet mozgattak meg, az épület 168 méter hosszú, közepén 123 méter széles, a kupola tornyával 96 méter magasra emelkedik, 27 kapuja, 29 lépcsőháza van, több mint 200 irodahelyiség található benne. Rajta kívül, és belül 242 szobor található, az aranyozás össz mennyisége kb. 40 kg.³⁴

A stílus kiválasztását a Közlekedésügyi Bizottság a törvény³⁵ beterjesztésekor, 1884-ben a így indokolta: „A gót stíl ugyan nem nemzeti, de ha nemzeti stílnk nincs, kétségkívül a legfenségesebb eszméknek, a szabadság és az államhatalom eszméjének képviselésére, teljes nyugodtsággal választja, azon eredetiben nem is német, hanem francia stílt, melynek oly szép és magasztos példányaival találkozik nemcsak külföldön, hanem hazánkban is, de melyet – hogy profán építkezésre a legújabb időben is nagy sikerrel használnak – mutatja a párizsi vagy a bécsi városház. Az Országháznak az alkotmány régi s az állameszme magasztos voltának nagy arányokban, a királyi vár és a Duna átellenében meg kell felelnie.”³⁶

A falak viharos napokat is láttak, a szócsaták mellett tettelegességet is. 1904 végén pattanásig feszült a parlamenti hangulat. „December 13-án reggel 9 óra tájban az ellenzéki képviselők az Angol

királynőben találkoztak, ahonnan összesen mintegy százan, nagy néptömeget kísérve, vonultak a képviselőház felé. Az országház kapuja előtt szolgálatot tevő rendőrtisztviselő figyelmeztette a menettel érkező nem képviselőket, hogy a Házba csak jeggyel mehetnek be. Ebből szóváltás támadt, a képviselők közül néhányat szóval és tetteleg bántalmaztak, majd félrelökdösték a rendőrtisztviselőt és felrohantak a parlamentbe. A lépcsőkön, az ajtóknál már ott álltak párosan az új parlamenti teremőrök, a (az ellenzék ellen irányuló) Tisza-féle házszabály végrehajtó kezei. Az örök láttára a hevesebb vérmérsékletű ellenzéki képviselőket kétségbeesett harag öntötte el. Ami ez után történt, pillanatok műve volt. Rárohantak az örökre, akiket félre akartak dobni, de ezek ellenálltak. Dulakodás támadt, amelynek vége az volt, hogy a kíméletlenül fellépő képviselők elől a bántalmazott és összevert örök ijedten menekültek és tűntek el a folyosók sikátoráiban. Az ellenzéki képviselők az ülésterembe rontottak, ahol egy csoport nekiesett a miniszteri székeknek és az elnöki emelvénynek és pillanatok alatt összetörték és összezúzták a bútorzatokat. Az elnöki emelvényen még ott tartózkodott néhány ör, akiket a széklábakkal vertek ki a folyosóra. Az ülésterem e vandál pusztítás nyomán olyan lett, mint egy csatatér. A Ház közepén a felborított miniszteri székek és összetört miniszteri padok hevertek és a letört elnöki emelvény mellvédjének roncsai recsegve hullottak le a Ház felborított zöld asztalára.”³⁷

1912-ben Tisza István ellen követtek el merényletet: „... Tisza István megnyitotta az ülést, és alig kezdte meg megnyitó beszédében az ellenzék megbélyegzését, amikor a baloldali újságíró karzaton át a terembe ugrott Kovács Gyula pártonkívüli függetlenségi képviselő és azzal a kiáltással, hogy ‘van még itt egy ellenzéki’, revorverből háromszor rálőtt az elnöklő Tiszára. Célzás nélkül lőtt: az egyik golyó a márványburkolatba fúródott, a másik golyó az elnöki asztal oldallapjába, a harmadik pedig az előadói emelvény felett a fadestakázatba. Tisza, mintha villamos áram érte volna, gépiesen felegyenesedett, majd hátradőlt az elnöki karosszékekben.”³⁸

4. *Az önkormányzatok is megteremtették a saját architektúrájukat.* A magyar vármegyeházák „az alkotmány védőbástyái szimbólumának” számítanak. Építésüket az 1723:LXXIII.tc. rendelte el, hogy ott a rabok őrzése, törvényszékek tartása a megyei levéltár elhelyezése mellett a közgyűlésekre is sor kerülhessen.³⁹ A municipális architektúrára példa a pesti és sátoraljaújhelyi vármegyeháza. Az előbbi épületkomplexuma hosszas vajúadás után 1841-ben készült el, ekkorra „Pest megye gyakran kis diétát képzett közgyűlésein és ez által a pesti megyeháza országos intézménnyé, a nemzeti közvélemény szószék-

- „Gerichtsgebäude”. 609–616. o.
 – Bd. IV. Berlin, 1932. „Parlamentsgebäude”, 32., 36. o.
 – „Verwaltungsgebäude”, 654. o.
 – Enciclopedia Italiana. Róma, MCMXXXV, XXVI. kötet „Parlamento” címszó, 376–380. o.
- ² Kajtár, I. (2002.): 131., 136., 145. és 146. o.
- ³ Kajtár I.: Jogi stílusunk kultúrtörténeti gyökereiről. In: Tanulmányok Benedek Ferenc tiszteletére. Studia Iuridica 123. Pécs, 1996. 124–132. o.
- ⁴ Brice, M.: Burgen und Wehranlagen von der Antike bis Ende des 20. Jahrhunderts. Augsburg, 1991.; Ember M.: London. Bp. 1976. 263–271. o.;
- Hardin, T.: Erődök, várak. Az építészet remekművei. Zagora, 2002. Sajátos, hogy a „csillagsávós lobogó” verset, amely az USA nemzeti himnuszának alapjává vált, egy fiatal ügyvéd 1812-ben akkor írta meg, amikor egy amerikai parti erőd sikeresen állt ellen egy angol hajóraj tüzének. 5. és 68. o. A Clifford's Tower arról a lázadó főrendről nyerte nevét, akit itt a XIV. században felakasztottak. Brice, M.: 43. o.
- ⁵ Zeh, W.: Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte. Bd. III. Berlin, 1984. 1517–1518. o.
- ⁶ Wasmuths Lexikon der Baukunst. Bd. IV. 32–36. o. Enciclopedia Italiana. XXVI. 376–380. o., Klemmer, K.–Wassermann, R.–Wessel, M. Th., Bírósági épületek Magyarországon.
- ⁷ Huber, R., E.: Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte. Bd. I-2., Stuttgart, 1961–1964. – Stolleis, M.: Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland. II. Bd., München, 1992.
- ⁸ A Szent Pál templom mellett az eredetileg egyházi jellegű épület közjogi felhasználására utal a kolozsvári gótikus stílusú Szent Mihály plébániatemplom, ahol gyakorta tartottak erdélyi országgyűléseket, a debreceni református nagytemplom klasszicizáló épületében pedig 1849. április 14-én fogadták el a képviselők a függetlenségi nyilatkozatot. Mátyás V.: Utazások Erdélyben. Bp. 1982. 53. o., Hóman B.–Szekfü Gy.: Magyar történet. V. k. Bp. 1936. 431. o.
- ⁹ Willoweit, D.: Deutsche Verfassungsgeschichte. Vom Frankenreich bis zur Teilung Deutschlands. München, 1990. 227–228. o.
- ¹⁰ Willoweit, D.: 258. o.
- ¹¹ Sammel-Mappe hervorragender Konkurrenz-Entwürfe Parlaments-Gebäude für den deutschen Reichstag zu Berlin vom Jahre 1872. Berlin, 1882. Heft IV.
- ¹² Griebens Reiseführer, Bd. 6. Berlin und Umgebung. Berlin, 1914–1915. 118–119. o.
- ¹³ Brauner, W.: Österreichische Verfassungsgeschichte, 6. Auflage, Wien, 1992. 113–153. o.
 – Fischer, H.
 – Silvestri, G.: Texte zur österreichischen Verfassungsgeschichte. Von der Pragmatischen Sanktion zur Bundesverfassung (1713–1966) Wien 1970.
 – Das österreichische Parlament. Wien, 1989.
 – Ogris, W.: Vom Galgenberg zum Ringtheaterbrand. Auf den Spuren von Recht und Kriminalität in Wien. Wien – Köln
 – Weimar, 1997. 14., 41., 70., 142., 156., 211. o.
- ¹⁴ „A birodalmi képviselőtről szóló alaptörvény”, módosítja az 1867. december 21-i törvény.
- ¹⁵ Das österreichische Parlament. Wien, 1989. 13–14. o.
- ¹⁶ Szövetségi Gyűlés, Nemzeti Tanács, Szövetségi Tanács.
- ¹⁷ Hugo, V.: Kilencvenhárom. Bp., 1963, I. k. 214–225. o.
- ¹⁸ A Konvent nemesi származású tagja, megszavazta a király halálát, ezért XVI. Lajos egyik testőre meggyilkolta.
- ¹⁹ Régi párizsi hóhérdinasztia tagja, ő végezte ki XVI. Lajost is.
- ²⁰ A képviselők ülései egyenes sorokban helyezkednek el, míg a többi parlamentnél amfiteátrumszerű.
- ²¹ Verzár I.: Madrid, Bp., 1983. 172. o., Baedeker, K.: Italien von den Alpen bis Neapel. Leipzig, 1908. 235., 237. o.
- ²² Szávai J.: Bukarest, Bp. 1983, Bács Gy.: Belgrad, Bp. 1976. 54. o., Dudás Gy.: Szófia, Bp. 1979. 118. o.
- ²³ Kiss Cs.: Amerikai Egyesült Államok. Bp. 1994. 273–282. o., és az egyes tagállamok törvényhozási épületeinek leírása. Megállapításunk másik felére Kuba és Argentína lehet példa.
- ²⁴ Zámorszky I.: A magyar országház. Bp. 1937. 8–9. o.
- ²⁵ Pozsony vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Bp. 1904. 149–150. o. Ortvay T.: Pozsony város utcái és terei. Pozsony, 1905. Reprint, Budapest, 1991.
- ²⁶ Uo. 148. o.
- ²⁷ Távollevő főrend követe
- ²⁸ Puszky F.: Életem és korom. Budapest, 1884. I. kötet, 124–125. o.
- ²⁹ Kölcsey Ferencz Országgyűlési Naplója és Wesselényi védelme, Bp. 1874. 11–12. o.
- ³⁰ Egrý M.–Markovics M.: Az Országház. Bp. 1980. 16. o.
- ³¹ Tarr. L.: A délibábok országa. Bp. 1976. 46. o.
- ³² „1. §. Az Országgyűlés mindkét házát befogadó állandó országházának a főváros ötödik kerületében levő Tömötérien építése elrendeltetik. 2. §. A minisztérium (a kormány) utasíttatik, hogy az építendő országháznak pályázat útján elkészítendő tervét az arra vonatkozó költségvetéssel együtt, jóváhagyás végett, mielőbb terjessze az országgyűlés elé. 3. §. A minisztérium felhatalmaztatik, hogy az építési tervek elkészítéséből felmerülő költségek fedezése végett póthitelt vehessen igénybe. 4. §. Ezen törvény végrehajtásával a miniszterelnök bizatik meg.”
- ³³ Ortvay T.: Pozsony város utcái és terei. Pozsony, 1905. 371. p.
 – A magyar országgyűlés történetének képeskönyve. (Szerk. Mezey B.) Budapest. 1999. 21. o.
 – Csányi-Birchbauer: Az új országház. Bp. 1902.
 – Zámorszky I.: A magyar országház. Bp. 1937.
- ³⁴ Az Országház: Szöveg Csorba L., kép Szalay Z. című tájékoztató broszura szerint.
- ³⁵ Az Állandó Országház építési tervének jóváhagyásáról és az építés végrehajtásáról szóló 1884. évi XIX. tc.
- ³⁶ Zámorszky I.: i.m. 25. o. Több politikus kifogásolta a magas költségeket, 1902-ben interpelláltak a belső figurák izléstelen festése miatt, a bútorzat stílusa pedig igen vegyesre sikeredett. Uo. 25., 45., 124–125. o.
- ³⁷ A magyar országgyűlés története 1867–1927. (Szerk. Balla A.) Bp. 1931. 251. o.
- ³⁸ Uo. 353. o.
- ³⁹ A megyékben épült vármegyeházak zöme a XIX. században készült, de 4 a XVII., 12 a XVIII. századra nyúlt vissza. Az I. világháború előtt már csak egy megyének kellett bérelt helységben működnie. Kajtár I.: Architektur und Symbole der Selbstverwaltungen in der ungarischen Rechtsgeschichte. Az 1992-ben a grázi–pécsi jogtörténeti szemináriumon elhangzott előadás kézírata.
- ⁴⁰ Tóth A.: A pesti vármegyeháza. Budapest, 1990. Ugyanakkor a Helytartótanács érzévé, hogy a megyei székházak építése politikai demonstráció nyíltan, akadályozta a vármegyeházak építkezését, és már a XVIII. század végén előírta, hogy milyen rendeltetésű helyiségek helyezhetők el a székházban. 10., 11., 51. o.
- ⁴¹ Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely rt. város. In: Magyarország vármegyéi és városai. (Magyarország monográfiája. Bp. 1905. 145. o. A Borovszky Samu által szerkesztett Magyarország vármegyéi és városai c. sorozatban (mely 26 darabból áll, és 1896–1914 között jelent meg) a vármegyeházák, városházák, község-házak és bírósági épületek adatai mellett gazdag képanyagot is találunk.
- ⁴² Kajtár I.: Az európai városjog fejlődése a feudalizmus idején és hatása a XIX. századi burzsoá városi jogra. Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből XVII. Pécs, 1986. 164–187. o.

1875 és 1881 között épült fel, az osztrák történelemben 1927. július 15-én került be, amikor a militáns szélsőbaloldali erők megrohmozták, berendezése nagy részét összetörték, az épületet felgyújtották, végül akadályozták a tűzoltók munkáját. Ekkor adott az illetékes rendőrtiszt tűzparancsot. A mérleg 89 halott (köztük 4 rendőr), 600 súlyos és 1000 könnyű sebesült. A tűznek akták tömege esett áldozatul, így az 1867–1918 közötti minisztertanácsi jegyzőkönyvek és a korábbi legfelsőbb bírósági szerv (*Oberste Justizstelle*) 1749–1848 közötti iratai.⁵¹

5.3. *A bírósági épületek kialakításában hazánkban a modern polgári állam kiépítése jelentett fordulót.* Magyarországon a polgári korszak előtt a legfelsőbb királyi bírósági szintet kivéve a nem állami, önkormányzati szervek és az úriszékek gyakoroltak bírósági tevékenységet és ennek színterei a vármegyeházák, a városházák, az uradalmak épületei voltak. Az 1869:IV. tc. elválasztotta a közigazgatást az igazságszolgáltatástól, az 1871:XXXII. tc.-t követően alakult ki az igazságszolgáltatás új infrastruktúrája, a Kúriától egészen le a járásbíróságokig. Ebben a folyamatban a legkülönbözőbb építészeti stílusok érvényesültek, az épületek belső kiképzését szigorú és előrelátható célszerűség képviselte.⁵² A racionalitás jegyében a budapesti igazságügyi palotában a Kúria, a Koronaügyészség, a Budapesti kir. Ítéletábla, és a Budapesti kir. Főügyészség volt elhelyezve. A vidéki kir. ítéletáblák a legtöbb helyen a kir. főügyészségekkel együtt külön épületben működtek. A törvényházakban, törvénykezési épületekben a törvényszék és ügyészség rendszerint egy épületben volt elhelyezve a kir. járásbírósággal. Az egyes szintek funkciója is a célszerűség szerint alakult. Az építési telek kiválasztása általában a könnyű megközelítésre tekintettel történt, és törekedtek az egységes kivitelű bebútorozásra is. A modernizációt a törvényszékek 70–75%-ban hajtották végre, a járásbíróságok esetében ez jóval kisebb mértékben valósulhatott meg.⁵³

6. *A büntetést a tömlöcök, börtönök, és a büntetés-végrehajtás más formái szimbolizálják.* A XVIII–XIX. században a börtönépítészet az általános architektúrától elkülönült és elkülönített speciális terepnummá vált, amely igazodott a kor büntetési rendszereihez, a szabadságvesztés szankció változataihoz (magán-elzárás, auburni rezsím, fokozatos rezsím). Minta-börtönök tervei láttak napvilágot a legkülönbözőbb megjelenési formában (rotunda, csillagrendszer).⁵⁴

7. *Az épületek és funkciójuk idővel azonosultak megnevezésükkel.* A *Downing Street 10.* puszta postai címen kívül az angol kormány fejére is utal. Aki pedig a diplomáciatörténetben a *Quai d'Orsay*-t említi, egyértelműen a francia külügyminisztériumot érti alatta. A *Sándor palotát*⁵⁵ 1867 és 1944 között a kortársak a miniszterelnökkel azonosították, Bécsben a

Ballhausplatz 2 pedig az osztrák nagypolitika helyszínének szinonimája, mint ahogy a Willhelmstrasse megjelölés a német külügyminisztériumot, a *Pentagon* az amerikai hadügyminisztériumot jelöli, míg a *Kreml* a XX. században a Szovjetunió hatalmát és legfelső vezetését szimbolizálja.

8. *Az állam hatalmi struktúráját a kiemelt középületek elhelyezése is szemlélteti.* A klasszikus elv szerint az államhatalmi ágak megosztását tükrözi a törvényhozás, az államfő, a kormányzat, a legmagasabb szintű bíróság épületének helye. Példa erre az USA-ban a Capitolium (a törvényhozás színtere) – a Fehér Ház (elnöki rezidencia), illetve a Legfelső Bíróság külön elhelyezése. A magyar polgári korszakban (1867–1944) az Országgyűlés, Sándor-palota, Várpalota, Kúria elkülönülés volt jellemző. Jelenleg a Magyar Köztársaságban az Országgyűlés mellett a miniszterelnök és a köztársasági elnök ugyanabban az épületben fejtik ki közjogi tevékenységét (a Parlamentben). Az Alkotmánybíróság, a Legfelsőbb Bíróság külön épületben ülésezik. Egy-egy épülettípuson belül újabb struktúrát meghatározó közjogi rendelkezéseket fedezhetünk fel, például az egy-, illetve kétkamrás parlamentek.

Az államszerkezet más épületi infrastruktúrát igényel az unitárius, illetve a föderatív állam esetében. Az utóbbiaknál ugyanis a (tag-)államok, korona(tartományok) a jogalkotásban, végrehajtásban és igazságszolgáltatásban az alkotmányos rend alapján biztosított módon részesülhetnek, és ennek megfelelően közjogi épületek sorával találkozunk.⁵⁶ A különböző funkciójú közjogi épületek összefüggése jellemzi a jogi kultúrtörténet periódusait. A modern bíróságok, a városházák és a parlamentek megépítése a polgárság emancipációs törekvéseinek az architektúra eszközeivel ad kifejezést.

9. *Amikor a jogi kultúrtörténet a közjogi architektúrát vizsgálja, túlmutat az egyszerű történelmi bemutatáson.* A XX–XXI. században a nemzetközi szervezetek architektúrája is kialakult: a Népszövetség, az ENSZ, az Európai Közösség működéséhez monumentális épületeket emeltek. Az újonnan függetlenné váló államok a középületek sokaságát emelik és fogják megújítani, ha nem korábbi, más funkcióra készült épületet vesznek igénybe.⁵⁷

Jegyzetek

¹ Kajtár, I.: Die Grundzüge der Rechtskulturgeschichte in Ungarn um die Jahrtausendwende. In: Festschrift für Gernot Kocher zum 60. Geburtstag. Hrg. Valentinisch, H.–Steppan, M., Graz 2002. 131–147.

– Kajtár I.: A jog kulturális holdudvara. Iskolakultúra. 10. évf. 2000. Január, 2–8. o. – Klemmer, K., Wassermann, R., Wessel, M.Th.: Deutsche Gerichtsgebäude. Von der Dorfllinde über den Justizpalast zum Haus des Rechts. München 1993.

– Bírósági épületek Magyarországon, Budapest, 1993.

– Wasmuths Lexikon der Baukunst. Bd. II. Berlin, 1930.

⁴³ Szombathy V.: Prága. Bp. 1981. A hradzsini, kisoldali, óvárosi, az ősi, az új, és az újjáépített városok.

⁴⁴ Zoltai L.: i.m. 22., 23. o. A pályázatra 121 pályamű érkezett.

⁴⁵ Kecskemét 1853-ban elhatározta új városháza építését és a terv „Kecskemétnek legfőbb művészi büszkesége leendő.” Erre nem került sor, 1889-ben újra határozott a közgyűlés, és az 1890-ben kiírt pályázat nyomán készült el ténylegesen az épület. Sümei Gy.: A kecskeméti városháza. Kecskemét, 1986. 1. o.

⁴⁶ Zoltai L.: A debreceni városháza négyszáz éves története 1531–1931. Klny. A debreceni Képes Kalendáriumból 1932. 11., 22., 23. o. Csorba Cs.: Pécs. h.n.. 1983. 55/56. o.; Kajtár I.: A városi önkormányzat közigazgatásának társadalmi, politikai és személyi környezete az Októberi Diploma időszakában. In: Csizmadia Emlékkönyv: Studia Iuridica 1980. 95.sz. 171. o.

⁴⁷ A Borovszky-sorozat képanyaga, vö. a pusztaszeri skanzenben felállított eredeti községházát.

⁴⁸ Kengyel M.: A magyar igazságügyi infrastruktúra a kiegyezéstől napjainkig. In: Magyar Jog, 1992. 5. 270–273. l.; Stipta I.: A magyar bírósági rendszer története. Debrecen, 1997., Klemmer, K.–Wassermann, R.–Wessel, T., M.: 10., 12., 19., 21. o. Bírósági épületek, Bp. 1993. c. kötetben Pusztai L.: A bírósági épület. 33–51. o.; Kocher, G.: Zeichen und Symbole des Rechts. Eine historische Ikonographie. München, 1992.

⁴⁹ Klemmer, K.

– Wassermann, R.

– Wessel, Th. M.: i.m. 35–37. o. Az épület 122 méter magas, fölépcsője 171 lépcsőfokkal épült.

⁵⁰ Klemmer, K.

– Wassermann, R.

– Wessel, Th. M.: i.m. 62–67. o.

⁵¹ Ogris, W.: i.m. 105–107. o., Klemmer-Wassermann-Wessel: i.m. 82–86. o.

⁵² Lásd Kengyel M.: 270–273. o.

⁵³ Révai Nagy Lexikona, III. k. Bp. 1911.

„Bírósági épületek” címszó, 338–339. o. Sajnálatos, hogy jelenleg a magyar igazságszolgáltatás történetének legnagyobb épületét, a budapesti igazságügyi palotát nem bírósági célra használják!

⁵⁴ Mezey B.: A büntetés forradalma és a börtönépítészet. (A büntetés-végrehajtás architektúrájának feltételeinek megváltozása a 18–19. században). In: Jogtörténeti tanulmányok VII. (Szerk. Kajtár I.–Szekeres R.) Pécs, 2001. 293–309. o., különösen 294., 301–305. o.

⁵⁵ Jellemző, hogy az 1848-as első független felelős miniszterelnök rezidenciája még bérelt épületben volt. F. Kiss E.: Az 1848/49-i minisztériumok. Bp. 1987. 62. o.

⁵⁶ Példaként szolgálhatnak erre az USA tagállamainak törvényhozási épületei, a kormányzó palotája, a tagállami bírósági szervezet épületei, a helyi önkormányzatok székházai. Ausztriában az 1861 után kialakult alkotmányos rendben a koronatarományok székházai is folyt jogalkotó tevékenység. (Erre példaként a már meghivatkozott alsó-ausztriai tartományi székház mellett hivatkozhatunk, a többire is, Stájerországban, vagy Morvaországban. Ezeknek stílusa a reneszánsztól a XIX. század stílusáig terjedhet.

⁵⁷ Az International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions 32. konfe-

Kiss László
egyetemi tanár, alkotmánybíró

A névjog mint alkotmányos alapjog

Az Alkotmánybíróság az 58/2001. (XII. 7.) AB számú (név)határozatával több mint tíz esztendeje benyújtott és hozzá egyesített további nyolc indítvány tárgyában döntött. Minthogy az indítványok a névjoggal összefüggésbe hozható alkotmányossági problémák több rétegét is a vizsgálat homlokterébe emelték, tanulságosnak ígérkezik az ügy(ek) háttérében megbúvó elvi-elméleti alapok görcső alá helyezése. A most közreadásra kerülő tanulmány erre tesz kísérletet.

I. Az indítványokban felvetett alkotmányossági (vagy annak vélt) kérdések

1. Az egyik indítványozó az anyakönyvekről, a házasságkötési eljárásról és a névviselésről szóló 1982. évi 17. törvényerejű rendelet (a továbbiakban: Atrv.) 27. és 28. §-ai egyes rendelkezései alkotmányellenességének megállapítását és ennek nyomán e rendelkezések megsemmisítését kérte. Álláspontja szerint e kérdés törvényerejű rendeletben történő szabályozása ellentétes a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény 8. § (2) bekezdésével, amely szerint a Magyar Köztársaságban az alapvető jogokra és köteleességekre vonatkozó szabályokat törvény állapítja meg, alapvető jog lényeges tartalmát azonban nem korlátozhatja.

Úgy vélte, hogy a törvényerejű rendelet korlátozó rendelkezései ellentétesek az Alkotmány 67. § (2) bekezdésének tartalmával is, amelynek értelmében a szülőket megilleti az a jog, hogy a gyermeküknek adandó nevelést megválasszák. Hivatkozott továbbá arra is, hogy az Alkotmány 68. § (2) bekezdése szerint a Magyar Köztársaság védelemben részesíti a nemzeti és etnikai kisebbségeket, biztosítja kollektív részvételüket a közéletben, saját kultúrájuk ápolását, anyanyelvük használatát, az anyanyelvű oktatást, a saját nyelven való névhasználat jogát. Álláspontja szerint a névhasználati jog megilleti a magyar nemzetiségűeket is. Alkotmányellenesnek tartotta továbbá azt is, hogy nem jogszabály tartalmazza az anyakönyvezhető neveket. Hivatkozott még arra, hogy a jogszabály nem biztosít bírósági jogorvosla-

ti lehetőséget az anyakönyvvezető eljárásával szemben. Ez – mondta – ellentétes az Alkotmány 70/K. §-ával, miszerint az alapvető jogok megsértése miatt keletkezett igények, továbbá köteleességek teljesítésével kapcsolatban hozott állami döntések elleni kifogások bíróság előtt érvényesíthetők. Az indítványozó hangsúlyozta még, hogy már a névválasztás során védeni kell a gyermekek jogait, garanciákat kell nyújtani az esetleges hátrányos szülői névválasztás megelőzésére. Az Alkotmány 67. § (1) bekezdésére figyelemmel azonban – állította – ennek a szabályozása is törvényi formát kíván.

2. A második indítványozó a névváltoztatásról szóló 11/1955. (II. 20.) MT rendelet (a továbbiakban: Mtr.), valamint az annak végrehajtásáról és a névvisseléssel kapcsolatos egyes kérdések rendezéséről szóló 2/1955. (IV. 23.) BM rendelet (a továbbiakban: Bmr.) alkotmányossági felülvizsgálatát kérte arra hivatkozással, hogy – állítása szerint – e rendeletek egyes szabályai sértik a személyiségi jogokat és így magát az Alkotmányt is. Ilyeneként idézte az Mtr. 1. §-át¹, valamint a Bmr. 1., 4. és 5. §-át² Bmr.

„1. §.: A név megváltoztatása iránti kérelemben [11/1955. (II. 20.) MT rendelet (a továbbiakban: R.)] elő kell adni azokat a körülményeket, amelyek a névváltoztatást indokolják. (...)

„4. § Idegen hangzású, magyartalanul képzett név, kettős családi név, történelmi név, régies írásmóddal írott vagy olyan családi név felvételét, amelyet már sok család visel

– különös méltánylást érdemlő körülmények kivételével

– nem lehet engedélyezni.”. Úgy gondolta, hogy a névviselés szorosan a személyhez kötött jog, amely nem tehető függővé a belügyminiszter akaratától; a családi név megválasztásánál sérelmezte továbbá a külön engedélyezési kötelezettséget, de alkotmányellenesnek tartotta azt is, hogy az állampolgárok nem változtathatják meg tetszésük és belátásuk szerint a nevüket.

3. A harmadik indítványozó az Mtr. 4. §-ának és 5. § (1) bekezdése³ alkotmányellenességének megállapítását és e rendelkezések megsemmisítését kérte. Mint mondta:

– az Alkotmány 8. § (2) bekezdése szerint az alapvető jogokra és köteleességekre vonatkozó szabályokat törvény állapítja meg, alapvető jog lényeges tartalmát azonban nem korlátozhatja;

– az Alkotmány 54. § (1) bekezdése szerint minden embernek veleszületett joga van az élethez és az emberi méltósághoz, amelytől önkényesen senkit sem lehet megfosztani;

– az Alkotmány 59. § (1) bekezdése értelmében mindenkit megillet a jó hírnévhez, a magánlakás sértetlenségéhez, valamint a magántitok és a személyes adatok védelméhez való jog;

után is lehetővé teszi volt férje teljes nevének a házasságra utaló toldással való viselését, és pedig a volt férj hozzájárulásának esetleges hiánya ellenére is. Ugyanakkor – mondta – a második házasság felbomlása után a törvény az előző férj hozzájárulása ellenére is megtiltja a volt feleségnek előbbi férje nevének a házasságra utaló toldással való használatát. Ebben az összefüggésben utalt az indítványozó a Polgári Törvénykönyv (a továbbiakban: Ptk.) ama rendelkezésére, amely szerint a személyhez fűződő jogokat nem sérti az a magatartás, amelyhez a jogosult hozzájárult, feltéve, hogy a hozzájárulás megadása társadalmi érdeket nem sért vagy nem veszélyeztet. Mindezekre figyelemmel kérte az általa támadott törvényi rendelkezések alkotmányellenességének a megállapítását.

7. Három indítványozó a Csjt. névviselesre vonatkozó azon rendelkezéseit sérelmezte (26. §), amelyek szerint a férfi – házasságkötése esetén – nem viselheti felesége családi nevét. Ezek az indítványok azt állították, hogy mindez hátrányos megkülönböztést jelent a férfi számára.

II. Az Alkotmánybíróság álláspontja az indítványok tárgyában

1. A névjog vizsgálatánál figyelmet érdemlő körülmények. A névjog társadalmi meghatározottsága – az állam mozgásterének határai

1/ Az a körülmény, hogy az emberi személyiség alkotmányos garanciák által is védetté vált a XX. század alkotmányfejlődésében, azt eredményezte, hogy a megjelenítésére alkalmas formák – így a névjog is – alkotmányos alapjogokhoz hasonló állami védelemben részesültek. Ennek hátterében főképpen az alábbi megfontolások állottak:

a) a név eredendően az állami akaratától függetlenül keletkezik, s elsősorban a társadalmi szokások, konvenciók és vallásos hagyományok által determinált;

b) az államot a névvel kapcsolatban alapvetően csak a regisztrálás joga illeti meg és a regisztrált adatok védelmének a kötelezettsége terheli;

c) az állam a nevek elsődleges használójaként jelenik meg; ennek ellenére mégis csak „semleges fél”-ként rendelkezik a regisztrálás jogával;

d) az állam jogi parancsában csak az állami regisztrálás jogi feltételeit írja elő, illetve azt állapítja meg, hogy a közhitelű nyilvántartásban milyen adatokat tart nyilván;

e) minthogy a személyiség természetes léte az államtól független, így jogi léte sem engedi meg, hogy – az érintettek akaratát figyelmen kívül hagyva – külső fél – mindenféle korlátozás nélkül – határozza meg e jog érvényesíthetőségét és lényeges tartalmát.

2/ Miként tükröződtek mindezek a szempontok az Alkotmánybíróság gyakorlatában?

„Az Alkotmánybíróság az emberi méltósághoz való jogot az ún. „általános személyiségi jog” egyik megfogalmazásának tekinti. (...) Az általános személyiségi jog „anyajog”, azaz olyan szubszidiárius alapjog, amelyet mind az Alkotmánybíróság, mind a bíróságok minden esetben felhívhatnak az egyén autonómiájának védelmére, ha az adott tényállásra a konkrét, nevesített alapjogok egyike sem alkalmazható.” [[8/1990. (IV. 23.) AB határozat, ABH 1990, 42, 44, 45.]] Ugyancsak egyik korai határozatában szólt részletesen az Alkotmánybíróság az emberi méltósághoz való jog közelebbi tartalmáról: „az emberi méltósághoz való jog azt jelenti, hogy van az egyén autonómiájának, önrendelkezésének egy olyan, mindenki más rendelkezése alól kivont magja, amelynél fogva ... az ember alany marad, s nem válhat eszközzé vagy tárgyá. A méltósághoz való jognak ez a felfogása különbözteti meg az embert a jogi személyektől, amelyek teljesen szabályozás alá vonhatók, nincs 'érintetlen' lényegük. A méltóság az emberi étellel eleve együtt járó minőség, amely oszthatatlan és korlátozhatatlan...” [[64/1991. (XII. 17.) AB határozat, ABH 1991, 297, 308-309]]. Kifejezésre juttatta az Alkotmánybíróság azt is, hogy „az emberi méltósághoz való jog korántsem csupán a jó hírnévhez való jogot foglalja magában, hanem egyebek között a magánszféra védelméhez fűződő jogot is. Ennél fogva az is ellentétes az emberi méltósághoz való alapvető joggal, ha valakivel szemben kellő alap nélkül alkalmaznak hatósági kényszert, s ezáltal az állam indok nélkül avatkozik be a magánszféra körébe tartozó viszonyokba.” [[46/1991. (IX. 10.) AB határozat, ABH 1991, 211, 215.]] Hasonlóképpen fontos elvi tételek kerültek rögzítésre az 56/1994. (XI. 10.) AB határozatban is: „A magánszférához való jog, az önmegvalósítás joga, a személyiség szabad kibontakozása és az autonómia védelme megköveteli az Alkotmány 8. § (1) bekezdésében írt szempontok érvényesülését, azaz azt, hogy az állam az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapvető jogait tartsa tiszteletben és védelmezze”. (ABH 1994, 312, 314.)

Az Alkotmánybíróság 995/B/1990. AB határozata értelmében az ember neve arra szolgál, hogy őt mástól megkülönböztesse. A név egyben hordozója lehet a családi kapcsolatnak (leszármazás, családba tartozás, vagy azon kívüli lét), a társadalmi helyzetnek (korábban nemesi, nagycsaládi hovatarozás, előjogok), nemiségnek és nemzeti hovatar-

- az Alkotmány 66. § (1) bekezdése alapján Magyarország biztosítja a férfiak és a nők egyenjogúságát minden polgári és kulturális jog tekintetében;

- az Mtr. rendelet hivatkozott rendelkezései ütköznek az Alkotmány 70/A. §-ában foglaltakkal.

4. A negyedik indítványozó az Atvr. 27. § (2)⁴ bekezdésének megsemmisítését kérte azon az alapon, hogy az sérti az „emberi jogokat”. Hivatkozott arra, hogy az Alkotmány 54. §-a „általánosságban kimondja”, hogy a Magyar Köztársaság tiszteletben tartja az emberi jogokat, továbbá utalt a Polgári Törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvény (a továbbiakban: Ptk.) 77. §-ának (1) bekezdésére is, amely szerint mindenkinek joga van a névviseléshez.

Úgy ítélte meg, hogy az Alkotmány és a Ptk. értelmében a névviselés az ember egyik legszemélyesebb joga: „mindenki olyan nevet viselhet, amit szüleitől kapott, vagy maga választ magának, hogy utódaira hagyja”. A névviselést – mondta – nem lehet korlátozni. Számtalanszor előfordul – állította –, hogy valaki a kapott családi névéhez más családi nevet is szeretne hozzáfűzni, ezáltal szeretné megkülönböztetni a családját más családoktól. Így például „az apja nevét viselő személy szívesen viselné másod-családi névként a közéletből, vagy egyéb okból családi névén közismert anyjának családi nevét”. Az indítványozó szerint ez különösen akkor lenne indokolt, amikor „a személy Kovács, Kiss, vagy Nagy családi neveket kapott apja után és utódaira az anyja nevét is szívesen áthagyakozná”. A probléma megoldása – vélte az indítványozó – nemcsak jogi, hanem etikai kérdéssé is válik, sőt a kettős családi név egy-egy családnak a társadalomban való elhelyezkedését is nyomon tudja követni. (Pl. szakmai dinasztikák alapítása.) A kettős családi név tehát – mondta – sokszínűséget biztosíthatna az ország életében. Mindezt – szerinte – megakadályozza az Atvr. 27. § (2) bekezdése, ezért kéri annak hatályon kívül helyezését.

5. Az ötödik indítványozó az Atvr. 42. § (1) bekezdésben foglalt felhatalmazás alapján kiadott, az anyakönyvekről, a házasságkötési eljárásról és a névviselésről szóló 2/1982. (VIII.14.) MT-TH rendelkezés (a továbbiakban Atvr.Vhr.) 48. § (3) bekezdésének⁵ megsemmisítését kérte, állítva, hogy annak tartalma magasabb szintű jogszabályba, az Atvr. 31. § (1) bekezdésébe⁶ ütközik. Úgy ítélte meg, hogy „míg a magasabb rendű jogszabály csak arról beszél, hogy bizonyos betűjeleket el kell hagyni az anyakönyvezés során, az alacsonyabb szintű rendelkezés már a név megváltoztatásának jogát is az anyakönyvvezető kezébe adja azzal, hogy meghatározza a betűjel egyetlen lehetséges helyét, méghozzá a név elején.” Ezzel – állította – egyrészt korlátozza a kérelmező névviselési jogát, másrészt megváltoztatja azokat a neveket, amelyekben a megkülönböztetés a felmenőket

illetően korábban, iratokkal igazolhatóan a családi név után került anyakönyvezésre. Ezért a kérelmező inkább nem is választotta a betűjelzés bejegyzését, hiszen az számára teljesen idegenszerűnek tűnt, s az még a saját családjától is megkülönböztette.

Az indítványozó esetében a család – a dédapáig igazolható módon visszavezethetően – a Tóth Gy. nevet viselte családi névként. Ezt a nevet a Belügyminisztérium Állampolgársági Főosztálya a N-18/2/1998. számú határozatában nem engedélyezte, utalva arra, hogy az Atvr. Vhr. 48. § (3) bekezdése értelmében megkülönböztető betűjelet csak a családi nevet megelőzően lehet anyakönyvezni, s ettől eltérni névváltoztatási eljárásban sem lehet.

A kérelmező szerint teljesen indokolatlan korlátot állít fel és az ember identitásához való jogát sérti a betű helyére vonatkozó iménti előírás. Úgy gondolta, hogy a más sorrend új nevet is keletkeztet. Márpedig – mondta – az Atvr. 31. § (1) bekezdése – amely szerint igazolni kell a szülő vagy a nagyszülő megkülönböztető betűjellel való anyakönyvezését – éppen arra irányul, hogy megőrizze a család által használt nevet. Hiába a hiteles dokumentum – állította –, ha az anyakönyvvezető az Atvr. Vhr. 48. § (3) bekezdése alapján úgyis eltérhet tőle. Álláspontja szerint a hatóságnak ez a jogosítványa a közhitelesség elvével sem egyeztethető össze. Felvetette továbbá azt is, hogy ez a megoldás ütközik a jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvény (a továbbiakban: Jat.) 1. § (2) bekezdésében írt rendelkezésbe is, amelynek értelmében: „alacsonyabb szintű jogszabály nem lehet ellentétes a magasabb szintű jogszabállyal”. A kifogásolt rendelkezés ugyanis – állítja – olyan korlátozást vezet be, amely nem következik az Atvr. szabályaiból, hanem éppen hogy ellentétes azzal.

6. A hatodik indítványozó azt kifogásolta, hogy a hatályos jogi szabályozás – a házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény (a továbbiakban: Csjt.) 26. §-ának (4), (5) bekezdése – nem teszi lehetővé a számára, hogy – megszűnt második házasságát követően – ismét felvehesse az első házasságában viselt (férjzett) nevét. Ezt annál is inkább sérelmezte, mivel első férje egyébként ehhez megadná a hozzájárulását is. Kifogásolta továbbá az indítványozó azt is, hogy az általa támadott jogszabályi rendelkezések kogens szabályok, s az azoktól való eltérésre, kivétel alkalmazására nincs mód. Álláspontja szerint a Csjt. e kivételt nem tűrő, kategorikusan tiltó rendelkezései sértik az emberi méltósághoz való alapvető jogot és a személyiségi jogokat, de szerinte sérelmet szenved a magántitokhoz és a személyes adatok védelméhez fűződő alkotmányos jog is. Úgy gondolta, hogy a hátrányos megkülönböztetés tilalmába ütközik az, hogy a Csjt. a feleségnek a házassága megszűnése

dal, sem egyéb szimbólummal. A saját név a személy identitásának egyik – mégpedig alapvető – meghatározója, amely azonosítását, egyúttal másoktól való megkülönböztetését is szolgálja, ezért a személy individualitásának, egyedi, helyettesíthetetlen volta-
nak is az egyik kifejezője. A saját névhez való jog tehát az önazonossághoz való jog alapvető eleme, így olyan alapvető jog, amely a születéssel keletkezik, az állam által elvonhatatlan és – lényeges tartalmát tekintve – korlátozhatatlan. Ugyanilyen megítélést és védelmet kaphat a saját név viseléséhez való jog is, amely a saját névhez való jognak kifelé, mások felé való megjelenítése. Tartalmát tekintve azt fejezi ki, hogy a meglévő – állam által regisztrált – neve senkitől sem vehető el, s az állam az érintett beleegyezése nélkül a nevet nem is változtathatja meg. *Vagyis a saját név viselésének a joga is korlátozhatatlan alapvető jog.* Minden egyes ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapvető jogáról van itt szó valójában, amelynek tiszteletben tartása és védelme az államnak Alkotmányból folyó kötelessége is. [Alkotmány 8. § (1) bekezdése]. Ennek az alapvető jognak a lényeges tartalmát is sérthetlensége és elidegeníthetetlen volta adja, mely lényeges tartalom törvényben sem korlátozható. [Alkotmány 8. § (2) bekezdése]. Ebből következően *a saját névhez és annak viseléséhez való jog korlátozhatatlan alapvető jog.*

A névjog másik tartományába tartozó részjogok a „szükségesség és arányosság” tesztje alapulvételeivel korlátozhatók. Ide tartozik a névválasztás és a névváltoztatás, névmódosítás joga, amelyek lényeges tartalma eltérő mércével korlátozható.

A névválasztással kapcsolatban utalt az Alkotmánybíróság az Alkotmány 67. § (2) bekezdésére, amely szerint: a gyermek nevelésének joga a szülőket illeti meg. Minthogy pedig a gyermeket a születése pillanatától megilleti a saját névhez való jog, a szülőknek a névválasztáshoz való joga olyan elsődleges és alapvető jognak minősül, amely szintén csak az Alkotmány 8. § (2) bekezdése szerinti korlátozásoknak vethető alá. Az Alkotmánybíróság megállapította: a névválasztáshoz való jog egyéb részle-
meiben is olyan jog, amely az állam által korlátozásoknak vethető alá, s ez a korlátozás csak akkor lesz alkotmányellenes, ha az szükségtelen és aránytalan. Az Alkotmánybíróság hangsúlyozta azonban: azt a kérdést, mi minősül névnek, és hogy a saját névhez való jogot a személy milyen tárgyi körben gyakorolhatja, a közfelfogás, a nyelvtudomány és a társadalmi-történeti hagyományok alapján az állam jogosult meghatározni. A névválasztás tekintetében ezért az állam nagyobb önállóságot élvez, itt felállíthat korlátokat s ezek a korlátok és korlátozások éppen abból fakadnak, hogy a névválasztás is „tradíció-kötött”, s ez, illetőleg mások jogainak védelme

és érvényesíthetősége is kényszerítheti az államot a beavatkozásra. Ilyen korlátozás lehet pl. az, hogy a családban született gyermeknek nem adható az apa vagy az anya családi nevétől különböző családnév vagy olyan utónév, amelyet a nyelvtudománnyal, a hagyományokkal nem lehet igazolni, vagy amely alkalmas arra, hogy a személy önazonosságát hamis színben tüntesse fel: pl. többszörösen elvált feleség – saját döntése alapján – valamelyik korábbi férje nevét viselje.

Hasonló a helyzet a névváltoztatási és névmódosítási joggal összefüggésben is: az állam az Alkotmány 8. § (2) bekezdése keretében maradványként tekintetben is nagyobb mozgástérrel rendelkezik, azaz mind a „szükségesség” mind az „arányosság” mércéjének megvonásakor érvényesítheti a közérdekűség szempontjait, azaz az állami nyilvántartások egységességéhez és áttekinthetőségéhez fűződő követelményeket. Ettől azonban a névváltoztatáshoz való jog nem veszi el alapvető jogi karakterét, sőt más jogokkal összefüggésben azt kifejezetten is el kell ismerni. Az ilyen megkülönböztetés az alkotmányos alapjogok katalógusában nem egyedülálló és nem is ismeretlen. Pl. a fegyveres katonai szolgálat megtagadása önmagában véve még nem alapjog; a lelkiismereti szabadsággal összefüggésben azonban alapjoggá válik. Ugyanígy alapvető joggá válik a nemüket megváltoztató transzszexuálisok esetében a névváltoztatáshoz való jog, de a személy nemzetiségi identitásának joga is indokolhatja az alapvető jogkénti minősítést. Hasonlóképpen alapvető jogkénti alkotmányos védelmet érdemel az emberi méltósággal közvetlenül összefüggésbe hozható névváltoztatásra vonatkozó igény, amely önmagában is gyűjtőkategóriaként kezelhető. Ide tartozhat pl. a méltatlan, obszcén stb. nevet eredményező családi vagy utónév megváltoztatásának a joga (a méltatlan hangzású névösszetétel megbontásának a joga); alapvető jogként élvezhet védelmet az az igény is, hogy a kérelmező megszabadulhasson rossz emlékeket (is) idéző családi nevétől. [Pl. elhíresült (ritka) nevű bűnöző gyermeke, vagy annak nevét viselő közeli hozzátartozója, de lehet ez a név a történelem során hírhedtté vált is.] Alapvető jogként alapozhatják meg a névváltoztatást az olyan családi nevek is, amelyek taszítóan vagy nevetségesen csengenek, vagy amelyek alkalmat adnak kétértelmű vagy méltánytalan szójátékokra. Az utóbbi esetekben tehát az alapvető jogkénti elismerést az emberi méltósággal való nyilvánvalóan szoros és közvetlen kapcsolat indokolja. Ugyanez lehet az alapja és indoka annak is, hogy a többes (összetett) név megválasztása is – bizonyos határig – alapvető jogként részesülhessen védelemben.

A névjogot tehát – a fenti elvi alapok felhasználásával – alkotóelemeire kell bontani, s összetevő elemeit egyenként kell minősíteni aszerint, hogy azok-

zásnak. Anyakönyvezése után a személy ezt a nevet jogosult, de köteles is viselni, mert ez identitásának egyik meghatározója. (ABH 1993, 515, 522.) „A név megválasztásának, viselésének a joga nem az Alkotmányban nevesített formában szabályozott önálló alapjog, hanem az ember olyan joga, amely bizonyos kapcsolatban áll az Alkotmány 54. §-ának (1) bekezdésében szabályozott emberi méltósággal, illetőleg az 59. § (1) bekezdésében szabályozott jó hírnévhez való joggal. Ez a kapcsolat azonban nem annyira szoros, hogy a névviselési jog önálló alapjogi státusát megalapozná. Ilyen értelmezés mellett megengedett – hogy éppen mások és a társadalom egészének érdekében – a név választásával, viselésével és az anyakönyvezett név megváltoztatásával kapcsolatosan törvény korlátozásokat állapítson meg.” (ABH 1993, 515, 522.) Az Alkotmánybíróság a 995/B/1990. AB határozattal elbírált ügyben még nem kényszerült arra, hogy a névjog körében további differenciált, részletes vizsgálatokat is elvégezzen. Az ott vizsgált ügyben elegendő volt még annak kimondása, hogy a névjog egésze csak „bizonyos kapcsolatban” áll az Alkotmány 54. § (1) bekezdésében szabályozott emberi méltósággal, illetőleg az 59. § (1) bekezdésében szabályozott jó hírnévhez való joggal. (ABH 1993, 515, 522.)

3/ A vizsgált indítványok tekintetében az Alkotmánybíróságnak viszont már tovább kellett lépnie, mivel az indítványok szükségessé és elkerülhetlenné tették a névjog alkotóelemeire történő bontását, s azok egyenkénti alkotmányossági vizsgálatát. Az emberi jogok különböző katalógusai emberi jogként nevesítik a saját névhez való jogot. Így pl. az 1976. évi 8. törvényerejű rendelettel kihirdetett Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmány (a továbbiakban: Egyezségokmány) 24. cikkének 2. pontja szerint: „Minden gyermeket közvetlenül születése után anyakönyvezni kell és nevet kell neki adni.” Az 1991. évi LXIV. törvénnyel kihirdetett, a „Gyermekek Jogairól” Szóló Egyezmény 7. cikk. 1. pontja értelmében: „A gyermeket születésekor anyakönyvezik, és ettől kezdve joga van ahhoz, hogy nevet kapjon, állampolgárságot szerezzen és lehetőség szerint ismerje szüleit, valamint ahhoz, hogy ezek neveljék.” Az Európai Emberi Jogi Egyezményhez kapcsolódó bírói gyakorlat az Egyezmény 8. cikke (a magán-szféra tisztelete) alá vonta a saját névhez való jogot. A Bíróság gyakorlata szerint azonban a 8. cikk nem teremt jogot a névváltoztatáshoz. A Bíróság nem minősítette így az Egyezmény 8. cikke megsértésének azt, hogy a finn panaszos részére a hatóságok nem engedélyezték vezetéknevének indok nélküli megváltoztatását (Eur. Court HR, Stjerna v. Finland judgment of 25 November 1994, Series A.no.299-B), ugyanakkor az Egyezmény 14. cikkében deklarált

diszkrimináció-tilalom alapján a 8. cikk megsértésében (magán- és családi élet védelme) elmarasztalta Svájcot, mert a panaszos számára a svájci hatóságok nem engedélyezték, hogy felesége családi nevével kiegészítse saját családi nevét, holott erre fordított esetben a svájci jog lehetőséget biztosít. (Eur. Court HR, Burgherz v. Switzerland judgment of 22. February 1994, Series A.no. 280-B.) A Bíróság gyakorlata szerint ugyanakkor a névváltoztatáshoz való jog a transzszexuálisok esetében elvezethet odáig, hogy követelhessék az anyakönyvben feltüntetett nevük megváltoztatását, s őket át is kell anyakönyvezni, és pedig nemcsak a nemük, de a név változása miatt is. Az állam tehát köteles nemük megváltozását – a névváltoztatással együtt – tudomásul venni. (Eur. Court HR, B.v. France judgment of 25 March 1992, Series, A.no.232-C.)

4/ Az ismertetett emberi jogi okmányokból és a strasbourgi Bíróság gyakorlatából levonható az a következtetés, hogy *már önmagában (pusztán) a saját névhez való jog: emberi jog. Alapjogi védelmet kaphatnak azonban – az Alkotmány 54. § (1) bekezdése alapján, az önrendelkezési jog részeként – a névjog további összetevő elemei: így a névválasztás, a névváltoztatás, a névmódosítás joga is.* Az „egységes” alapjogi védelem ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a névjog minden eleme korlátozhatatlan lenne, ellenkezőleg: éppen hogy a korlátozhatóság súlya és mélysége alapján húzhatók közéjük egyértelmű határvonalak. Ez a disztinkció ad eligazítást arra nézve is, hol húzhatók meg egyiknél, másiknál az állami korlátozás (korlátozhatóság) határai, másik oldalról: hol kezdődik esetükben a közérdek érvényesíthetősége és meddig terjed az érintett egyének önrendelkezési joga.

A névjog (mint egységes alapjogi védelmet érdemlő komplex jog) önrendelkezési joggal közvetlenül kapcsolatba hozható része csak kényszerítő, elkerülhetetlen okból korlátozható, akkor, ha a korlátozás szükséges és az a korlátozással elérni kívánt célhoz képest arányos.

Mindössze a *névjog első tartományához tartozó saját névhez való jog élvez olyan abszolút alkotmányossági védelmet, amelynél a korlátozhatóság kérdése fel sem merülhet.* Ebben az esetben ugyanis olyan alapjogról van szó, amelynél a kizárólagosságot, a mindenki mástól való megkülönböztetés esélyét kell biztosítani. Valójában a *saját névhez való jog fogalmilag is korlátozhatatlan jog: nem lehet különbséget tenni annak korlátozható és korlátozhatatlan része – lényeges és lényegtelen tartalma – között.* A saját névhez való jog csak a jog teljességével van fogalmi azonosságban, tehát a maga egészében „lényeges tartalom”: s ilyenként nem korlátozható, vagyis elidegeníthetetlen, érintetetlen jog, amely felett az állam nem rendelkezhet. Minden embernek kell, hogy legyen saját neve és ez a név nem helyettesíthető sem számmal, sem kód-

két csoportból az elsőnek, tehát a közösséget, csoportot megkülönböztető névnek volt jogi relevanciája. A polgári kor az egyént mint tulajdonost is fokozottan előtérbe állította, amely azután szükségszerű alapjává lett a modern felfogású névjog és névhasználati jog kialakulásának is, a személyek feltétlen és megbízható megkülönböztetésének.

Elősegítette a ma ismert nevek – családi név és utónév együttese – megjelenését a modernkori állami (és más egyéb) adminisztrációk kialakulása. Már a késő feudalizmus abszolutista állama, de különösen az ezt követő polgári korszak államgépezete számára szükséges volt az állam alattvalóinak, majd polgárainak a számbavétele mind az adózás, mind a katonasállítás, mind az iskoláztatás és más állami feladatok hatékony ellátása végett, nemkülönben a vallásfelekezetek nyilvántartásai is ezt követelték meg. Alapvetően tehát a XVIII. században felgyorsuló államfejlődés eredménye a családi név és az utónév együttese. E korszak abszolutizmusba hajló államapparátusa számára egyre inkább kormányzási axiómává vált az alattvalókra, azok viszonyainak a megismerésére vonatkozó igény. Nem véletlenül e században kezdődnek meg az első „regnicoláris conscriptiók”, azaz országos összeírások is. A mindennapi életben azonban – mindeztől függetlenül – tovább élt a színes, elődöktől áthagyományozódott névadási és névviselési szokás, ahol változatlanul fontos szerepe volt vidékenként a nagycsaládi együttélés huzamosabb fennmaradása miatt a családi név mellett az utóneveknek (korabeli szóhasználatnál élve: keresztneveknek), illetve különféle ragadványneveknek.

A fentiekből is következik, hogy a nevet az emberek adják, a név az élő emberé, s az állam ebbe csak a regisztrálás igényével és szintjén szólhat bele, s ennek során is kénytelen igazodni a mindenkori (társadalmi) viszonyokhoz. Egyenesen következik ebből az is, hogy az állam a regisztrálandó név lényeges tartalmát nem határozhatja meg. Azaz: a névjog tulajdonképpeni tartalmát formálisan az egyes ember, tényleges tartalmát viszont a társadalmi szokások, konvenciók és vallási hagyományok határozzák meg, amit az állam – mint közhitelességű bejegyzésekre feljogosított anyakönyvi szervezettel rendelkező – csak regisztrálhat. Mindemellett hangsúlyozza azonban az Alkotmánybíróság: a „névjogot” nem kezeli egészében abszolút érvényűnek, azaz annak valamennyi alkotóelemét egyaránt minden korlátozástól (korlátozhatóságtól) mentesnek.

Van ugyanakkor a névjog körében – mint fentebb említettük – az egyén autonómiájának, önrendelkezésének egy olyan, mindenki más rendelkezése alól kivont magva, amely az egyes ember „érinthetetlen” lényegét, a saját névhez és annak viseléséhez való jog biztosítása útján van hivatva kifejezésre juttatni. A

lényeges tartalom itt valójában maga a saját névhez, illetőleg annak viseléséhez fűződő jog. Erre tekintettel a saját névhez és annak viseléséhez való jog tekintetében semmilyen indokból sem fogadható el állami korlátozás és nem is lenne az összeegyeztethető az Alkotmánnyal. Sem kényelmi szempont, sem egyébként áthidalható technikai nehézség nem szolgálhat alapul itt az állami korlátozáshoz. Az államnak erre a területre „végszükségben” sincs beavatkozási joga. Ugyanakkor viszont alapvető kötelessége e jogoknak mások által való megsértését, illetve ezekben bármilyen beavatkozást megtiltani, s a sérelmet szenvedőt megvédeni. Ezen a területen az állami jelenlét elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a védelem biztosítása érdekében az állam közhitelűen regisztrálja a névvel összefüggő tényeket. Az állami szabályozás (korlátozás) nem vonatkozhat e tekintetben az alapjog [az Alkotmány 8. § (2) bekezdése szóhasználatában: alapvető jog] érinthetetlen lényegére (alapvetően társadalmi meghatározottságára). [20/1990. (X. 4.) AB határozat, ABH 1990, 69, 71; 7/1991. (II. 28.) AB határozat., ABH 1991, 22, 25.] Az Alkotmánybíróság mindezekre tekintettel megállapította: a személyiség természetes léte az államtól független, így jogi léte sem engedi meg, hogy – az érintettek akaratát figyelmen kívül hagyva – az állam (mint külső fél) mindenféle korlátozás nélkül határozza meg a névjog említett aspektusának jogi érvényesíthetőségét és lényeges tartalmát.

b/ A szabad névválasztás és névváltoztatás, névmódosítás joga is (a névjog részeként) a személy elkülönülését szolgáló személyiségi jog, amely – hasonlóképpen a fentiekhez – az Alkotmány 54. § (1) bekezdése alapján, az önrendelkezési jog részeként az Alkotmány 8. § (2) bekezdése szerinti alapvető jogot megillető védelmet kaphat –, s ilyenként törvényi szintű szabályozást kíván. Nem jár el alkotmányellenesen az állam akkor, ha a feltételek és korlátok meghatározása során a névválasztás és a névváltoztatás tekintetében külön kezeli a családi és az utóneveket, s a közérdekűsége tekintettel abból indul ki, hogy a családi nevek felett a név viselője sem rendelkezik olyan szabadon, mint például az utónevekkel. A családi név választásánál és a névváltoztatásánál, névmódosításánál például nem szükségszerű és aránytalan (végső soron emberi méltóságot sértő) az olyan állami szabályozás, amely elutasítja a kérelmező (akár tetszőleges számú) névváltoztatási, névmódosítási kérelmét. Az állam e korlátozása nyilvánvalóan azt a közérdeket fejezi ki, hogy a tetszőlegesen szabad számú, teljesen a magánszemély uralma alatt álló családi név választása, változtatása és módosítása ne vezethessen el addig, hogy valaki kibújhasson kötelezettségeinek a teljesítése alól (pl. eltűnjön az adósnévjegyzékről), illetőleg bűnügyi nyilvántar-

ra az alapjogi korlátozást milyen mélységben és súlyllyal kell alkalmazni. Ezt tette az Alkotmánybíróság is azzal, hogy a névjog egyik összetevő elemét, a saját névhez, illetőleg annak viseléséhez való jogot, mint alapvető emberi jogot korlátozhatatlan jogként, más elemeit (mint pl. a névválasztás, névváltoztatás, névmódosítás) pedig az Alkotmány 8. § (2) bekezdése szerint korlátozható jogokként definiálta. Az Alkotmánybíróság a fenti követelmények és kritériumok figyelembevételével végezte el a beérkezett indítványok alkotmányossági vizsgálatát.

2. Az Alkotmánybíróság indítványokat elbíráló döntései⁷

1/ A névjog és annak egyes elemeinek minősítéséből kiindulva az Alkotmánybíróságnak mindenekelőtt az adott tárgykör szabályozási szintjét kifogásoló indítványokra kellett választ adnia. Ez utóbbiak két vonatkozásban is megfogalmazódtak: egyrészt a törvényerejű rendeleti szintű szabályozást érintő, másrészt a minisztertanácsi és belügyminiszteri rendeleti szintű szabályozással szemben. Az indítványozók mindkét tekintetben a törvényi szintű rendezést sürgették. Az Alkotmánybíróság állandó gyakorlata a törvényerejű rendeletet a törvénnyel azonos szintű szabályozásként ismeri el [[7/1994. (II. 18.) AB határozat, ABH 1994, 68, 71.], sőt a 20/1994. (IV. 16.) AB határozatában expressis verbis ki is mondta azt, hogy „... a hatályos törvényerejű rendeletek az Alkotmány 8. § (2) bekezdése alkalmazásában törvénynek minősülnek”. (ABH 1994, 106, 112.) Az Alkotmánybíróság ennek megfelelően elutasította az adott tárgykör törvényerejű rendeleti szintű szabályozásának alkotmányellenességét állító indítványt.

Áttételesen jogforrástani összefüggéseket érintett az az indítványozói észrevétel is, amely szerint az ún. „Ladó-féle Utónévkönyv” – nem jogszabályként – tartalmazza az anyakönyvezhető neveket. Az Atvr. 27. § (4) bekezdésében erről a következő olvasható: „... Anyakönyvezni a szülők által meghatározott sorrendben legfeljebb két – ha jogszabály másként nem rendelkezik – a nemzeti utónevekkel kiegészített Magyar Utónévkönyvbe felvett, a gyermek nemének megfelelő utónevet szabad...”. A Magyar Utónévkönyv jelenleg tehát – az Atvr. szövegéből kitűnően – fontos része az Atvr.-nek, e könyv figyelembevétele nélkül az ma gyakorlatilag nem hajtható végre. A névválasztás, névváltoztatás, névmódosítás a szükségesség és arányosság tesztje alkalmazásával – állam által – korlátozható jog. E korlátozás pedig – alkotmányos elvárásokat nem sértő módon – tárgyasulhat külön könyv figyelembeveendőségének elrendelésében is. Jelen esetben ez történt, s ez nem minősíthető az állam részéről alapvető jogot sértő kor-

látozásnak. Az Alkotmánybíróság ennek megfelelően e részében elutasította az indítványt, azaz pusztán azt a körülményt, hogy az Atvr. Utónévkönyv figyelembevételét rendeli el, nem tekintette alkotmányellenesnek, s ezért megsemmisítendőnek sem az Atvr. 27. § (4) bekezdését.

2/ Az indítványok többsége tartalmi kérdések tárgyában kérte az Alkotmánybíróság döntését. Ezek közös alapja az volt, hogy mindenkinek a személyiségéhez szorosan kapcsolódó joga azt eldönteni, hogy milyen nevet kíván viselni, ezért nem lehet azt a belügyminiszter tetszésétől függővé tenni. Jóllehet egyetértettek az indítványozók azzal, hogy a családi név nem változtatható meg történelmi névre, az ezen túlmutató korlátozásokat, valamint az engedélyezésre utalást azonban már alkotmányossági szempontból nem tartották elfogadhatónak. Alkotmánysértőnek ítélték mindezeket túlmenően a névváltoztatás útján nyert név megváltoztatásának a tiltását is, illetve annak csak kivételes esetekre történő korlátozását. E felfogás szerint a név megváltoztatására vonatkozó jog az állampolgárokat nem csak egyetlen alkalommal illeti meg, hanem mindannyiszor, ahányszor azzal élni kívánnak. Az indítványok mind a családi, mind az utónévvisselés és -változtatás jelenlegi rendjét kifogásolták, beleértve azt a korlátozást is, hogy azok csak egytagúak lehetnek.

a/ Az Alkotmánybíróság az indítványok tartalmi-alkotmányossági vizsgálatok a névhez fűződő jogok társadalmi-történelmi determináltságából indult ki, amely – a fentebb írtak szerint – eligazítást nyújt a névjog egyes összetevő elemeinél az egyéni és a közérdek (azaz a magánszféra és az állami szabályozhatóság) határvonalainak kijelöléséhez is. Mindehhez elengedhetetlenül fontos a történelmi előzmények és társadalmi tradíciók rövid áttekintése. Mind a névjog kialakulása, mind annak jogi védelemben való részesítése a jogban viszonylag kései termék. A jogfejlődés már régóta ismeri a szimbolikus jelek fontosságát, ahogy azt a címerjog kialakulása is mutatja, ám e megkülönböztetések eleinte nem az egyes emberre, az élő személyre vonatkoztak, hanem inkább azt voltak hivatva kifejezni, hogy ki milyen közösség vagy csoport tagja. Maga a névhasználat is eleinte ezen az úton halad, s kezdetben a név hivatalosan is a nagycsalád, vagy a nemzetség megkülönböztető jelzésére szolgált. Lényegében ugyanilyen szerepet játszottak bizonyos ruhaviseleti szabályok és szokások is, amelyek az egyes embernek az adott társadalmon belüli bizonyos réteghez, azon belül pedig bizonyos korosztályhoz való tartozását jelezték, s nem az egyes ember identitását hangsúlyozták. A csoportokon belül az egyes egyed megkülönböztetésére voltak hivatottak viszont a kialakuló ún. keresztnévek, illetve a gúny- és ragadványnevek. Elsősorban – öröklési jogi okokból – az említett

vántartási rendszer megteremtésére.

c/ Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint: a névviseléssel és névváltoztatással kapcsolatos érdemi kérdések – akár megváltozott tartalommal – sem szabályozhatóak az Mtr.-ben és Bmr.-ben, de ugyanígy az Atvr. Vhr.-ben sem. Az Mtr. 1. §-a, a BMr. 4. és 5. §-ai olyan engedélyezési jogköröket tartalmaznak, amelyek nem választhatók el a személyhez fűződő jogoktól és kötelességektől, mely utóbbiak pedig – a Jat. 5. §-a értelmében az állampolgárok alapvető jogai és kötelességei körében vizsgálándók. Ilyeneként pedig azokat „törvényben kell szabályozni.” Az Alkotmánybíróság erre figyelemmel megsemmisítette az Mtr. 1. §-át, valamint a Bmr. 4. és 5. §-át, ugyanakkor e szempont alapulvételével nem találta alkotmányosértőnek a Bmr 1. §-át, amelynek értelmében: „A név megváltoztatása iránti kérelemben... elő kell adni azokat a körülményeket, amelyek a névváltoztatást indokolják.” Ez utóbbi ugyanis olyan eljárási-technikai rendelkezés, amely nincs szoros összefüggésben a személyhez fűződő jogok és kötelességek lényeges tartalmával.

Az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek minősítette és megsemmisítette az Atvr.Vhr. 48. § (3) bekezdésében foglalt rendelkezést is, és pedig két okból is: egyrészt arra figyelemmel, hogy az indítványozó felmenőitől „örökölt” – anyakönyvezett – neve szigorú alapjogi védelem alatt áll, s ez a védelem az indítványozót az állammal szemben is megilleti; másrészt amiatt, mivel alacsonyabb szintű jogszabály [Atvr. Vhr. 48. § (3) bekezdése] ütközik magasabb szintű jogszabály [Atvr. 31. § (1) bekezdése] rendelkezésébe. A vizsgált esetben nyilvánvaló ugyanis, hogy az Atvr. 31. § (1) bekezdésének egésze áll alkotmányos védelem alatt, amelynek korlátozására (így a betűjelzés sorrendi alkalmazására) sem kapott felhatalmazást az államtitkár. Az Atvr. Vhr. 48. § (3) bekezdése tehát alkotmányellenes módon állapítja meg – az Atvr. 31. §-ával összefüggésben – a betűjelzés sorrendiségére vonatkozó szabályt. Ennek következménye adott esetben a névviselési jog alkotmányellenes korlátozása lett, mivel továbbhatásában azoknak a neveknek a megváltoztatásával is együtt járt, amelyeknél a megkülönböztetés a felmenőket illetően korábban, iratokkal igazolhatóan a családi név után került anyakönyvezésre.

A betűjelzés sorrendi megállapításával a vizsgált esetben a kérelmező számára teljesen idegen, nem is a családját és őt magát azonosító név jött létre. A más sorrend új nevet keletkeztetett, amely már nem képes arra sem, hogy a felmenőkkel való kapcsolatot érzékeltesse. A vizsgált esetben az Atvr. és az Atvr. Vhr. közötti ütközés eredményeként az indítványozótól gyakorlatilag a saját nevét – annak beleegyezése nélkül – elvették, és az állam őt arra kényszerítette, hogy az ő általa meghatározott nevet viselje. Márpe-

dig a saját névhez és annak viseléséhez minden embernek joga van: az, mint az önazonossághoz való jog alapvető jog, a születéssel keletkező elidegeníthetetlen emberi jog, amely az állam által elvonhatóan és – lényeges tartalmát tekintve – korlátozhatóan. A jelen esetben viszont az állam a regisztrálandó tény lényeges tartalmát maga határozta meg. Erre tekintettel az Alkotmánybíróság – mint alapvető jog sérelmét előidéző rendelkezést – az Atvr. Vhr. 48. § (3) bekezdését megsemmisítette.

d/ Az egyik indítványozó az Atvr. 27. § (4) bekezdésében foglalt azt a rendelkezést is alkotmányellenesnek tartotta, amely a magyar származású magyar és a magukat valamely nemzetiséghez valló magyar állampolgárok névválasztásának rendje között tesz különbséget. Álláspontja szerint itt olyan ellentmondás található, amelyet a jogalkalmazás is csak úgy tud feloldani, hogy gyakorlatilag nem alkalmazza az idézett rendelkezésben foglaltakat.

A Nek. tv. 12. §-ának (1) bekezdése a nemzeti és etnikai kisebbségek számára „szabad” névválasztást biztosít, míg az Atvr. 27. § (4) bekezdése a „nemzetiségnek megfelelő” kifejezést használja. A Nek. tv. értelmében a kisebbséghez tartozó személynek joga van a saját és gyermeke utónevének „szabad” megválasztásához, családi és utónevének anyanyelve szabályai szerinti anyakönyveztetéséhez és annak – jogszabályban meghatározott keretek között – hivatalos okmányokban való feltüntetéséhez. Az anyakönyvvezető a nevet a választott formában anyakönyvezi. Kétségtávol megállapítható volt, hogy az Atvr. 27. § (4) bekezdésében írt, „nemzetiségnek megfelelő” kifejezés, illetőleg a Nek. tv. 12. § (1) bekezdésében megfogalmazott „szabad” kifejezés nem ugyanazt a tartalmat fedi. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a „szabad” névválasztás szélesebb mozgási lehetőséget biztosít annál, mint amit a „nemzetiségnek megfelelő” kitétel határol körül. A két törvényi rendelkezés között tehát kollízió feszül, amelynek alkotmányossága feltétlenül vizsgálatot érdemelt. „Az Alkotmánybíróság elvi érveléssel mutat rá arra, hogy meghatározott életviszonyok, illetőleg tényállások ellentétes – vagy az értelmezéstől függően ellentétes – törvényi rendezése önmagában nem jelent alkotmányellenességet. Az ilyen rendelkezés alkotmányellenesség csak akkor válik, ha az egyben az Alkotmány valamely rendelkezésének a sérelmével is együtt jár, vagyis ha az ellentétes tartalmú szabályozás anyagi alkotmányellenességhez vezet, ...” [35/1991. (VI. 20.) AB határozat, ABH 1991, 175, 176.]

Az Alkotmány 68. § (2) bekezdése szerint: „A Magyar Köztársaság védelemben részesíti a nemzeti és etnikai kisebbségeket. Biztosítja kollektív részvételüket a közéletben, saját kultúrájuk ápolását, anyanyelvük használatát, az anyanyelvű oktatást, a saját

tásban szereplő személy esetében reálisan számolni kelljen eljárási-azonosítási nehézségekkel.⁸

Az állam joga, de egyben felelőssége is olyan – törvényi szintű – szabályozás kialakítása, amely egyidejűleg teremt módot a névjog említett elemeiben kifejezésre jutó alapvető személyiségi (önrendelkezési) jog kiteljesítésére, de az alkotmányos kereteket tiszteletben tartó – egységességet és jobbiztonságot érvényre juttató – szabályozásra is. Nem lépi át ezt a keretet az, ha az állam operál – főképpen az utónévadás, illetve utónév-változtatás, módosítás szabályainak meghatározásánál – a „fontos ok” vagy a „valós indok” kategóriáival, főleg ha ezek közelebbi mibenlétére utalásokat is tesz.

3/ Mit mutatnak e téren a nemzetközi tapasztalatok? Ausztriában „komoly ok”-nak számít az, hogy az első választott utónév „használható” és olyan legyen, amely nem árthat a gyermek érdekeinek (§ 21. Abs. 2. Pst.G.); Belgiumban sem családi, sem utónevek nem jegyezhetők be akkor, ha azok „zavart keltenek”, illetőleg a gyermeknek vagy másoknak ártanak. (Cc. art. 216., § 1./L. 14-7-1976); Franciaországban sem választhatnak a szülők a gyermeküknek olyan utónevet, amely önmagában vagy a családi névhez kapcsolva nyilvánvalóan ellentétes lenne a gyermek érdekeivel, valamint, ha az mások családi nevének bitorlását eredményezné (Art. 57 Cc -L 93-2208-01-1993); Görögországban csak akkor változtatható meg az utónév, ha az a viselőjének a jogi vagy társadalmi kapcsolataiban nehézséget okoz (N. 2130/1993. 8. cikk), feltétel továbbá az is, hogy a kért utónév ne legyen ellentétes a „jó erkölccsel” sem; Hollandiában is megtagadja az anyakönyvvezető az utónévadást akkor, ha az illetlen hangzású, vagy azonos valamely létező családnévvvel (kivételezve alól az az eset, amikor a családnév utónévként is használatos) (BW. 1. kötet, 4. cikk); a Német Szövetségi Köztársaságban az olyan családi nevek megváltoztatására van mód, amelyek taszítóan vagy nevésségesen csengetnek, amelyek alkalmasnak látnak kétértelmű vagy méltatlan szójátékokra.⁹ Mindezeket túlmenően viszont „fontos okból” megtagadható akár a kért családi név is, így: a név a kérelmező környezetében gyakran előfordul, s emiatt felidéz az összetévesztés veszélyét; nehézkes leírni, vagy kiejteni, szorosán összekapcsolódik bűncselekménnyel. A német szabályozásból ugyanakkor egyértelműen kitetszik, hogy az utónév megtartásához már kisebb közérdek fűződik. A PstG. 70. §-a szerint olyan megnevezések, amelyek lényegük szerint nem utónevek, nem választhatók. A joggyakorlat szerint fiúknak csak férfinév, a lányoknak csak női név adható (§ 262 DA). Ez alól kivétel a Mária név, ez ugyanis kiegészítő utónévként – egy férfinévvel együtt – fiúknak is adható (BVEwGE-31-kötet 130. o).¹⁰ Olaszországban is tilos komikus hangzású neveket adni (AStC, 72. cikk), de Portu-

gáliában sem hagyhat az utónév kétséget a gyermek neme felől, s nem tartalmazhat politikai utalást sem, nem téveszthető össze fantáziákkal, családnévekkel, illetve tárgyakat, állatokat vagy tulajdonságokat jelölő nevekkel, hacsak azt a portugál névtan nem ismeri gyakori utónévként [[CRC 128. (2, 3, és 4), valamint 130. (3) cikkei]]. Spanyolországban is elutasítják az extravagáns, nevetséges, illetlen vagy szubverzív utó-, családi és álneveket. A jogi szabályozás ugyancsak tiltja több mint két egyszerű vagy több mint egy összetett utónév adását, de az olyanét is, amely zavart kelthetne az adott személy neme tekintetében (art. 54 LRC. /1977/, 192 RRC /1977/, R. 2-7-1980.) Svájcban sem lehet olyan utónevet adni, amely megbotránkoztató vagy képtelen hangzású, amely nyilvánvalóan ellentétes a gyermek vagy harmadik személy érdekeivel, de olyanokat sem, amelyek nem utalnak egyértelműen a gyermek nemére. (OEC. 69. cikk); a török népességi törvény 16. cikke a nemzeti kultúrával, a közillemmel, a közérkölcscsel, vagy a jogszabályokkal összeegyeztethetetlen utónév adását tiltja.¹¹

a/ A névválasztás, a névváltoztatás és a névmódosítás tekintetében az állam – alkotmányos kereteket és korlátokat tisztelő – feltételeket állapíthat meg. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az állam ne lenne köteles egyidejűleg azon is munkálkodni, hogy a névválasztásban, a névváltoztatásban és a névmódosításban megnyilvánuló személyhez fűződő jog kiteljesedéséhez is minden lehetséges módon – pl. a névválaszték állandó bővítésével – megteremtse a feltételeket. Kielégíti ezt az elvárást az, ha az állam egy tartalmában állandóan bővülő névjegyzék (esetünkben: Magyar Utónévkönyv) alkalmazását rendeli el. Azaz: az Atvr. 27. § (4) bekezdésének „felvett” szóhasználata semmiképpen nem jelenti azt, hogy a névjegyzék egyszer és mindenkorra érvényes névkatalógust tartalmazna.

b/ Az Alkotmánybíróság nyomatékosan kiemelte: a közérdeket kifejezésre juttató egységesség és a jobbiztonság elvére figyelemmel önmagában nem minősíthető alkotmányellenesnek a névválasztás, a névváltoztatás és a névmódosítás tekintetében az állam szabályozási joga. Az állami beavatkozás csak akkor sérti a név viselőjének identitását, rendelkezési szabadságát, s mindezeket keresztül az emberi méltósághoz való jogát, ha az nem szükséges és a beavatkozással elérni kívánt célhoz képest aránytalan jogsérelmet okoz.

A törvényalkotónak e tekintetben is egyidejűleg kell alkotmányos követelményeket kielégítő korszerű szabályozással reális esélyt biztosítania a személyhez fűződő jog részét képező névviselési és névváltoztatási kérelmek teljesíthetőségére és az egységes, biztonságos, megbízható és kiszámítható állami nyil-

viselhető) utónevek számát; ezt célzó jogalkotói szabadsága azonban nem terjedhet addig, hogy – eltérést nem tűrő módon – mindössze egy alkalommal adjon módot a módosításra, illetőleg valamelyik utónév kizárólagos viselésére, vagy az utónevek sorrendjének cseréjére. Ez esetben tehát a kogens szabályozási mód maga jelent olyan aránytalan korlátozást, amely kellő alkotmányos indokokkal már nem támasztható alá. Méltányolható ugyan itt is az állam arra irányuló törekvése, hogy az egységesség és a jogbiztonság szempontjait (mint a közérdekűség lényeges komponenseit) kifejezésre juttassa, ezt azonban nem teheti meg úgy, hogy az alapvetően társadalmi determinációk uralma alatt álló területen a jogosultakat megillető rendelkezései jogot mindössze egyetlen esetben engedje érvényesülni.

Az Alkotmánybíróság hangsúlyozta ugyanakkor: nincs alkotmányossági szempontból jelentősége a változtatások számának, azaz nem arról van szó, hogy kétszeri, háromszori stb. módosítás lehetővé tétele már alkotmányos lenne. Alkotmányellenesnek maga a kogens, eltérést nem tűrő szabályozási mód tekinthető, amely az állam számára – kellő alap nélküli – beavatkozást tesz lehetővé az állampolgárok magánautonómiájába. Az állam a közérdekre hivatkozással választhat olyan szabályozási módot és rögzíthet olyan szabályozási tartalmat, amely az egységesség és jogbiztonság szempontjainak érvényre juttatását célozza, ezt azonban nem teheti meg úgy, hogy kategorikusan kizárja a későbbi – módosítást célzó – magánkezdeményezéseket. Ez utóbbiakat precízebb, differenciáltabb szabályozással, jogi és jogon kívüli eszközökkel korlátozhatja, de nem teheti meg azt, hogy ezek számát mindössze egyre szorítja. Az ilyen állami beavatkozás akár közérdekre is hivatkozó alkotmányossági megfontolásokkal sem támasztható alá, az aránytalan sérelmet okoz, amely – alapvető jogról lévén szó – a magánautonómiába történő megengethetetlen állami korlátozást jelent. Tekintettel arra, hogy az Atvr. 28. § (1) és (2) bekezdése ilyen tartalmú – fokozott védelmet érdemlő – rendelkezéseket fogalmaz meg, az Alkotmánybíróság a kizárólag egyetlen alkalomra szóló, kogens, korlátozó rendelkezéseket megsemmisítette. Az Alkotmánybíróság az Atvr. 28. § (1) bekezdésével összefüggésben kiemelte: az Atvr. 28. § (1) bekezdésében írt névmódosítás „ura” ez esetben is a kérelmező, s nem pedig az állam nevében eljáró anyakönyvvezető. A „módosíthatja” kifejezésnek tehát nem lehet olyan értelmet tulajdonítani, hogy itt az állam (anyakönyvvezető) szabad belátása szerint dönthetne. Itt is nem többről, mint regisztrálandó tényről van szó, amelynek lényeges tartalmát a kérelmező állampolgár (itt: a szülő), s nem pedig az állam (az anyakönyvvezető) határozza meg.

g/ Állampolgári alapjog korlátozását vélte meg-

állapíthatónak az az indítvány is, amely szerint a hatályos szabályozás nem biztosít jogorvoslatot az anyakönyvvezető eljárásával szemben. Ez – állította az indítványozó – ütközik az Alkotmány 70/K. pontjában foglalt rendelkezéssel, amelynek alapján az alapvető jogok megsértése miatt keletkezett igények, továbbá a köteleességek teljesítésével kapcsolatban hozott állami döntések elleni kifogások bíróság előtt érvényesíthetők. Korábban már rámutatott az Alkotmánybíróság arra, hogy „az általános személyiségi jog” részét képezi az önazonosságához és önrendelkezéshez való jog is [[57/1991. (XI. 8.) AB határozat, ABH 1991, 272, 279.]] Az önrendelkezési jognak pedig fontos tartalmi eleme – egyebek mellett – az egyén joga arra, hogy az igény állapotába került alanyi jogait a különböző állami szervek, vagy a bíróság előtt is érvényesítse [[1/1994. (I. 7.) AB határozat, ABH 1994, 29, 35.]] Az Alkotmánybíróság a következők miatt utasította el a bírói út hiányát kifogásoló indítványt:

ga) Ha magyar anyanyelvű, magyar állampolgárságú, kisebbséghez nem tartozó [Nek. tv. 61. § (1) bekezdésében felsorolt nemzetiségek] szülők olyan utónév anyakönyvezését kérik, amelyet az utónévkönyv nem tüntet fel, az anyakönyvvezető – alkotmányossági szempontból nem kifogásolható módon – „szakértői” szakvéleményt kér a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetétől. Ez a vélemény azonban nem hatósági, hanem szakértői állásfoglalás, amelynek alapján az anyakönyvvezető dönt. Döntése ellen fellebbezni lehet a Megyei (Fővárosi) Közigazgatási Hivatal vezetőjéhez, s ha ő is elutasítja a szülők kérését, a közigazgatási bírósághoz fordulhatnak jogorvoslatért.

gb) Az anyakönyvi hatóságnak tájékoztatnia kell a szülőket, hogy a kért név bejegyzésének megtagadása esetén – akár a Nyelvtudományi Intézet elutasító szakvéleményének birtokában, akár anélkül –, bírósághoz fordulhatnak.

gc) A gyámhatóságnak a névviselést érintő határozata, illetve az anyakönyvvezetőnek a név anyakönyvi bejegyzése vagy a bejegyzés megtagadására vonatkozó döntése ellen az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló, többszörösen módosított 1957. évi IV. törvény szerint fellebbezéssel lehet élni, a másodfokú államigazgatási határozat ellen pedig az érintettek a bírósághoz keresetet nyújthatnak be. Szemben tehát az indítványozó álláspontjával, lehetőség van a bírói út igénybevételére. Erre tekintettel az Alkotmánybíróság az elutasítást tartotta az egyedül elfogadható megoldásnak.

h/ Az egyik indítvány a Mtr. 4. §-át és az 5. § (1) bekezdésében foglalt rendelkezések alkotmányosságát azon az alapon is vitatta, hogy azok ütköznek az Alkotmány 54. § (1) bekezdésében, 59. § (1) bekezdésében, 66. § (1) bekezdésében, valamint 70/A. §-ában

nyelven való névhasználat jogát." Az Alkotmány e rendelkezése nyilvánvalóvá teszi, hogy a magukat valamely nemzetiséghez tartozónak valló magyar állampolgárok (kisebbség) nemzetiségi hovatartozásukra tekintettel vesznek részt a közéletben, ilyenként ápolják saját kultúrájukat, használják anyanyelvüket, s ugyancsak „nemzetiségi”, (kisebbségi) létükhöz kapcsolódik „a saját nyelven való névhasználat”-uk is. A Nek. tv. 12. § (1) bekezdésében írt az a lehetőség, amely szerint „a kisebbséghez tartozó személynek joga van saját és gyermeke utónevének szabad megválasztásához” sem jelenthet tehát minden kötöttségtől mentességet, az a „nemzetiségének megfelelő” módon értelmezhető és értelmezendő. A kisebbséghez tartozó személyek „szabadsága” tehát nemzetiségi mivoltukhoz kapcsolódik, amelyet világosan érzékeltet az idézett rendelkezés folytatása is, amely szerint a kisebbséghez tartozó személynek ez a joga „családi és utónevének anyanyelve szabályai szerinti anyakönyveztetése”, illetőleg annak – jogszabályok keretei közötti – hivatalos okmányokban való feltüntetésére tekintetében áll fenn. A Nek. tv. 12. § (1) bekezdésének ez a tartalma tehát értelmezéssel feltárható; erre tekintettel az Alkotmánybíróság nem semmisítette meg az idézett rendelkezés „szabad” szóhasználatát. E „szabadság”, amely a „nemzetiségnek megfelelő” keretek között gyakorolható, nem áll ellentétben az Alkotmány 68. § (2) bekezdésében foglaltakkal, ellenkezőleg: törvényértelmezéssel abból közvetlenül le is vezethető.

A név megválasztásánál tehát mind a magyar származású magyar állampolgároknál, mind pedig a nemzetiségű származású magyar állampolgároknál (kisebbség) található bizonyos – alkotmányossági szempontból nem kifogásolható – kötöttség. E kötöttség lényegi magva mindkét állampolgári csoportnál ugyanaz: az adott nemzetiség (magyar és más nemzetiségek) hagyományai, szokásai. A magyar származású (magukat annak valló) magyar állampolgárok esetében ennek összefoglalása a Magyar Utónévkönyvben található meg, amely figyelembevételének Atvr. 27. § (4) bekezdésében történt elrendelése nem kifogásolható alkotmányossági szempontból. Ebben található Magyarországon a magyar nemzetiségnek megfelelő nemzetiségi utónevek, ebből választhatók a „megfelelő utónevek”. A Magyarországon élő nemzetiségek, illetőleg nemzetiségi anyanyelvűek ugyancsak a „nemzetiségüknek megfelelő” utónevet viselhetik. [Atvr. 27. § (4) bekezdés.] Ez utóbbiak névválasztása is csak erre a körre korlátozódhat, nem viselhetnek tehát ők sem tetszésük szerinti utónevet. Nem áll fenn ezért hátrányos megkülönböztetés a magyar származású magyar és a nemzetiségi származású (magukat annak valló) magyar állampolgárok között azon az alapon, hogy a magyar származásúak kötött,

a nemzetiségű származású magyar állampolgárok pedig teljesen szabad névválasztási joggal rendelkeznek. Az Alkotmánybíróság az erre alapított indítványt ezért elutasította. Az Alkotmánybíróság megállapította ugyanakkor: kétségkívül visszaélésekre adhat okot viszont az a körülmény, hogy a kisebbségeknek nem kell igazolniuk nemzetiségi hovatartozásukat. Bár a jogalkotói szándék nyilvánvalóan nem irányult arra, hogy ezzel a lehetőséggel az adott nemzetiséghez nem tartozók is éljenek, ezt a szabályozás jelenlegi módja és tartalma mégsem zárja ki. Ennek a szabályozásból eredő, ám mégis a tényleges szabályozási szándékot és akaratot is – adott esetben – negligálni képes gyakorlatnak a kialakulását a jog(törvény)alkotás további differenciálásával, pontosításával az államnak kell megszüntetnie.

e/ Nem minősítette az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek az Atvr. 27. § (4) bekezdésének azt a rendelkezését sem, amelynek értelmében – összhangban a Atvr. 27. § (3) bekezdésében foglaltakkal – csak két utónevet lehet anyakönyvezni. Az állam ugyanis a közérdekre (az egységességre és a jogbiztonságra figyelemmel) korlátozhatja a választható utónevek számát, azaz az adható utónevek számának meghatározása nem tartozik a korlátozhatatlan alapjogok körébe. Hasonlóképpen ítélte meg az Atvr. 27. § (2) bekezdésének tartalmát is, amely szerint „A családi név egytagú. Többtagú családi név akkor viselhető, ha annak a szülőnek az anyakönyvi bejegyzése, akinek az érintett személy a nevét viseli, ilyen nevet tartalmaz.” Az Atvr. ugyanis nem teszi eleve lehetetlenné a többtagú családi név viselését, azt mindössze arra az esetre szorítja, amikor az érintett személy e (többtagú) családi név fennálltát anyakönyvi bejegyzéssel igazolni tudja. Az állam e korlátozását kellő alappal indokolja az állami nyilvántartások egységességéhez és a jogbiztonsághoz fűződő közérdek.

f/ Az Alkotmánybíróság ugyanakkor alkotmányellenesnek ítélte az Atvr. 28. § (1) és (2) bekezdésébe foglalt rendelkezéseket, amelyek értelmében: „(1) Az anyakönyvvezető – a szülők kérelmére – a 14 éven aluli kiskorú személy utónevét egyszer módosíthatja. (2) Ha a több utónévvel rendelkező személy valamelyik utónevének kizárólagos viselését vagy az utónevek sorrendjének cseréjét kéri, az alapbejegyzést az anyakönyvvezető egyszer módosítja...” E szigorú és merev szabályozás ugyanis a közvetlenül érintettek [az (1) bekezdés értelmében a „szülők”, a (2) bekezdés szerint „a több utónévvel rendelkező személy”] névváltoztatási jogát már oly mértékben korlátozza, hogy gyakorlatilag annak rendelkezési jogát is elvonja. Az állam ilyen mélységű beavatkozása a magánszférába kellő alkotmányos indokkal már nem támasztható alá. Az államot – a fentiek szerint – megilleti az a jog, hogy kéttagúra korlátozza az adható (és

arra, hogy a házasságkötés pillanatától kezdve – családi névként – a feleség nevét használják. A Csjt. 26. §-ának rendelkezései ez idő szerint csak a nők számára teszik lehetővé azt, hogy a házasságkötést követően felvegyék a férjük nevét, míg arról a szabályozás hallgat, hogy a férfiak is felvehetik-e feleségük családi nevét. Ennek megfelelően az Alkotmánybíróság megállapíthatónak látta a mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességet.

j/ Az Alkotmánybíróság megállapította továbbá: nem alkotmányellenes a Csjt. 26. § (4) bekezdésének tartalma amiatt sem, hogy az előírja: „új házasságkötés esetében a feleség volt férje nevét a házasságra utaló toldással [(1) bekezdés a) és b) pont] nem viselheti, és ez a joga akkor sem éled fel, ha újabb házassága megszűnt.” Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint nem jár el tehát alkotmányellenesen az állam akkor, ha a jogi szabályozás révén nem nyújt segédkezet ahhoz, hogy megszűnt második házasságát követően a nő (s a fentebb írtakra tekintettel akár a férfi is) újra felvehesse az első házasságában viselt nevét. A közfelfogás, a társadalmi-történelmi hagyományok, nemkülönben a névújrafelvétellel érintett további (korábbi közelebbi-távolabbi) családtagok személyiségi jogainak védelme elegendő alapot adnak arra, hogy az állam a jogi szabályozásban a közérdeket megjelenítve elutasítsa az ilyen tárgyú kérelmet. Éspedig e szabályozási önállóságát az a körülmény sem befolyásolja, ha egyébként az érintett egykori férj a névhasználatához maga is hozzájárulna. Az Alkotmánybíróság rámutatott arra, hogy a választott, a törvényben biztosított asszonynév – annak anyakönyvezése után – a feleség saját nevévé válik, aki az anyakönyvezést követően ezt a nevet nemcsak jogosult, de köteles is viselni, mert ez identitásának egyik meghatározója. Tekintettel azonban arra, hogy ez a jog – ami egyidejűleg kötelezettség is – a feleség házasságkötéséhez kapcsolódik, indokolt, hogy a törvény a névviselést a kapcsolat közvetlen, de legalábbis közvetett – a volt házasságra utaló viszony – fennállásához kösse. A volt feleség újabb házasságkötésével az előző házasságához fűződő kapcsolata jogi értelemben teljesen megszűnik. Újra házas, „férjezett” jogi státusba kerül és ez a státusa meghatározója lesz névjogának is, legalábbis korábbi férjezett voltára utaló névviselése tekintetében. Ha nem így lenne, a személy neve, amely individualitása és identitása kifejezésére alkalmas, nem a valóságnak megfelelően tüntetné fel családjogi státusát. Ezért a Csjt. 26. § (4) bekezdését alkotmányossági szempontból az indítványozó megalapozatlanul kifogásolta.

A házasság megszűnésével és új házasságkötéssel a korábbi házasságra tekintettel viselt „származékos” név elveszíti keletkezési alapját és az csak újabb, a megelőző férjjel kötött ismételt házasság ré-

vén szerezhető vissza. Mindezek a változások a feleség saját elhatározásából, saját döntései alapján következnek be, s emiatt nem sértik az emberi méltóság alapjogát. A támadott törvényi szabályok azáltal, hogy többszöri házasság esetén csak a legutóbbi házasságban szerzett, férjezett név használatára jogosítják fel a volt feleséget, kifejezetten összhangban állnak az Alkotmány házasságot védő rendelkezésével. Ezért az Alkotmánybíróság nem állapította meg az emberi méltóság sérelmét, s az indítványt elutasította.

4/ Az Alkotmánybíróság fontos konklúzióként állapította meg, hogy az indítványokkal támadott anomáliák nagyobbik része a tárgykör alkotmányossági követelményeket figyelmen kívül hagyó szétszórt, korszerűtlen szabályozására vezethető vissza. (Az elavultságra példa: az Atvr. változatlanul tartalmazza azt a rendelkezést, amely szerint az anyakönyvvezető köteles a házasságkötésnél a közreműködést megtagadni, ha a tanácsadón a házasulók nem vettek részt; a házasságkötés előtti kötelező tanácsadás ugyanakkor már réggen megszűnt.)

A törvényhozónak meg kell teremtenie az összhangot a kapcsolódó jogterületekkel, különös tekintettel a polgárok személyi adat- és lakcímének nyilvántartásáról, a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló, 1990 óta megalkotott új törvényekkel. E jogterületek összhangjának megteremtése csak új (a névviselést és névhasználatot is magában foglaló, alkotmányos kritériumokat kielégítő) anyakönyvi törvény megalkotásával érhető el. Az egyértelmű, ellentmondásmentes, egységes törvényi szabályozás hiánya ma fontos személyiségi alapjogok sérelmét idézi elő. Az anyakönyvi nyilvántartás és igazgatás (és vele összefüggésben a névviselés és névhasználat joga) jelenleg csak részben alapul hatályos, kihirdetett jogi normákon, egyes részeit – még a magas szintű szabályozást igénylő jogszabályi rendelkezéseket is – főhatósági állásfoglalások, jogértelmezések köntösébe bújtatott latens szabályozási formák pótolják. A jogalkotónak tehát meg kell találnia a helyes megoldást, ami magától értetődően vonatkozik a törvényi szabályozás tartalmára is.

Jegyzetek

1 Mtr. 1.§.: „A Magyar állampolgár családi és utónevét – kérelmére
– a belügyminiszter megváltoztathatja”.

„5. §. A névváltoztatás útján nyert név megváltoztatását csak kivételes esetekben lehet engedélyezni.”

³ Mtr. 4. § Ha a feleség férje családi vagy teljes nevét viseli, a férj nevének megváltoztatása rá is kiterjed.”

⁴ Atvr. 27. § (2) „A családi név egytagú. Többtagú családi név akkor viselhető, ha annak a szülőnek az anyakönyvi bejegyzése, akinek az érintett személy a nevét viseli, ilyen nevet tartalmaz.”

foglalt szabályokba. Úgy vélte, hogy a Mtr. e rendelkezései [„4. § Ha a feleség férje családi vagy teljes nevét viseli, a férj nevének megváltoztatása reá is kiterjed. 5. § (1) Férjes, elvált vagy özvegy nő a házasságkötés folytán szerzett nevét névváltoztatással nem változtathatja meg”] is sértik az Alkotmányt. A nőkkel szembeni megkülönböztetés minden formájának felszámolásáról 1979. december 18-án New Yorkban elfogadott egyezmény (a továbbiakban: Egyezmény, kihirdetve az 1982. évi 10. törvényerejű rendelettel) 16. cikk 1. pontja értelmében: „A Részes Államok kötelesek megtenni minden szükséges intézkedést a nőkkel szemben a házassággal és a családi kapcsolatokkal összefüggésben alkalmazott megkülönböztetések kiküszöbölése végett és különösen kötelesek a férfiak és nők egyenjogúságának alapján biztosítani:” ... “g) azonos személyes jogokat a férj és a feleség viszonylatában, ideértve a családi név, a szakma és a foglalkozás megválasztásának jogát is”.

Az Alkotmánybíróság hangsúlyozta, hogy a nő említett összefüggésben vizsgált névviselése (névhasználat) törvényi, s nem pedig minisztertanácsi rendeleti szintű szabályozást kíván. Az ő esetében is csak ezáltal realizálódhat az Egyezségokmány 26. cikkében megfogalmazott elvárás, amelynek értelmében „A törvény előtt minden személy egyenlő és minden megkülönböztetés nélkül joga van egyenlő törvényes védelemre. Erre tekintettel a törvénynek minden megkülönböztetést tiltania kell és minden személy számára egyenlő és hatékony védelmet kell biztosítania bármilyen megkülönböztetés ellen...” A vizsgált esettel kapcsolatban az Alkotmánybíróság megállapította, hogy a házasságkötés ténye nem jelenti automatikusan a névváltoztatás kötelezettségét is a nő számára [Csjt. 26.§ (1) bekezdés]. Ennek megfelelően a házasságkötés után szabadon mérlegelheti, hogy felveszi-e házastársa nevét. Ha úgy dönt, hogy felveszi, nem lesz alkotmányos sértő az a jogszabályi előírás, amelynek értelmében a felvett nevet nem változtathatja meg. A házasság megszűnése után ismét szabad belátásától függ, hogy a felvett nevet továbbra is viselni kívánja-e, vagy pedig leánykori nevéhez tér vissza. A nő szabad választási akaratára korlátozásmentesen érvényesülhet. A névviseléshez való jog megsértéséről csak akkor lehetne szó, ha ez a választási lehetősége sem a házasság megkötésekor, sem annak – esetleges – felbontásakor nem állna fenn. Mindezekre figyelemmel az Alkotmánybíróság az Mtr. 4. §-ának, 5. § (1) bekezdésére alkotmányellenességének megállapítására és megsemmisítésére irányuló indítványt elutasította.

i/ Az Alkotmánybíróság ugyanakkor megállapította: a hatályos magyar szabályozás nem elégíti ki maradéktalanul sem az Egyezmény 16. cikk 1/g) pontjában, sem az Egyezségokmány 26. cikkében írt

takat. Ezek az egyezmények ugyanis – szemben a hatályos magyar megoldással – nemcsak a nők, de a férfiak számára is lehetővé teszik a házasságkötésük alkalmával a névváltoztatáshoz való jogot. Az Egyezmény szerint: „A Részes Államok ... kötelesek a férfiak és a nők egyenlőségének alapján biztosítani: ... azonos személyes jogokat a férj és a feleség viszonylatában, ideértve a családi név, a szakma és a foglalkozás megválasztásának a jogát is.” Az Egyezségokmány 26. cikke értelmében: „A törvény előtt minden személy egyenlő és minden megkülönböztetés nélkül joga van egyenlő törvényes védelemre. Erre tekintettel a törvénynek minden megkülönböztetést tiltania kell és minden személy számára egyenlő és hatékony védelmet kell biztosítania bármilyen megkülönböztetés ellen, mint amilyen például a faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy egyéb vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy más helyzet alapján történő megkülönböztetés”.

Az indítványokkal támadott rendelkezés nincs összhangban ezekkel a – hazánk által is elfogadott és kihirdetett – nemzetközi egyezményekkel, s az indítvánnyal támadott rendelkezés ütközik az Alkotmány 7. § (1) bekezdésében foglalt rendelkezésébe is, amely szerint: „A Magyar Köztársaság jogrendszere elfogadja a nemzetközi jog általánosan elismert szabályait, biztosítja továbbá a vállalt nemzetközi jogi kötelezettségek és a belső jog összhangját.” Az Alkotmánybíróság felhívta a figyelmet arra is, hogy az Európai Emberi Jogi Egyezményhez kapcsolódó bírói gyakorlatba is ütközik a hatályos magyar szabályozás. [Lásd: Eur. Court MR, Burgherz v. Switzerland judgment of 22. February 1994, Series A. no. 280-B.]

A külföldi megoldások már elmozdultak ebbe az irányba: Belgiumban – szokásjog alapján – a feleség viselheti a férje nevét, a férj pedig „kiegészítheti” a saját családi nevével a felesége családi nevét; Franciaországban ugyan az anyakönyvezett név „szent”, a feleség felveheti férje nevét, az a hivatalos iratain is szerepelhet, s a férj is „hozzáteheti” nevéhez a felesége családi nevét; hivatalosan azonban az anyakönyvezett adatok a mérvadóak; Görögországban a társadalmi kapcsolataiban bármelyik házastárs használhatja vagy hozzáteheti a saját családi nevéhez – a másik házastárs hozzájárulásával – házastársa családi nevét is; Németországban a Szövetségi Alkotmánybíróság az 1991. III. 5-i határozatával [BGBl. I. s. 807] érvénytelenítette a BGB § 1355. Abs. 2. mondatát, amely akként rendelkezett, hogy automatikusan a férj neve lesz a családi név akkor, ha a házastársak nem határozzák meg kifejezetten a családi nevüket; Svájcban a házastársak közös családi nevet használnak, és pedig a férjé. A jegyesek azonban – kérelmükre, s amennyiben azt törvényes érdekük indokolja – engedélyt kaphatnak

⁵ Atvr. Vhr. 48. § (3): „A megkülönböztető betűjel (At. 31. §) anyakönyvezésekor a betűjelet a családi nevet megelőzően, nagy betűvel kell bejegyezni és a családi névtől ponttal kell elkülöníteni.”

⁶ Atvr. 31. § (1) „Az egy családhoz tartozók vagy azonos családnévűek megkülönböztetésére szolgáló betűjelzést az anyakönyvbe az érdekelt kérelmére be kell jegyezni. Erre akkor van lehetőség, ha a szülőnek vagy a nagyszülőnek az anyakönyvi bejegyzése, akinek a családi nevét a kérelmező viseli, azt tartalmazza.

⁷ A többségi határozathoz négy alkotmánybíró fűzött különvéleményt. Dr. Tersztyánszkyé, dr. Vasadi Éva szerint a határozatban vitt vonalvezetéssel ellentétben „arra a következtetésre kellett volna jutni, hogy nincs olyan tényállás azaz jogszabály, amely indokolná, hogy az általános személyiségi jogból az Alkotmánybíróság az alkotmányjogi értelemben vett, az állami beavatkozás ellen védő tartalommal rendelkező, elvont névjogot (egyéb elemeivel együtt) vezesse le.” Szerinte „nem indokolható az sem, hogy az Alkotmánybíróság ezt a névjogot alapvető jognak minősítse és ekként részesítse védelemben.” Dr. Harmathy Attila alkotmánybíró [hozzá csatlakozott dr. Bagi István alkotmánybíró és dr. Németh János elnök (a 4. pont kivételével)] a névjogból levezetett „egyéb elemek” létét is vitatta. Ugyanő úgy foglalt állást, hogy a névjog összefoglaló címként szerepelhet a névvel kapcsolatban felmerülő különböző jogi kérdések tárgyalásánál, de nem állapítható meg a névjog átfogó alkotmányjogi kategóriájának léte, amelynek olyan részjogosítványai lennének, mint a névválasztás, névváltoztatás A névvel összefüggésben jelentkeznek alkotmányjogi kérdések, ezek azonban nem vezethetők vissza azonos alapra, jogi jellegük és szabályozásuk eltérő.

⁸ A családi nevek megváltoztatásának szigorúbb rendje mutatkozik meg abban, hogy az e felől döntő szervek szintjét általában magasra vagy a bírósághoz helyezik. Önmagában már ez a körülmény korlátozó hatású. Belgiumban az ilyen névváltoztatási kérelmek az igazságügy-miniszterhez nyújthatók be, Luxemburgban a nagyherceg adhat erre csak engedélyt. Az ottani családnév-változtatáshoz a kérelmezőnek valós indokokkal kell rendelkeznie, amely kéréssel itt is az igazságügy-miniszterhez kell fordulni. A családi név megváltoztatását megengedő nagyhercegi rendeletet az anyakönyvvezető vezeti át. Megjegyzendő, hogy ugyanitt az utónév változtatására irányuló kérelem is a Kormányhoz nyújtható be. Franciaországban is a családi név megváltoztatása iránti kérelem az igazságügy-miniszterhez terjesztendő fel a határozatokat azonban már a miniszterelnök írja alá, melyek a Hivatalos Lapban közzétételre is kerülnek. (Ugyanitt az utónév-változtatáshoz a bíróság engedélye szükséges.) Németországban a köztársasági elnök határozataival kerülhet csak sor a családi név megváltoztatására, illetve a komikus hangzású utónevek esetében a főügyész határozataival. Svájcban a lakóhely szerinti kantonális kormány engedélyezi a családi név megvál-

toztatását. A névváltoztatási kérelmet elutasító határozat ellen a Szövetségi Bírósághoz lehet felülvizsgálati kérelemmel fordulni. Bárki, akit a névváltoztatás következtében jogsérelem ér, bíróságnál kereshet jogorvoslatot.

⁹ A német joggyakorlat e tekintetben bőséges eseteket produkál: Zweibrücken Legfelsőbb Bírósága pl. nem tartotta a gyermek személyiségi jogába és a közérdekbe ütközőnek azt, hogy a szülők a „Philipp-Pumuckl” nevet adják a fiúknak, mivel a Pumuckli névnek a Bíróság szerint névkaraktera van, felismerhető névhordozó, megállapítható a gyermek neme – férfira utal, minthogy Éder Mester Pumucklija a ruházata alapján fiú –, így nem sérti a nem felismerhetőségének elvét sem. Ugyanakkor viszont a hatóságok megtagadták a „Traktora”, a „Pepci-Cola”, valamint a „Justin-Philippe-Gramopfon” név bejegyzését. Hasonlóképpen nem adható Németországban a „Jesus”, a „Christus”, a „Judas”, a „Kain” s a „Satan” név, míg a „Jesus” Spanyolországban, a „Christus” Görögországban a bevett nevek közé tartozik. Ugyancsak a német bíróság megengedhetőnek találta a „Turpin” hegynév, valamint a „Taiga” földrajzi név utónévként való adását. Ugyanígy lehetőséget biztosított a „Wismut”, a „Wolfram” és a „Lathan” elemek, illetve fémmegjelölések keresztnévkénti bejegyzésére is. Az eseteket idézi dr. Tilk Péter: „Az emberi méltósághoz való jog 'új' összetevője: a névjog” című munkájában.

¹⁰ Franciaországban nem tilos, hogy a leányok fiú, a fiúk leánynevet kapjanak. Katolikus családokban a fiúk itt is gyakran kapják a Mária nevet. Itt 15–20 utónevet (pl. Claude, Dominique, Camille) fiú- és leánynevként egyaránt anyakönyvezni lehet. Utónevet egyébként valamennyi

– adott időben Franciaországban fellelhető

– kalendáriumban szereplő név közül lehet választani. A gyakorlat azonban még ennél is rugalmasabb: megengedett pl. az összes virágnév használata is. Luxemburgban is választhatók a különböző naptárakban előforduló nevek, de a szentek nevei és ismert történelmi személyek nevei is alapul vehetők.

¹¹ A magyar tapasztalatok is érdemesek a kissé részletesebb vizsgálatokra, melyek azonban jobbára csak a napi sajtóban, kuriózumokként kerülnek felszínre. Így pl. a különböző szappanoperák kézzelfoghatóan hatást gyakorolnak az utónév-adásra. Ezek következménye az Izaura, a Dzszenifer, a Dzsesszika, a Szamanta, a Seron, a Kimberli, a Dzsenna, az Esmeralda, a Kevin, a Szebasztián nevek elszaporodása, de anyakönyveztek már Magyarországon Kalányos Jeffersont és Orsós Carlost is. Ha bizonyítható, hogy a kért nevek

– például Allegra, Keán, Damavisz Ballarác, Jokábed

– léteznek, úgy semmi akadálya az anyakönyveztetésnek, ha azonban a nyelvészek sehol sem találják a nyomát

– például a Nefitisz vagy a Tayo névnek

– akkor a kérést elutasítják. („Dzszeniferek és Szebasztiánok” Népszabadság, 1999. május 21.). A pejoratív hangzású vezetéknevektől (pl. Ondó, Buzi) is szívesen megválnak a viselőik. Mások a foglalkozásukat tudják nehezen összebékí-

Korinek László
egyetemi tanár

A kriminológia fogalma, feladata, helye a társadalomban és a bűnügyi tudományokban

1. A kriminológia helye és szerepe a társadalomban

A bűnözés virtuálisan mindig jelen van a lakosság hétköznapi életében – és szerencsére ritkábban –, még a napi gondjaiban is. A téma különleges, izgalmas volta miatt az emberek fantáziájában, szórakozásában, olvasmányjaiban, szorongásaiban, érdeklődésében úgyszintén. Emiatt írók, újságírók, tömegtájékoztató szakemberek, érzékelve a nagyfokú érdeklődést, ugyancsak jelentős figyelmet szentelnek a bűnözésnek. Mivel ezek a szakemberek nem kriminológusok, a témafeldolgozásuk szükségképpen nem tudományos. Stílusuk, bemutatási módjuk érzelmi megközelítésű, féligazságokkal teli, ennél fogva jelentősen hozzájárulnak, hogy befogadják, a lakosság félreinformált legyen.

Mivel a bűnözés mint téma kétségekívül hordoz valami mágikus vonzerőt, melyet a szenzációkereső tálatás alaposan ki is használ, ezzel szoros kölcsönhatásban az általános életfélélmek részeként a lakosság egy részében kialakuló szorongás (Korinek, 1995, 78. és köv. o.) egy olyan veszélyt is jelent, hogy szélsőséges, meggondolatlan, vagy csak egyszerűen utópista politikusok a bűnözőkben és a bűnözésben mutassanak rá arra a veszélyre, ami szerintük a lakosságot fenyegeti, és amelynek elhárításával, többnyire radikális fellépések ígérésével biztos szavazótábor lehet nyerni.

Mindezek után van egy diszkreditált tudományág, a kriminológia, mely örökké többfrontos harcban áll a tömegtájékoztató szenzációkeresésével, a meghaladott kriminálpolitikai elveket valló és gyakran előítéletes lakossággal és a demagóg politikusokkal, akiknek a bűnözés még valahol kapóra is jön a választások megnyeréséhez.

A kriminológia tehát valami olyasmivel foglalkozik, amiről szinte mindenkinek van véleménye, de tételeit, állításait rendre diffamálják, hatékonyságát megkérdőjelezi, vagyis némi túlzással egy alaposan félreértett tudomány.

A vázolt, nem túl rózsás helyzet legfeljebb a prob-

lémakör nehéz voltát jelzi, de más, derűlátóbb megközelítésben úgy is felfogható, hogy a kriminológia egy közérdeklődésre joggal számot tartó kutatási területen igyekszik feladatát teljesíteni, azt hogy közvetítenie kell tudományos ismereteket, tanácsokat, ajánlásokat adni a társadalomnak a bűnözés kérdéseiben.

Első megközelítésben a kriminológia emberekkel és a köztük fennálló kapcsolatokkal foglalkozó tudomány, közelebbről „ember-tudomány”, mely vizsgálja a bűnelkövetőt, mint individuumot (például testi és lelki tulajdonságait), másrészt viszont társadalomtudomány, mert megpróbálja a társadalom, illetve annak csoportjainak, reprezentánsainak a bűnelkövető viselkedésére gyakorolt befolyását áttekinteni. Ennélfogva a kriminológiát mindenekelőtt szociálpszichológiai megközelítésű tudományként (is) lehet felfogni, mely a bűnözés kialakulását, annak kezelését mint lelki és társadalmi folyamatokat együtt értelmezi.

Ez a meghatározásmód persze már a priori veszélyes. Feltételezi, hogy a társadalom kikéri a kriminológia véleményét és kellő kritika után hallgat is a tanácsaira. Az ellenirányú folyamat ugyancsak veszélyes, hogy a társadalom is megpróbál hatást gyakorolni a kriminológusokra. Elő szeretné írni azok kutatási tárgyait, módszereit, netán még azt is, hogy olyan eredményekre jussanak, amelyek a mindenkori társadalmi értéképpozetektől nem térnek el jelentősen. A tömegtájékoztató például egyáltalán nem hagy időt a kriminológus számára kérdései megválaszolásánál. Az érdeklődés önmagában üdvözlendő, mert a népesség nagyrészt a tegnap kriminológiájának popularizált és ideologikusan megfogalmazott tételeinek rabja, de a tömegtájékoztató által felvetett problémák meglehetősen esetlegesek, és arra egyáltalán nem alkalmasak, hogy a kriminológus konzisztens formában kifejthesse ismereteit, melyek a társadalom számára nem mindig hangzanak hízeltgészként, és tudományos formában előadva ráadásul még unalmasak is.

Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a kriminológia – épp azért, mert megközelítése egyidejűleg „ember”- és társadalomtudományi – nem képes olyan egzaktágú törvényszerűségeket kimondani, mint az a természettudományokban elvárható. Tételei valószínűségi állítások, melyek ezen túlmenően helytől és időtől függően is változnak, vagyis nagyon gyakran csak feltételezések, olyan elképzelések, melyekről esetleg a jövőben kiderül, hogy nem (vagy nem úgy) következnek be.

Összességében tehát a kriminológia olyan nem tökéletes tudomány, amelytől sokat vár el a társadalom. Az elvárásokra adott feltételes válaszai nem mindig bizonyulnak igaznak. De még ha igazak is a tanácsok, azokat a társadalom és reprezentációi nem

li a kutatás tárgyának funkcionális relatív önállóságát, és ezért vezette be az előző két kategóriánál szélesebb kört, a kriminológiai, vagy materiális bűncselekményfogalmat, mely az emberi magatartások általában vett társadalmi veszélyességét tekinti vizsgálati tárgyának függetlenül attól, hogy azt a törvényhozó bűncselekménynek nyilvánította-e vagy sem.

Mivel az emberi viselkedés értékvezérelt, eltérő társadalmi meggyőződéseket tartalmaz és az emberi életvezetés gyakorta a társadalmi normalitásról vallott többségi nézettől jelentősen eltér, a kriminológia csak ennek a materiális bűncselekmény-fogalomnak a segítségével tudja értelmezni a büntetőjogi normák időbeli és fejlődéstörténeti különbségeit, csak ennek segítségével lehet a már létező jogi fogalom egyúttal kutatási tárgy is.

A különböző bűncselekmény-fogalmak összefoglalása

A vázolt három megközelítés jól tükrözi azt a különbséget, amit a büntetőjog és a kriminológia a kutatási tárgyról vall. A formalizált bűnügyi statisztikai beszámolórendszer értelemszerűen igényli a büntetőjog precíz tényállás-meghatározásait vagy a büntetőeljárás törvényben rögzített kategóriáit, tehát lényegében a büntetőjogi bűncselekmény-fogalmat. A kriminalitás időbeli, térbeli összehasonlítása (bár világos, hogy nincs időtől és tértől független, önmagában létező „bűnözés”) feltételezi a „természetes” bűncselekmény-fogalmat. A kriminológiai kutatások pedig nem állhatnak meg a normatív büntetőjogi bűncselekmény-fogalomnál, amikor például a lakosság latens bűnözéssel kapcsolatos tapasztalatainak vizsgálatával egy jövőbeli kriminálpolitikáját, s vele együtt új büntető törvénykönyvét formálják. Vagyis nem nélkülözhetik a kriminológiai bűncselekmény-fogalmat.

3. A kriminológia fogalma

Ha valaki manapság a kriminológia tudományterületén egységesen vallott fogalom meghatározást keres, alaposan csalódnia fog. A kriminológiának egyszerűen nem létezik „uralkodó”, vagy akár egységes fogalma. A XX. század hatvanas éveitől a tudomány és gyakorlati szakemberek kriminológia alatt a bűnözés okainak, megjelenési formáinak preventív és represszív visszaszorításának tudományát értették.

A nagyszámú definíció mindegyike magán viseli megalkotójának, a tudományos szakembernek alapvető orientáltságát, hagyományait, a kor szelle-

mét és egyebeket. (Jellemző módon az első magyar nyelven írt kriminológia tankönyv is Kriminológia I. Kriminológiai [Irk Albert, 1912] vagyis oktan címen jelent meg és lényegében a bűnözés okait vizsgálta.)

A tárgyak szerint eltérő nagyságú két meghatározáscsoportot azért mégis elég világosan el lehet különíteni egymástól a következőképpen:

- a szűkebb értelemben vett kriminológia, és
- a tágabb értelemben vett kriminológia.

A *szűkebb értelemben vett kriminológia* látómezejébe a bűn és a bűnözés tapasztalati kutatása, továbbá az elkövető személye áll. Módszere az összbűnözés, valamint az egyes bűncselekmények struktúrájának és dinamikájának leírása, valamint különböző bűnesetek tudományos bemutatása.

A kriminológiának ez a tradicionális felfogása lényegében a büntetőjogi bűncselekmény-fogalomra építve a „valós”, ismertté vált bűnözés elemzését tekinteti feladatának.

Látni kell, hogy ez a fajta megközelítés nem szükségképpen maradi, tudománytalan vagy konzervatív. Nyilvánvalóan erre a szemléletre van szükség például a szakembereknek kiképzésénél, akiknek a későbbi gyakorlati munkájukhoz ismerniük kell a bűnüldözés és a büntető igazságszolgáltatás napi gyakorlatán túl annak összefüggéseit, ami e szervezetnek a teendője, de nem szükségképpen azokat a kriminológiai, kriminálpolitikai törekvéseket, amelyek például a jövőbeli áldozati jóvátételről polemizálnak.

A második, *tágabb értelemben vett kriminológia* az előzőeken túlmenően a kriminológiai bűncselekményfogalom által kiterjesztett tudományterületen is tevékenykedik, és központi feladatának lényegében azt tekinti, hogy ismereteket gyűjtsön a bűnözésről, a bűnelkövetőről, az áldozatról, valamint az összes állami és társadalmi reakcióról, mely a bűnözés visszaszorítását célozza.

A magunk részéről ezt a feladatkört legjobban leíró G. Kaiser definícióját tartjuk a legplauzibilisbbnek, mely szerint:

„A kriminológia a bűnözésről, a bűnelkövetőről és a negatív deviáns viselkedésről, valamint ezek ellenőrzéséről létező tapasztalati tudás rendszerezett összessége. A tudományterület olyan alapfogalmakkal dolgozik, mint a bűnözés, bűnelkövető és bűnözési kontroll, de hozzátartozik az áldozattan és a bűnmegelőzés is.” (Kaiser, 1993, 1. o.)

4. A kriminológiai szemlélet és a kriminológia feladatai

A kriminológiai gondolkodás kialakulásának kezdeti óta az empiria, a bűnözés valóságának megisme-

mindig fogadják meg, mert a társadalom elé tartott tükörbe való belepillantás nem mindig örömteljes. Vagyis a kriminológia társadalomban betöltött szerepe meglehetősen ellentmondásos és bonyolult, s hogy ezt valamennyire világosabban lássuk, arra próbál eligazítást adni a következő eszmefuttatás.

2. A bűncselekmény-fogalom különböző értelmezései

Joghallgatók, rendőrtisztai főiskolai hallgatók a kriminológiával való első találkozásuk alkalmából pozitív érdeklődéssel várják kérdéseikre a választ, hogy „Miért lesz valaki bűnöző?”, „Miért követ el erőszakot az ember?”. Ha a tanár visszakérdez, és azt firtatja, hogy aki még nem tanult kriminológiát vagy büntetőjogot, mit ért a „bűncselekmény” alatt, általában olyan válaszokat kap, hogy „valami, ami rossz, helytelen cselekedet”, vagy „amit büntetni szoktak”.

Az olvasónak fel kell tehát ismerni, hogy van egy fogalom, aminek tartalmáról mindenkinek vannak homályos elképzelései. A kriminológia maga is legalább hármat használ.

a) *A büntetőjogi (formális) bűncselekmény-fogalom* meglehetősen egyszerűen közelít a kérdéshez. A büntető törvénykönyv 10. § (1) bekezdés szerint „bűncselekmény az a szándékosan vagy – ha a törvény a gondatlan elkövetést is bünteti – gondatlanul elkövetett cselekmény, amely veszélyes a társadalomra, és amelyre a törvény büntetés kiszabását rendel”i. A kriminológusok ezt a bűncselekmény-fogalmat (melyet normatív, legalisztikus bűncselekmény-fogalomnak is neveznek), akkor használják, ha a bűnözés egészéről, összetételéről, változásairól úgy beszélnek, mint *jogi entitásról*, a büntetőjogilag releváns emberi magatartások összességéről. Ebben az értelemben vonja meg a határait például a rendőrségi-ügyészségi statisztika, tehát a kifejezésnek mindenekelőtt funkcionális értelme van. Aligha kell azonban bizonygatni, hogy ez a normatív megközelítésű fogalom meglehetősen szűk. Nem tartalmazza például a rejtett vagy latens bűnözést, nem tartalmazza a szabálysértéseket, tehát korántsem felel meg annak a fenti köznapri vélekedésnek, hogy bűncselekmény az, ami rossz.

b) *A „természetes” bűncselekmény-fogalom* a következő kategória, amit a kriminológia a tárgya meghatározásánál használni szokott, és ami bár fikció, de segítségével meg lehet szabadulni „a törvényhozó önkényétől” (Kürzinger, 1982, 14. o.). A kifejezésben szereplő „természetes” jelző nem fejez ki semmiféle morális viszonyulást, itt értékmentesen mindössze azt jelenti, hogy (feltételezve, de meg

nem engedve) a kortól, kultúrától függetlenül létezhet az emberi magatartásoknak egy olyan szűk köre, melyet minden civilizáció elvet. Eredetileg Garofalo használta és a „delicta mala per se”, az önmaguktól való rossz cselekedeteket értette ez alatt, amelyek konszenzuálisan anélkül is helytelenítettek, hogy a törvényhozó ezt kimondaná róluk. Ilyenek lehetnek például az emberölés, rablás stb.

Az eltérő kultúrák, eltérő törvényi szabályozások, eltérő felfogások miatt például a különböző országok bűnözési statisztikai adatainak összehasonlítása úgyszólván lehetetlen. Egyebekben túl ezért használnak az Egyesült Államokban egy szűkebb, a minden szövetséges államban egyként üldözött bűncselekményeket tartalmazó statisztikai beszámoló rendszert, az úgynevezett Index-bűncselekményeket (Adler és mtsai., 2000, 57. o.).

c) *A kriminológiai vagy materiális bűncselekmény-fogalom* már meglehetősen korán megszületett, és pedig abból a felfogásból, hogy a büntetőjogi normatív határmegvonás ugyan átmenetileg létrehoz egy dinamikus egyensúlyt, amikor megalkot egy új büntető törvénykönyvet, azonban egy következő, ennél még újabb, elképzelhetően kihagy a régeből korábban szankcionált emberi magatartásmódokat (dekriminalizál) és bevezet újakat, amiket még korábban nem rendelt büntetni (kriminalizál). Részben a büntetőjogi bűncselekmény-fogalom relatív önmozgása, részben pedig annak felismerése, hogy a bűncselekménynek (még vagy már) nem minősülő emberi magatartások (úgynevezett negatív deviáns magatartásformák) képezik a bűnözés előterét, melyek egy változó törvényhozói felfogással, vagy más okból lehetnek idővel bűncselekmények is. Ilyenek az alkoholizmus, prostitúció, öngyilkosság, hajléktalanság. Tehát matematikailag ez a materiális bűncselekmény-fogalom a büntetőjogi bűncselekmény-fogalom és az egyéb negatív devianciák összessége.

A másik ok, ami miatt a tágabb kriminológiai bűncselekmény-fogalom bevezetésre került, a feltartóztathatatlan műszaki, politikai, gazdasági és társadalmi változások tudomásulvétele. Könnyű belátni, hogy a Csemegi kódexben (az első magyar büntetőjogi törvény) nem volt szükség az elektromos áram lopásának szankcionálására, viszont tilalmazták a házasságtörést. Ugyancsak nem kell különösebben bizonyítani, hogy a rendszerváltással a büntető jogszabályok közül kikerülő „igazgatás” tényállása miatt csak szocialista viszonyok között bírt realitással, de ugyanakkor könnyen feltételezhető, hogy EU-tagságunk új közgazdasági összefüggésrendszert is teremt, melynek védelme a büntetőjogi joganyagban nagy valószínűséggel meg fog jelenni.

A kriminológiai gondolkodás tehát igény-

ja-e az ellene felhozott vádat (bizonyítékértékelés), s ha igen, erre a bíróság milyen reakciókat tart szükségesnek (például személyiségértékelés). A vádlottnak ismét nem mindegy, hogy felfüggesztett vagy végrehajtható szabadságvesztés büntetést szab ki rá a bíróság, továbbá az sem, hogy milyen mértékűt. Mindehhez a büntetőeljárásban részt vevő valamennyi személynek kriminológiai tudásanyaggal kell(ene) rendelkeznie. (Bár szigorúan elméletileg közömbös a vádlott számára, hogy ki ítéli el, de meglehetősen keveset tudunk arról, hogy a büntetőbíró személyiségi faktorai [kora, neme, meggyőződése, hozzáállása a vádlotthoz] milyen szerepet játszanak a büntetés kiszabásában.) Az a tény tehát, hogy a bizonyítékértékelés és a büntetés kiszabás tényleges kriminológiai kérdései (például az enyhítő és súlyosbító körülmények, előélet stb. figyelembevétel), a jogi, pszichológiai, szociológiai felsőoktatásban szépen fogalmazva elhanyagolt szerepet játszanak, és az, hogy a bizonyítékértékelés és büntetés kiszabás kriminológiai kérdéseit még messze nem olyan differenciáltan kutatják, mint szükséges lenne, a kriminológia alulreprezentációjának végzetes következménye.

5. A büntetőjog önfejlődése és a kriminológia

a) A klasszikus büntetőjogi iskola

A felvilágosodás korának egyik nagy közjogi vívmánya épp az volt, hogy megszűnt a feudális jogi önkény, és immár minden polgár azonos szabadsággal és jogokkal bírt.

Az ebben a korban kialakuló klasszikus büntetőjog alapvetően retrospektív szemléletű volt, a megtörtént bűntettre, a bűncselekmény súlyára összpontosított. A hangsúlyozottan jogállami megközelítés (törvények előtti egyenlőség) a büntetéssel (a benne rejlő rossz okozásával) azt a társadalmi egyenlőtlenséget akarta reparálni, melyet a bűncselekmény kiváltott. Mivel a bűncselekményt a szabad akaratából cselekvő egyenlő polgár követte el, a büntetésnek még nem a reszocializálás volt a célja, hanem sokkal inkább az elrettentés és a megtorlás.

Ebbe a felfogásba csak az a jogfilozófiai megoldás illett, amely minden bűnelkövetőben az „egyenlő” embert látta, s emiatt a büntetőjog nem igényelt differenciáltabb „kriminológiai” szemléletmódot.

b) A cél-rationális büntetőjogi iskola

Amikor a XIX. század végére már a törvény előtti egyenlőséget senki sem akarta kétségbe vonni, az már természetes értékévé vált, ugyanakkor ez emelkedő

bűnözés a korábbi klasszikus büntetőjogi iskolát is folyamatosan új kihívás elé állította, megváltozott az államról vallott felfogás. Ebben a korban már az állam aktív szerepet kellett, hogy vállaljon a társadalmi reprodukció zavartalan biztosításában, így a népoktatással a kívánatosnak tartott szocializációban, a megszerveződő rendőrségekkel, vagy hatékonyabb büntetőjogi fellépéssel a társadalmi kontrollban. A visszafogott, liberális jogállam (az „éjjeliőr-állam”) helyét átvette a beavatkozó, mindenható állam.

A beavatkozó állam modellje azonban szükségképp másfajta büntetőjogi szemléletet és eszköztárat igényelt. A Franz von Liszt-féle „összbüntetőjogi” felfogás célszerűség által vezérelt, racionális irányultságú, ezen túlmenően prospektív szemléletű, már arra is figyel, hogy a megbüntetett bűnelkövető a jövőben a társadalomra nézve milyen veszélyt hordoz.

Csak azt kívánja büntetni, akit nem lehet megjavítani. Ennek az új paradigmának pedig már tapasztalati ismeretekre volt szüksége arról, hogy kiket, mivel és hogyan célszerű büntetni azért, hogy a mindenható(nak hitt) állam ezen a téren is betölthesse szerepét. És ez az információs forrás a *kriminológia* lett.

c) A megelőzés-orientált büntetőjog

Mivel a mai gondoskodó-szociális állam felfogásába a büntetőjog úgy illik bele, mint amelynek meg kellene óvnia a polgárok személyét és javait a bűnözéstől, ennél fogva a büntetőjog bűnmegelőző jellege különös hangsúlyt kap. (Lásd a problémakör büntetőjogi megközelítésű összefoglalását. Nagy Ferenc, 1993, 194–199. o.) A kriminológia már a „büntetőjog alapjait kutató tudománnyá” kezd válni (Hassemer, 1993, 34. o.). Mindenesetre az, hogy a büntetőjog instrumentáriuma újabb eszközökkel bővül (otthoni őrizet, mediáció, tettes-áldozat kiegyezés), így szemlélete egyre inkább figyelembe veszi a megbüntetett tettes személyiségváltozását, vagyis egyre inkább a jövőbe tekintő, értelemszerűen egyre inkább feltételezi és igényli a kriminológia empiriáján nyugvó visszacsatolásait.

6. A bűnügyi tudományok rendszere

A bűnöző emberi magatartást számtalan tudományág vizsgálja. Kezdetben a klasszikus büntetőjogi szemlélet a bűnözéssel kizárólag mint jogi jelenséggel foglalkozott, s ennek folyamányaként minden más bűnügyi tudományág ehhez a szerephez igazodott és csak mint mellék-, vagy segédtudomány jöhetett szóba. Mára ez a megközelítés jelentősen változott, és általánosan elfogadott nézet szerint a bűnügyi tudományok egész rendszere együttesen törekszik a

rése állt a középpontban. Két nagy szemléleti megközelítési rendszer volt jellemző a kriminológiára. Az első – nevezhetnénk *etiológiai, oktatási paradigmának* – azt tekintette feladatának, hogy a bűnözés okait és feltételeit kutassa, annak biológiai, pszichológiai, pszichiátriai, pedagógiai és szociológiai defektusait, deficitjeit, mely összefüggések megismerésével a bűnözés elleni harc sikeresebben vívható meg. Mivel az eredmények időnként ellentmondóak voltak, ez a szemlélet a multifaktorális megközelítésbe toroklott, mely szerint minden ok relevánsan kutatható, s hogy végül melyik hatása milyen eredményben, milyen fokban érvényesül, az előre nem tudható, de foglalkozni kell vele.

A másik, a XX. század második felétől jelentkező megközelítés az *interakcionista paradigma*, mely ugyan nem szorította ki elődjét, de jelentősen bővítette azt a horizontot, amelynek határain belül a normasértő emberi magatartás értelmezhető. Bevonta a vizsgálati szempontjai közé már a büntetőjogi norma keletkezését (tekintve, hogy a társadalom definíciós hatalma segítségével válogat a normasértő cselekedetek között), a hatósági szelekciót (amivel a büntetőjogi norma alkalmazása, a bűnüldözés definíciós hatalma érthető meg), vagy a stigmatizációt (mellyel a társadalom bélyegzi meg a büntetett előéletű személyeket). Vagyis a kriminológia a bűnözést egy olyan összetársadalmi terméknek tettelezte, mely a társadalom különböző részeinek kölcsönhatásából keletkezik.

A kriminológia ezek után nagyjából három feladatkört művel:

a) *Ismeretek bővítése*, vagyis függetlenül attól, hogy az előbb vázolt melyik paradigma mentén, de olyan tapasztalati kutatások folytatása, melyek általában szaporítják a kriminológia kollektív tudásanyagát a bűnözői emberi magatartásról, az illető személy individuálpszichológiai jellegzetességeiről, a bűnözés társadalmi kontrolljáról stb. Célja, hogy alapkutatásokkal gyarapítsa a kriminológia ismereteit az összefüggések, struktúrák feltárásával, s ezzel orientálja a kriminológiai gondolkodás önfejlődését,

végül is indirekt módon a kriminálpolitikát.

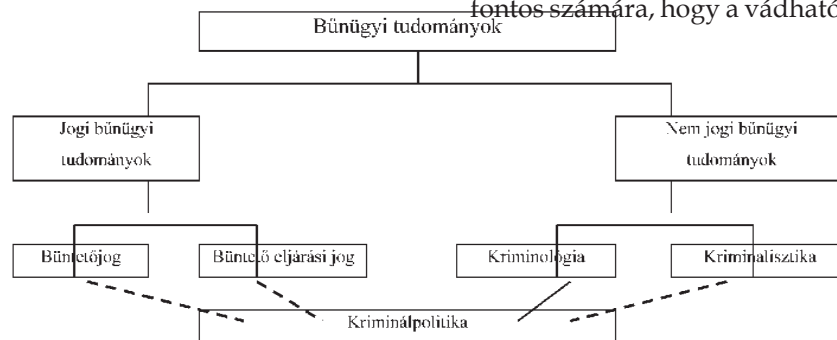
b) *Adatok gyűjtése és szolgáltatása*, mely (ugyan hazánkban intézményesen még nem ismert) azt jelenti, hogy megbízható adattárak, dokumentációs bázisok létesüljenek, melyekből releváns információk kikereshetők, lehívhatók. Tehát egyfajta kriminológiai „kliring-központ” felállítása és működtetése. Ilyen az egyesült államokbeli NIBRS-rendszer (Adler és mtsai., 2000, 60. o.), vagy még inkább a német Kriminologische Zentralstelle (Jehle – Egg, 1986, 5. és köv. o.), mely utóbbi kriminológiai gyakorlati adat-szolgáltató intézmény.

c) *Gyakorlati kutatások folytatása*, amely feladatkör ugyan sokban hasonlít az első pontban említett „ismeretek bővítése” területhez, ám annál konkrétabb, a bűnüldözés és büntető igazságszolgáltatás egyes meghatározott összefüggéseire keres tapasztalati ismereten nyugvó választ. Tekintettel arra, hogy bizonyos értelemben a kriminológia lényegében a büntetőjog jogszociológiája, annak egyes jogintézményeit (mint például a tettes–áldozat kiegyezés) segít kifejleszteni, vagy a nyomozó szervek praxisának egyfajta „ellenőre”, ahogy Kaiser (1993, 10. o.) fogalmaz.

A kriminológiai tudás értelme

A büntetőjogi gondolkodás tehát igényelte, kiváltotta a kriminológia kialakulását. Ennek a körülménynek nem pusztán ismeretelméleti, de gyakorlati relevanciája is van. Álláspontunk szerint a kriminológiai tudásanyag nem csupán a büntetőjog fejlődéséhez járult hozzá termékeny módon, de praktikusán akár az egyes büntetőeljárások lefolytatásánál is szerepet kap.

Mindenkinek, aki a büntetőeljárásban részt vesz, bírónak, ügyésznek, szakértőnek, védelemnek szükséges a *kriminológiai tudás* ahhoz, hogy állást tudjon foglalni a bizonyítékértékelés és a büntetés kiszabás kérdéseiben. A vádlottnak indifferens, hogy lopás vagy betöréses lopás miatt ítélik el, ha egyébként ugyanolyan tartalmú ítéletre számíthat. Viszont nagyon fontos számára, hogy a vádhatóság bizonyítani tud-

1. számú ábra

* Hasonló felfogást követ a magyar szakirodalomban például Vermes (1971, 146. o.), vagy a nemzetköziben Schwind (1997, 5. o.).

egyúttal egy állandó visszacsatolás is, mely az optimális problémamegoldások alkalmazásával a permanens büntetőjogi reformot szolgálja. Ebben a folyamatban a kriminálpolitika meghatározó szerepet visz, melyben a kriminológia tapasztalati eredményeire támaszkodik. Ahogy Földvári fogalmaz: „A jövőre irányuló feladatmeghatározás elengedhetetlen feltétele megbízható, igazolt ismeretek birtoklása arról, *mi van* – ezt követően dönthető el, *mi legyen*. Az első megállapítás a kriminológia, a második a kriminálpolitika feladata.” (Földvári, 1987, 26. o.)

7. A kriminológia részterületei

Mint az a jelen fejezet 3. címében található fogalmi meghatározásból is látszik, a kriminológia különböző feladatokat tölt be, aminek megfelelően eltérő részterületei alakultak ki.

a) *A bűnözési oktan vagy krimináletiológia* a kriminológia legrégebben kialakult ága, mely az egyes bűncselekmények, valamint a bűnözés mint tömegjelenség keletkezésének *okait*, lehetséges magyarázatát vizsgálja. Ebből következően keresi, hogy a bűnelkövető személyiségében és társadalmi körülményeiben mi vezetett a bűnös akaratelhatározásához. Milyen szubjektív és objektív okok hatottak az elkövetőre? Milyen módon, milyen fejlődési állomásokon keresztül alakul ki a deviáns személyiség, milyen feltételek között zajlik a kriminogenezis? Milyen kölcsönhatás figyelhető meg a bűnözés és a társadalmi, gazdasági változások között?

Összességében tehát szinte tematizálhatatlanul bonyolult az az okrendszer, ami a bűnelkövetéshez és a bűnözéshez vezet, ezek mindegyikének kutatását a kriminológiának ez az ága végzi. A bűnözési elméletek áttanulmányozásából hozzávetőleges képet alkothatunk arról a magyarázatmennységről, amit a kriminológusok mint kollektív tudásanyagot az idők során összegyűjtöttek.

b) *A bűnözési alaktan vagy kriminálmorfológia* lényegében arra ad választ, hogy *milyen is* a bűnözés. Az egyedi bűnesetek leírása értelemszerűen inkább a kriminalisztika, valamint a bűnüldöző és igazságszolgáltatási szervek feladata. A kriminológiának ezen a területen sokkal inkább integráló, szintetizáló teendői adódnak (például amikor valamely bűnelkövetési mód megszorodik). A bűnözés tömegjelenség formában való számbavétele pedig intézményesen a bűnügyi statisztika segítségével, illetve a rejtett bűnözési kutatásokkal valósul meg. A bűnügyi statisztika rendszeres formában végrehajtott adatgyűjtéséből állapítható meg a bűnözés állapota, összetétele, illetőleg ezek sorozatából az időbeli változás, a dinamika.

A kriminálmorfológia jellegzetes megközelítésmódjai szerint lehet a bűnözést leírni *elkövetők* szerint. Így nem, kor, családi állapot, társadalmi-gazdasági helyzet (például fehérgalléros bűnözés) stb., vagy a *védelem jogtárgy* szerint: vagyon elleni bűnözés, közlekedési bűnözés stb., vagy az *elkövetés módja* szerint: erőszakos bűnözés, szervezett bűnözés, esetleg a *földrajzi elhelyezkedés* szerint: városi bűnözés, falusi bűnözés.

c) *Az áldozattan vagy viktimológia* a kriminológiának viszonylag új kutatási területe, s egyben jó példája annak is, hogy a kriminológia itt a büntetőjog hagyományos mozgásterén túlterjeszkedik. A büntetőjog csak értékelő, normatív oldaláról szemléli a büntetteket, számára e vizsgálatban az elkövető a releváns személy, akivel szemben a társadalmat képviseli. A kriminológia túllép e kötöttségen, és a konfliktus másik szereplőjének, az áldozatnak a szempontjai is érdeklik. Miért lesz valaki áldozat? Milyen áldozati típusok különíthetők el? Milyen közrehatása van az áldozatnak a bűncselekmény létrejöttében? Hogyan alakul ki a viktimogenezis?

d) *Pönológia (büntetésttan) és az intézménykutatás*. A már említett interakcionista paradigma mint gondolati megközelítési modell kitért a kriminológia értelmezési kereteit. Ennek következtében intenzív kutatás indult a bűnözés és az erre adott társadalmi válasz kölcsönhatásáról. Vizsgálják a kutatók, hogy milyen a társadalom úgynevezett büntetőigénye, ez mitől motivált? Milyen büntető szankciókat, -nemeket, milyen szigorral alkalmaznak? Van-e összefüggés a szigor és a bűnözés között (és fordítva)?

Mindez átvezet egy ezzel szoros kapcsolatban álló másik területre, a büntetőjogi intézmények kutatására. Ez alatt részben jogintézményt (például felfüggesztett szabadságvesztést) vagy a bűnüldöző, illetve igazságszolgáltatási szervet (például nyomozóhatóságot) kell érteni. A kriminológia feladatának tekinti ezek helyzetét, munkamódszereit, hatékonyságát stb. kutatni, melyhez igénybe veszi a szociológia, pszichológia, szervezésttan, pedagógia módszertani bázisát.

e) *Bűnmegelőzés vagy profilaxis*. Végző soron minden tudomány törekszik valamilyen közvetlen hasznosságra, így érthető módon a kriminológia sem éri be a pusztán leíró, regisztráló, okfeltáró tevékenységgel, hanem igyekszik a társadalom számára fontos tanulságokat a jövőre nézve megfogalmazni.

A büntetőjog generális és speciális prevenciójához képest a kriminológia megelőzés alatt jóval szélesebb területet ért. Tekintettel arra, hogy a kriminológia az oktani vizsgálataival a bűnözés létrejöttének eredetét, feltételeit keresi, ezen tapasztalatok értelemszerűen egyúttal megelőzési tanulságok is. Ugyanez áll a viktimológia vagy az intézményku-

bűnözés visszaszorítására, s ennyiben valamennyi-
nek közös a tárgya és a célja, a különbség csak ab-
ban ragadható meg, hogy nézőpontjaik és módsze-
reik karakterisztikusan eltérnek egymástól.

Ha a rendszeren belül a kriminológia helyét ke-
ressük, akkor célszerű a bűnügyi tudományokat an-
nak a distinkciónak mentén megkülönböztetni, hogy
mennyiben normatív alapú a szemléletük. Eszerint*:

a) A kriminológia és a jogi bűnügyi tudományok

A két diszciplína alapvető különbsége abban mu-
tatkozik, hogy a *büntetőjog* normatív tudomány.
Kutatási tárgyára úgy tekint, hogy az nem foglal-
ja magába az összes társadalomellenes magatar-
tást, abból csupán annyit, amennyit a törvényhozó
bűncselekménynek nyilvánít.

A *kriminológia* ezzel szemben a kriminológiai
bűncselekmény-fogalom értelmében – lényegében re-
latíve határozatlanul – a büntetőjogi bűncselekmény-
fogalmon túl még kutatási területéhez számítja az
összes negatív devianciát, mindent, ami kapcsolat-
ba hozható a bűnözéssel.

Módszereikben abban fedezhető fel különbség,
hogy míg a büntetőjog tudomány dogmatikai, törté-
neti, filozófiai, jogszociológiai eszköztárral dolgozik,
addig a kriminológia nagy általánosságban empiri-
kus adatgyűjtési módszerekkel, melyeken belül meg-
találhatók a szociológiai, pszichológiai és egyéb meg-
közelítések.

A büntetőjog emberi magatartásokat értékeli, nor-
mákat alkot. A büntetőjogász jó értelemben vett,
rendszerben gondolkodó dogmatikus. Legfőbb
feladata a jogállamiság: a társadalom védelme a
bűnözőktől, de egyúttal a bűnözők védelme is az ál-
lam büntetőjogi definíciós hatalmától az anyagi és az
eljárési jog szabályaival.

A büntetőjogász rendszeralkotó, de rendszere,
amennyiben van hatályos büntetőjogszabály, min-
dig relatíve zárt és kész. Ezzel szemben a krimino-
lógius nyitott rendszerrel dolgozik. Nincsenek még
csak időlegesen lezárt problémái sem, hisz mind az
emberi magatartások, mind pedig az ezekről szerzett
ismeretek folyamatosan változnak, gyarapodnak.
Hivatásos kételkedő, problémákon töprengő. Fel-
adata a bűnözés megismerésén túl épp a büntetőjog
és a büntető igazságszolgáltatás hatékonyságának
kontrollja. Számára a büntetőjog csak ultima ratio.
Sokkal inkább szeretné, ha erre egyre ritkábban ke-
rülne sor, inkább kedvelné az informális kontrollt,
a jól működő családokat, szomszédságot. (Azzal
együtt, hogy tisztában van ezen informális kontroll
jogállami fogyatékoságaival is, hogy például akár
lincsbírászkodáshoz is vezethet.)

A *büntetőeljárás-jog* határozza meg azokat a fel-
adatokat, de egyúttal korlátokat is, amelyeknek fel-

tételében lefolytatható a bűncselekmények felderíté-
se és az elkövető felelősségre vonása.

A büntetőeljárás-joggal való kapcsolata sokkal
konkrétabb. A kriminológia vizsgálja a büntetőeljárás-
jogi jogszabályok hatékonyságát, az egyes jogintéz-
mények célszerűségét, és ebbéli minőségében a jog-
alkotás és a jogalkalmazás fejlődésének adatszolgá-
ltatója.

b) A kriminológia és a kriminalisztika

„A kriminalisztika lényegét tekintve bűnügyi nyo-
mozásban, azaz a bűnügyi tudományoknak az az ága,
amely a bűncselekmények felderítésének és bizo-
nyításának eszközeit és módszereit tárja fel és rend-
szerezi elvi és gyakorlati szempontból egyaránt.”
(Tremmel – Fenyvesi, 1998, 19. o.)

A két nem jogi bűnügyi tudományágban számta-
lan közös vonás fedezhető fel. Mindkettő ténytudo-
mány abban az értelemben, hogy a bűnözés valóság-
jelenségeit kutatja. Céljaik is közősek: a társadalom-
nak a bűnözéstől való védelme. Konkrét kutatási te-
rületük vonatkozásában azonban már mutatkoznak
különbségek. Míg a kriminológia mozgástera a kri-
minológiai bűncselekmény-fogalom széles terrénu-
ma, addig a kriminalisztikáé inkább a büntetőjogilag
értékelhető emberi magatartás, tehát lényegében a
büntetőjogi bűncselekmény-fogalom sokkal egzak-
tabb meghatározott köre.

Különbség fedezhető fel abban is, hogy míg a
kriminológia egyebeken túl a bűnözés okait keresi,
addig a kriminalisztika a bűncselekmények tényál-
lási elemeinek felderítését és bizonyítását szolgáló
legmegfelelőbb eszközöket és módszereket kutatja.
A legmarkánsabban azonban mégis a módszertani
apparátusukban térnek el.

A kriminálstratégiában vagy a krimináltaktikában
kevésbé, de a kriminalisztika harmadik megha-
tározó területén, a krimináltechnikában – épp a
bűncselekmények konkrétsága miatt – már markán-
san jelen van az egzakt természettudományos esz-
köztár, mint például a genetika vagy a ballisztika.

Mint az a szemléltető 1. sz. ábrából is kitetszik, ér-
telmezésünk szerint a különböző, mind a jogi, mind
pedig a nem jogi bűnügyi tudományok közös célja
a helyes *kriminálpolitika* kialakítása.

A kriminálpolitika optimális bűnözési kontroll se-
gítségével egyidejűleg akarja megvédeni a polgárt a
bűnözéstől, de a bűnelkövetőt is meg akarja óvni az
állam túlhatalmától, vagy a társadalom önkényétől.
Ennek érdekében alkotó módon befolyásolja a tár-
sadalmi állapotokat, a közgondolkodást, és végső
soron a jogalkotást és -alkalmazást. Vagyis állás-
pontunk szerint a bűnügyi tudományok rendszerét
mint egy állandóan mozgásban levő organizmust
kell értelmezni. A folyamatos működés lényegében

Pinatel (1968, 142. o.) szerint a különböző tudományágak területére tartozó tényezők eltérő módzerekkel történő megállapítása után a kriminológiai szintézissel lehetséges a bűnözésben realizálódó összmozgásokat megvilágítani (Vermes, 1971, 153. o.).

Ez persze azt az optimális helyzetet felélelezi, amikor egy konkrét téma irányzott kutatása valósul meg. A bűnözés okaira felállított elméletek mutatják, hogy valójában milyen heterogén is az a számtalan megközelítés, érvrendszer, terminológia, ami a látszólag közös halmazra, a bűnözésre kísérel meg magyarázatot adni.

Mindez jelzi továbbá, hogy nem is alap nélküli a felvetés: létezik-e a kriminológia, mint önálló tudomány, vagy igazából a valós világnak egy virtuális területe, amit lefednek különböző más tudományok, mint a lélektan, szociológia, közgazdaságtan, etológia. Vagyis a kriminológusok nem csak „királyok királyság nélkül?” (Mannheim, 1972, 1. o.).

Álláspontunk szerint az önállóságnak a tényét épp az a körülmény alapozza meg, hogy noha a kriminológiai kutatások során a különféle tudományok megközelítéséből vizsgált jelenségek „a bűnözésben realizálódó összefüggéseik alapján kerülnek megvizsgálásra” (Vermes, 1971, 154. o.), de épp a kriminológia integráló, homogenizáló látásmódja az, ami ezt a komplex jelenséget szintetizálja, és ad olyan egységes választ a bűnözés kérdéseire, amit az egyes részmegközelítések (kriminálpszichológia, kriminálszociológia stb.) csak a maguk sajátos perspektívájára redukálva, mint részmagyarázatot írnak le. Ez az ismeret-institucionalizálás teremti meg a kriminológia önállóságát.

Tehát amíg a szociológus a bűnelkövetési problémát csak mellékesen, mint az emberi kapcsolatoknak egyik szélsőséges megnyilvánulását, vagy a pszichológus, mint egy bonyolult lelki folyamat végtermékét szemléli, addig a kriminológus ezeket a tudományos eredményeket már abból a szempontból rendezi egybe, hogy magát a bűnözést lehet megismerni azáltal, hogy ismereteivel egy hatékony preventív és elhárító rendszert – a bűnözési kontrollt – kívánja szolgálni.

Ugyanakkor az a helyzet, hogy a kriminológia „idegen asztalokról azt eszi, amit éppen vendéglátója feltálal” (Bock, 2001, 16. o.) teremt relatív függetlenséget is, mert továbbvive a metaforát, akár asztalt is válthat, és egyébként pedig mindig az ízlése szerint válogathat. Vagyis a *kriminológia autonóm*.

Az autonómia természetesen viszonylagos. A tudományt mindig olyan hídnak kell értelmezni, mely eredményeivel összeköti a kutatási területét, a valóságot a fejlődés szempontjából optimális cselekvéssel. A kriminológia esetében ez a képzeletbeli kapocs a bűnözés, mint társadalmilag káros jelenség és a társadalmi akaratot reprezentáló törvényhozók

között jön létre.

A kriminológus csak abban az értelemben autonóm, hogy legjobb tudása és lelkiismerete szerint figyel fel jelenségekre, észrevesz összefüggéseket, felhívja a társadalom és a közvélemény figyelmét a teendőkre. De nem autonóm abban a vonatkozásban, hogy tartalmilag köti a korábbi generációk ismeretanyaga, tudása, és formailag kötik szakmai, etikai normák.

Ha a végterméket, a jogszabályi formába öntött kollektív társadalmi akaratot szemléljük, az összkép nem egyértelműen pozitív. A politikusok gyakran „... azzal igyekeznek pozíciójukat megszilárdítani, hogy a bűnözésre vonatkozó közkeletű felfogásokat terjesztik, nem pedig annak valóságos viszonyaira hívják fel a figyelmet. Ezért olyan rendelkezéseket terjesztenek elő és foglalnak törvénybe, amelyek a közvélemény igényeire reagálnak és gyakran inkább szimbolikus értékűek, mint eredményre orientáltak” (Adler és mtsai., 2000, 44. o.). Ha például a magyar „Maffia-ellenes törvénycsomag” (1999. évi LXXV. törvény) egyes sohasem alkalmazott rendelkezéseire gondolunk, valóban a kriminológus korlátozott hatékonysággal képes csak tudományos eredményeit a gyakorlatba átvinni. Tudomásul kell venni, hogy a büntetőjog a hatalom egyik kommunikációs csatornája, és az azon futó üzenetek nem szükségképpen támaszkodnak a tudomány megállapításaira. Ez a sajnálatos körülmény persze demokratikus közállapotokat feltételezve még nem csorbítja a kriminológia független, önálló tudományos voltát.

A fejezet elején közölt kriminológia definíció a kriminológia feladatait írta körül. Most a fejezet zárásaként, miután körüljártuk a kriminológia mint tudomány sajátosságait, szükségesnek találjuk a tárgyalt specifikumokat összegezni, és a definíciót kiegészíteni.

A kriminológia autonóm tapasztalati tudomány. Interdiszciplináris tudásanyagát a bűnözésről, bűnelkövetőkről, áldozatokról és a büntető igazságszolgáltatási rendszerekről multidiszciplináris kutatásokkal gyűjti.

Irodalom

- Adler, F.–Mueller, G. O. W.–Laufer, W. S. (2000): Kriminológia. Osiris, Budapest
- Bock, M. (2001): Kriminologie. Weinheim–Basel
- Földvári J. (1987): Kriminálpolitika. KJK, Budapest
- Hassemer, W. (1993): Kriminologie und Strafrecht, in Kaiser, G; Kerner, H.-J.–Sach, F.–Schellhoss, H. (szerk.): Kleines kriminologisches Wörterbuch, 3. kiad.
- Irk Albert (1912): Kriminológia I. Krimináletológia. Budapest
- Jehle, M.–Egg, R. (1986): Anwendungsbezogene Kriminologie zwischen Grundlageforschung und Praxis. Wiesbaden
- Kaiser, G. (1993): Kriminologie. Aufl. 9., München
- Korinek László (1995): Félelem a bűnözéstől. KJK, Budapest
- Kürzinger, J. (1982): Kriminologie. Stuttgart, München
- Mannheim, H. (1972): Pioneers in Criminologie. Montclair–New Jersey

tatás területére.

Tapasztalatai szolgálhatnak közvetlen hasznosításként (például bizonyos társadalmi-szubkulturális összefüggések felismerése a bűnmegelőző városépítészet becses adalékai), de áttételes formában a kriminálpolitika összegzi az elméleti és gyakorlati mondanivalóját, és transzformálja, mint ismeretanyagot a hatékonyabb bűnözés elleni harchoz.

8. A kriminológia mint interdiszciplináris és autonóm tudomány

A legtöbb új tudományos eredmény mára egymást támogató tudományterületek találkozási felületén születik. A humánbiológia (mely önmaga is egy ilyen határtudomány) például nagy lendületet akkor kapott, mikor a fizika mérés technológiai fejlődése molekuláris pontosságú szintre jutott el. Hasonló fejlődés tapasztalható a kriminológia esetében is. Termékenyítő hatással volt rá a pszichológia, a szociológia vagy a viselkedéstudomány. Ez a kölcsönösen hasznos együttműködés azt jelenti, hogy a

kriminológia a valóságmegismerő törekvéseinél támaszkodik különféle tudományágak képviselőinek bűnözéssel kapcsolatos eredményeire, közös kutatásoknál pedig közvetlen részvételére, ahol a kutatók tudásanyagukat a saját perspektívájukból szemlélve közreadják. Ebben a *módszertani értelemben* (a több tudomány együttes részvétele értelmében) a kriminológia *multidiszciplináris tudomány*.

(Jó példa erre az úgynevezett „erőszakutatói projektek” gyakorlata, ahol az erőszakot egyidejűleg szemléli a pszichológus, mint lélektani, a büntetőjogász, mint normasértő viselkedést, míg a pedagógus, mint nevelési deficitet.)

A különböző tudományágak ismereteiből a valóság sajátos metszeteként létrejövő integrált tudományos eredmény azonban már egy új tudományos entitás, amit a kriminológia szintetizált. Ebben az értelemben használva – tehát *eredményeit tekintve* – a kriminológia mint tudomány viszont *interdiszciplináris*.

(Az előbbi példánál maradva, az a felismerés, hogy a széteső családokból, marginalizált rétegekből származó, iskolai kudarcokkal kísért szocializációjú fiatal férfiak gyakrabban hajlanak erőszakos érdekvényesítésre, már egy integrált kriminológiai tétel.)

leteket (Kt. 258. §), majd a csak „iparszerű folytatás” esetén kereskedelmének minősülő ún. relatív kereskedelmi ügyleteket (Kt. 259. §); s végül – szubjektív alapon – kereskedelmi ügyletként határozta meg a „kereskedő” által kötött, „kereskedelmi üzlete folytatásához tartozó” ún. presumpatív kereskedelmi ügyleteket³. Ez a törvényszerkesztési megoldás mind a korabeli mind a mai vélemények szerint szerencsétlen: a kereskedő a kereskedelmi ügylet, a kereskedelmi ügyletek nagy csoportja pedig a kereskedői minőség révén volt meghatározva⁴.

A kereskedelmi ügyletet és a szerződést *Grosschmid* Béni élesen elhatárolta: „Nincs kereskedelmi szerződés, hanem van kereskedelmi ügylet (...) a kereskedelmi ügyleti minőség nem a szerződésnek mint egésznek a karakterisztikája, hanem a szerződésnek, mint egyik vagy másik fél ügyletnek külön-külön; (...) kereskedelmi ügylet lehet a szerződés az egyiknek részéről, holott a másiknak részéről nem az (...)”⁵. *Grosschmid* megállapítása a Kt. 264. §-án alapul. Eszerint a törvény második részében (a kereskedelmi ügyletekre vonatkozó részben) foglalt rendelkezések azoknál az ügyleteknél, melyek az egyik szerződő fél részéről kereskedelmi ügyletet képeznek, mindkét félre nézve egyaránt alkalmazandóak. Kivételnek e tekintetben csak akkor van helye, ha a törvény egyes rendelkezései a felek közül csak azt kötelezik, akire nézve az ügylet kereskedelmi ügyletet képez.

A kereskedelmi ügylet tehát normatív fogalom, amely a Kt. hatályát hivatott meghatározni. Ugyanaz a szerződés lehet kereskedelmi ügylet a kereskedő részéről, és lehet általános kétoldalú magánjogi jogügylet a vele szerződő, kereskedőnek nem minősülő személy részéről. A törvény akkor nyer alkalmazást, ha a felek szerződése legalább az egyik szerződő fél számára kereskedelmi ügyletnek minősül. Ekkor főszabályként mindkét fél a Kt. hatálya alá kerül, kivéve azoknál a szabályoknál, amelyek csak azt a felet kötelezik, akinek a részéről a szerződés kereskedelmi ügyletnek minősül. A kereskedelmi ügylet tehát olyan szerződés, amelyre a Kt. hatálya kiterjed.

Az ügylet (jogügylet) és a szerződés ma is gyakran azonos jelentésben használt fogalmak. A magánjogi dogmatikában mégis úgy szokás elhatárolni azokat, hogy a jogügylet szélesebb jelentéstartalmú⁶: a szerződések, mint két- vagy többoldalú jogügyletek mellett magában foglalja az egyoldalú jogügyleteket is. A szerződés mindig két- vagy többoldalú jogügylet, mert annak létrejöttéhez két vagy több fél egyező joghatás kiváltására irányuló akaratnyilvánítása szükséges (szemben az egyoldalú jogügyletekkel, például a közérdekű célra történő kötelezettségvállalással, amelynél a joghatás kiváltásához egyetlen személy belső akaratelhatározása és annak

kinyilvánítása elegendő).

A jogügylet természetét (egy- vagy többoldalúságát) azonban nem szabad összetéveszteni a belőle fakadó kötelelem természetével, azzal, hogy az adott jogügyletből egy- vagy többoldalú kötelelem származik. A két- vagy többoldalú jogügyletből nem feltétlenül keletkezik kétoldalú kötelelem: az ajándékozási szerződés kétoldalú jogügylet, amelyből fakadó kötelelem azonban egyoldalú. A szerződésből, mint két- vagy többoldalú jogügyletből tehát egyoldalú vagy kétoldalú kötelelem keletkezik⁷. Egyoldalú a kötelelem, ha csak az egyik fél tartozik a másiknak szolgáltatással (például az ajándékozási szerződés alapján létrejött kötelelem), kétoldalú, ha a felek kölcsönösen szolgáltatásokkal tartoznak egymásnak (például a bérleti szerződésből fakadó kötelelem esetében).

Ez a gondolatmenet tükröződik *Grosschmid* idézett fejtegetésében is, amelyben a fenti megkülönböztetés mellett egy további terminológiai problémára is rávilágít a vizsgált téma szempontjából releváns ingyenesség–visszterhesség fogalompárossal kapcsolatban. Eszerint – szemben a ma is gyakori szóhasználattal – nincsenek ingyenes, illetve visszterhes szerződések. „Kettős összetévesztés, ami itten zavarólag hat: a) az egy és kétoldalúságé az ingyenes és visszterhességgel. b) Az a bevett felfogás, mint ha volnának lucratív s onerosus (ingyenes, visszterhes) szerződések”⁸. Ingyenes csak az egyik fél kötelezettségvállalása, a kötelező nyilatkozat mint „a szerződés egyik alkateleme” lehet. Az ingyenesség illetve a visszterhesség az egyik vagy másik nyilatkozatnak, mint a szerződés részelemének a sajátossága, nem pedig a szerződésnek mint „két nyilatkozatot átfogó egésznek”⁹. „Nincs visszterhes, ingyenes ‘szerződés’. Ellenben: van egyoldalú s kétoldalú (synallagmatikus) ‘szerződés’”¹⁰.

Szladits Károly megfogalmazásában a két fogalom (az ingyenesség, illetve a visszterhesség) a szerződés mögött meghúzódó értékcsereződésre és a feleknek ebben elfoglalt helyzetére vonatkozik, azt jelzik, hogy a szerződő fél juttatását ellenérték fejében ígerte-e vagy nem. Ha igen: a juttatás és a szerződéssel elvállalt kötelezettsége visszterhes, ha nem: úgy a juttatás és a kötelezettség egyoldalúan terhes, ami a szemben álló fél szempontjából egyúttal ingyenséget jelent¹¹.

Grosschmid példájában a haszonkölcsön ingyenes a kölcsönadó, visszterhes a kölcsönvevő oldaláról: előbbi ingyen vállal kötelezettséget, utóbbi viszont nem ingyen kötelezi el magát¹². Az első pillantásra talán meglepőnek ható kijelentés könnyen belátható. A kölcsönadó a szerződéssel arra vállal kötelezettséget, hogy a kölcsön tárgyát ingyenesen a kölcsönvevő használatába adja. A kölcsönvevő jogosult a dolog használatára, köteles azonban a dol-

Nemessányi Zoltán
egyetemi tanársegéd

Ingyenes bizomány?

Bevezetés

Ez a tanulmány arra a kérdésre szeretne választ adni, hogy bizományi szerződésnek minősül-e az a szerződés, amellyel az egyik fél díjazás nélkül arra vállal kötelezettséget, hogy a saját nevében a másik fél javára fog szerződést kötni. Másként és pontatlanabban megfogalmazva: létezik-e ingyenes bizomány? Egyes jogirodalmi szerzők szerint a bizományi díj kizárásával nem lehet bizományi szerződést kötni, mások ennek nem látják akadályát. A dogmatikai és terminológiai tisztánlátás érdekében figyelmet érdemelhet a vitában felhozott érvek-ellenérvek rendszerezése, illetve ütköztetése.

A dilemma nem új keletű a magyar jogirodalomban. Sem a hatályos Polgári Törvénykönyv szabályait elemezve nem jutottak egységes álláspontra jogtudósaink, sem az 1875. évi kereskedelmi törvény vonatkozó rendelkezéseit vizsgálva, holott a két törvény szabályozási koncepciója eltérő. Ezeknek a különbségeknek a figyelembevételére teszi szükségessé azt, hogy az említett jogszabályokat és a hozzájuk kapcsolódó jogirodalmi álláspontokat külön-külön vonjam vizsgálat alá.

A címben foglalt kérdés körüljárásán túl egy látszólag nem szorosan a témához tartozó problémával is foglalkoznom kellett, nevezetesen azzal, hogy amennyiben elfogadjuk a bizományi díj kizárásával kötött bizományi szerződés létezését, az ilyen szerződésből származó kötelmet az egyoldalú vagy a kétoldalú kötelmek közé kell sorolnunk. Ez az elméleti jellegű tanulmány ugyanis talán azzal nyeri el létjogosultságát, ha didaktikai szempontból is használható ismereteket közvetít, úgy mint az „ingyenes” és „visszterhes” szerződések, illetve a belőlük fakadó egy- vagy kétoldalú kötelmek közötti kapcsolatok rendszerezését. A dolgozat utolsó fejezetében erre teszek kísérletet.

A Polgári Törvénykönyv (az 1959. évi IV. törvény, a továbbiakban: Ptk.) előtti magyar jogban a bizományt a kereskedelmi törvény (az 1875. évi XXXVII. törvény cikk, a továbbiakban: Kt.) szabályozta, az 1928. évi magánjogi törvényjavaslat nem ismerte ezt a szerződéstípust. Az elmélet ennek ellenére megkülönböztette a magánjogi, illetve a kereskedelmi jogi bizományt, a bírói gyakorlat azonban előbbire – törvényi szabályozás hiányában – az utóbbi szabályait alkalmazta¹.

A Kt. 368. §-a a következőképpen határozta meg

a bizományi ügylet fogalmát: „A kereskedelmi ügylet megkötése bizománynak tekintetik, ha ezt valaki megbízásból saját nevében, de más (a megbízó) részére eszközli.” A Ptk. 507. §-a a bizomány mai fogalmára vonatkozik: „Bizományi szerződés alapján a bizományos díjazás ellenében köteles a megbízó javára a saját nevében adásvételi szerződést kötni”.

A Kt. megalkotója a törvényi definícióban nem kívánta a bizomány alkalmazási körét leszűkíteni adásvételi szerződés kötésére. A Ptk. ezzel szemben csak az 513. § (1) bekezdésében terjeszti ki a bizományi szerződés fogalmát a bizományos által saját nevében, a megbízó javára kötött más szerződéstípusba tartozó szerződések megkötésére is. E bekezdés szerint bizományi szerződés az a szerződés is, amelynek alapján a bizományos nem adásvételi, hanem más szerződés kötésére vállalt kötelezettséget. A bizományos tehát nem csak adásvételi szerződést köthet, hanem bármilyen más szerződést is. Ha azonban a szerződés tárgya fuvarozási szerződés megkötése, az a Polgári Törvénykönyv alapján szállítmányozási szerződésnek minősül, amely a bizománytól önállósult, nevesített szerződéstípusként nyert szabályozást.

1. Terminológia

A két törvény fogalom-meghatározása – a már jelzett különbség mellett – nagyon hasonló, részletszabályaik azonban több tekintetben eltérnek egymástól. Ezekon kívül szembeötlő, hogy a Ptk. a bizományi szerződés, a Kt. pedig a bizományi ügylet definícióját adja, mely utóbbi a Kt. 259. § 3. pontja alapján kereskedelmi ügyletnek minősül. Az 1960 előtt született jogirodalmi állásfoglalások a bizományi ügyletre, a maiak pedig a bizományi szerződésre vonatkozóan fejtik ki érveiket. A Kt. szóhasználata arra vezethető vissza, hogy megalkotásakor német mintát vettek alapul a korabeli jogtudósok, amivel a német jog elvei és intézményei egyszerre nagy tömegben nyomultak be magánjogunkba². A német dogmatika egyik központi fogalma pedig a jogügylet, amely így a magyar jogban is fontos szerepet kapott. Nem lehet azonban megkerülni azt a kérdést, hogy a Kt. miért a kereskedelmi ügylet fogalmát használta, és miért nem szerződésekről szólt.

A kereskedelmi ügylet és a szerződés fogalma mind a korabeli tételes jog, mind az elmélet alapján elhatárolható egymástól. A kereskedelmi ügylet a Kt. központi definíciója, ezért az csak a Kt. rendszerében értelmezhető. A Kt. tételesen felsorolta az alanyi jogkörtől függetlenül, objektíve kereskedelminek minősülő ügyleteket, és pedig előbb a mindenképpen ilyennek tekintendő ún. abszolút kereskedelmi ügy-

törvény *expressis verbis* kimondja, hogy a bizományos azt követelheti; a bizományi díj törvényen alapul, külön szerződési kikötés csak a díj nagyságára vagy a díj kizárására vonatkozhat²¹. Ami a bizományi díj nagyságát illeti, az szabad egyezkedés tárgyát képezi, ha azonban ilyen megállapodás nem létezik, akkor azt a helybeli kereskedelmi szokás alapján, szokás hiányában pedig a bíróság saját belátása szerint fogja megállapítani²². Érdeemes megjegyezni, hogy a Curia egyik döntése értelmében a bizományi díj követelésének nem áll útjában az a körülmény, hogy a bizományos a másik fél részéről is meg volt bízva és attól is kap bizományi díjat²³. Az ilyen szerződés a mai jogalkalmazói gyakorlat értelmében jó erkölcsbe ütköző, ezért a Ptk. 200. § (2) bekezdése alapján semmis volna.²⁴

A Kt.-hez kapcsolódó jogirodalmi állásfoglalások többsége elfogadja, hogy bizományi ügylet létrejöhet a bizományi díj kizárásával is. Ezek nagyobb része a diszpozitivitás elvéből indult ki. Bár a Kt. kifejezetten nem tartalmazott olyan tartalmú általános rendelkezést, hogy a felek a törvény szabályaitól eltérhetnek, ha az eltérést a törvény nem tiltja, ez a gondolat több részletszabályban is tetten érhető²⁵. A korabeli bírói gyakorlat pedig – ahogy az a fent idézett Curiai határozatból is kitűnik – magától értetődőnek tekintette, hogy a felek közös megegyezéssel a törvénytől eltérő módon alakíthatják jogviszonyukat. Nyilván ez a két tényező motiválta a korabeli jogtudósokat, hogy a törvény szabályaitól való eltérés lehetősége alapján elismerjék a díj kizárásával kötött bizományi ügylet létezését.

3. A Polgári Törvénykönyv bizományi szerződésre vonatkozó rendelkezései alapján kifejtett jogirodalmi álláspontok

A Ptk. a bizomány fogalmi elemévé teszi a bizományos díjazását. Szigorúan a törvényi definícióból kiindulva – nyelvtani értelmezés alapján – megfogalmazható olyan álláspont, hogy hatályos jogunk alapján bizományi díj nélkül nem jöhet létre bizományi szerződés. Ez a vélemény jelenik meg a Polgári Törvénykönyv javaslatának eredeti miniszteri indoklásában, amely elvi érveléssel rögzíti, hogy a bizományi szerződés alanyainak főkötelezettségéről rendelkező 507. §-ból következik, hogy a bizomány a javaslat szerint mindig visszterhes. Az ingyenes bizomány gyakorlati jelentősége a miniszteri indoklás szerint a Ptk. megalkotásáig is rendkívül csekély volt²⁶.

A legtöbb mai jogirodalmi álláspont a rendszer-

tani értelmezést követi. Az elméletek vagy a megbízási és a bizományi szerződés elhatárolásán vagy a törvény egészének szabályozási koncepcióján alapulnak. Jelentősen eltérnek azonban következtetéseiket tekintve.

Általában a szerzők – így az *Eörsi-Kemenes-Sárándi-Világhy* féle tankönyv is – a hatályos jogot elemezve a megbízási, és az ebből önálló szerződéstípus, a bizomány egyik megkülönböztető ismérveként említik, hogy a bizomány mindig visszterhes, a megbízási pedig lehet ingyenes is²⁷. Érdeemes itt vázlatosan kitérni arra, hogy a megbízási a vizsgált tekintetben külön utat járt be. A római jog az ingyenességet eredetileg a megbízási fogalmi elemévé tette; később elterjedt ugyan a honorált megbízási, de a honoráriumkikötést a megbízástól különálló, azt kísérő *pactum*ként kezelték. Az újkori társadalmakban bár már kivételes jelenség volt az ingyenes megbízási, a szabályozás nem ezt tükrözte: megtartották az ingyenességből folyó jogkövetkezmények különböző nyomait a díjazott megbízásra vonatkozólag is²⁸.

A bizomány és a megbízási közötti különbség oka *Sándor* Tamás teleológiai ihletésű nézete szerint a két szerződés egymástól eltérő alkalmazási körében rejlik. A megbízási elsődlegesen az állampolgárok egymás közti szívességi – bizalmi viszonyait volt hivatva szabályozni; a bizománynál, noha a Ptk. előtti jelentőségét elvesztette, figyelembe kellett venni a gazdasági forgalom követelményeit is. Ezt tükrözi a Ptk.-féle bizomány kizárólagosan visszterhes formája, szemben a megbízással, amely egyaránt lehet ingyenes vagy visszterhes²⁹.

A miskolci szerzők által írt tankönyv abból indul ki, hogy a bizomány azért tipikusan visszterhes szerződés, mert a jog ingyenes formáját nem szabályozza³⁰. A bizományi szerződésnek fogalmi eleme a visszterhesség, hiszen amennyiben a szerződésnek ingyenes alakzata van, azt a jogszabály kifejezetten tartalmazza (például a megbízási szerződésnél). A lehetnek is lehet ingyenes alakzata, hiszen a Ptk. nem tartalmazza a szerződés fogalmi elemeként a díjazás kikötését. Az adásvételi szerződésnél és a vállalkozási szerződésnél – ugyanúgy, mint a bizományi szerződésnél – lényeges tartalmi elem az ellenszolgáltatás kikötése. Ha a felek a megállapodást adásvételi szerződésnek vagy vállalkozási szerződésnek nevezik is, de a kötelezett ingyen vállalkozást kötelezettséget, az adott esetben ajándékozási szerződésnek, nem pedig adásvételi vagy vállalkozási szerződésnek minősülhet³¹.

A rendszertani értelmezés körében a bizományi díj kizárásával kötött bizományi szerződést elismerő álláspontok elméleti alapja a Ptk. esetében is a diszpozitivitás elve, amely hatályos tör-

got a szerződés megszűntekor visszaadni. Ez a kötelezettsége nem ingyenes: ennek fejében jogosult a dolgot használni. A kölcsönvevő kötelezettsége tehát nem egyoldalúan terhes, hanem visszaterhes. Ugyanaz a szerződés tehát az egyik fél oldaláról ingyenes a másikéről visszerhes¹³.

A visszterhesség, illetve az ingyenesség fogalma tehát nem a szerződésre, mint egészre vonatkozik, hanem az egyik vagy a másik fél kötelezettségvállalására. Az ingyenesen kötelezettséget vállaló személynek a vállalása egyoldalúan terhes. Aki viszont valaminek a fejében kötelezi el magát, nem sorolható ugyanebbe a kategóriába: kötelezettségvállalása visszterhes. Ingyenes lehet az egyik fél kötelezettségvállalása, amely alapján a szerződésből, mint két- vagy többoldalú jogügyletből főszabályként egyoldalú kötelelem keletkezik.

A tanulmány további részében felhozott források többsége azonban magára a bizományi szerződésre vonatkozóan használja az ingyenes, illetve a visszterhes jelzőket. Az egyes álláspontok ismertetésénél ezért az adott szerző terminológiájához ragaszkodtam.

2. A Kereskedelmi törvény bizományi ügyletre vonatkozó szabályai alapján kifejtett nézetek

A Kt. által adott definíció nem tartalmaz a bizományi díjra vonatkozó utalást. Nyelvtani értelmezés alapján azt a következtetést lehetne levonni, hogy a Kt. alapján a bizományos mind ingyenesen, mind díjazás ellenében eljárhat. Az okfejtés helyességét megkérdőjelezi a Kt. 377. §-a, mely szerint a bizományos az ügylet után díjazást követelhet. Bár a bizományi díj nem eleme a bizomány Kt.-ben található fogalmának, amennyiben a felek nem zárták ki kifejezetten a megbízó díjfizetési kötelezettségét, a bizományos jogosult azt követelni.

Azonos a kiindulópontja *Bozóky* Gézának, aki a bizományi ügyletről szóló monográfiájában megállapítja, hogy teljesen irreleváns, hogy a bizományos kap-e díjazást vagy sem, „mert a nyereszkedési szándék a kereskedelmi ügyletek fogalmának nem képezi lényeges kellékét”¹⁴. Hasonlóan érvelt az a Budapesti Tábla által meghozott és a Curia által helybenhagyott bírósági ítélet is, amely kimondta, hogy a kereskedelmi törvénynek a bizományról rendelkező II. Rész III. címe a bizományi ügylet kelléke gyanánt nem kívánja meg, hogy a szerződés bizományi díj kikötése mellett jöjjön létre. „Bizományi ügyletnek tekinthető az ügylet akkor is, ha az meghatározott árak mellett kötöttet is, s a bizományos ezen meghatározott áron felül sem bizományi díjhoz, sem költséghez igényt nem tarthat”¹⁵. A bizományi ügylet te-

hát létrejöhet bizományi díj nélkül is.

A törvény egészének koncepciójából indul ki *Neumann* Ármin rendszertani természetű értelmezése, aki a Kt.-re vonatkozóan megállapítja, hogy a bizományos mint kereskedő a Kt. 284. §. alapján ipso jure joggal rendelkezik „provisiora”, bizományi díjra, vagyis az általa teljesített ügyletek és munkálatok díjazására¹⁶. A szakasz szerint „A kereskedő, ki üzleti körében más kereskedő vagy, nemkereskedő részére ügyleteket végez, vagy szolgálatokat teljesít, ezekért előleges kikötés nélkül is, a helybeli szokásnak megfelelő díjt, s a mennyiben valamely dolog megőrzése forog kérdésben, a raktári díjt is követelheti”. A bizományi ügylet tehát nem lehet ingyenes. A kereskedelem a más tevékenységek által előállított javakat közvetíti, ezért nem saját, hanem idegen szükségletek kielégítésére szolgál, a kereskedő a javak forgalmának csak eszköze; saját célja pedig csupán a javak forgalmának közvetítése által elérhető nyereségben rejlik. A kereskedelmi ügyletek tehát fogalmilag visszterhes ügyletek¹⁷.

A Kt.-hez fűzött kommentárokból a 284. §-hoz kapcsolódóan ugyanakkor ennél árnyaltabb álláspont is megjelenik. *Nagy* Ferenc kiemeli, hogy a vélelem a Kt.-ben szabályozott bizományi ügylet (mint kereskedelmi ügylet) esetében – akárcsak a Ptk. 201. § (1) bekezdése alapján – a visszterhesség mellett szól. A korabeli jogirodalmi álláspont ezt a szabályt úgy értelmezte, hogy míg a magánjog területén a főszabály az ingyenesség és ennek megfelelően külön kikötés szükséges ahhoz, hogy a kapott dologért vagy szolgáltatásért ellenértéket lehessen követelni, addig a kereskedelmi jogra ez éppen fordítva áll. A kereskedők hivatása „nyereszkedésre, a meglévő tőkék és munkaerők értékesítésére van irányozva, az ő gazdasági felfogásukban az ingyenes szolgáltatásoknak nincs helye, a kereskedőkkel szemben a viszontszolgáltatás, ellenérték magától értetődik, azt ők külön kikötés nélkül is követelhetik. A viszontszolgáltatás kötelezettsége tehát a kereskedőkkel szemben már a törvényből (ex lege) folyik, ezért nem a viszontszolgáltatást, hanem az ingyenességet kell külön kikötni.”¹⁸. A magyar jogban tehát nem volt ismeretlen az ingyenes bizomány. A Kt. ugyan csak visszterhes szerződésként ismerte, a felek azonban külön megállapodással a díjfizetést kizárhatták¹⁹.

Apáthy István szerint a bizományi ügylet kereskedelmi ügylet, a bizományos pedig foglalkozásánál fogva kereskedőnek tekintendő, s mint ilyen ingyenes szolgálatra nem kötelezhető²⁰. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a bizományi szerződésben a felek közös megegyezéssel ne állapodhatnak meg abban, hogy a bizományos ingyenesen vállalta a szerződés teljesítését. A bizományi díj (tehát a bizományi ügylet visszterhességének vételeme) következik egyrészt a bizományos kereskedői minőségéből, másrészt a

vázolt ellentmondást a Ptk. 314. § (2) bekezdésének alkalmazásával lehet feloldani. A bekezdés szerint a szerződésszegésért való felelősséget – ha jogszabály másként nem rendelkezik – nem lehet kizárni, illetve korlátozni, kivéve, ha az ezzel járó hátrányt az ellenszolgáltatás megfelelő csökkentése vagy egyéb előny kiegyenlíti. Ha tehát az ingyenes bizományos nem tud helytállni a megbízó felé harmadik személy kötelezettségeiért – amennyiben a *del credere* felelősséget a bizományi szerződésben kifejezetten nem zárták ki – megszegi a szerződésből fakadó kötelezettségeit. Az ingyenes bizományi szerződésbe azonban bele lehet foglalni olyan kikötést, amely szerint miután a bizományos ingyenesen kötelezte el magát a szerződés teljesítésére, a harmadik személy kötelezettségeinek teljesítéséért való felelőssége korlátozott, vagy egyenesen kizárt. Az ilyen kikötés a Ptk. 314. § (2) bekezdésére tekintettel nem érvénytelen. Erre a – szintén a diszpozitivitáson alapuló – lehetőségre a magyar bírói gyakorlat is rátalált: „nincs jogi akadálya annak, hogy a bizományos felelősségének körét, terjedelmét a szerződésben meghatározzák és így saját kockázatvállalását erősítsék vagy gyengítsék”³⁷.

A most kifejtett nézet alapján tehát a Ptk. értelmében sem kizárt, hogy a bizományos bizományi díj kizárása mellett vállalja a szerződés teljesítését. Ahhoz azonban, hogy felelőssége összhangban legyen az ingyenesen kötelezettséget vállaló felek felelősségére vonatkozó törvényi rendelkezésekkel, harmadik személy kötelezettségeinek teljesítéséért való felelősségét a Ptk. 314. §-a alapján korlátozni kell.

5. Az egyes álláspontok összefoglalása

A magyar jogirodalomban megfogalmazott álláspontok többsége elfogadja, hogy a bizományi díj kizárásával is lehet bizományi szerződést kötni. Teszik ezt annak ellenére, hogy a Kt. a bizományi ügyletet kereskedelmi ügyletként szabályozta, és a kereskedelmi ügyletekben a díj kikötése fogalmi elem, a Ptk. bizományi szerződést definiáló szabályában pedig szerepel a bizományos díjazása.

A felsorakoztatott érvek közül azok tűnnek a legerősebbeknek, amelyek a diszpozitivitás elvéből kiindulva elismerik a bizományi díj kizárásával kötött bizományi szerződés létezését. A diszpozitivitás érvényre jutása a Kt. megalkotásakor egyértelműen megfigyelhető. Ebben az időszakban már Magyarországon is „lezárult az a – hosszúra nyúlt – periódus, amelyben a jog csak az általa meghatározott sémákba, típusokba illő szerződésekhez adott segítsé-

get. A szerződés általános kötelező erejének elismerése után, amikor a jog – elvileg – a szerződő felek minden megállapodásához kilátásba helyezi a maga kényszerítő eszközeit, az egyes szerződéstípusok alapvető funkciója az ügyletkötők orientálása és a bíróságok igazságszolgáltatásának támogatása lesz. A jog ezentúl elsősorban csak mintákkal szolgál a vagyoni forgalom leggyakoribb ügyletfajtáihoz. A szerződéstípusok szabályai ettől kezdve mindenekelőtt a szerződő partnerek érdekpozícióit figyelembe vevő, az ügylet kockázatát arányosan elosztani hivatott normák szerepét játsszák. Iránytűk az esetleges jogviták elbírálásához, de semmiképpen sem a jogi védelem biztosításának egyedül üdvözítő útjai. A megváltozott funkciónak egyik jele az is, hogy a szerződéstípusok szabályainak döntő többsége diszpozitív jellegű”³⁸.

A Kt.-ben még nem nyert jogszabályi megfogalmazást, hogy a felek a szerződésekre vonatkozó törvényi rendelkezésektől eltérhetnek, ha jogszabály az eltérést nem tiltja, ez a magánjogi vezérmotívum azonban számos szabályából kiolvasható. A Ptk. 200. § (1) bekezdése már törvényerőre emelte a diszpozitivitás gondolatát. Nincs és nem is volt tehát törvényi akadálya sem a kereskedelmi törvényben, sem a polgári törvénykönyvben annak, hogy a felek a törvény rendelkezéseivel szemben úgy kössenek bizományi szerződést, hogy abban kizárják a megbízó díjfizetési kötelezettségét. Ennek azonban egyértelműen ki kell derülnie a szerződésből vagy az eset körülményeiből, ellenkező esetben a vélelem mindkét törvény alapján a szerződés visszterhessége mellett szól.

A Kt.-ben szereplő kereskedelmi ügyletek mind-egyikére vonatkozik ugyanis a visszterhesség vélelme (Kt. 284. §). A Ptk.-ban annyiban bonyolultabb a helyzet, hogy a törvény rendelkezik olyan szerződésekéről is, amelyeknek mind ingyenes, mind visszterhes formáját szabályozza. A Polgári Törvénykönyvben azonban nem található olyan szabály, amely kimondaná, hogy a Ptk. 201. § (1) bekezdése (a visszterhesség vélelme) csak azoknál a szerződéseknel értelmezhető, amelyekben az egyik fél akár ingyenesen akár visszterhesen kötelezettséget vállalhat (például megbízás, letét esetében). A diszpozitivitás elvéből kiindulva nincsenek „fogalmilag visszterhes” vagy „fogalmilag ingyenes” szerződések, amelyekre a visszterhesség (megdönthető) vélelmének alkalmazása tárgytalan lenne. Bizományi szerződésnek minősül tehát az a szerződés is, amelyben a felek a megbízó díjfizetési kötelezettségét kizárták.

Az elemzés során felmerült egy további elméleti-dogmatikai kérdés is, amely megválaszolatlan maradt. A bizományi szerződés kétoldalú jogügylet, még akkor is, ha a felek a megbízó díjfizetési kötelezettségét kizárták, miután létrejöttéhez két fél joghatás kiváltá-

vénykönyvünkben – szemben a Kt.-vel – expressis verbis kifejezésre jut. A 200. § (1) bekezdése szerint a szerződés tartalmát a felek szabadon állapíthatják meg. A szerződésre vonatkozó rendelkezésektől egyező akarattal eltérhetnek, ha jogszabály az eltérést nem tiltja.

Harmathy Attila nem tartja kizártnak, hogy a bizományi szerződés ingyenes jellegű legyen, s a bizományos ne kapjon díjat, a Ptk. 201. § (1) bekezdése szerint azonban az ingyenes jellegnek egyértelműen ki kell derülnie a szerződésből vagy a körülményekből³². Az idézett bekezdés szerint a szerződéssel kikötött szolgáltatásért – ha a szerződésből vagy a körülményekből más nem következik – ellenszolgáltatás jár. A hatályos Ptk. is felállítja tehát a visszterhesség vélelmét: ha a szerződő felek akarata ingyenes szerződés megkötésére irányult, az ingyenességnek vagy a szerződésből vagy a körülményekből egyértelműen ki kell derülnie.

Ezzel a véleménnyel szemben felhozható az a nézet, mely szerint a Ptk. 201. § (1) bekezdése, amely a visszterhesség vélelmét mondja ki, olyan szerződések esetében alkalmazható, amelyek a törvényben visszterhes és ingyenes formában egyaránt előfordulnak³³. Eszerint az álláspont szerint a fogalmilag ingyenesen vállalt szerződések esetében a visszterhesség vélelmének alkalmazása tárgyaltalan, mint ahogy tárgyaltalan a fogalmilag visszterhes szerződéseket (pl.: adásvétel, bérlet stb.) illetően is³⁴. Az ingyenes és visszterhes alakzatban egyaránt előforduló szerződésnél (például megbízásnál vagy letétnél) kétség esetén a törvényi vélelem a visszterhesség mellett szól, pontosabban amellet, hogy a megbízott, illetve a letéteményes visszteher mellett vállalta a szerződés teljesítését. A Ptk. 201. § (1) bekezdését megszorítóan értelmező vélemény szerint azoknál a szerződéstípusoknál azonban, amelyeknek fogalmában szerepel a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás (tehát például a bizományi szerződésnél), nem fordulhat elő ingyenes változat.

4. „Ingyenes bizomány” a del credere felelősség tükrében

A rendszertani értelmezés körében a Ptk.-ra vonatkoztatva felvethető egy további megközelítés is az ún. del credere felelősségre alapozva. A del credere felelősség alapján a bizományos a megbízó irányában felel azért, hogy a vele szerződő harmadik személy a közte és a bizományos között fennálló szerződésből folyó kötelezettségeinek eleget tegyen. A két vizs-

gált törvény bizományra vonatkozó szabályozási koncepciója közötti egyik fő különbség, hogy míg a Ptk. a bizományi szerződések általános tartalmi elemévé tette a del credere felelősséget (Ptk. 509. § (2) bekezdés), addig a Kt. szerint ez a rendkívül szigorú felelősségi forma a bizományost csak akkor terheli, ha ezt kifejezetten elvállalta, vagy ha a felelősség őt kereskedelmi szokásnál fogva terheli (Kt. 376. §). A kereskedelmi törvény a del credere felelősség kivételességét azzal is kifejezi, hogy ha a bizományos a szerződő fél kötelezettségeiért jótállást vállalt (star del credere), ezért külön díjat igényelhet (Kt. 377. § (2) bekezdés).

A Ptk. szerint létrejött bizományi szerződésnek – amennyiben a felek kifejezetten nem rendelkeztek másként – része a del credere helytállási kötelezettség. Annak a bizományosnak tehát, aki ingyenesen vállalta a szerződés teljesítését, egyrészt ellenszolgáltatás nélkül szerződést kellene kötnie harmadik személlyel, amely szerződés harmadik személlyel szemben őt fogja jogosítani és kötelezni. Másrészt – szintén ingyenesen – felelősséggel tartozik a megbízó irányába azokért a kötelezettségekért is, amelyek a harmadik személyt a szerződésből kifolyólag terhelik. Ez a szigorú felelősségi szint nem áll összhangban az ingyenes szerződések alanyait terhelő enyhébb felelősségi szinttel.

Az ingyenes kötelmeknek ugyanis vannak bizonyos sajátosságai. Ezek abból fakadnak, hogy az ingyenes kötelmek nem áruviszonyt fejeznek ki, tehát a rájuk vonatkozó szabályozás sem felelhet meg teljesen az áruviszonyok szabályozásának. Jogilag a fő eltérést az okozza, hogy aki vagyoni szolgáltatáshoz ingyenesen jutott hozzá, annak a szolgáltatáshoz fűződő érdekét a jog kevésbé ismeri el, mint azét, aki visszteher ellenében. Ezért az, aki ingyenesen szerez, érdekek összeütközése esetén gyakrabban kénytelen engedni a vele szemben álló érdekeknek, mint az, aki visszterhesen szerzett³⁵. Az ingyenes szolgáltatás egyik – témánk szempontjából releváns – sajátossága, hogy az ingyenesen szolgáltató személy nem ugyanazon szabályok szerint áll helyt, mint a visszterhesen szolgáltató: az „általában elvárható” helyett rendszerint a „tőle elvárható” a gondossági mérce³⁶.

Az a személy tehát, aki ingyenesen szolgált, enyhébben felel, mint aki visszterhesen vállal kötelezettséget. Ha a bizományos ingyenesen vállalta a szerződés teljesítését, az általános elvek szerint alacsonyabb felelősségi szintet kellene rá telepíteni. A bizományi szerződés szabályai szerint ugyanakkor a bizományos felelőssége az átlagosnál szigorúbb. A

a bizományi díj nélkül vételi bizományi szerződést kötő bizományos mindaddig nem köteles a dolgot a megbízónak kiszolgáltatni, amíg ez utóbbi nem fizeti meg a bizományos által kifizetett vételárat. Az is belátható, hogy ha a megbízó nem mentesíti a bizományost harmadik személlyel szemben vállalt kötelezettségei alól (tehát nem hajlandó megfizetni a bizományos által előlegezett vételárat), nem követelheti a dolog kiadását.

Eladási bizománynál a megbízó köteles a bizományos rendelkezésére bocsátani az eladni kívánt dolgot, emellett köteles a bizományos szerződéskötésével felmerült költségeket megtéríteni. Ez utóbbinak a megtörténtéig a bizományos nem köteles a vételárat a megbízónak kiszolgáltatni, és ezt a megbízó nem is követelheti.

Az említett jogkövetkezmények tehát a bizományi díj kizárásával kötött bizományi szerződésből fakadó kötelemben is érvényesülnek, ezért az valóban kétoldalúnak tekinthető, nem pedig pusztán formai szempontból kétoldalú kötelemben.

Nem kizárt természetesen, hogy a felek úgy állapodjanak meg, hogy a vételi bizományos amellet, hogy bizományi díjra nem jogosult, ingyenesen ruházza át az általa megvett dolgot a megbízóra. Ebben az esetben azonban a szerződésnek ajándékozási szerződéssé minősítése tűnik a megfelelő megoldásnak.

Helytelen lenne azonban elfeledkezni arról, hogy a megbízó vázolt kötelezettségeinek teljesítése nem jelenti a bizományos tevékenységének ellenértékét. A kötelemből kétoldalú, a két oldal azonban nincs egyensúlyban. *Szladits* ír olyan „viszonos”, tehát kétoldalú kötelemből is, amely eredetileg egyoldalú, de a jogviszony lebonyolítása során kétoldalúvá válhat. Például ingyenes letét esetében csupán az egyik fél, a letéteményes áll eredetileg kötelezettségben: a letett tárgyat visszaadni tartozik. De, ha a letett tárgyra költekezett, költségeinek megtérítését követelheti a letevőtől; a kötelemből tehát utólag kétoldalúvá válik. Az ilyen kötelemből a római jog óta ismert ún. egyenlőtlenül kétoldalú kötelemből. Egyenlőtlenül kétoldalú kötelemből keletkezhet haszonkölcsönből, zálogszerződésből vagy megbízásból is⁴². Ezek a kötelemből tehát kivételt képeznek az alól a tétel alól, mely szerint az ingyenesen elvállalt szerződésből egyoldalú kötelemből fakad. Az egyenlőtlenül kétoldalú kötelemből ugyanis az ingyenesen szolgáltatáshoz jutó félnek is származnak kötelezettségei.

Az ingyenesen vállalt letéti vagy megbízási szerződések esetlegesen eredményeznek egyenlőtlenül kétoldalú kötelemből: akkor, ha a megbízottnak vagy a letéteményesnek költségei merültek fel. Előfordulhat olyan ingyenes megbízási vagy letéti szerződés, melynek teljesítése során a megbízottnak, illetve a letéteményesnek nem merülnek

fel költségei. Ebben az esetben a szerződésből nem egyenlőtlenül kétoldalú kötelemből fakad.

A bizományi díj kizárásával vállalt bizományi szerződés azonban szükségszerűen egyenlőtlenül kétoldalú kötelemből keletkezik. A bizományos szerződéskötésre köteles, amelynek költségeit, illetve az általa kifizetett vételárat akkor is követelheti a megbízótól, ha a bizományi szerződést kifejezetten a bizományi díj kizárásával kötötték meg. Vételi bizománynál a megbízónak meg kell fizetnie a bizományos által megvásárolt áru ellenértékét, eladási bizománynál pedig a bizományos rendelkezésére kell bocsátania a szerződés tárgyát és mindkét bizományi szerződési forma esetében meg kell térítenie a bizományos szerződéskötéssel felmerült költségeit. Az ingyenesen vállalt bizományi szerződésből tehát nem egyoldalú, hanem egyenlőtlenül kétoldalú kötelemből keletkezik.

Álláspontom szerint tehát nincs és nem is volt törvényi akadály annak, hogy a bizományi szerződést kötő felek megállapodásukban a megbízó díjfizetési kötelezettségét kizárják. Az ingyenes szerződésből általában egyoldalú kötelemből fakad. A bizományi díj kizárásával kötött bizományi szerződéssel azonban a felek nem egyoldalú kötelemből hoznak létre. A szerződésből a megbízónak is fakadnak kötelezettségei: mentesítenie kell a bizományost az általa harmadik személlyel szemben vállalt kötelezettségei alól és meg kell térítenie a bizományos szerződéskötés kapcsán felmerült költségeit. A megbízó e kötelezettségeinek a teljesítése az ügyleti cél megvalósulásának a feltétele. A kötelemből ezért nem minősíthető csupán formai szempontból kétoldalúnak. Ha azonban a megbízó kötelezettségének teljesítése nem képezi a bizományos tevékenységének az ellenértékét. Így a bizományi díj kizárásával kötött bizományi szerződésből fakadó kötelemből az egyenlőtlenül kétoldalú kötelemből közé sorolható.

Jegyzetek

¹ Zlinszky Imre: Magyar magánjog mai érvényében különös tekintettel a gyakorlat igényeire. Franklin Társulat, Budapest 1897. 610. o. 2. lábj.

² Lábady Tamás: A magyar magánjog (polgári jog) általános része. Budapest–Pécs 2000. 85. o.

³ Vékás Lajos: Az új Polgári Törvénykönyv elméleti előkérdései. HVG–ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest 2001. 52. o.

⁴ Neumann Ármin: A kereskedelmi törvény magyarázata. III. kötet. Budapest 1880. 444. o., Vö: Vékás: i.m. 52–53. o.

⁵ Grosschmid Béni: Fejezetek költelmi jogunk köréből. Jubileumi kiadás. Budapest 1932. I. kötet 46. o.

⁶ Jelen tanulmánynak nem célja a jogügylet általános fogalmának vizsgálata. Erre vonatkozóan lásd: Bessenyo András: A jogügyletek érvényessége és hatályossága. In: JURA 2001. 2. sz. 7–11. o.

⁷ Benedek Ferenc: Római magánjog. Dologi és költelmi jog. Pécs 1995. 144. o. Ezzel szemben Szladits Károly (lásd 40.

sára irányuló egybehangzó akaratnyilvánítása szükségesség. Ingyenesen elvállalt szerződésből rendszerint egyoldalú kötelelem származik. Jogosan merül fel a kért, hogy vajon ez a tézis alkalmazható-e a bizományi díj kizárásával kötött szerződésre is? Felvethető, hogy az ilyen szerződés egy- vagy kétoldalú kötelemet hoz-e létre. Általánosabban megfogalmazva: az egyik fél részéről ingyenes szerződés minden esetben egyoldalú kötelemet eredményez-e?

6. Egyoldalú kötelemet hoz-e létre a bizományi díj kizárásával kötött bizományi szerződés?

A bizományi szerződés, illetve a bizományi ügylet alapvető tartalma mind a két vizsgált törvény alapján azonos, az említett eltérések az elméleti következtetés levonása szempontjából irrelevánsak. A dogmatikai kérdés vizsgálatához tehát szükségtelen a két törvény szabályait illetve az azokhoz kapcsolódó irodalmat külön-külön vizsgálni.

Ahhoz, hogy a megbízó élvezni tudja a bizományos által kötött szerződésből származó előnyöket, a megbízónak mentesítenie kell a bizományost az általa vállalt kötelezettségek alól. A megbízónak ezt a kötelezettségét a Kt. 377. §-a tartalmazza, mely szerint a megbízó köteles a bizományosnak mindazt megtéríteni, mit ez az ügyletre készpénzben kiadott, vagy arra szükségképp vagy hasznosan fordított. A Ptk. bizományra vonatkozó szabályai között nem szerepel azonos tartalmú rendelkezés. A törvény 513. § (2) bekezdése szerint azonban a bizományra – a rá vonatkozó fejezet eltérő rendelkezései hiányában – a megbízás szabályait kell alkalmazni. A bizományi szerződésre is vonatkoztatni kell tehát a Ptk. 479. § (3) bekezdését, amelynek értelmében a szerződés megszűnésekor a megbízó köteles a megbízottat (itt: bizományost) a szerződés alapján harmadik személyekkel szemben vállalt kötelezettségei alól mentesíteni, valamint szükséges és hasznos költségeit megtéríteni³⁹.

A megbízónak a bizományi díj kizárásával kötött szerződésben is kötelezettségei vannak a bizományos irányában: ezeknek a kötelezettségeknek a teljesítése azonban nem képezi a bizományos tevékenységének ellenértékét. Kérdés marad: vajon ennek tudatában a bizományi díj kizárásával kötött szerződéssel létrehozott kötelemet egyoldalú vagy kétoldalú kötelelemnek kell-e tekintenünk?

Szladits szerint nem kétoldalú az olyan kötelelem, amelynek egyik alanya csak jogtechnikai értelemben vett szolgáltatással tartozik a másik szerződő félnek. A kétoldalú kötelelem ugyanis mindig értékcsere-takar: az egyik fél a másik félnek szolgáltatást, ez utób-

bi pedig az előbbinek szolgáltatásáért ellenszolgáltatást ígér. A jogi szerkezet szempontjából azonban szolgáltatásnak szoktak tekinteni olyan „tényleges jószágmeneteket is egyik vagyonkörből a másikba, amelyek nem jelentenek valóságos értékmozdulást”. Az ilyen, tisztán jogtechnikai értelemben vett szolgáltatás az értéknek csak átmeneti helycseréjét jelenti. Ide tartozik például a kölcsönösszeg le- és visszafizetése, a letétel, a letét visszaadása, a megbízás során a pénz beszedése és kiszolgáltatása a megbízónak stb. Ezek a tisztán jogtechnikai értelemben vett szolgáltatások mindig egy oda- és egy visszaadást jelentenek, az ellenérték gondolata bennük nem nyilvánul meg és ezért a kétoldalú szerződés szinallagmatikus szerkezetéhez fűződő jogkövetkezmények (pl. visszatartási jog) ezeknek kölcsönös viszonyában nem merülhetnek fel. Így ezeket a pusztán formai szempontból „kétoldalú” kötelemet meg kell különböztetnünk az értékcserevel járó materialiter kétoldalú kötelemtől⁴⁰.

Ilyen, pusztán jogtechnikai értelemben vett szolgáltatásnak minősül-e a megbízó azon cselekménye, amellyel mentesíti a bizományost harmadik személlyel szemben vállalt kötelezettségei alól? Miután a bizományossal szerződő féllel szemben a szerződés a bizományost jogosítja és kötelezi, az e szerződésből fakadó előnyök és kötelezettségek először a bizományos vagyonában állnak be. A bizományi szerződés célja azonban, hogy a bizományos által kötött szerződésből fakadó előnyöket a megbízó élvezze. Ennek elengedhetetlen eszköze, hogy a megbízó mentesítse a bizományost a harmadik személlyel szemben vállalt kötelezettségei alól. A megbízónak ez a cselekménye az ügylet lényegéhez tartozik, az értékeknek nem csak átmeneti helycseréjét eredményezi, mint például a dolog letétele. Valóban értékek cserélnek gazdát a bizományos és a megbízó között, és nem csak oda-, illetve visszaadás történik, mint a kölcsönösszeg kölcsönvevőnek történő kifizetések.

A feltett kérdés egy másik oldalról is megközelíthető. A kétoldalú kötelelem olyan kötelezettségvállalásokat tartalmaz, amelyek külön-külön visszterhesek, tehát a szerződő felek juttatásukat ellenérték fejében ígérték (lásd a Terminológia című részben kifejtetteket). A kétoldalú kötelelemhez kapcsolódó – részben Szladits által is említett – jogkövetkezmények a jogirodalom általános felfogása szerint a visszatartási jog (exceptio non adimpleti contractus) és a követelés megszűnése a viszontteljesítés elmaradása miatt⁴¹. Meg kell tehát vizsgálni, hogy ezek a következmények a bizományi díj kizárásával kötött bizományi szerződésben érvényesülnek-e.

A visszatartási jog alapján az egyik fél mindaddig visszatarthatja saját szolgáltatását, amíg a másik fél a maga szolgáltatását fel nem ajánlja. Nyilvánvaló, hogy

lábjegyzetben) egyoldalú, illetve kétoldalú szerződésekről szól. A szerződés azonban mindig két- vagy többoldalú jogügylet, amelyből fakadhat egyoldalú, illetve kétoldalú kötelelem. Vélhetően erre vonatkozik szerző szóhasználata.

⁸ Grosschmid: i.m. 46. o.

⁹ Grosschmid: i.m. 46. o.

¹⁰ Grosschmid: i.m. 46. o.

¹¹ Szladits Károly: A kötelelem lebonyolítása. Magyar Magánjog. III. kötet. Kötelmi jog általános része. Szerkesztette: Szladits Károly. Budapest 1941. 453. o.

¹² Grosschmid: i.m. 46. o.

¹³ Grosschmid: i.m. 46. o.

¹⁴ Bozóky Géza: A bizományi ügylet. Nagyvárad 1905. 34. o.

¹⁵ Lásd: Curia 1184/86. Idézi többek között: Kuncz Ödön – Nizsalovszky Endre: A kereskedelmi törvény és joggyakorlata. Budapest 1942. 655. o.

¹⁶ Neumann: i.m. II. kötet. 489–490. o.

¹⁷ Neumann: i.m. II. kötet. 3–4. o.

¹⁸ Nagy Ferenc: A magyar kereskedelmi jog kézikönyve. Különös tekintettel a bírói gyakorlatra. Ötödik javított és bővített kiadás. II. kötet. Budapest 1901. 64. o.

¹⁹ Sándor Tamás: A bizományi szerződés. Külkereskedelmi vállalatok belföldi szerződésai. Szerkesztette: Eörsi Gyula és Harmath Attila. Budapest 1978. 137. o. idézi: Kuncz Ödön: A magyar kereskedelmi és váltójog vázlat. Budapest 1928. 208. oldalát és Nagy Ferenc: A magyar kereskedelmi jog kézikönyve (különös tekintettel a bírói gyakorlatra és a külföldi törvényhozásra) II. kötet. Budapest 1904. 250. oldalát.

²⁰ Apáthy István: Kereskedelmi jog. (A magyar kereskedelmi törvény alapján tekintettel a nevezetesebb európai törvényekre.) Budapest 1876. 698. o.

²¹ Nagy: i.m. 244. o.

²² Neumann: i.m. III. kötet. 492. o.

²³ Curia 160/1900

²⁴ Lásd: Legf. Bír. Gfv. X. 32.209/1995. sz.

– BH 1997.241.

²⁵ A kereskedelmi társaságokra vonatkozóan a 173., 231., 234., 237., 238. §-okban, a kereskedelmi ügyletekre vonatkozóan pedig a 277., illetve a 381. §-okban jelenik meg a diszpozitivitás elve. Az utóbbi szakasz a bizományi ügyletre vonatkozó egyik törvényi szabálytól való eltérés lehetőségét biztosítja.

²⁶ A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve. Az 1959. évi IV. törvény és a törvény javaslatának miniszteri indokolása. Budapest 1959. 401. o.

²⁷ Eörsi Gyula–Kemenes Béla–Sárándi Imre–Ilághy Miklós: Kötelmi jog. Különös rész. (Egyes szerződésfajták). Budapest, 1985. 119. o. és Világhy Miklós–Eörsi Gyula: Magyar polgári jog. II. kötet. Budapest 1962. 147. o.

²⁸ Csanádi György: A megbízási jogviszony. Budapest 1959. 104–105. o.

²⁹ Sándor: i.m. 137. oldalán idézi: Kuncz Ödön: A magyar kereskedelmi és váltójog vázlat. Budapest 1928. 208. oldalát és Nagy Ferenc: A magyar kereskedelmi jog kézikönyve (különös tekintettel a bírói gyakorlatra és a külföldi törvényhozásra) II. kötet. Budapest 1904. 250. oldalát.

³⁰ Bíró György–Csécsy György–Fazekas Judit–Harsányi Gyöngyi–Jobbágyi Gábor–Miskolczi Bodnár Péter–Ujvári Andorné: Szerződési alaptípusok. Szerkesztette: Bíró György. Miskolc 1997. 256. o.

³¹ Complex CD Jogtár. Lezárva 2002. július 31. KOMMENTÁR a Polgári Törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvényhez. Szerzők: Baloginé Faiszt Judit–Holakovszkiné Pestovics Ilona–Kaszainé Mezei Katalin–Mecsér Györgyike–Mohácsy Zsuzsanna–Pongrácz Eszter–Sószné Lajos Ilona–Szolnoki Józsefné–Udvarny Katalin. Szerkesztette: Pongrácz Eszter. Az 507. §-hoz fűzött kommentár.

³² Harmath Attila: A bizomány. A Polgári Törvénykönyv magyarázata. Második kötet. Negyedik, bővített és átdolgozott kiadás. Szerkesztette: Gellért György. Budapest 1998. 1490. o.

Peres Zsuzsanna
egyetemi tanársegéd

Házassági szerződések a törvény és a gyakorlat szerint a XVIII–XIX. századi Magyarországon

1. A házasfelek közötti házassági vagyonjogi intézményekről

Magyarországon a XIX. században számos törvény rendezte a házasfelek vagyoni viszonyait, köztük a házassági szerződések kérdését, azonban az ezt megelőző időkből fennmaradt házassági szerződések és móringlevelek esetében a szokásjog szabta meg a követendő szabályokat.

A házassági vagyoni jogot illetően Werbőczy Tripartituma bizonyult az egyetlen hosszú életű szabályozásnak évszázadokon keresztül Magyarországon. Eltekintve II. József házassági pátensétől, amely rövidéletűsége és a kedvezőtlen visszhangja miatt csak az erdélyi reformátusok házassági joganyagában hagyott nyomot maga után, ők ugyanis magukra nézve kötelezőnek ismerték el és fenntartották azt, 1852-ig, az OPTK bevezetéséig a Tripartitum volt az irányadó házassági vagyoni jogi kérdésekben. II. József házassági pátense „a magyar nemzet életében rövid négy év (1786-1790) az, mely alatt egy általános házassági jogrendezés az erejét éreztette. Innen túl a házassági pátensből csak egy nagy vívmány maradt fenn és ez az, hogy a protestánsok egymás közötti házassági ügyekben a kánoni jog nyomása alól kiszabadultak.”¹ 1861-et követően a kodifikáció szükségességének előterbe kerülésével készültek el a házassági vagyoni jogot érintő jelentős törvénycikkek, mint az 1874:XXXV.tc. a királyi közjegyzőkről és azt ezt módosító 1886:VII.tc., valamint a polgári házasságról szóló 1894:XXXI.tc., illetve a házassági vagyoni jogot szintén szabályozó, szokásjogi úton terjedő 1928. évi Mtj.

Hazai házassági vagyoni jogunk az ún. „elkülönítési rendszert” fogadta el, amely szerint mindkét házassági fél teljesen ura a saját vagyonának és a nőt arra a vagyonra nézve, amit nem hozományként vitt a házasságba és nem adott át, teljes rendelkezési szabadság illeti meg azzal, hogy a férje ezen vagyonra nézve csak meghatalmazással képviselheti. Tehát ez nem más, mint a női szabadvagyon.

Ezzel szemben a hozomány kezelése a férj joga volt. A házasság létrejöttével a nő köteles volt azt kezelésre átadni, de tulajdonjoga azon továbbra is megmaradt.

A közszerzeményi jog tekintetében a magyar jogrendszer vegyes jellegűnek tekinthető, hiszen megkülönböztették 1848 után a nemesek, honoratiorok és a nem nemesek közszerzői jogát. Nemes és honoratior férfi főszerző volt, tehát csak abban a vagyonban lehetett a nő közszerző, amelyre nézve ezt külön kikötötték, viszont nem nemesek esetében minden házasság alatt közösen szerzett vagyon közös tulajdonba került és közszerzeménynek minősült. A nemesekéhez hasonlóan alakult a jáász-kunok közszerzeményi joga is.²

Ezt a vegyes rendszert a 1861-es országbírói értekezlet továbbra is fenntartotta. Közszerzeményi közösségben éltek a volt jobbágyrendűek, az ún. parasztosztály és a városi polgárok és azok a nemesrendű házastársak is, ahol a szerzés alapja kizárólag a nő vagyona volt. Szerzeményi közösségben élhettek ezeken kívül azon személyek is, akik a házassági szerződésben azt kikötötték.

A női szabadvagyon³ eleme a különvagyon, amely valamelyik házastársnak a kizárólagos tulajdona. Ez lehetett már a házasság megkötése előtt is a tulajdona egyik vagy a másik házassági félnek. A jegyajándék⁴ is a különvagyon részét képezte. Különvagyonnak tekintették azt is, amit a házassági szerződésben egyikük, vagy másikuk különvagyonként kikötöttek. Az is különvagyonnak számított, amit a házassági fél a házasság alatt viszteher nélkül szerzett, valamint az, aminek a szerzési jogcíme még a házasság elötről való, de csak a házasság megkötése után ment teljesezésbe (ilyen volt pl. a házasság megkötése előtt vásárolt nyerő sorsjegy). Ezenkívül az is különvagyonnak számított, ami csak egyik fél használatára volt rendelve, mint a nő ékszerei, ruhái.

A különvagyon értéknövekménye is különvagyonnak számított. A különvagyon a házasság alatt a tulajdonos kizárólagos rendelkezése alá tartozott, de annak kezelését a másik házastársnak, illetve harmadik személynek átengedhette. Általában az volt a mindennapi gyakorlat, hogy a nő különvagyonát is a férj kezelte és hacsak a nő külön ki nem kötötte, a haszon hova fordításáról sem volt köteles elszámolni.⁵

A jog azonban a nő számára biztosítékot adott, ha különvagyonát veszélyeztetve látta, akkor ugyanis a kezelés jogát szabadon visszakövetelhetette. A visszakövetelés esetlegesen kártérítési követelést is maga után vonhatott azokban az esetekben, ha a férj a rábizott különvagyon szándékosan megrongálta, vagy az eljárása során a kellő gondosságot elmulasztotta. A férj kezelésében lévő különvagyon a házasság megszűnésekor és megszüntetésekor is

hogya a feleség a férje hagyatékát mindaddig megtarthatta, míg az örökösök a hozományát ki nem adták.

Az 1928. évi magánjogi törvényjavaslat 116. §-a kimondta azt is, hogy a férj a hozomány feletti haszonélvezeti jogát elidegenítheti, de csak oly mértékben, amely a házasság terheinek a viseléséhez nem szükséges.

A közszerzemény⁷ esetében a közszerzés előfeltétele az volt, hogy a felek házasságának érvényesnek kellett lennie és együtt is kellett élniük, tehát közöttük a házassági életközösségnek fenn kellett állnia.

A közszerzeményi természetű javakhoz tartozó vagyontárgyakat pontosan meg kellett jelölni. Ki volt zárva a közszerzeményből minden, aminek különvagyoni jellege volt, minden egyéb vagyon azonban közszerzeménynek minősült. Ide tartoztak:

- a) Azok a keresmények, amelyet a házasfelek együttélésük alatt akár külön-külön szereztek.
- b) Mindkét házastárs vagyónak a házasság együttélése idejére eső gyümölcssei, hasznai és növedékei.
- c) Amit bármelyik fél a házasság együttélése alatt visszateherrel szerzett.
- d) A közszerzemények minden szurrogatuma.
- e) Az, amit a felek szerződése, ajándékozás vagy örökösödés tett közszerzeménnyé.
- f) A véletlen szerencséből jött kincs, illetve a nyerő sorsjegy is, ha azt a házassági életközösség fennállása alatt vették.
- g) A háztartásba tartozó tárgyak.
- h) A közszerzeményből fizetett különvagyoni adósság is.

A közszerzemény egyenlő arányú tulajdonjogon alapult, de a tulajdonközösséget felbontani és azt bármikor egyéni tulajdonná átalakítani nem lehetett, azonban a házastárs saját közszerzeményéről szabadon rendelkezhetett. A házastársi életközösség megszűnése előtt a közszerzemény megosztását egyik fél sem követelhetette.

A közszerzemény feletti rendelkezési jogából kifolyólag a férj, aki a közszerzeményt kezelte, azt szabadon elidegeníthette és megterhelhette, de a jogügylet a másik házastárs beleegyezése nélkül jogérvényesen nem jöhetett létre, még ha a szerző harmadik személy jóhiszemű is volt. Ez alól kivételt képezett a kereskedő férjnek harmadik jóhiszemű féllal kötött szerződése hiszen ilyenkor a tulajdonjog a feleség beleegyezésének hiányában is átszállt, mert ez kereskedelmi forgalomban kötött szerződésnek minősült.

A nő közszerzeményét tekintve a férj hitelezőivel szemben kiszolgáltató helyzetben volt. Tűrnie kellett a kielégítést és a foglalás alól a közszerzeményét csak igényper útján követelhetette vissza. Csőd esetén pedig csak azok a vagyontárgyak nem kerültek foglalás alá, amit a nő a házasság alatt, de nem a köz-

adós pénzén szerzett.

A közszerzeményről bármelyik fél lemondhatott, de a leszármazók kötelezését ez nem érintette.

A házasság megszűnése esetén a közszerzeményt meg kellett osztani, a különélés csak felfüggesztette a közszerzést, de nem szüntette meg azt.⁸

A közszerzemény megosztásának lehetőleg természetben kellett történnie. Az összes vagyomból le kellett vonni azokat a vagyonértékeket, amelyek a különvagyonhoz tartoztak, illetve a hiányzó különvagyont pótolni kellett, de csak akkor, ha a megsemmisülés nem volt senkinek sem felróható. A fennmaradt értékfelesleg képezte a megosztandó közszerzeményt. Oszthatatlan tárgyak megosztása esetén árverésen kellett értékesíteni azokat.

A férj ugyanúgy, mint a hozomány tekintetében, csak az idegen vagyon kezelőjének felelősségével tartozott, s a harmadik személyek is csak ilyen minőségben szerezhetek vele szemben jogokat.

Az Mtj. szerint a házasság megszűnése után, a még élő házastárs a közszerzemény halál utáni kiadását is kívánhatja, ez azonban csak akkor volt hatályos, ha az elhalt házastárs a közszerzeményéről a túlélő házastárs javára lemondott.

A magyar jogban a hitbérnek⁹ két fajtája volt, a törvényes hitbér és a szerződéses hitbér. Az utóbbi a szokásjog szabályai szerint jött létre. Ha a nő a szerződéses hitbért elfogadta, ezzel a törvényes hitbéreire való jogáról lemondott. Létezett még ellenhitbér, más néven viszono hitbér is, ami a férjet, illetve ezt a nő kötötte le számára szerződésben. Az ellenhitbér kikötése a XIX. században igen elterjedté vált.

A törvényes hitbérré való jogot a házasság törvényes létrejötte, valamint annak elhálása keletkeztette. Mértéke a férj vérdíjával volt egyenértékű. A törvényes hitbér iránti igény a nőt a második, harmadik és minden további házasságkötés esetében megillette, de minden újabb házasságkötés esetén a hitbérösszeg feleződött. A házasság megszűnésekor vált követelhetővé, ám, ha a nő a házastársi kötelezését nem teljesítette megfelelően, elveszett. A hitbért a férj illetve örökösei tartoztak kiadni, a nő halála esetén pedig az örökösei követelhetők.¹⁰

A férj csődbejutása esetén a nő a házasság fennállása alatt is követelhetette a hitbéreinek kiadását. A hitbérkövetelés kielégítését illetően elsőbbségi joga is volt. A hitbérkövetelés soha nem évült el, és a férj egész hagyatékát terhelte.

A szerződéses vagy írott hitbér célja ugyanaz volt, mint a törvényesé. Bárki, a házastárs, jegyes, szülei vagy bármely harmadik személy kikötötte a nő számára, a követelés alapja pedig a szerződési kikötés lett.

Jellemzője volt, hogy csak valamelyik házastárs javára szólhatott ez, a házastársi hűség megtartásától feltételezett ajándék, és csak a házasság

visszakövetelhető volt, illetve a férj csődje esetén, ha a nő bizonyítani tudta a különvagyoni jellegét. Ekkor igényét arra a hitelezőket megelőzően érvényesíthette, sőt a lefoglalt különvagyon tárgyait igényper útján a zár alól felmenthette.

Ha a nő meghalt, az örökösei követelheték a különvagyonot. Végrendelet hiányában, törvényes örökösök igényérvényesítése esetén meg kellett vizsgálni, hogy a különvagyon öröklött vagy szerzeményi jellegű volt-e. Ha nem maradt leszármazó, az öröklött különvagyon a többi örökösök, a szerzett különvagyon pedig a férj örökölte. A férj által a női különvagyonba beruházott értékeket a különvagyon kiadásánál figyelembe kellett venni és be kellett vonni.

A hozomány⁶ valójában olyan ajándék, amit bárki adhatott, kivéve a férj. A nő adhatta a hozományt saját vagyonából is. Ennek mindössze az öröklés szempontjából volt jelentősége, minden más tekintetben úgy viselkedett mint az a hozomány, amit a nő rokoni, illetve harmadik személyek adhattak. Lehetett továbbá a tulajdonjog fenntartásával is hozományt rendelni, ilyen esetben a házasság megszűnése után a tulajdonos visszakapta a hozományt.

A hozományjuttatásnak három módja volt: hozományadás, hozományhagyományozás, hozománykötelezés.

a) A hozományadás senkire nézve sem volt kötelező. A szerződési képesség meglétén kívül az volt még ehhez szükséges, hogy a hozományt a férjnek tényleg átadják és a hozomány célját is kifejezzék. Közjegyzői okiratra csak akkor volt szükség, ha a hozomány tárgya ingatlan volt, és azt a feleség vagy menyasszony adta. Okirati bizonyítás esetében minden más személyektől eredő hozományt is közokiratba kellett foglalni.

b) Hozományhagyományozás esetén végrendeletben rendeltek hozományt, amit vagy meghatározott idő letelte után vagy a házasságkötés időpontjában kellett kiadni. Hagyományozhatott a feleség is hozományt, ennek mindössze annyi volt a jelentősége, hogy felmentette a férjet a hozomány visszaadási kötelezettség alól. Lehetett feltételtűzéssel is hagyományozni hozományt.

c) Hozománykötelezésnél a felek szerződésben kötelezték magukat hozomány juttatására. Közjegyzői okiratba foglalás csak a menyasszony és vőlegény, illetve csak a férj és feleség között volt kötelező.

Hozományt csak az a személy rendelhetett, aki szerződési képességgel rendelkezett. Kiskorú és korlátozottan cselekvőképességű csak a törvényes képviselője beleegyezésével tehetett azt, de ha nagykorúvá vált, bármikor visszavonhatta. Kiskorú hozományrendelése nem volt gyámhatósági jóváhagyáshoz kötve.

A hozományt átvévő férj is szerzőképes kellett legyen, ha nem volt az, akkor az átvételhez a törvényes

képviselője beleegyezésére volt szükség. Ezt az indokolta, hogy a férj a házasság megszűnése esetén tartozott a hozományt visszaadni és ezért nélkülözhetetlen volt, hogy megértse annak lényegét. Kivételt képezett a 14 éves és önmaga fenntartásáról önállóan rendelkező kiskorú hozományrendelése, ide ugyanis nem kellett külső beleegyezés.

Ha a házasság nem jött létre, vagy érvénytelenítették, akkor a hozományt visszajárt. Ha a menyasszony vétkeisége okozta a házasság megghiúsulását, akkor a férj vagy jegyes a hozományból addig húzott hasznokat megtarthatta. Minden más esetben a beszédni elmulasztott hasznot és jövedelmeket is meg kellett téríteni.

A nőnek joga volt hozománya erejéig a férje ingatlan javaira zálogjogot kérni. Ha a hozomány tárgya ingatlan volt, akkor annak tulajdonjogát a nő nevére az ingatlannyilvántartásba be kellett jegyeztetni.

A nő szabadon rendelkezhetett a hozományáról halála, illetve a házassága felbontása esetére. A házasság megszűnése után a hozományt vissza lehetett követelni. Ha azonban csak a házastársi életközösség szűnt meg, a férjnek nem volt kötelessége visszaadni a hozományt, de megtehetette, ha azzal nem a hitelezőinek kijátszását célozta. A nő, illetve halála esetén a nő örökösei követelheték a hozományt. Fenntartott hozomány esetén az volt jogosult a visszakövetelésre, aki a hozományt rendelte. Ha nem maradtak leszármazók, akkor az öröklött javakat az ági örökösök követelheték, de ha a nő saját vagyonából rendelt hozományt, akkor annak tulajdonjoga a férjre illette.

A hozomány létezésének bizonyítása mindig azt terhelte, aki követelt. A férj beismerésének harmadik személyekkel szemben nem volt bizonyító ereje. A hozományt úgy kellett kiadni, ahogyan kapta, illetve elhasználható és pénzhozomány esetében az ennek megfelelő mennyiséget. Esküvel, bírói szemlével és tanúval is lehetett bizonyítani, de a férj soha nem tanúskodhatott. A hozomány bizonyítására elegendő volt az, hogy átadatott a férjnek. A régi jogban bizonyítani kellett a hozomány valóságát, hogy a nő azt a férj kezébe valóban elhozta, annak mennyiségét, illetve természetbeni visszakövetelés esetén a minőségét is, a férje kezére jutását, erre nem volt elég mindössze a leltár vagy osztálylevél felmutatása, sem az átvételi elismervény, hanem igazolni kellett a beruházást is, mert másképpen az ősi javakból nem volt követelhető csak a szerzettekéből.

A nőt megillette az elsőbbségi és a visszatartási jog. Az elsőbbségi jog azt jelentette, hogy a nő hozományvisszakövetelési joga a jelzálogos hitelezőket és a csődhitelezőket is megelőzte, kivéve azt az esetet, amikor a hozomány elhasználható dolog, illetve pénz volt. A visszatartási jog azt jelentette,

sére vonatkozó általános szabályokat kellett alkalmazni. A házassági szerződések megszűnése egybeesett a házasság megszűnésével: a házastárs halálával, holtta nyilvánításával, valamint a házassági kötelék felbontásával, vagyis válással illetve katolikusok esetében ágytól és asztaltól való elválasztással. Ha az ágytól és asztaltól elválasztott személyek a házastársi életközösséget visszaállították, az nem eredményezte a házassági szerződés automatikus újrakezdését.

Az 1874:XXXV.tc. bevezette a közokirati kényszert a házastársak egymás közötti jogügyletében, illetve kijelentette, hogy a létrejött ilyen tárgyú magánokiratok felruházhatóak közokirati jelleggel. A törvény 81. §-a kimondta azt is, hogy csak akkortól kezdve lép hatályba a magánokiratként megkötött szerződés a felek között, amikor azt a közjegyzőnél letették, és közokirati jelleggel ruházták fel: „vagyis innét visszamenőleg a keletkezés időpontjára a közokirati hatály nem hat vissza”.¹⁸ Ezek közé tartoztak a házassági szerződések is. Azonban miért is volt szükség közjegyző jelenlétére a házastársak között megkötött jogügyletek esetében?

A házaspár egymással bármilyen jogügyletet köthettek, nemcsak házassági szerződést, hanem adásvétel, csere, életjáradéki vagy akár kölcsönszerződés, egymás iránt bármilyen kötelezettséget vállalhattak, de a 1874: XXXV. tc. értelmében a jogügylet érvényességéhez közjegyzői okirat kívántatott meg. A jogügyletek közül is csak a vagyoni jellegű jogügyletekre szólt a közokirati kényszer. A törvény felsorolta ezen jogügyleteket¹⁹ név szerint is és a közokirati kényszert kiterjesztette azokra, amelyekben a házastársak egymással szemben vállaltak kötelezettségeket. Ha egymás irányában vállaltak kötelezettséget, az azt jelentette, hogy közöttük a jogügylet mint adós és hitelező között jött létre.²⁰

Ajándékozási szerződéseket azonban csak akkor kellett közokiratba foglalni, ha az ajándéktárgyat a szerződéskötés időpontjában nem adta át az ajándékozó a megajándékozottnak. A házastársak közötti ajándékozási szerződéseknek mindössze alaki korlátai voltak, nem anyagiak.²¹ Ez azt jelentette, hogy ha az ajándéktárgyat az ajándékozott átvette, akkor az ajándékozási szerződés ezek után bármilyen alakban létrejöhetett. A probléma csak abban az esetben áll elő, ha az ajándékozás halál esetére szólt, ilyen esetekben ugyanis kötelező volt a közokirati jelleg, hogy a férj örökösei ne érvényesíthessék igényeiket a megajándékozott hitvestárral szemben, az ajándéktárgyra nézve. Ugyanez állt fenn életbiztosítás esetén is, ha a nő volt kedvezményezett, akkor tőle az életbiztosítást képező összeget sem az örökösök, sem a férj hitelezői el nem vehették.²²

Ezen jogügyletek tehát, amelyek érvényessége közokirati jellegüktől függött, nemcsak a közjegyző

jelenlétében, hanem bíróság előtt is érvényesen létesíthetők voltak.

Azok a jogügyletek, amelyekben házaspár harmadik személlyel szemben vállaltak kötelezettséget, illetve ahol csak az egyik házaspár vállalt harmadik személlyel szemben, de a másik házaspártól, mint jogutódtól követelhető volt a teljesítés, nem igényelte, hogy közjegyző jelenlétében kössék meg azt.

A királyi közjegyzőkről szóló 1874: XXXV.tc. részben megoldást kínált a felmerült problémákra, de ugyanakkor tartalmazott ellentmondásokat is. A törvény megalkotását a valós élet viszonyai indokolták leginkább, ami a jogi rendezés szükségességét halaszthatatlanná tette, mégpedig az, hogy a hitelező adott esetben a feleséget és a gyermekeket az utcára tehetette, és minden vagyonától megfoszthatta. A közjegyzői törvény azonban megnehezítette a házastársak dolgát, akik kénytelenek voltak ezek után közjegyző elé járulni bármilyen jogügyletet kívántak is egymással kötni. Így a közjegyző kiszűrte azokat az eseteket, amikor a szerződés ellenkezett az erkölccsel, a közrenddel, illetve a büntetőtörvénykönyvvel és ilyen esetekben a közokiratba való felvételt megtagadta. Annak ellenére, hogy megnehezült a házaspár szerződéskötése, kétségtelen előnyei is voltak a közokirati kényszernek. Például előfordult olyan eset, amikor az asszony hozományát a férj befektette a saját tulajdonába, és abból törlesztette az osztályrészeket, illetve, ha pénzügyi volt a hozomány, és azon földet vásárolt a saját nevére. Ebben az esetben az asszony a hozományára nézve semmiféle biztosítékot nem kapott, vagy ha a közszereményt a férj elherdálta, vagy annak árát elitta, akkor az asszony nem tudta a hitelezőkkel szemben a követelését érvényesíteni, így könnyen az utcára kerülhetett. Számtalanszor jelentek meg ilyen ügyben házastársak a közjegyző előtt, hogy a férj a maradék vagyonát a közjegyző előtt át akarta íratni a feleségére, mielőtt az is elveszett volna. Számos jogász szerint az ilyen okiratok erkölcsstelenek voltak, mondván, hogy megfosztotta a férfit a hivatalos státusától, családfői posztjától és „az asszony kezébe adta a gyepelőt”, de sokan feltették azt a kérdést is, hogy ki az aki jobban megérdemli, hogy védve legyen, az asszony és gyermekei, vagy a hitelező, aki mások szegénysége árán gazdagszik meg? A hozomány tulajdonjoga a házasság alatt is a nőé maradt és annak ellenére, hogy az a férje vagyonába beruháztatott még megvult és vissza is kellett fizetni, mint bármely más kölcsönt, mégpedig minden további hitelezőt megelőzően, mert a nő a kiváltságos hitelező pozíciójával bírt. A hitelezők érdekeit védendő, azonban a 1878: 608 legfőbb ítélőszéki döntvény kimondta, hogy a „férj és a feleség közti vagyonátruházást tanúsító közjegyzői okmány egy harmadik jóhiszemű hitelező irányában joghatállyal nem bír.”²³ Rosszhiszemű hitelező esetében nem is

ság felbomlása után volt követelhető. Az igény érvényesíthetőségéhez a házasságot el kellett hálni és meg kellett jelölni a házassági szerződésben a pontos jogcímet. Ha ezek együttesen fennforogtak, akkor hitbérkötelezés történt. Jegyesek, házastársak között közokirati kényszer állt fenn az 1874:XXXV., a királyi közjegyzőkről szóló tc. értelmében és a feleknek szerződési képességgel kellett rendelkezniük. Tárgya nemcsak pénz, hanem bármely más ingó és ingatlan dolog is lehetett.

Ez is a férj egész hagyatékát terhelte, az általános elévülési szabályok szerint évült el, sőt az elsőbbségi jog sem illette meg a nőt. Ha a nő házasságtörése miatt a házasságot felbontották, akkor a hitbér iránti jog itt is elveszett, hacsak a férj a nő házasságtörését meg nem bocsátotta.

A hitbér felett a nőnek szabad rendelkezési joga volt annak ellenére, hogy a házasság megszűnése előtt nem követelhetette. Minden szerződéses hitbér halál esetére szóló rendelkezés volt, csak a túlélés esetére követelhetette a nő. Sőt túlélés esetén is csak akkor, ha a nő vagy férfi halála lemenő örökösök nélkül következett be. A Dunántúlon írott hitbér esetében ezt ki is szokták kötni.

A viszonyos hitbérről (contrados) a törvény nem rendelkezett, rá a hitbérrre vonatkozó általános szabályok voltak irányadóak.

2. A házassági szerződésekre vonatkozó szabályok

Házassági szerződéseket a fent említett vagyoni jogokra lehetett kötni. Ezekre a szerződésekre is a szerződések általános szabályait kellett alkalmazni azzal a kitételrel, hogy amennyiben a házassági jogviszony sajátossága megkívánta, ezek a szabályok módosulhattak. A céljuk az volt, hogy amennyiben a törvény adta lehetőségektől a felek el kívántak térni házassági vagyoni viszonyaikat illetően, azt szabadon megtehessék a házassági szerződés megkötése által. „A házasságnak vagyoni joghatályaival foglalkozó” házassági vagyonjognak „legfőbb szabálya, hogy az összes elképzelhető vagyoni viszonylatok feletti legteljesebb rendelkezés a házasság felek autonómiájához tartozik és a törvény a házasságból fakadó vagyoni viszonyokra csak akkor nyerhet alkalmazást, ha a házasság felek azokról egyáltalán nem intézkedtek.”¹¹

Házassági szerződést köthettek egymással a házastársak, illetve azok is, akik később egymással házasságra kívántak lépni, a jegyesek, valamint a házasságkötő felek szülei is.¹² A szerződés érvényességéhez szükségeltetett, hogy cselekvőképes személyek között jöjjön létre és amennyiben valamelyik

fél cselekvőképességében korlátozva volt, a törvényes képviselője (gyámja, gondnoka) beleegyezésén felül a gyámhatóság jóváhagyását is meg kellett kérni.¹³ Ellenkező esetben a szerződés semmis volt.

A törvény¹⁴ nem tett említést kifejezetten arról az esetről, amikor a kiskorú törvényes képviselője az atya volt és ő adta a jóváhagyását a házassági szerződéshez,¹⁵ hogy ilyen esetekben is ki kellett-e kérni a gyámhatósági beleegyezést, de a bírói gyakorlat a törvényt kiterjesztőleg értelmezte és úgy döntött, hogy ugyanez a kitétel az atyára, mint törvényes képviselőre is alkalmazandó. Itt azonban ellentmondás volt a bírói gyakorlat és a törvény szöveg között, hiszen ugyanezen törvény 20. §-a, taxatív jellegű felsorolásban kimondta azt, hogy mely esetekben volt szükséges az atyának, mint törvényes képviselőnek gyámhatósági jóváhagyásért folyamodnia és a felsorolásban a kiskorúak által kötött házassági szerződés nem szerepelt. Ezek voltak mégpedig: „a) ha saját kiskorú gyermeke más által örökbe fogadtatik; b) ha a kiskorú részére ipar, gyári vagy kereskedői üzletet nyitni, valamely átháramlott ily üzletet átvenni vagy megszüntetni, közkereseti vagy betéti társasági szerződést kötni vagy megszüntetni kíván; c) ha a kiskorú részére ingatlant vagy tőke befektetésül ingó vagyont venni vagy egyébként szerezni, tőkepénzt felvenni, engedményezni vagy zálogjog-törlesztést megengedni kíván; d) ha a kiskorúnak ingatlan vagyont adásvevés, csere útján, vagy másként elidegeníteni, avagy megterhelni, ugyancsak ha tőkebefektetésül szolgáló ingóságokat elidegeníteni vagy egyéb a kiskorú törzsvagyományának állagát megváltoztatni szándékozik; e) cégvezetői meghatalmazás esetében. Ezenfelül arra, hogy mint atya kiskorú gyermeke helyett váltói kötelezettséget vállalhasson, a gyámhatóság általános felhatalmazása szükséges.”¹⁶ Ez a felsorolás azért került bele a törvénybe, hogy a taxáción kívüli esetekben az atya ne legyen akadályoztatva felesleges bürokratikus intézkedésekkel abban, hogy kiskorú gyermeke soráról döntsön.

Mégis, ha figyelembe vesszük, hogy milyen esetekben írta elő a törvény a gyámhatósági beleegyezés szükségességét,¹⁷ és azt, hogy a bírói gyakorlat által tett kiterjesztő értelmezés szerint a kiskorú házassági szerződéséhez is gyámhatósági jóváhagyás kell, a kettő fedheti egymást akkor, ha a házassági szerződésekben foglaltak összhangban voltak mindazokkal az ügyletekkel amelyeket a taxatív felsorolás említ, az ezen kívüli esetekben nem volt semmiféle gyámhatósági kényszer.

Teljes cselekvőképességgel rendelkező személyek a házassági szerződéseiket meghatalmazott útján is megkötötték.

A házassági szerződést a felek tetszés szerint módosíthatták, de csak közös akarattal.

A megszűnésre nézve a szerződések megszüntetése

meghagyott változatlan alakjukban. Az Mtj. egyik szakasza a házastársak jogügyleteihez való közokirati kényszerről szól. Olyan okból kifolyólag, hogy a 1886. VII.tc. hiányosan sorolta fel azokat a jogügyleteket, amelyek megkötéséhez közokirati forma kellett, az Mtj. a házastársak minden jogügyletéhez közokirati kényszert írt volna elő, kivéve a szokásos mértékű alkalmi ajándékozásokat.

Mindkét megoldás rossznak bizonyult, hiszen amíg 1886-os novella egész csekély értékű vagyontárgyak iránt kötött adásvételi szerződéshez közokiratot kívánt, addig igen nagy értékű értékpapír letétbe vagy kereskedelmi üzlet átruházásához nem szükségeltetett közjegyző jelenléte, az Mtj. szerint ha minden jogügyletbe megkívántatik a közokirati forma, akkor az feleslegesen megnehezíti a házastársak életét, hiszen pl. a férfinak, aki a nő birtokát kezeli, mindenről, még a legapróbb beruházásról is közokiratban kell beszámolnia.

Igaz, hogy az 1886-os novella hiányos volt, de egyes elvi kérdések már tárgyalták ezt a problémát és a közokirati kényszert kiterjesztették a nagyobb értékű ingók ajándékozására is és korrigálták a problémát. Az Mtj. azzal indokolta a közokirati kényszert, hogy ezáltal megvédi a hitelezőket, a gyermekeket, a rokonokat és a mostohagyermeket attól, hogy a házastársak elvonják tőlük a vagyont, ami jogosan illeti őket.³⁵ A hitelezőkkel szemben erre nincsen szükség, hiszen az a szabály, hogy harmadik személlyel szemben egy okiratnak csak akkor van bizonyító ereje, ha azt közjegyzői formában hozzák létre, bőven elegendő.³⁶ A gyermekeknek pedig a házastársak egymás közötti jogügyleteivel szemben semmi lehetőségük nem volt a megakadályozásukra. A rokonok védelme még kevésbé volt fontos. Egyedül a mostohagyermek és a házastárs védelme volt jelentős és az ő védelmükre viszont elegendőnek bizonyult az, hogy „semmis a szerződés, mellyel valaki másnak a tapasztalatlanságát, könnyelműségét, függő vagy megszorult helyzetét, vagy a nála elfoglalt bizalmi állását kihasználva, a maga vagy harmadik személy részére a másik fél tetemes kárával ingyenes előnyt, vagy aránytalan nyereséget köt ki vagy szerez.”³⁷ Ez több védelmet is nyújtott a házastárs részére, mint amennyit egy közokirat, amit a férj bármikor alá tudott írni a feleségével. Tehát a közjegyzői okirat elkészítése rengeteg pénzbe és időbe kerülne és ugyanúgy csak egy megtámadható védelmet nyújtott volna, mint egy alakszerűtlen jogügylet.

Az Mtj. a házassági szerződésekre vonatkozó törvényi rendelkezéseket is újra kívánta alkotni, mégpedig a magyar jogtól, a megelőző szabályozástól eltérő formában, osztrák mintára. Ennek értelmében a házassági szerződéseket oly módon kívánta szabályozni, hogy a házaspár szerződésben általános vagyontko-

zösséget is létesíthessenek.³⁸ Ez gyökeres szembefordulás lett volna az évszázadokon keresztül formálódott és kiforrott házassági jogunkkal, amely mindig is a női különvagyonról és a nőnek a rendelkezési jogát védte és most a tervezet lehetőséget adott volna a nőnek arra, hogy ne csak a kezelést, hanem a vagyontulajdonjogát is a férjre ruházhassa.³⁹ A korábbi jogunk azt sem ismerte el, hogy a nő eltarthatja a férjét.⁴⁰ Törvényeink nem ismerték a hozomány feletti haszonélvezeti jogot sem, hiszen ha haszonélvezet lett volna, akkor kamatok jártak volna utána, de a hozományt olyan mértékben, illetve azt kell visszaszolgáltatni, amit a nő a házasságkötéskor a férjének adott. Hozományt csak a nő hozhatott a férjéhez.⁴¹ A közszerzeményt a magyar jog nem törvényből folyó jutalomnak ismerte, hanem mint a különvagyon meghaladó értékét, amely felett közös tulajdonjoguk van. Olyan kivételről sem tudunk, hogy minden ami pénz, az közszerzeménynek számít⁴² és a közszerzemény kiadásánál, a halál utánra halasztás kedvezményét sem ismerte ezt megelőzően.⁴³ Az egyik leglényegesebb különbség azonban az volt, hogy az osztrák jog a törvényes hitbért nem ismeri el, az írott hitbért pedig a magyartól eltérő módon szabályozta.⁴⁴ Tehát láthatjuk, hogy ha ez a javaslat bevezetésre került volna, akkor a hétköznapi magyar emberek összezavarodásának lehetünk volna tanúi és a törvény tulajdonképpeni célja az, hogy érthető, világos és könnyen alkalmazható legyen, megghiúsult volna. Ez sok kritikát vont maga után, kifogásolták, hogy miután kivívtuk szabadságunkat és magyarságunkat, kellene jogunkban is képviselni, mi megcsúfoljuk Werbőczy szellemét és inkább az osztrákoktól másolunk. Badicz Lajos királyi közjegyző „A JOG” című folyóirat hasábjain így tiltakozott:

„S mi a jog törvény és igazság védelme alatt önként dobjuk el a fegyvert, mely annyi küzdelemben s oly sok viszály után megsegített arra, hogy élünk e hazán? Nem és ezerszer nem!!!

Werbőczy szelleme él még közöttünk, s nemzeti jogunkat, igazainkat kiforgatni, a magyar jogérzést meghamisítani, szívünkbe kiirtani nem hagyjuk soha s a nemzeti közvélemény ellenállhatatlan erejével követeljük, hogy a magyar polgári törvénykönyv minden ízében magyar, s a magyar szellem és jogfejlődés hű tükré legyen.”⁴⁵

A fenti problémán kívül a házassági szerződések szabályozásával kapcsolatosan még számos más kérdés felmerült, hiszen ez nem volt egy „divatos” jogintézmény hazánkban és ezért kiforrott joganyaga sem létezett. Az Mtj. rendelkezett a házassági szerződésekről általában, de az egyes vagyoni jogi intézményekre vonatkozó szabályokat nem foglalta össze egy cím alatt, ami nehezítette ezek áttekintését.

Lehetőséget nyújtott a tervezet arra is, hogy a há-

volt semmiféle gond, de tegyük fel azt, hogy a feleség hozományát a férje vagyonaiba beruházta, a férj pedig egy közjegyzői okiratban elismerte azt, majd később, hozomány értékének megfelelő tulajdonrészt a nőre átratta. Mivel a közjegyzői okirat harmadik jóhiszemű hitelezővel szemben nem áll meg, ezért a nőnek tûrnie kellett, hogy a hitelező a férj adósságának erejéig az ő vagyonából is kielégítést nyerjen. Tehát a döntvény értelmében harmadik, jóhiszemű hitelezővel szemben ott állt, hogy a hozományát is elveszthette.²⁴

A büntető törvénykönyv arról is rendelkezett, hogy ha adós azzal a céllal ruházta át vagyonát feleségére, hogy hitelezőit megkárosítsa²⁵, akkor mint csalót megbüntették²⁶. Ha nem ilyen célból teszi, akkor az ügylet érvényesen megállt. Tehát megint fellépett az előző probléma: a közjegyző a feleket megkérdezte, hogy ilyen célból teszik-e vagy nem, ha nem, akkor az okiratot kiállította. Nehéz volt azonban bizonyítani azt, hogy a tulajdonátruházás nem a hitelezők megkárosítása céljából történt. Itt mutatkozik meg tehát, hogy a 1874. XXXV.tc-hez kapcsolódóan hozott 1878-as 608-as számú legfőbb ítélőszéki döntvény erkölcsileg nem állt szilárd talajon, mivel veszélyeztette a nő és gyermekei megélhetését. Meghatározták azt is, hogy az ilyen jogügyletek csak valamilyen meghatározott törvényes jogcím alapján jöjjenek létre, a jogcím pedig a „házassági szerződés” legyen.²⁷

Lehetett-e érvényes házassági szerződést a házasság létrejötte után is kötni, vagy az tényleg a hitelezők megkárosítását szolgálta, illetve kiskorú nő esetében, aki a házassággal nagykorúságát eléri, a gyámhatóság kijátszását? Ennek nem volt semmi akadálya, amennyiben az a közrenddel, erkölccsel, illetve a büntető törvénykönyvvel nem ellenkezett. Tehát csak közjegyző előtt.

Az 1874: XXXII tc.-et az 1886:VII. tc. módosította és kimondta, hogy azok a szakaszok, amelyeket a módosítás nem érint változatlanul érvényben maradnak, tehát a két törvényt csak egymással egybevetve szabad használni. A módosítás egyik legfontosabb rendelkezése az volt, hogy azokra a korábbi jogügyletekre, amire imperatív jellegű közokirati kényszer nem volt, tehát létrejöhettek magánokirat alakjában is, de a nagyobb hitelesség kedvéért közokirati jelleggel is felruházhatták a felek, a módosítás előírta kötelező jelleggel, hogy azokat közjegyző jelenlétében kössék meg. Az 1886:VII.tc. 22. §-a értelmében, házassági szerződést érvényesen, csak közjegyző jelenlétében lehetett kötni és alkalmazni kellett a megfelelő alaki és anyagi kellékeket. Abban az esetben, ha a házassági szerződés halál esetére is tartalmazott rendelkezéseket, akkor a közjegyző előtt tett közvégrendelet kellékeinek is meg kellett felelnie. Ez azt jelentette, hogy a felek csak személyesen jelenthették ki szerződési aka-

ratukat, közjegyző jelenlétében, jelen kellett lennie 2 tanúnak, vagy egy másik közjegyzőnek és a szabályok megtartását is bizonyítani kellett. Ha nem a szabályoknak megfelelően kötötték a házassági szerződés, akkor annak érvénytelenségét²⁸ bírói ítéletben kellett kimondani, ezt pedig maguk a házaspárok és az örökösök is követelheték a házaspár elhunytja után. Ha kimondták a házassági szerződés érvénytelenségét, akkor mindegyik fél tartozott a másiknak visszaadni azt, amit az magával hozott a házasságkötéskor.²⁹ Bármilyen úton történhetett az érvénytelenség bizonyítása, de a házaspárok között kelt magánelismervények bizonyítékként való felhasználását a törvény az összejárás lehetősége miatt tiltotta. Csak a házastársak között, közokirat alakjában létrejött okiratok rendelkeztek bizonyító erővel.³⁰ A törvény a 22. és 23. §-ban kibővítette azoknak a jogügyleteknek a körét, amelyeknél a házaspárok között közokiratot kellett létrehozni.³¹

A törvény rendelkezése kizárólagos volt a tekintetben, hogy életbe lépte után az általa felsorolt esetekben érvényes jogügylet csak közokiratban jöhetett létre, és a házastársak és jegyesek közötti jogügyletek többségére előírta a névaláírást, hitelesítésük pedig a „közjegyző” aláírását és pecsétjét követelte meg. Az 1886:VII. tc. egy ellentmondást is felszámolt ezáltal, hiszen az 1874:XXXV.tc. 54. §-a meghatározta, hogy a házastársak között létrejövő mely jogügyletekre nézve áll fenn a közokirati kényszer, de ugyanakkor a törvény 81. §³²-ában lehetővé tette azt is, hogy a felek magánokiratot ruházzanak fel közokirati minőséggel és nem mondta ki, hogy ez a házastársak közötti jogügyletekre nem vonatkozik. Igaz, hogy az 1886:VII.tc. sem helyezte hatályon kívül az 1874:XXXV.tc. 81. §-át, de kimondta a 21. §-ban azt, hogy az az okirat, ami a házaspárok között nem közokirat formájában jön létre, nem használható fel okirati bizonyítékként a bíróság előtt. Tehát ezek után a felek, ha valóban érvényes, bizonyító erővel is rendelkező szerződést kívántak létrehozni, közjegyző előtt kellett megkötniük azt.³³ Szétválasztotta a törvény a 21. § és 22–23.§-ban egymástól az okirati bizonyítékként való felhasználást és a jogügyletek érvényességének kérdését, ezáltal is világosabbá tette a törvényt.³⁴

A törvény meghatározta a közjegyzőnek a közokiratba foglalás körüli kötelezéseit is, tehát a felek rendelkezési képességének a vizsgálatát, valamint kötelezően megkívánta a tanúk és bizalmi személyek jelenlétét is. Maga a jogügylet nem ütközhetett a jóerkölcsbe és a büntetőtörvénykönyv paragrafusával sem lehetett ellentmondásban. A közjegyzőnek fel kellett világosítania a szerződő feleket az ügylet tárgyáról és annak következményeiről.

Az 1928. évi Magánjogi Törvényjavaslat változtatott házassági jogunkon, de egyes intézményeket

1904. 20. sz. 165. o.);= JACOBI

Jakab Géza: A házastársak között kötött jogügyletekre vonatkozó okiratokról (A JOG 1893. 29. sz. 222. o.); = JAKAB

Jellinek Arthúr: A házasságok közötti jogügyletekről (A JOG 1885.16. sz. 158. o.); = JELLINEK

Jogesetek: Melléklet az „Ügyvédek lapja” 32. számához (Bp. 1896); = JOGESETEK

Katona Mór: Az érvénytelenség és megtámadhatóság helytelenségei a magyar házassági törvényben (J.K. 1898. 41. sz. 285. o.); = KATONA

Király János: Magyar Alkotmány- és Jogtörténet I. köt. (Budapest, 1908); = KIRÁLY

Kolosváry Bálint: A Magyar Magánjog Tankönyve II. (Bp. 1911); = KOLOSVÁRY

Kováts Gyula: Házassági javaslat a törvényhozás előtt (Bp. 1884); = KOVÁTS

Sándorfalvi Pap István: Hozzászólásaim a Magánjogi Törvénykönyv javaslatához a Magyar Jogászegyletben (J.K.1929. 18. sz. 166. o.); = SÁNDORFALVI PÁP

Sósmezei Vajda László: Az Erdélyi Polgári Magánjogi Törvényekről való Esmeretlegek Első könyve II. (Kolozsvár 1824.); = SÓSMEZEI

Személyi Kálmán: A nő magánjogi helyzetéről (Nagyvárad, 1918); = SZEMÉLYI

Szladits Károly: Magyar Magánjog/Személyi jog I. köt. (Budapest, 1941); = SZLADITS

Teller Miksa: Közokirati kényszer a házastársak minden jogügyletéhez (J.K. 1929. 15. sz. 141. o.); = TELLER

Tunyogi Szűcs Kálmán: A házasság legfőbb célja és a Magánjogi Törvénykönyv (71. 1929. 7. sz. 268. o.);= TUNYOGI SZÜCS

Wenzel Gusztáv: A magyar és erdélyi magánjog rendszere II. (Buda, 1863); = WENZEL

Zlinszky Imre: A magyar magánjog mai érvényében, különös tekintettel a gyakorlat igényeire (*kieg. Reiner János*) (Bp. 1897.) = ZLINSZKY

Hofer Tamás: Házassági szerződések Külsővatról, Néprajzi Közo. 1957, 1-2. sz.;= MÁNDOKI, 1957.

Mándoki László: A siklósi reformátusok házassági szerződésai, Néprajzi Közo. 1961., 1. sz.;= MÁNDOKI, 1961.

Mándoki László: Siklósi református házassági szerződések, JPM évkönyve, 1985–86; = MÁNDOKI, 1985–86.

Mándoki László: A mohácsi reformátusok házassági szerződésai, JPM évkönyve 1964; = MÁNDOKI, 1964.

Mándoki László: A kölkedi reformátusok házassági kapcsolatai és házassági szerződésai, JPM évkönyve 1971; = MÁNDOKI, 1971.

Csilléry Klára: Házassági szerződések, Ethnographia, 1947; = CSILLÉRY

Domonkos Ottó: Möringlevelek Sopron vidékéről, Néprajzi Közo., 1957. 1-2 sz. = DOMONKOS

Jegyzetek

¹ KOVÁTS 6. o.

² KOLOSVÁRY 460. o.

³A női szabadvagyon körébe az a vagyon tartozott, amelyet hozományként nem kötöttek le és afelett a nő teljes rendelkezési joggal bírt akár élők között, akár halála esetére.

⁴Amit a nő az eljegyzés jeléül vagy a kötendő házasság okánál fogva a másik jegyestől vagy annak rokonától kedveskedésképpen ajándékba kapott. Alkalmoszerű ajándék, a jegyestárstól, illetve annak rokonától származhat csak, amely nemcsak átadással, hanem ígérettel is létrejön. Lehet ékszer, ruha, dísz tárgy vagy készpénz is. Nincs külalakhoz kötve csak akkor, ha tárgya ingatlan és a másik jegyestárs adja, ilyenkor közjegyzői okiratba kell foglalni. (Lásd: 1874:XXXV.tc.)

⁵ KOLOSVÁRY 445. o.

⁶A hozomány az a vagyon amelyet a feleség vagy helyette

akárki más azzal a céllal ad, illetve kötelez a férjnek, hogy az e vagyonnak haszonélvezetével a házasság terheit könnyebben hordozhassa. A hozomány általában pénz, de lehet ingatlan vagy ingó is. KOLOSVÁRY 448. o.

⁷Közszeremény alatt mindaz a vagyon értendő, melyet törvényesen egybekelt házastársak akár külön-külön, akár együttesen szereznek, a házasságkötés kezdőnapjától mindaddig, míg a házastársi életközösség fennáll. KOLOSVÁRY 458. o.

⁸ JOGESETEK

⁹A hitbér (dos) a törvényes feleségnek a férj vagyonából kijáró jutalma a házastársi köteletségének hűséges teljesítéséért. KOLOSVÁRY 471. o.

¹⁰ SÓSMEZEI 241–259. o.

¹¹ KOLOSVÁRY 441. o.

¹² KOLOSVÁRY 475. o. 131877:XX.tc. 113. § 5. pont és 26. § 141877:XX.tc.

¹⁵ FÜRTH 2. o.

¹⁶ 1877:XX.tc. 20. §

¹⁷ „ha az atya a kiskorú részére ingatlant vagy tőkebefektetésül ingó vagyont venni vagy egyébként szerezni, tőkepénzét felvenni, engedményezni, vagy zálogtörlesztés megengedni kíván” valamint „ha a kiskorúnak ingatlan vagyonát adásvevés, csere útján vagy másként elidegeníteni, avagy megterhelni, úgyszintén ha tőkebefektetésül szolgáló ingóságokat elidegeníteni vagy egyébként a kiskorú törzsvagyonának az állapotát megváltoztatni törekszik.” (1877:XX.tc. 20. §)

¹⁸ JAKAB 223. o.

¹⁹ „A jogügylet érvényességéhez közjegyzői okirat megkivántatik: a) a házasság közötti vagyoni viszonyokat szabályozó, továbbá a házastársak között kötött adásvevési, csere-, életjáradéki és kölcsönszerződéseknél, valamint egyéb jogügyleteknél, melyekben az említett személyek egymás irányában kötelezettséget vállalnak; b) ugyanazon személyek között kötött ajándékozási szerződéseknél, ha az ajándékozott tárgy át nem adatott; c) hozomány átvételéről kiadott elismervényeknél, akár a házastárs, akár más részére adatnak ki; (1874:XXXV. tc. 54 § a-c szakasz.

²⁰ JELLINEK 158. o.

²¹ JELLINEK 159. o.

²² JELLINEK 159. o.

²³ BÁNFFAY 257. o.

²⁴ BÁNFFAY 260–261. o.

²⁵1878:V.tc. A magyar büntető törvénykönyv a büntettek-ről és vétségekről, 386. § „Aki azon célból, hogy hitelezőit megkárosítsa, a bekövetkező hatóságai végrehajtás előtt, vagyonához tartozó értéktárgyakat elrejt, eltitkol, elidegenít, megrongál, adósságokat vagy jogügyleteket kohol: tekintettel az okozott kár összegére, a 383. § szerint büntetendő”; 387. § „Azon adós, a ki fizetéseképtelenségbe jutván, azon célból, hogy hitelezőit megkárosítsa, a 414. §-ban meghatározott cselekmények valamelyikét követi el, ha ellene a csőd, akár azért, mert csak egy hitelezője van, akár azért mert vagyona a csőd költségeinek fedezésére elégtelen – ki sem mondatott: az okozott kár összegéhez képest a 383. § szerint büntetendő. 414. § „A csalárd bukás büntetést követi el a vagyonbukott, ki azon célból, hogy hitelezőit megkárosítsa: 1. vagyonához tartozó értéktárgyat elrejt, félretesz, értéken alul elidegenít, elajándékoz, vagy öt cselekvőleg illető követelést elenged, eltitkol vagy valótlan ismeretelrel kifizet; 2. oly adósságot vagy kötelezettségetalónak ismer el, mely egészben vagy részben valótlan; 3. egy vagy több hitelezőjét kielégíti, zálog vagy megtartási jognak engedélyezése vagy vagyona valamely részének átengedése által kedvezményben részesíti, 4. a kereskedelmi könyveket, ha a törvény azok vezetésére kötelezte, nem vezetett; vagy azokat megsemmisítette, elrejtette, hamisan vezette, vagy aképp változtatta meg, hogy azokból cselekvő és szenvedő állapota, vagy üzletének folyama ki nem deríthető.

²⁶ 1878:V.tc. A magyar büntető törvénykönyv a büntettek-ről és vétségekről, 383. § „A csalás vétsége egy évig terjedő

zasfelek közszerzeményeik tulajdoni értékéig biztosítékot követelhesenek egymástól, azonban mivel a közszeremény mértéke állandóan változott és csak a házasság megszűnése után volt pontosan megállapítható, így természetével összeegyeztethetetlen volt a biztosítékadás. Így ez az intézkedés is némileg el túlzottnak és hiábavalónak látszott.

Az Mtj. be kívánta vezetni, hogy a közösen szerző házastárs elvesztheti közszerzeményének tulajdoni hányadát, ha házastársa életére tör. Az elvesztés csak a bűnös házastársat terheli. Ez hasonló jogintézmény lett volna, mint az öröklési jogunkban az érdemtelenység. Azonban a trianoni szerződés miatt, mint törvény soha sem került elfogadásra, megmaradt a törvényjavaslat szintjén, habár korunk egyik legmodernebb kodifikációja lett volna, a korábban felmerült kérdések ellenére is.

Ami a megvizsgált házassági szerződéseket⁴⁶ illeti, a gyakorlat igen színes képet tár elénk a tartalmukat tekintve. Ezen házassági szerződések egy része még az 1874-et megelőző korszak terméke, tehát ekkor még nem volt közokirati kényszer, viszont találunk köztük olyanokat is, amelyek a XIX. század utolsó negyedében készültek. Közös jellemzőjük, hogy nagy többségükben a református egyházi anyakönyvekben maradtak fenn csatolva az anyakönyvi bejegyzésekhez, vagy valamely násznagy őrizte meg őket, aki közreműködött a házassági szerződést kötő felek esküvői szertartásán.

Ezen szerződések vizsgálata alapján a felek lehattak maguk a házasulandók vagy a völegény és a menyasszony szülei (erre általában akkor került sor, amikor a házassági szerződés egyben tartási szerződés, vagy halál esetére szóló rendelkezés is volt egyben és a völegényt a szülők, más leszármazójuk a lányukon kívül nem lévén, eltartásuk fejében, örökösükké nevezték). Akadt azonban olyan szerződés is, melyet a házasulandó felek szülei kötöttek gyermekeik javára.

A szerződés tárgyát tekintve rendkívül sokféle lehetett, általában azonban elmondható, hogy többségben voltak azok a szerződések, ahol a felek a házasságba bevitt vagyonuk felett kölcsönös öröklési jogot biztosítottak egymás számára arra az esetre, ha a házasságuk gyermek nélkül maradna. Ha ezt ősi vagyon terhére tették, akkor kikötötték, hogy az osztályos atyafiaknak erre nézve már semmilyen követelési joga nem áll fenn. Ha a nő a hozományára nézve biztosított öröklési jogot az öt túlélő férjének, akkor előfordult az, hogy a szerződésben meghatározott feltételként egy időpontot és ha a házasság ezen időpontot megelőzően szűnt meg, akkor a hozomány visszaszállt a nő szüleire, vagy a férj csak részben örökölt belőle, az időpontot túl azonban a férj teljes mértékben örökölte a hozományt. Mindez azonban csak

akkor következett be, ha a házasságnak nem lett gyümölcse. Ha valamelyik félnek, vagy mindkettőnek az előző házasságából voltak kiskorú leszármazói, akkor kölcsönösen biztosították egymást a szerződésben, hogy a gyermekeket sajátjaikként tisztességesen felnevelik, lányok esetében illendően kiházasítják őket, illetve nagykorúságuk elérését követően vagy házasságkötésükkor az őket megillető vagyont nekik kiadják. Történt rendelkezés az özvegyen maradt házastársak hasznélvezetéről és öröklési jogáról is.

A móringlevelek⁴⁷ szinte kivétel nélkül mind arról rendelkeztek, hogy a férj arra az esetre ha a felesége nem teljesítené vele szemben az ágytartozását és ez számára a törvényes hitbér elvesztését jelentené, kiköt egy pénzben meghatározott szerződéses hitbért, amit móríngnak neveztek. Ezzel egyidejűleg felesége contradost kötött ki, mégpedig úgy, hogy halála esetén férje öröklí mindazokat az ingó dolgokat, amelyeket a nő a házasságkötéskor magával vitt a házasságba.

A szerződések alakiségüket tekintve hasonlóak voltak. Általában négy tanú jelenlétében készültek, mivel a felek nem voltak írástudók és ilyenkor a szerződési szokásoknak megfelelően négy tanú jelenlétére volt szükség, kettő-kettő mindkét részről.

A magyar jogélet széles körűen rendezte a házassági vagyonjogot törvényeinkben és ahol hézag volt, ott a joggyakorlat töltötte ki a hiányosságokat, ezzel téve lehetővé azt, hogy a felek olykor a számukra kedvezőtlen törvényi szabályozást kijátszva, szerződésben szabadon rendelkezhesenek, kívánságuk szerint, az általuk megkötött házassági szerződésekben. Gondos felügyelőként pedig, hogy a felek érdekei ne sérülhessenek, a jog a közjegyzőket rendelte őrnök, a közokirati kényszer bevezetésével.

Irodalomrövidítések

Almási Antal: A házasság megkötésének magánjogi kérdései (Ü.O.1916.46.sz. 2. o.); = ALMÁSI

Baditz Lajos: A házasság jog a magyar általános polgári törvénykönyv tervezetében (A JOG 1902 25.sz. 196.1–27.sz. 211. o.–28. sz. 217. o.); = BADITZ – 1902

Baditz Lajos: A házasságjog a magyar általános polgári tv. könyv tervezetében.; = BADITZ

Bánffyay Simon: A házastársak közötti vagyoni átruházás kérdése. (M. Ig. 1880. XIV. kötet 250. o.); = BÁNFFAY

Béli Gábor: Magyar Jogtörténet/A Tradicionális Jog (Budapest–Pécs,1999); = BÉLI

Blum Béla: A házastársak között kötött jogügyletekre vonatkozó okiratokró. (A JOG 1893. 30. sz. 224. o.); = BLUM

Friedrich Imre: A házassági szerződések szabályozása a tervezetben (Ü.O.1913. 51. sz. 7. o.); = FRIEDRICH

Fürth Miksa: Kiskorúak házassági szerződése (Ü.O. 1893/31. sz. 2. o.); = FÜRTH

Galamb István: A kir. közjegyzőkről szóló törvény hatása a házastársak közötti vagyoni jogviszonyokra. (M.Ig. 1880. XIII. kötet 506. o.); = GALAMB

Jacobi Béla: A házassági anyagi jog judikaturájából. (J.K.

fogházzal, és ötszáz forintig terjedhető pénzbüntetéssel, a csalás büntette pedig öt évig terjedhető börtönnel és kétezer forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő. Ha azonban az okozott kár értéke kétezer forintot fölülhalad; ugyszintén a 381. § 3. pontjában és a 382. § - ban meghatározott esetekben: a család öt évig terjedő fegyházzal büntetendő”

²⁷ GALAMB 512–515. o.

²⁸ Érvénytelen lesz a házassági szerződés akkor is, ha a házasságot valamilyen bontó akadály miatt semmissé nyilvánították illetve, ha megtámadással érvénytelenítették.

²⁹ 1886:VII.tc.22. §

³⁰ 1886:VII.tc. 21. §

³¹ 1886:VII.tc. 22. § „A jogügylet érvényességéhez közjegyzői okirat kívántatik: a) azon szerződéseknel, melyek a házasfelek mint ilyenek közötti vagyoni viszonyokat szabályozzák, akár a házasságra lépés előtt, akár azután kötetnek; b) a házastársak és jegyesek között létrejött adásvévesi, csere, életjáradéki, kölcsön, ingatlan dologra vonatkozó s három évnél hosszabb időre kötött bérleti és haszonbérleti szerződéseknel, tartozáselismerést tárgyazó jogügyleteknél, engedményeknél, valamint általában mindazon jogügyleteknél, a melyek által egyik házastárs vagy jegyes ingatlan vagyonának tulajdonjogát vagy haszonvételét bármily címen a másikra átruházza; c) ugyanazon személyeken közötti ajándékozásoknál ingatlanokra általában, ingókra pedig, amennyiben az ajándéktárgy át nem adatott.....23. § A jogügylet érvényességéhez közjegyzői okirat kívántatik továbbá: a) a házastársak és jegyesek között kiállított általános meghatalmazásoknál és b) a házastársak és jegyesek között váltóbeli kötelezettség vállalására, kölcsönvételre, tartozás elismerésére, ingatlan vagyon elidegenítésére vagy megterhelhetésére, továbbá ingatlan vagyonnak visszteher melletti szerzésre és jogról való ingyenes lemondásra szóló különös meghatalmazásoknál.”

³² „A felek kész magánokiratot is ruházhatnak fel közjegyzői okirat minőségével akképen, hogy azt a czélből a közjegyzőnél eredetiben leteszik, a ki ezen letételről jegyzőkönyvet vesz fel s az okiratot ahhoz fűzi. E jegyzőkönyv

a letett okirattal együttvéve képezi a jogügyletről az eredeti okiratot.” 1874:XXXV.tc. 81. §.

³³ BLUM 225. o.

³⁴ JAKAB 222. o.

³⁵ TELLER 142. o.

³⁶ Lásd 1878:608. sz. Legfőbb Ítélszéki Döntvény

³⁷ (Mtj. 977. §.)

³⁸ FRIEDRICH 8. o.

³⁹ BADITZ 196–197. o.

⁴⁰ RAFFAY 13. o.

⁴¹ BADITZ 197. o.

⁴² BADITZ 212. o.

⁴³ Mtj. 159. § – „Az intézkedés általában helyesnek látszik. A halasztást a bíróság adja meg. De mivel teljesen a méltányosságon alapszik és egészben kedvezmény, fel kellene venni azt is a §-ba, hogy ha a körülmények változnak a bírósággal a halasztást visszavonhatja. Ez főként a férj érdekét szolgálja, mert ha a feleség marad letben, őt az özvegyi jog védi, de az özvegyasszony is hasznát veheti a kedvezménynek, ha özvegyi joga férjhezmenés folytán szűnik meg.” SÁNNDORFALVI PAP 168. o.

⁴⁴ BADITZ 213. o.

⁴⁵ A Jog 28. szám 1902. július 13.

⁴⁶ HOFER; MÁNDOKI, 1961; MÁNDOKI, 1985–86.; MÁNDOKI, 1964.; MÁNDOKI, 1971.; CSILLÉRY; DOMONKOS.

⁴⁷ A móríng szónak többféle jelentése is lehet. Egyes értelmezések szerint ez a vételár, amit a völegény a lánykérés alkalmával ígér a lányért, mivel ez a szokás faluhelyen még a XVIII. században is fennmaradt. A móríngot vagy egészben a lánykéréskor, vagy később részletekben fizették le. Általában ebből szerezték be a lány számára a kelengye egy részét. Azonban a fennmaradt mórínglevelek vizsgálata bizonyítani látszik azt, hogy ez nem volt más mint a hitbér, amit a férj a házasság megszűnése esetére a feleségének, illetve viszont ígért, a házastársi hűségéért cserébe.

Polyák Gábor
egyetemi tanársegéd

Közérdek és kiegyensúlyozottság a médiaszabályozásban

1. Média és közérdek

Az elektronikus médiumok megjelenése a 20. század első felében jelentősen megváltoztatta a sajtó lehetőségeire és feladataira vonatkozó korábbi elképzeléseket, a médiarendszer és a társadalmi nyilvánosság átalakulása változásokat indított el a sajtó és az állam viszonyában. A nyomtatott sajtó korszaka a lehető legteljesebb sajtószabadságot fogalmazta meg elsődleges célként, amely szabadság önmagában biztosíthatta a megfelelő működés kereteit. Az elektronikus médiumok olyan új helyzetet teremtettek, amelyben a természeti-fizikai adottságoknál fogva csak korlátozott számú rádió- és televíziószolgáltatás működhetett: az elektronikus médiumok alapvető jellemzője a korlátozott hozzáférés. Már elvileg sem állt fenn az a lehetőség, hogy bárki tetszése szerint saját médiumot alapítson és működtessen. A sajtó szabadsága ettől kezdve önmagában nem elég garanciája a társadalmilag hasznos működésnek. A természetes korlátok ellensúlya a hozzáférés mesterséges, állami beavatkozással megvalósított biztosítása.

A média társadalmi szerepét az Alkotmánybíróság 37/1992. (VI. 10.) számú határozatában abban határozta meg, hogy „a sajtó a véleményalkotáshoz szükséges információszerzésnek, a véleménynyilvánításnak és véleményformálásnak kitüntetett fontosságú eszköze. [...] A sajtó nemcsak a szabad véleménynyilvánítás eszköze, hanem a tájékoztatás is, azaz alapvető szerepe van a véleményalkotás feltételét képező tájékoztatóban.”¹ A demokrácia pedig tájékozott, véleményt formálni képes állampolgárokat, valamint működő társadalmi nyilvánosságot, demokratikus – tehát kritikus – közvéleményt feltételez. Mivel a közvéleményt végső soron nem a kormányzat lépései, hanem a kormányzat lépéseinek mediareprezentációja alakítja, a sajtó teljes körű és tárgyilagos tájékoztató tevékenysége nélkül demokratikus közvélemény nem alakulhat ki.² A média szabadsága – részben – a közösség tájékoztatóhoz való jogának eszköze lett, és így a demokratikus döntéshozatali és ellenőrzési folyamatok lényeges eleme.

Az Alkotmánybíróság határozata megfogalmazza a médiaszabályozás általános alapelvét: a média

a közösség (a közönség) érdekeit szolgálja. Megjelenik ez az alapelv már a sajtóról szóló 1986. évi II. törvényben is, amely szerint „mindenkinél joga van arra, hogy tájékoztatást kapjon szűkebb környezetét, hazáját, a világot érintő kérdésekben. A sajtó feladata [...] a hiteles, pontos és gyors tájékoztatásról való gondoskodás. A sajtó segítse elő a társadalmi jelenségek közötti összefüggések megértését.”³ Az alapelv általánosságát jól mutatja az európaiól alapvetően eltérő jogi és médiapolitikai környezetben működő Federal Communication Commission álláspontja: „Egy demokráciában a tömegkommunikáció egyik legéletbevágóbb feladata a tájékozott közvélemény kialakítása, amely a hírek a nap legfontosabb problémáival kapcsolatos gondolatok elterjesztése segítségével történik. [...] Felismertük, hogy egy szabad társadalomban a köz legfőbb joga, hogy informálják, és hogy megismerve elfogadja vagy elvesse e fontos és gyakran vitás kérdésekkel kapcsolatos különböző attitűdöket és nézőpontokat. [...] A műsorszolgáltatás amerikai rendszerének alapköve a köz joga az informálódásra, és ez sokkal előbbre való, mint a kormány, a műsorszolgáltatási engedéllyel rendelkezők vagy a köz bármelyik tagjának az a joga, hogy a műsorszolgáltatás keretében bármely kérdésben kifejtse saját nézeteit.”⁴

2. A sajtószabadság tartalmának változása

Az elektronikus média gyorsan vált a nyilvános kommunikáció meghatározó tényezőjévé, és annak működésében jelentős változásokat eredményezett – ez az állam szerepét és lehetőségeit bővítette a társadalmi kommunikáció kereteinek meghatározásában. A sajtószabadság eredeti – az állami beavatkozást teljesen kizáró – értelmezése mellett a médium tulajdonosának és szerkesztőjének joga van kizárólag a neki tetsző véleményeket bemutatni és az ezzel szemben állókat kirekeszteni. Működőképes ez a modell a nyomtatott sajtó területén: nem jár a teljes körű tájékoztatás – azaz a közérdek – sérelmével, ha egy újság valamely vitatott kérdésben egyoldalú álláspontot képvisel. A nyomtatott sajtó működése nem szűkös erőforrásokra épül – ez elvileg lehetőséget teremt arra, hogy az ellentétes álláspont képviselője véleményét saját fórumán, saját lapjában a közösség előtt kifejezésre juttassa. Önmagában ez az elvi lehetőség – akkor is, ha a lapkiadás költségei és a piac működése a lehetőséget nem engedti érvényesülni – kizárja a hozzáférést szabályozó állami beavatkozást.

Az elektronikus médiában ez az elvi lehetőség nem áll fenn, a sajtó szabadsága már nem biztosítja

összefoglalóan kiegyensúlyozottségként jelölöm: ez átfogóbb kötelezettséget jelent, amely a sokszínűség mellett – értelemszerűen – magába foglalja például a tényyszerűség követelményét is.

A médiumot működtető szervezet – a tulajdonos, a szerkesztő – szempontjából a kiegyensúlyozottság a véleményszabadság igen jelentős korlátozása: nem képviselheti feltétel nélkül saját álláspontját, és helyt kell adnia olyan véleményeknek, amelyekkel nem ért egyet. A társadalomban jelen lévő különböző érdekcsoportok számára a kiegyensúlyozottság a megszólalás jogát biztosítja az őket érintő kérdésekben. Végül a társadalom egésze számára a nyilvánosság megfelelő működésének garanciáját jelenti, amelyben elvileg a társadalom minden egyes tagja egy meghatározott kérdésben az összes releváns vélemény ismeretében alakíthatja ki saját álláspontját.

A kiegyensúlyozottság követelménye természetesen csak részleges megoldás a nyilvánosság torzulásai ellen. A műsorszolgáltatótól nem várható el az adott kérdést érintő összes releváns vélemény feltárása és bemutatása: a kiegyensúlyozottság minden álláspont megjelenítése helyett valójában minden uralkodó álláspont megjelenítését jelenti. Ennek eredménye egy szélesebb körű, de még mindig reprezentatív nyilvánosság, amelyben szükségszerű a vitatott kérdések leegyszerűsítése, sok esetben kétpólusúvá redukálása, és amely a fennálló viszonyok kritikája helyett azok megerősítését biztosítja. Másrészt a kiegyensúlyozottság a műsorszolgáltatás olyan semlegességéhez vezethet, amely nem segíti a társadalmi kérdések vitatását, hanem éppen gátolja azt. Mivel a mérsékelt álláspontok bemutatása kevesebb kockázattal jár, a vitát kiváltó vélemények nem is kerülnek felszínre.

4. A kiegyensúlyozottság szabályozása

A médiaszabályozás Európában és az Egyesült Államokban is megköveteli a kiegyensúlyozott tájékoztatást. A különböző országok erre alapvetően kétféle megoldást dolgoztak ki. Szélesebb körben alkalmazott a kiegyensúlyozottság mint minőségi, kvalitatív követelmény. Ebben az esetben a szabályozás keretjellegű, nem határoz meg szigorúan követendő arányokat, csak annyit ír elő, hogy a tájékoztatás legyen „kiegyensúlyozott” vagy „pártatlan”. Ennek tartalmát a konkrét ügyekben a jogalkalmazó, felügyeleti szervek határozzák meg, a tág értelmezési lehetőségek miatt nem feltétlenül következetesen. Ritkábban alkalmazott – csak a politikai műsorokban érvényesíthető – megoldás a kiegyensúlyozottségnek mint számszerűsített, kvantitatív követelménynek a megfogalmazása. Ez a szabályozás szorosan össze-

függ az adott politikai rendszer – pontosabban a pártrendszer – működésével. Előnye, hogy a szabályok megtartása könnyen ellenőrizhető és számon kérhető. Hátránya a rugalmatlanság, a pillanatnyi elvárásokhoz való alkalmazkodás nehézsége.

4.1. A kiegyensúlyozottság mint minőségi követelmény

A legtöbb európai állam és az Egyesült Államok a kiegyensúlyozottság kvalitatív megközelítését alkalmazza/alkalmazta. Az olasz és spanyol szabályozás alapelveként mind a közszolgálati, mind a kereskedelmi szolgáltatókkal szemben a pluralizmus követelményét támasztja.¹² Spanyolországban ennek a politika, a vallás, a társadalmi kérdések, a kultúra és a nyelvek területén kell érvényesülnie. Az olasz törvény különösen az eltérő véleményekkel, valamint a politikai, társadalmi és vallási áramlatokkal szembeni nyitottságot és toleranciát hangsúlyozza. Mindkét ország kiemelten kezeli a hír- és információs műsorokat, azokban az objektív, pártok fölötti és teljes tájékoztatásnak kell érvényesülnie. A francia törvény a vélemények és gondolatok sokszínűségét kifejezetten a médiaszabadság korlátozásának jogalapjaként jelöli meg, a hírműsorokra pedig felállítja a pluralizmus alapelvét. A közszolgálati műsorszolgáltatókra vonatkozó „kötelezettségek gyűjteménye” előírja továbbá a függetlenség követelményét. Németországban alkotmánybírószági határozatok alapján a sokszínűség és kiegyensúlyozottság követelménye elsősorban a közszolgálati műsorszolgáltatókat terheli, de a tartományi médiatörvények ezeket általában kiterjesztik a kereskedelmi szolgáltatókra is. A műsorok nem állhatnak valamely párt vagy más társadalmi csoport, illetve valamely vallás vagy világnézet egyoldalú befolyása alatt, külön figyelmet kell fordítani a kisebbségek nézeteinek megjelenítésére. Az információs műsorok kötelessége, hogy az adott témában érintett személyek, illetve csoportok részére arányos és méltányos megjelenést biztosítsanak. Egyes törvények kifejezetten célként rögzítik az egyéni vélemények kialakításához hozzájáruló átfogó tájékoztatást.

A sokszínűség feltételrendszerét legrészletesebben az Egyesült Királyságban dolgozták ki. A pártatlanság törvényi követelményét a televíziózást felügyelő ITC (Independent Television Commission) és a kereskedelmi rádiózást felügyelő Radio Authority irányelvi részletezik.¹³ Ezek alapján a pártatlanság a vitatott kérdések méltányos kezelésével valósul meg, ami azonban nem jelent minden vélemény számára pontosan azonos műsoridőt és nem jelent teljes semlegességet sem. Az adott téma feldolgozható sorozat

a médium alapításának szabadságát. Ahogyan az Alkotmánybíróság idézett döntése fogalmaz, „az alapjog gyakorlását összhangba kell hozni megvalósítása technikai feltételeinek »szűkösségével«, azaz a felhasználható frekvenciák (belátható időn belül) véges voltával”.⁵ Ha a rádió/televízió szerkesztőjének joga lenne kizárólag a neki tetsző álláspontokat, véleményeket megjeleníteni, a szűkösségre épülő médiarendszerben az ellentétes álláspontoknak alig lenne esélye eljutni a közönséghez. Kizárólag a médium irányítói döntenék el, hogy milyen kérdésekről milyen álláspontok jelenjenek meg – a médium mögött álló politikai vagy gazdasági erő érdekeinek megfelelő korlátozott nyilvánosság jönne létre. Ez súlyosan sértené a közösség érdekeit: lehetlenné válna az egyéneknek és a csoportoknak a demokratikus be rendezkedésben elengedhetetlen megalapozott vélemény- és akaratképzése.

A szűkösség túlzó értelmezése lenne azt állítani, hogy a kirekesztett véleménynek egyáltalán nincs lehetősége a nyilvánosság előtt kifejezésre jutni – a nyilvánosság soha nem szűkül egyetlen médiumra. Az elektronikus média azonban nem csak meghatározhatja a nyilvánosság témáit és szereplőit, de hatékonyan elő is segítheti a neki tetsző álláspont széles körű elfogadását. Ennek egyik összetevője az, hogy a tömegkommunikáció mint egyirányú folyamat nem biztosítja a közleményekre történő reagálás lehetőségét, a közösség aktív részvételével zajló vitát – ezzel a közlemények feltétel és kritika nélküli elfogadására ösztönöz. A német Alkotmánybíróság szerint az elektronikus médiumok működéséből származó további sajátos veszélyforrások a széles körben kifejtett hatás, az aktualitás, valamint a mozgóképek, hangok és élő tudósítások meggyőző ereje.⁶ Az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága az elektronikus médiumok veszélyét azok „kikapcsolhatatlanságában” látta, aminek következtében „a foglyul ejtett közönség” sajátos védelmet igényel.⁷ Mivel az elektronikus média fogyasztása sem anyagilag, sem szellemileg nem igényel jelentős ráfordítást, a közönség egy – valószínűleg nagy – része nem is keres más információforrást.

Ilyen feltételek között az Alkotmánybíróság szerint a demokratikus közvélemény védelme érdekében a médiumok működését jogilag részletesen szabályozott szervezeti megoldásokkal úgy kell befolyásolni, hogy elvileg lehetővé tegyék a társadalomban jelenlévő vélemények teljes körű, kiegyensúlyozott arányú és valóságghú kifejezésre jutását, valamint a közérdeklődésre számot tartó eseményekről és tényekről való elfogulatlan tájékoztatást.⁸ A kiegyensúlyozottságot ugyanakkor az Alkotmánybíróság nem az elektronikus média egészére tartja érvényesítendőnek, hanem csak ennél jóval szűkebb körben, a szűkös erőforrásokat felhasználó médiu-

mokra vonatkozóan. A kiegyensúlyozottság megvalósulását másrészt nem az egyes médiumokat, hanem „a rádió és televízió egészét tekintve kell biztosítani; a törvényhozó döntésére tartozik, hogy az ezt a kötelezettséget alapvetően viselő országos közszolgálati rádió és televízió mellett milyen terheket hárít a helyi és kereskedelmi adásokra”.⁹ Minden más médiumnál nagyobb terjedelmű beavatkozás indokolt a közszolgálati műsorszolgáltatók esetében. Ez biztosítja – elvileg legalábbis – az alapvető információs és kulturális szolgáltatásként funkcionáló, a nem piacképes tartalmakat megjelenítő közszolgálati viszonylagos védelmét a médiapiaci versennyel szemben, valamint a működéshez felhasznált közpénzek hatékony felhasználását. A közszolgálati rendeltetése szerint a társadalom egészét szólítja meg, a közszolgálati médiumokhoz ezért minden társadalmi érdekcsoportnak egyenlő eséllyel kell hozzáférnie. Ennek megfelelően rájuk nézve „a törvényhozó olyan törvényeket köteles alkotni, amelyek anyagi, eljárási, valamint szervezeti rendelkezésekkel a teljes körű, kiegyensúlyozott arányú és valóságghú tájékoztatást az egyes intézményeken belül lehetővé és kötelezővé teszik, és az ilyen működés megőrzését biztosítják.”¹⁰

3. Sokszínűség és kiegyensúlyozottság

A szűkösségre épülő rendszerben a beavatkozás a közérdek védelmének szükséges eszköze – csak így biztosítható a plurális társadalmat irányító modern demokrácia működése. A beavatkozás eszköze a hozzáférés szabályozása. Monroe Price megkülönbözteti a „tulajdon-hozzáférést”, ami az általános versenyszabályoknál erősebb beavatkozással növeli a piaci szereplők számát, a „beszélő-hozzáférést”, ami sokszínűség és kiegyensúlyozottság garantálását jelenti a szolgáltatás tartalmában, valamint a – csak az Egyesült Államokban szabályozott – „nyilvános-hozzáférést”, ami az egyéneknek és a társadalmi csoportoknak tényleges megszólalási lehetőséget biztosít az erre fenntartott kábeles programokban.¹¹

A sokszínűség és a kiegyensúlyozottság a műsorszolgáltatás tartalmára vonatkozó követelmény, amely az elfogult, egyoldalú tájékoztatással szemben fogalmazódott meg: a társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális kérdésekben az egyének és a közösségek megalapozott véleményformálását biztosító médiapolitikai célkitűzés. A sokszínűség az adott kérdésre vonatkozó minden releváns vélemény bemutatását, a kiegyensúlyozottság e véleményeknek valamilyen ténylegesen fennálló – pl. parlamenti – erőviszonyokhoz igazodó, arányos megjelenítését írja elő. A továbbiakban a két követelményt

ul Franciaországban és néhány német tartományban. Néhány német tartományi törvény minimumkövetelményként megtiltja az egyes kábelprogramoknak, hogy jelentős mértékben kiegyensúlyozatlan befolyást gyakoroljanak a véleményképzésre. Az Egyesült Királyságban valamely vitatott politikai vagy gazdasági kérdést érintő egyoldalú véleményt a kábelprogramokban sem szabad indokolatlanul hangsúlyosan megjeleníteni. Az ITC ezt a szabályt úgy értelmezi, hogy a különböző nézeteknek azonos hozzáférést kell biztosítani a programokhoz – a szolgáltatónak csak akkor kell teljesítenie a kiegyensúlyozottság követelményét, ha az érintett kifejezetten élni akar megszólalási jogával.

A frekvencián terjesztett műsorokra kizárólag Németország alkalmazza a sokszínűség ilyen modelljét. Amennyiben az adott vételkörzetben legalább három nem szakosított kereskedelmi csatorna érhető el, a vélemények sokszínűsége a műsorok teljes választékában vizsgálendő. Az egyes programokkal szemben a szabályozás minimumkövetelményeket állapít meg. Amennyiben a tartományi médiahatóság megállapítja, hogy a műsorok összessége nem valósítja meg a sokoldalúságot, annak ismét minden egyes műsorban és műsorszolgáltatásban érvényesülnie kell.

5. A kiegyensúlyozottság a magyar médiaszabályozásban

5.1. A műsorszolgáltatásra vonatkozó alapelvek

A magyar médiaszabályozásban a kiegyensúlyozott tájékoztatás követelménye a műsorszolgáltatás alapelveinek egyike, amelyeket a rádiózásról és televíziózásról szóló 1996. évi I. törvény (Rtv.) rögzít. Az első alapelv a műsorszolgáltatás, a műsorkészítés szabadságát fogalmazza meg [Rtv. 3. § (1) bek.], a továbbiak pedig e szabadsággal szemben állítanak korlátokat. A korlátok első csoportja a véleményszabadság általános határait utal, a második csoport a köznyugalom védelmének, a harmadik pedig a kiegyensúlyozott tájékoztatásnak az alapelve.

A korlátok első csoportja [Rtv. 3. § (2)-(3) bek.] a véleményszabadságnak a jogrendszer egészéből következő, a médiumtól függetlenül minden nyilvános kommunikációban érvényesítendő határait jelöli ki. A törvény nem sorolja fel az ide tartozó összes szóba jöhető tényállást, csak a gyűlöletkeltés és a diszkrimináció tilalmát nevesíti. A véleményszabadsággal szemben álló értékek védelme elsősorban a büntetőjog és a polgári jog feladata, a jogérvényesítés pedig polgári vagy büntetőeljárás keretében a bíróság előtt tör-

ténhet. A médiaszabályozás a műsorszolgáltatók elleni további szankciókkal és eljárási formákkal egészíti ki ezt a rendszert, amelyek közvetlenül az elkövetett jogsértéshez és a jogsértőkhöz igazodnak.

A korlátozások második csoportja általánosságban a köznyugalom védelmének nevezhető (Rtv. 5. §). A törvény e csoportban részletesen szabályozza a vallási vagy hitbéli meggyőződés tiszteletben tartását és a kiskorúak személyiségfejlődésének védelmét. A védelem azonban nem csak az elektronikus médiára vonatkozó szabályozáson keresztül valósul meg, hanem abban részt vesz a jogrendszer egésze – a kiskorúak védelmében például az alkotmány, a gyermekvédelmi szabályozás, a büntetőjog. A véleményszabadság e korlátai tehát a jogrendszer általános szabályain alapulnak. Szükség van azonban a sajátos médiajogi szabályozásra akkor, amikor más eszközök alkalmazásának még nincs helye. Önmagában az erőszak ábrázolása például nem büntetendő, a pornográfia is csak szélsőséges eseteiben (gyermekpornográfia) – a véleménynyilvánítás szabadsága tehát magában foglalja az ilyen tartalmak nyilvánosságra hozatalának szabadságát. Ahol a büntetőjogi korlátozás aránytalan beavatkozást jelentene, a kiskorúak védelmében mégis indokolt lehet enyhébb eszközök alkalmazása. Ilyen eszközök például a médiaszabályozás műsorszervezeti követelményei, amelyek a kiskorúakat úgy zárják el az ártalmas tartalmaktól, hogy az ilyen műsorok a felnőttek számára továbbra is elérhetőek. A megnövekedett védelmi igény leszállítja a beavatkozás küszöbét, de a beavatkozásnak továbbra is a veszéllyel arányosnak kell lennie. Ehhez igazodik a jogérvényesítés lehetősége: a beavatkozásra sajátos, közigazgatási jellegű eljárás keretében kerül sor, amelyben a sérelem természetéhez igazodó szankció szabható ki. A kiskorúakra vonatkozó rendelkezések megsértése esetén az Országos Rádió és Televízió Testület (Testület) járhat el, és a figyelmeztetéstől a műsorszolgáltatási jogosultság felfüggesztésén keresztül a műsorszolgáltatási szerződés azonnali hatályú felmondásáig terjedő szankciókat alkalmazhat.²⁰ A Testület döntése természetesen ezekben az ügyekben is megtámadható bíróság előtt.

A harmadik csoportba tartozó korlátozásokat összefoglalóan a kiegyensúlyozottság követelményeként jelölhetjük (Rtv. 4. §), amely a médiumhoz való hozzáférést szabályozza. Az elektronikus médiumok területén kívül a jogrendszer nem korlátozza a beszélőt abban, hogy valamely kérdéssel csak a neki tetsző álláspontot ismertesse. A jogrendszer általános szabályaiból nem következik a kiegyensúlyozottság követelménye: nem általában a nyilvános kommunikáció korlátozásáról van szó, hanem kizárólag az elektronikus média területén érvényesítendő követelményről. A médiaszabályo-

formájában, de a közvéleményt hosszabb ideig foglalkoztató, alapvető jelentőségű kérdésekről szóló tudósításoknak „egészében” pártatlannak kell lenniük. Ha egy műsorszám egyetlen személynek biztosít lehetőséget véleménye kifejtésére, erre a közönség figyelmét a kezdés előtt fel kell hívni, és az ellentétes nézeteknek más műsorszámokban helyt kell adni. Az alapelvek betartatása végett az ITC évente beszámoltathatja a műsorszolgáltatókat arról, hogy dokumentumműsoraikban a vitatott kérdéseket érintő vélemények megfelelően széles körét jelelték-e meg.

Az Egyesült Államokban a kiegyensúlyozottság követelményét az elektronikus médiumok megjelenésével szinte egy időben fogalmazták meg, a technikai fejlődéssel viszont alkalmazási köre egyre szűkült – fejlődése elsősorban a FCC (Federal Communications Commission) szabályozási tevékenységéhez kötődik.¹⁴ A választási kampánnyal kapcsolatban már az 1927-es rádiózási törvény bevezette az „egyenlő esélyek sztenderdjét”. Ennek alapján a műsorszolgáltató nem köteles fórumot biztosítani a jelölteknek, viszont ha egy jelölt számára lehetővé teszi a megjelenést, akkor az adott tisztségre pályázó minden jelölttel így kell eljárnia. A szabály ebben a formájában az esélytelenebb jelöltek jogainak érvényesítésével megbénította az erősebb jelöltek közötti küzdelmet, ezért szükség esetén vagy a Kongresszus függesztette fel annak alkalmazását (pl. Kennedy–Nixon vita), vagy a jelöltek és a műsorszolgáltatók bújtak ki alóla. Az 1971-ben elfogadott távközlési törvény – amely elvárta a műsorszolgáltatóktól, hogy a „köz érdekét, kényelmét és szükségleteit” szolgálják – mégis a teljes hozzáférés irányába lép tovább: a FCC visszavonhatja a televízióállomás engedélyét, ha az ismételtelen elmulaszt egy szövetségi hivatalra pályázó jelölt számára „ésszerű hozzáférést” biztosítani ingyenes adásidővel, vagy nem teszi lehetővé adásidő vásárlását.

A kiegyensúlyozottságnak az európaihoz hasonló értelmezése a FCC fairness doktrínájában jelenik meg. A fairness doktrína szerint a műsorszolgáltatók kötelesek egyrészt a köz érdeklődésére számot tartó vitás kérdéseket bemutatni, másrészt biztosítani, hogy ha egy ilyen kérdés egyik oldalát bemutatták, akkor a másik oldal is megjelenjen – a másik oldalt megilleti a válaszadás joga. 1969-ben, a Red Lion-ügyben a Legfelsőbb Bíróság a doktrína alkotmányosságát a frekvenciaszűkösséggel indokolta, és kimondta: „a hallgató és a néző jogának van elsőbbsége, nem a rádióállomásénak”¹⁵. Egy időben a FCC percre pontosan ellenőrizte a szembenálló feleknek juttatott megszólalási időt. Azt is vizsgálták, hogy a különböző nézetek egyformán hangsúlyos műsoridőben jelennek-e meg, és mennyi idő

telik el az egyes vélemények ismertetése között. A műsorban az ellentétes nézetek legjobb képviselőit kellett megszólaltatni. A FCC azonban a technikai fejlődéssel enyhítette az előírásokat, majd 1987-ben a műsorkínálat növekedésére hivatkozva eltörölte a doktrínát. Azóta arra már csak a politikailag elfogult tájékoztatás és a személyes megtámadtatás eseteiben lehet hivatkozni. Az első esetkör a szerkesztőségi kommentárokkal szembeni válaszadás jogát biztosítja, a második pedig az egyén fellépési joga a kifejezetten ellene irányuló közlésekkel szemben.¹⁶

4.2. A kiegyensúlyozottság mint kvantitatív követelmény

A kiegyensúlyozottság számszerűsített mutatóként jelenik meg például Franciaországban.¹⁷ A francia megoldás a politikai erőviszonyoktól független szereplési arányokat ír elő: a köztársasági elnököt nem számítva a kormányt, a kormánypártokat és a parlamenti ellenzéket egyaránt a műsoridő egyharmada illeti meg. A szabályozás minden olyan műsort érint, amelyben politikusok megjelennek. A francia megoldás nem az egyes műsorszámok kiegyensúlyozottságára koncentrál, hanem a műsorfolyam egészére: az előírt arányok a hírműsorok esetében havi, a magazinműsoroknál pedig éves időtartamra vonatkoznak. A francia médiafelügyeleti szerv, a CSA (Conseil Supérieur de l’Audiovisuel) a politikusok mediareprezentációjáról havonta tájékoztatja a képviselőház és a szenátus elnökét, valamint a parlamenti képviselőcsoportokat. Ez a modell sajátos értelmezése a kiegyensúlyozottságnak: a kormánypártok összesen kétszer annyit kapnak, mint az ellenzék.

A megjelenési arányok kidolgozásának másik lehetséges módja a parlamenti erőviszonyok figyelembevétele – korábban ezt követte a BBC gyakorlata. A megoldás jól mutatja a politikai rendszer és a médiarendszer közötti összefüggést: „a BBC tudatosan háttérbe szorítja a kis pártokat, hiszen felismerte, hogy nincs módjában változtatni a brit politikai rendszeren, amely a két nagy párt túlsúlyára épül”.¹⁸

4.3. A „külső pluralista” modell

A műsorszolgáltatások számának növekedésével kialakult a sokoldalúság biztosításának egy új modellje, amely nagyobb teret enged a piaci szereplőknek, és visszaszorítja az állami beavatkozást.¹⁹ A „külső pluralista” modell a közönség számára elérhető műsorszolgáltatások összességében valósítja meg a sokoldalúságot, és csökkenti az egyes szolgáltatásokban érvényesítendő követelményeket. A modellt elsősorban a kábeles műsorszolgáltatásokra alkalmazzák, példá-

[Rtv. 23. § (2) bek.], ami a 4. §-hoz képest formálisan speciális szabály, tartalmilag viszont nem tesz hozzá semmit. Ezzel kapcsolatban felmerült az az értelmezés, amely szerint a kiegyensúlyozottság részletes kifejtését csak a 23.§ tartalmazza, és ez csak a közszolgálati műsorszolgáltatókra vonatkozik, tehát a Panaszbizottság is csak azokkal szemben járhat el.³⁰

A 4. § további rendelkezései értelmezik a kiegyensúlyozottság alapelvét. Annak rendeltetésére utal az a szabály, amely szerint a műsorszolgáltatásban közzétett műsorszámok összessége, illetőleg ezek bármely tartalma vagy műfaj szerinti csoportja nem állhat párt vagy politikai mozgalom, illetve ezek nézeteinek szolgálatában. A kiegyensúlyozottság nevesített tényállása a hírek és vélemények teljes elválasztásának követelménye. A műsorban közzétett hírekhez fűzött véleményt, értékelő magyarázatot e minőségének és szerzőjének megnevezésével, a hírektől megkülönböztetve kell közzétenni, továbbá a műsorszolgáltató politikai tájékoztató és hírszolgáltató műsorszámaiban műsorvezetőként, hír-olvasóként, tudósítóként rendszeresen közreműködő munkatársak műsorszolgáltatónál politikai hírhez véleményt, értékelő magyarázatot nem fűzhetnek.

6. Kit véd a kiegyensúlyozottság?

6.1. A panaszosok köre

Amennyiben a törvényhozó a kiegyensúlyozottság követelményét kizárólag a be nem mutatott vélemény képviselőjének válaszadási jogaként szabályozná, a jogérvényesítésnek minden esetben feltétele lenne a személyes érintettség; amennyiben személyes érintettség nélkül is kezdeményezhető panaszbizottsági eljárás, akkor a kiegyensúlyozottság nem csak az érintett egyéni érdekeit védi. Az Rtv. szerint panaszbizottsági eljárást kezdeményezhet „a kifejezésre nem juttatott álláspont képviselője vagy a sérelmet szenvedett”³¹ – ez a szövegezés mindkét értelmezést lehetővé teszi.³² A törvény szövegéből az következik, hogy a „sérelmet szenvedett” nem azonos „a kifejezésre nem juttatott álláspont képviselőjével”. A kifogást tevők két csoportjának körülhatárolásával meghatározható a szabályozás célja.

A rendelkezés értelmezésében nincs egyetértés a Panaszbizottság és a Testület között. A Panaszbizottság álláspontja az, hogy a kiegyensúlyozottság a műsorszolgáltatás legátfogóbb követelményének tekinthető, annak megsértése a közösség minden tagját érinti, védelmében a közönség bármely tagja felléphet.³³ A Testület viszont több esetben azzal az indokkal semmisítette meg az eljáró tanács határozatát, hogy a panaszt nem az arra jogosult nyúj-

totta be. A Testület szerint csak akkor van helye a műsorszolgáltatóra jogilag kötelező határozat meghozatalának, ha a kifogást tevő az ügyben személyesen érintett;³⁴ minden más ügyet „egyéb panaszként” kell kezelni, és azokban legfeljebb kötelező erő nélküli nyilatkozat fogalmazható meg. Egy újabb határozatában a Panaszbizottság olyan köztes megoldást fogadott el, amely a jogsértés súlyosságától függően vonja meg a panaszosok a körét. Az adott ügyben az eljáró tanács szerint „a kiegyensúlyozott tájékoztatás követelményének olyan súlyú megsértése nem állapítható meg, amely lehetővé tenné a panaszosnak, hogy szűken értelmezett érintettség hiányában panaszt emeljen.”³⁵ A törvény azonban nem igazolja a panaszosnak az érintettséghez kötését: az „egyéb panaszok” körét nem a kifogást tevő személye, hanem a beadvány tárgya szerint határozza meg. Mivel az egyéb panaszok közé „a 4. § alá nem tartozó panaszügyek” tartoznak, a kiegyensúlyozottsággal kapcsolatos beadványok aligha sorolhatók ide.

6.2. Kiegyensúlyozottság és személyiségvédelem

A kiegyensúlyozottság érvényesítése sok esetben sajátos, kizárólag a rádiós és a televíziós műsorszolgáltatókkal szemben igénybe vehető személyiségvédelmi eszközként jelenik meg. Amikor a panaszbizottsági eljárást a kifejezésre nem juttatott álláspont képviselője kezdeményezi, a kiegyensúlyozott tájékoztatás követelménye válaszadási jogot biztosít a sértett számára. Az egyoldalú tájékoztatás a jó hírnév sérelmét okozta abban a műsorban, amely meg nem nevezett gazdasági társaságok jogszerűtlen magatartásával foglalkozott, a kérdéssel kapcsolatos véleményeket ismertetett. A riport végén az ügyben nem érintett panaszos cégtáblája volt látható. Az eljáró tanács szerint a panaszos nevének a riportban való szerepeltetése estén a sokoldalúság, tárgyilagosság és kiegyensúlyozottság követelménye akkor teljesül, „ha az így érintetté vált és megismert panaszos véleményét kifejtetheti az adott műsorban”.³⁶ A kiegyensúlyozottság érvényesítése lehetővé teszi a valótlan, hírnévrontó tartalmakkal okozott személyiségi jogi sérelem kiküszöbölését. Egy másik ügyben a tájékoztatás egyoldalúsága indokolatlanul bántó kifejezések használatával valósult meg. Az egyik közszolgálati műsorszolgáltató műsorában számos negatív, a becsület csorbítására alkalmas megállapítás hangzott el a zsidó hitközség egykori és mai vezetőiről, akik közül a riport kizárólag a kifogást tevőt jelölte meg név szerint. Az érintett becsületének sérelmét a tájékoztatás egyoldalúsága okozta, a műsorszolgáltató mindkét jogsértést „helyrehozhatná (...) azzal, hogy

zás nem kiegészítője az általános védelmi eszközöknek, hanem a védelem kizárólagos eszköze.

A magyar jogalkotó a kiegyensúlyozottság védelmére olyan – a sajtó-helyreigazításhoz sokban hasonlító – sajátos, többfokozatú eljárást hozott létre, amelynek célja a sérelem hatékony orvoslását biztosító szankció lehető leggyorsabb érvényesítése. A vita rendezését a törvény elsősorban a sérelmet szenvedett hallgatóra/nézőre és a műsorszolgáltatóra bízta. Külső fórumok csak az egyeztetés eredménytelensége esetén avatkoznak a vitába.²¹ Kifejezetten ennek az eljárásnak a lebonyolítására jött létre a Panaszbizottság, amely elsőként vizsgálja a közönség beadványait. A Panaszbizottság döntései ellen fellebbezés nyújtható be a Testülethez, a Testület határozatának felülvizsgálatát pedig a bíróságtól lehet kérni.²²

5.2. A Panaszbizottság

A Rtv. a Panaszbizottságot „a kiegyensúlyozott tájékoztatás követelményének (4. §) megsértése miatti panaszok”²³ elbírálására hozta létre. A Panaszbizottság tagjait a Testület bízta meg. A tagok függetlenek, csak a törvénynek vannak alárendelve, tevékenységük végzése során nem utasíthatók. A függetlenséget összeférhetetlenségi szabályok is garantálják. Az egyes ügyekben háromtagú tanács jár el, amelynek egyik tagja jogi végzettségű személy. A Panaszbizottságnak eljárása során figyelemmel kell lenni a felek egyenlősége, a nyilvánosság és a pártatlanság elvének érvényesítésére.²⁴ A nyilvánosság a Panaszbizottság tevékenységének lényege, amit az alaposnak bizonyult kifogásoknak a Művelődési Közlönyben történő közzététele biztosít – mivel a Panaszbizottság munkája nem csak az elfogadott, hanem az elutasított panaszok alapján is értékelhető, indokolt lenne a nyilvánosság szélesítése.

A Panaszbizottság eddigi – néhány éves – működése során nem alakított ki egységes gyakorlatot. Ennek fő oka, hogy tevékenysége során olyan bizonytalan tartalmú fogalmakat alkalmaz, mint például a „kiegyensúlyozottság” vagy a „tárgyilagosság”. E fogalmak értelmezéséhez a törvény nem biztosít egységes kereteket, érvényesülésük megítéléséhez általános érvényű feltételeket meghatározni szinte lehetetlen. Tartalmuk csak az egyes esetek és azok összegzése alapján határozható meg. A döntések meghozatalában viszont az eljáró tanácsok nincsenek kötve a korábbi határozatokhoz, működésük egymástól teljesen független. Az is nehezíti a joggyakorlat fejlesztését, hogy a Panaszbizottság tagjai megbízatásukat nem fő tevékenységként látják el. A hatékonyabb működéshez hozzájárulna továbbá a nagyobb nyilvánosság és az ezzel járó nagyobb szakmai tekintély.

A Rtv. a Panaszbizottság feladatát nem az ösz-

szes alapelv védelmében, hanem kizárólag a kiegyensúlyozottság érvényesítésében határozza meg. A jogalkotó döntése indokolható a Panaszbizottság működőképességének megőrzésével, de azzal is, hogy a kiegyensúlyozottság, mint a leginkább „médiá-specifikus” követelmény, sajátos védelmi eszközöket igényel. A kiegyensúlyozottság sérelme gyakran együtt jár egyéni érdeksérelemmel is, ilyenkor a panaszbizottsági eljárás elvileg a sérelem gyors orvoslást biztosíthatja. A törvény szerint eljárhat a Panaszbizottság „az Rtv. érvényesülésével összefüggő egyéb panaszokban”²⁵ is, de azokban jogilag kötelező erejű határozatot nem hozhat.

A Panaszbizottság feladatköre az Rtv. több rendelkezésének értelmezése alapján határolható körül. A törvénynek a kiegyensúlyozottság alapelvét megfogalmazó 4. §-a több összetett követelményt tartalmaz a műsorszolgáltatás tartalmával kapcsolatban. A legátfogóbb rendelkezés szerint a közérdeklődésre számot tartó hazai és külföldi eseményekről, vitatott kérdésekről a tájékoztatásnak sokoldalúnak, tényyszerűnek, időszerűnek, tárgyilagosságnak és kiegyensúlyozottnak kell lennie.²⁶ A rendelkezés az önálló hírműsor szolgáltatásának kötelezettségével²⁷ együtt egyrészt alapja lehet a műsorszolgáltató tájékoztatási kötelezettségének, másrészt a tájékoztatással kapcsolatban egymással szorosan összefüggő tartalmi követelményeket állít. Egy-egy követelményt legegyszerűbben egy vagy több másikkal lehet meghatározni.

A kiegyensúlyozottság ebben a felsorolásban a többivel egyenrangú, nem a többit átfogó, kiemelt követelmény. A panaszbizottsági eljárás megindításának viszont akkor van helye, „ha a műsorszolgáltató a vételkörzet lakosságát foglalkoztató társadalmi kérdésben egyoldalúan tájékoztat, különösen ha a vitatott kérdésben egyetlen vagy egyoldalú álláspont megjelenítésére vagy kifejezésére ad lehetőséget, vagy ha egyéb módon súlyosan megsérti a kiegyensúlyozott tájékoztatás követelményét”.²⁸ Ez a megfogalmazás vagy kizárja a panaszok köréből a sokoldalúság, tényyszerűség, időszerűség, tárgyilagosság megsértésével foglalkozó beadványokat, ami ellentétben áll a Panaszbizottság feladatkörének kijelölésével, vagy a kiegyensúlyozottságot mint általános, minden egyéb követelményt magába foglaló előírást tartalmazza, ami viszont ellentmond a 4. § (1) bekezdésének. A kiegyensúlyozottság ésszerű értelmezése az utóbbi megoldáshoz vezet: a tájékoztatás csak akkor lehet kiegyensúlyozott, ha sokoldalú és tárgyilagossá, ekkor viszont teljesül a tényyszerűség is, ami magába foglalhatja az időszerűséget.²⁹ Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a közszolgálati műsorszolgáltatóval szemben a törvény a rendszeres, átfogó, elfogulatlan, hiteles és pontos tájékoztatás kötelezettségét állítja

ismertetett döntés elsősorban a közérdekhez kapcsolja. Nem sérül a közérdek, ha a releváns vélemények kifejezésre jutnak, mert a műsorszolgáltatás így megfelelő segítséget nyújt a közönségnek saját véleménye kialakításában. Ehhez képest a magánérdek – a panaszos, az egyén véleménynyilvánításához fűződő érdeke – másodlagos: akkor érvényesítendő, ha ez a közérdek érvényesülésének feltétele és eszköze. A kiegyensúlyozottság követelményének alkotmányos alapja tehát az, hogy egy beszélő (a műsorszolgáltató) egyéni érdekével – vélemény-szabadságával, szerkesztési szabadságával – szemben nem egy másik beszélő (a meg nem szólaltatott) egyéni érdeke – véleményszabadsága, megszólalási joga – áll, hanem a teljes körű tájékozódáshoz fűződő közérdek. A vitatott kérdések teljes körű megismerése alapvető feltétele a megalapozott vélemény- és akaratképzésnek, ami nélkül demokratikus döntéshozatal és ellenőrzés nem képzelhető el. A kiegyensúlyozottság rendeltetése alapján a műsorkészítők szerkesztési szabadságát tehát a közönségnek a teljes körű tájékozódáshoz való joga korlátozza.

A kiegyensúlyozott tájékoztatás az előzők szerint azt a feladatot rója a műsorszolgáltatóra, hogy feltárja a közösségnek az adott témára vonatkozó tagolódását, és megtalálja minden releváns vélemény hiteles képviselőjét. Érvényesülése nem a lehető legnagyobb számú szereplő megszólaltatásától, hanem az adott kérdésre vonatkozó álláspontok lehető legszélesebb körének bemutatásától függ. Ezt fogalmazza meg a Rtv. azon rendelkezése, amely szerint „nem élhet a kifogásolás jogával a kifogást tevő, ha az ismertetésre nem juttatott álláspontja ismertetésére ezen álláspont más képviselője már lehetőséget kapott”.⁴⁶ A vélemény relevanciája ugyanakkor nem a műsorszolgáltató szubjektív megítélésén múlik, mivel a kiegyensúlyozottság követelménye objektív. „Vagyis nem az a kérdés csupán, vajon (a műsorszolgáltató) nem akarja-e szántszándékkal előnyben részesíteni valamely ideológia vagy politikai párt képviselőit, hanem az is, nem teszi-e ezt akarata ellenére.”⁴⁷

Ennek az értelmezésnek a hiányosságaira világít rá az ORTT-nek egy fellebbezési eljárás során hozott határozata. A Testület azzal az indokkal marasztalta el a műsorszolgáltatót, hogy az az adott ügyben kizárólag „a Kormány álláspontját és az azal szemben megnyilvánuló ellenzéki véleményt ismertette. A társadalomban azonban az ismertetéstől eltérő álláspont is létezik, ezen vélemény megjelenítésére azonban nem került sor.”⁴⁸ Hasonló álláspont fogalmazódott meg abban az ügyben, amelyben egy parlamenten kívüli párt képviselője azt kifogásolta, hogy „a Párt közleményeit rendre kihagyják a Magyar Rádió híreiben”. A Panaszbizott-

ság a panasszal kapcsolatban azt a véleményt alakította ki, hogy „a jelenlegitől fokozottabban kellene törekednie a műsorszolgáltatónak hírt adni a közérdeklődésre számot tartó hazai eseményekről, vitatott kérdésekről”.⁴⁹ E döntések az elektronikus médiumok teremtette nyilvánosság reprezentativitására mutat rá, arra, hogy a „sokszínűség” nem terjedhet túl az uralkodó nézetek bemutatásán. A társadalmi kérdéseket a média gyakran a kormány-ellenzék szembenállásra egyszerűsíti le, és az ide nem besorolható vélemények kiszorulnak a nyilvános térből. Ugyanakkor a határozat magában rejti annak veszélyét, hogy a kiegyensúlyozottság parttalan, és ezért végrehajthatatlan követelménnyé válik. A plurális társadalom valamennyi véleményáramlatát egyetlen szolgáltató nem térképezheti fel, így a jogalkalmazónak is meg kell elégednie a lehető legtöbb releváns vélemény megjelenítésével.

A Panaszbizottság erre vonatkozóan rugalmas mércét állított, amikor egy határozatában kimondta, hogy egyes álláspontok be nem mutatása ellenére nem sérült a kiegyensúlyozottság követelménye, mert „a műsorszolgáltató az adott helyzetben elvárható gondossággal próbálta kiválasztani a bekövetkezett esemény szélesebb összefüggéseinek megvilágításához szükséges hírforrásokat, észrevételeket”.⁵⁰ Egy – Bárdossy László rehabilitásával foglalkozó műsorszámmal kapcsolatban hozott – állásfoglalás szerint a műsorkészítő „az ügy bonyolultságának megfelelően körültekintően” járt el, annak ellenére, hogy nem mutatott be minden érvet és ellenérvet.⁵¹ A Testület a fellebbezési eljárás során a „megfelelően körültekintő” mércét a műsorszám sajátosságainak figyelembevételével állapította meg: „az összeállítás célja nem a kérdés tudományos körüljárása volt [...], hanem egy aktuális politikai esemény közlése, és többszemponú megvilágítása”.⁵²

„Az adott helyzetben elvárható gondosság”, a „megfelelően körültekintő” eljárás kevesebb – de nem egyoldalú – álláspont megjelenítésével is megelégszik például akkor, ha a szolgáltató „hírközlési kényszerben”⁵³ cselekszik. Teljesíthető akár egyetlen riportalany megszólaltatásával, ha „a műsorszolgáltató a riportalany megválasztásával éppen arra törekedett, hogy [...] az adott témában a legátfogóbb tájékoztatást adja”⁵⁴ – a konkrét esetben ez a feltétel egy országos szakmai szervezet vezetőjének megszólaltatásával teljesült.

Az Rtv. szerint az elvárható gondosság nem terjed túl a megszólalás lehetőségének felajánlásán: nincs helye panaszbizottsági eljárásnak, ha a kifogást tevő álláspontjának ismertetésére lehetőséget kapott, de azzal nem élt.⁵⁵ A megszólalási lehetőség azonban csak akkor felel meg a törvényben foglaltaknak, ha a műsorkészítő valóban megteremti az érdemi válasz-

szót ad a panaszosnak a műsorban”.³⁷

6.3. A közönség joga

Elutasította a Panaszbizottság azt a bösi vízlépcsővel foglalkozó műsorra vonatkozó panaszbeadványt, amelyben a panaszos kifogásolja, hogy az általa képviselt társadalmi szervezet nem kapott lehetőséget álláspontja kifejtésére.³⁸ Ugyanennek a panaszosnak azt a beadványát is megalapozatlannak találta az eljáró tanács, amelyben azt kifogásolta, hogy – miközben egy másik civil szervezet álláspontját a műsorszolgáltató ismertette – az általa képviselt szervezet NATO-csatlakozással kapcsolatos véleményét „nem szerkesztették be a műsorba”.³⁹ A kifogás elutasítását mindkét határozat a műsorszolgáltatók szerkesztési szabadságával indokolta. Ezekben az esetekben a műsorszolgáltatónak az a joga, hogy szabadon összeállíthassa a műsort, előbbre való, mint a panaszos joga arra, hogy véleményét az elektronikus média nyilvánosságában ismertesse.

Ezekben az esetekben a Panaszbizottság úgy ítélte meg, hogy a műsorszolgáltató eleget tett a kiegyensúlyozottság követelményének, mivel minden releváns álláspontot megjelenített. A panaszos álláspontja akkor is kifejezésre juthatott, ha ő maga nem kapott lehetőséget annak ismertetésére. A műsorban megszólaltatott személyek a döntés értelmében képviselték az adott kérdésre vonatkozó összes lényeges véleményt – ezzel lehetővé téve a közösség megalapozott véleményformálását. A döntésekből az következik, hogy a kiegyensúlyozott tájékoztatás követelménye nem biztosít teljes hozzáférést, arra hivatkozva „senki sem követelheti [...] azt, hogy személye szerepeljen valamelyik hírműsorban”.⁴⁰

Született azonban az előzőekkel ellentétes döntés is, amelyben a Panaszbizottság alaposnak találta a panaszos követelését a műsorban való megjelenésre. Elmarasztalta a Panaszbizottság a közszolgálati televíziót, mert az egy párt „közérdeklődésre számot tartó gazdasági konferenciájáról nem főműsoridőben adott tájékoztatást, holott ezt az esemény súlya indokolta volna”.⁴¹ Hasonlóan döntött azzal a panaszossal kapcsolatban, amelyben egy parlamenti párt elnöke azt kifogásolta, hogy a közszolgálati televízió hírműsora nem tájékoztatott a párt éves kongresszusáról. Az eljáró tanács azt a véleményt alakította ki, hogy a híradás elmaradása nem jelent ugyan egyoldalú tájékoztatást, a műsorszolgáltató mégis megsértette a rendszeres, átfogó, elfogulatlan és hiteles tájékoztatás törvényi kötelezettségét.⁴² Ezekben az esetekben a Panaszbizottság az esemény súlyától függően tájékoztatási kötelezettséget állapított meg a közszolgálati műsorszolgáltatóval szemben. Nem arról van szó, hogy egy meghatározott kérdésre vo-

natkozó valamely releváns álláspont nem jelenhet meg – a tájékoztatás tehát nem egyoldalú. A közönség véleményének kialakításában viszont fontos szerepe lehet a pártok rendezvényeinek; nem alakulhat ki megalapozott vélemény egyes véleményformálók előtérbe helyezésével és mások háttérbe szorításával. Az elhallgatás hosszabb távon egyértelműen a kiegyensúlyozottság sérelmét okozza. Nem határozhatók meg olyan általános ismérvek, amelyek alapján egy esemény véleménybefolyásoló ereje értékelhető lenne, a Panaszbizottságnak ezért az ilyen ügyek megítélésében körültekintően kell eljárnia. Csak az adott esemény jelentőségének mérlegelése és a műsorszámok összefüggéseinek vizsgálata alapozhatja meg a szerkesztési szabadság ilyen fokú korlátozását.

Helyt adott a Panaszbizottság egy helyi önkormányzat képviselője panaszának, amelyben azt kifogásolta, hogy a helyi televízió egy vitatott ügyben kizárólag a polgármester álláspontját ismertette, és nem adott lehetőséget a képviselők véleményének kifejtésére. A Panaszbizottság arra kötelezte a televíziót, hogy tegye lehetővé a véleményt nyilvánítani kívánó képviselők álláspontjának ismertetését.⁴³ Helyt adott a Panaszbizottság egy közvéleménykutató-intézet panaszának, amelyben az intézet azt kifogásolta, hogy a közszolgálati televízió híradója nem ismertette a pártok támogatottságára vonatkozó kutatásainak eredményét, miközben közzétette két másik közvélemény-kutató mérési eredményeit. A kifogást tevő intézet a híradóban közzétettektől jelentősen eltérő eredményekre jutott. A határozat szerint „egyetlen közvélemény kutató sem formálhat igényt mérési eredményeinek a Híradóban történő közzétételére”, de az adott esetben a kiegyensúlyozott tájékoztatás megkövetelte volna az eltérő eredmények ismertetését.⁴⁴

Mivel ezekben az esetekben az adott kérdésre vonatkozóan nem jelenhetett meg minden releváns álláspont, a Panaszbizottság szerint „a műsorszervezői szabadság már-már önkénybe fordult át és ilyen módon sértette a kiegyensúlyozott tájékoztatás követelményét”.⁴⁵ Sérültek a meg nem jelenített álláspont képviselőjének érdekei, mert egy őt érintő ügyben nem mondhatta el a maga álláspontját. Sérültek ugyanakkor a közönség érdekei is, mivel nem ismerhették a kérdésre vonatkozó összes releváns álláspontot. A közösség csak akkor alakíthat ki megalapozott önálló véleményt, ha az ellentétes álláspont képviselője lehetőséget kap a megszólalásra. Az egyéni érdek érvényesülése a közérdek érvényesülésének feltétele, a kifogást tevő megszólalási jogának érvényesítésével teljesül a tájékoztatás kiegyensúlyozottsága.

A kiegyensúlyozottság követelményét mindegyik

panaszos által előterjesztett anyagban szereplő hír [...] kiemelkedő hírértékű volt, amelyet az is bizonyít, hogy a TV Híradóban és a Duna Televízióban is ismertették”. Annak ellenére, hogy sem a szervezeti keretek, sem az eljárási szabályok nem kedveznek a beadványok ilyen irányú vizsgálatának, sok esetben csak így lehetne megfelelő és méltányos döntést hozni.⁶⁶

7.2. Az újságíró magatartása

Több esetben nyújtottak be panaszt a műsorvezető kérdésfeltevéseivel kapcsolatban. Nem határozható meg jogilag számonkérhető mérce az újságíró magatartásával, aktívabb vagy passzívabb részvételével kapcsolatban. A műsorkészítő felelősségét arra tekintettel kell megítélni, hogy ő „csupán közvetíti a nyilvánosság számára az elhangzott álláspontot, de nem megfogalmazója vagy felelős képviselője annak”, tehát „nem tartozik szakmai felelősséggel egy politikus által megjelenített szakmai véleményért”.⁶⁷ Ez az álláspont tükröződik abban a – külpolitikai tudósítással kapcsolatos – döntésben, amely szerint „a tudósító nem a saját véleményét és nem saját értékelését adta elő, így a kiegyensúlyozatlan tudósítás fel sem merülhet”.⁶⁸

A „magánvéleményt hordozó, manipulatív” kérdések ugyanakkor nem csak a kiegyensúlyozottságot, hanem a hírek és vélemények szétválasztásának elvét is sértik.⁶⁹ Egy, a homoszexualitással foglalkozó műsorszámot vizsgálva az eljáró tanács megállapította, hogy „a műsorvezető kérdésfeltevései egyirányúak voltak, csak egyfajta álláspont kifejtésére vonatkoztak”.⁷⁰ A műsorkészítő nem használhatja fel a műsort saját véleménye ismertetésére – nem felelt meg a jogi és szakmai normáknak az újságírók magatartása, amikor a beszélgetés során „többnyire a saját véleményüket hangoztatták, kérdést nagyon ritkán tettek fel a meghívott vendégüknek, és amikor ő válaszolni akart, néhány mondat után mondanivalóját félbeszakították”.⁷¹ A kiegyensúlyozottság egyes műsorszámokban éppen az aktívabb riporteri részvétellel biztosítható. A Panaszbizottság szerint egy vitaműsorban, ahol a meghívott vagy a meghívottak nem képviselik az összes releváns álláspontot, „a műsorvezető hivatott a vendéggel szemben az ellenvéleményeket képviselni”,⁷² „a riportertnek kötelessége [...] kérdéseivel, illetve egyéb módon a más nézeteket képviselők véleményét ütköztetni”.⁷³

7.3. A résztvevők kiválasztása

A kiegyensúlyozottság fenti értelmezése a releváns vélemények képviselőinek kiválasztására helyezi a

hangsúlyt. A NATO-csatlakozásról folytatott televíziós kerekasztal-beszélgetéssel kapcsolatban alapította meg a Panaszbizottság, hogy „a három fő vendég kiválasztása [...] az adott ügyben a vélemények sokszínűségét és összetételét nem reprezentálta kellőképpen. [...] Olyan esetben, amikor csak parlamenten kívüli erők jelenítik meg az adott kérdésben az egyik markáns véleményt, meghívásuk elmulasztása mindenképpen csorbítja a sokszínűség követelményét.”⁷⁴

A műsorban megszólaltatottak kiválasztására vonatkozóan állította fel a FCC az adott álláspont „legjobb képviselője” kiválasztásának alapelvét. Egyoldalú a tájékoztatás, ha az egyik oldal szakértőivel szemben az ellentétes álláspontot laikus személyek képviselik. Szintén a NATO-csatlakozással kapcsolatos ügyben a Panaszbizottság megállapította, hogy „a külügyi szóvivő által nyilvánított szakszerűségéhez és minőségéhez képest a hallgatói vélemények természetesen rendkívül messze voltak attól a szinttől, amelyen a hivatalos szakértő megszólalt, éppen szakképzettségénél és beosztásánál fogva egész más szférában mozgott [...] Az 1996. évi I. törvény által megkívánt tárgyilagos (és kiegyensúlyozott) tájékoztatás az esetben lett volna megvalósítható, ha legalább hasonló súlyú, minőségű másik szakértőt szerepeltetett volna a műsorszerkesztő e műsorban. A fentiekben leírt módon azonban az ellenvélemények NATO-ügyben a Panaszbizottság eljáró tanácsának megállapítása szerint csupán arra szolgáltak, hogy a műsor szakértője a NATO-tagság népszerűsítésének hivatalos álláspontját minél pregnánsabban képviselhesse”.⁷⁵ Ezzel ellentétes döntés született egy büntetőeljárásról szóló tudósítással kapcsolatban: az eljáró tanács – megállapítva, hogy „szerencsésebb lett volna, ha azonos státusú felek szólalnak meg” – nem adott helyt annak a kifogásnak, hogy „a vádlott jogi képviselőjének véleményével szemben az ellenvéleményt nem jogász fejtette ki”.⁷⁶

Nehéz helyzetbe kerül a műsorszolgáltató és a Panaszbizottság olyan esetekben, amikor a megszólaltatott közhivatali tölt be, ugyanakkor személyében egy pártot is képvisel. Helyt adott az eljáró tanács annak a beadványnak, amely azt kifogásolta, hogy a műsorszolgáltató egy helyi népszavazásról csak a polgármester véleményét ismertette, és nem adott lehetőséget a – más pártállású – kezdeményező álláspontjának kifejtésére. Az állásfoglaláshoz fűzött különvélemény szerint azonban nem történt jogsértés, mivel a műsorban a polgármester mint az önkormányzat vezető tisztségviselője – „hivatali minőségében” – szólalt meg, nem pedig az ügyben érintett félként.⁷⁷

A beszélők kiválasztása sajátos problémaként jelentkezik a fórum jellegű műsoroknál, amelyek a közönségnek teremtik meg a véleménynyilvání-

adás körülményeit. A Panaszbizottság nem fogadta el a műsorszolgáltató azon érvelését, hogy az érintett nyilatkozatát az idő rövidsége miatt nem teljesíthető feltételhez kötötte – a műsorkészítő „akkor járt volna el helyesen, ha a tervezett interjút megfelelő időben kéri, illetve forgatja le”.⁵⁶

A kiegyensúlyozottság mint „beszélő-hozzáférés” összességében a műsorszolgáltatásban érvényesítendő objektív követelmény, az adott kérdést érintő, elvárható gondossággal összegyűjtött lehető legtöbb releváns vélemény megjelenítésével elősegíti a közönség megalapozott vélemény- és akaratképzését, végső soron a demokrácia működéséhez fűződő közérdek érvényesülését.

7. A kiegyensúlyozottsággal kapcsolatos további kérdések

7.1. Kiegyensúlyozottság a műsorszámon belül és a műsor egészében

Az eltérő vélemények arányos megjelenítése legegyszerűbben egy műsorszámon belül ellenőrizhető, ezért „a kiegyensúlyozottságnak – ha lehetséges – ugyanabban a műsorban kell megfelelnie a műsorszolgáltatónak”.⁵⁷ Túlságosan merev és ésszerűtlen értelmezés lenne azonban, ha az egyensúly teljesülését feltétlenül minden egyes álláspontnak minden egyes műsorszámban történő megjelenítéséhez kötnénk. Ezzel a műsorok elszíntelenednének, a vita eszköze végül a vita elfojtásához vezetne. Megvalósulhat a tájékoztatás kiegyensúlyozottsága akkor is, ha a különböző álláspontok képviselői különböző, de a közönség számára egyforma eséllyel elérhető műsorszámokban jutnak szóhoz – ez általában teljesül a rendszeresen közvetített műsorok esetében. A jogalkotó lehetővé teszi ezt a tág értelmezést, mivel nem az egyes műsorszámokra, hanem „a műsorszolgáltatásban közzétett műsorszámok összességére, illetőleg ezek bármely tartalom vagy műfaj szerinti csoportjára” írja elő, hogy az nem állhat párt vagy politikai mozgalom, illetve ezek nézeteinek szolgálatában.⁵⁸ Nem egy-egy vitatott kérdésre, hanem a műsorszolgáltatás egészére vonatkoztatva teljesül az egyensúly, amikor egymáshoz nem kapcsolódó műsorok között alakul ki bizonyos „informális egyensúly”⁵⁹ (például a Kossuth Rádió 168 óra és Vasárnapi újság című műsorai). A magyar szabályozás a Németországban alkalmazott „külső pluralista” modell érvényesülését már nem teszi lehetővé, a teljes programkínálatban, a műsorszolgáltatások összességében érvényesülő kiegyensúlyozottsággal nem elégszik meg.

A Panaszbizottság álláspontja nem egyértelmű:

egy-egy döntésében „egy műsorszámban és a műsorsorozat egészének szintjén is”⁶⁰ megköveteli a vélemények egyensúlyát, máskor pedig – a rugalmasabb értelmezést elfogadva – „elvileg nem kifogásolja az olyan műsorkészítési módszert, melyben a riporter egy adott csoportnak vagy jellemző véleménynek hangot adva készít interjút egy kérdésről, noha ez nyilvánvalóan egyoldalúság.”⁶¹ Utóbbi döntésének indokolása szerint a Panaszbizottságnak „az az álláspontja, hogy nem is várható el minden kérdésben, hogy minden jellemző vélemény egyazon műsorban hangozzék el. [...] egy ilyen módon elkészített műsorszámban követnie kell – lehetőség szerint a hallgatóságnak előre jelezve – egy, az adott kérdéssel foglalkozó másik műsornak, melyben az ellen-, illetve más jellemző vélemények érvei kapnak ugyanígy hangot”. A Panaszbizottság újabb gyakorlata általában nem követeli meg egy-egy kérdés egyetlen műsorszámon belüli teljes körű bemutatását. Az eljáró tanács szerint nem sérült a kiegyensúlyozottság abban a műsorszámban, amely egy helyi üzem létesítésével kapcsolatban az ellenérveket háttérbe szorítva a várható előnyöket hangsúlyozta. A döntés indokolása szerint „ez az ügy egy olyan helyi közéletet foglalkoztató ügy, amely sorozat jelleggel, vissza-visszatérően témáját képezi” a műsornak.⁶² Ugyancsak nem volt jogsértő a közszolgálati műsorszolgáltató híradója, amikor egy időközi választással kapcsolatban csak az egyik párt jelöltjének kampányeseményéről tudósított, mivel a híradó más adásaiban „valamennyi politikai párt jelöltje [...] ugyanolyan időtartamban és formában kapott bemutatkozási lehetőséget”. A Panaszbizottság nem egy műsorszámot, hanem a műsorszámok egészét vizsgálta, és megállapította, hogy a „tudósítás-sorozat kiegyensúlyozott és elfogulatlan volt”.⁶³

A kiegyensúlyozottság tágabb értelmezésének határait jelöli ki az a döntés, amely szerint „az ésszerű időn belül megvalósuló elfogulatlanság, mint műsorkészítési módszer nem alkalmazható minden esetben, ugyanis vannak olyan jellegű ügyek, melyekben elengedhetetlen, hogy egy műsorban kapjanak hangot az eltérő vélemények”.⁶⁴ Ez az álláspont végső soron azt követelné meg a jogalkalmazó szervektől, hogy egy-egy panaszt szélesebb környezetben, a műsorszámok összefüggéseire tekintettel bíráljanak el.

Az adott panasz szélesebb kontextusát vizsgálta a Panaszbizottság abban az ügyben, amelyben egy párt azt kifogásolta, hogy a műsorszolgáltató nem adott hírt az Európai Unió nagyköveteivel folytatott megbeszéléseiről.⁶⁵ Az eljáró tanács a kimaradt hírt összehasonlította a kifogásolt műsorszámban elhangzott többi hírral, és – annak ellenére, hogy a beadványt elutasította – azt is megállapította, hogy „a

annak tartalmát és hangulatát”, így „a kiegyensúlyozottság megőrzése érdekében (a felmérés ismeretetését) mellőzni kellett volna”.⁸⁶ Más ügyben az eljáró tanács a műsorszolgáltatót azért marasztalta el, mert „a kiegyensúlyozott tájékoztatás törvényi elvének nem tesz eleget az a műsorszerkesztési módszer, hogy az egyik fél álláspontját archív bejátszásból ismerheti meg a néző, míg az ezzel ellentétes vélemény kifejtésére élő riport keretében adnak lehetőséget”.⁸⁷ Szintén az archív anyagok felhasználását kifogásolta a Panaszbizottság egy külpolitikai műsorszám vizsgálatánál. A jóval korábbi felvételek bemutatása egy aktuális esettel kapcsolatban az események torz ábrázolását eredményezi: „A bemutatott régi filmfelvételek nem mindig a napjainkra jellemző politikai helyzetet tükrözték.”⁸⁸

7.5. Kiegyensúlyozottság a nem politikai műsorokban

Annak ellenére, hogy a kiegyensúlyozottsággal kapcsolatos problémák legélesebben a politikai műsorokban jelennek meg, a műsor jellegétől függetlenül érvényesítendő, általános követelményről van szó. Egyértelműen helye lehet panaszbizottsági eljárásának olyan társadalmi kérdésekben, amelyekben pártok nem foglaltak állást. A Panaszbizottság – vitatható módon mint „a 4. § alá nem tartozó panaszügynek” – helyt adott például az alapítványi és magániskolák, illetve az egyházi iskolák finanszírozásával foglalkozó műsorra vonatkozó beadványnak, amelyről „egyértelműen megállapítható volt, hogy a riporter kizárólag egy adott csoport nézőpontjából vizsgálta a [...] leírt problémakört”.⁸⁹

A kultúra területe azonban már nagyobb óvatosságot követel – irodalmi, művészeti nézetek között általában nem lehet és nem is kell egyensúlyt teremteni. „A Panaszbizottság állásfoglalása szerint: kulturális műsorban való könyvismertetés nem azonos egy hírműsorban való tényismertetéssel, míg az utóbbira vonatkoznak a kiegyensúlyozott tájékoztatás követelményei, addig az előbbire a szabad véleményalkotás joga vonatkozik. Az, hogy egy író milyen könyvet ír, saját szerzői joga, s ennek bemutatására sem vonatkozik az a követelményrendszer, amely a kiegyensúlyozott tájékoztatás követelményében képviselt érdekeket védi.”⁹⁰ Ugyanakkor e területen is előállhatnak olyan helyzetek, amelyek jogalapot teremtenek a beavatkozáshoz. Egy irodalmi műsor műsorvezetője azzal sértette meg a törvényi követelményeket, hogy az adott ügyben érintett írók egy részét a „poszt-nyugatosok”, másik részüket pedig „a saját unalmukba fulladt népiesek” kifejezéssel jelölte. Az eljáró tanács szerint „nem pusztán olyan stílár megkülönböztetést tartalmaz a műsorvezetői

szóhasználat, ami beleférne a véleménynyilvánítás szabadságába, hanem azt lényegesen meghaladja, és a vitában szereplő egyik alanyi körre vonatkozóan egyértelműen rosszálló tartalmat közvetít.”⁹¹

7.6. Sajátos újságírói műfajok

A műsorszám értékelésénél nem hagyható figyelmen kívül annak műfaja. Indokolatlan lenne azonos mércét alkalmazni a hírműsorok, tényfeltáró műsorok, illetve a szubjektív újságírói műfajok esetében. Elutasította a Panaszbizottság azt a beadványt, amely egy kínai anekdotát ismertető publicisztika egyoldalúságát kifogásolta. „A szóban forgó műsor nem hírműsor volt, nem tényeket közölt, hanem egy szerzői jog által is védett irodalmi alkotást közvetített a hallgatónak, pontosan megjelölte szerzőjét, és abban elsősorban a szerző álláspontja érvényesült. A mű tehát az írói alkotószabadság megvalósulásaként nagy általánosságban vett példázatot tartalmazott, amelyből következtetések levonására a hallgató van hivatva.”⁹² Egy döntéshez fűzött különvélemény szerint a kifogásolt műsorszám „műfaji sajátosságai szerint [...] elemző műsor, amely szükségszerűen tükrözi a műsorkészítő – akár téves – véleményét is”.⁹³

A jogi követelmények érvényesíthetősége tekintetében az egyik legérzékenyebb műfaj a kabaré. A humor természete szerint nem kiegyensúlyozott, a Panaszbizottsághoz ennek ellenére számos ilyen tárgyú beadvány érkezett. Egy ilyen panaszt az eljáró tanács azzal az indokolással utasított el, hogy az Rtv. „a tájékoztató műsorokkal teszi kapcsolattá a 4. § (1) bekezdésében írt jogi követelményeket. A kabaré viszont nem tájékoztató jellegű műsor.”⁹⁴ Más döntések ennél tágabban vonják meg a tájékoztató jellegű műsorok körét, de feltétlenül helyeselhető a műfaji sajátosságok figyelembevétele. A törvényi követelmények rugalmas értelmezése jellemzi azt a döntést is, amely a vizsgált műsorszámról megállapítja, hogy abban „humoros, élcelődő műfaja miatt a sokoldalú tájékoztatás törvényben meghatározott követelménye sajátos formában, egyfajta alulnézeti nézőpont vagy nézőpontok megfogalmazásával érvényesül”⁹⁵, és azon a kiegyensúlyozottság nem kérhető számon. A határozat azt is figyelembe vette, hogy az adott ügyben a panaszos „elsősorban a közélet szereplőjeként vált egy humoros műsor élcelődésének tárgyává”.

Vitatható a Panaszbizottságnak az az állásfoglalása, amely szerint a lapszemével mint műfajjal a kiegyensúlyozottság követelményét és általában a Rtv. rendelkezéseit nem lehet megsérteni, „már azért sem [...], mert a lapokra, amelyekből a szemlélő válogat, nem vonatkozik a médiatörvény, a válogatás szempontjait, a szerkesztési elveket pedig a szerkesztő

tás lehetőségét. A hozzáférés ilyen széles körű biztosítása hatékony eszköz lehet a főáramlaton kívüli álláspontok megjelenítésére, ugyanakkor a megszólalók nem jelenítik meg a társadalom egészét. Felmerül a kérdés, hogy ezekben a műsorokban lehet-e egyáltalán vizsgálni a kiegyensúlyozottságot, és a résztvevők „felügyeletében” meddig terjed a műsorvezetők joga és kötelessége. Önmagában az a lehetőség, hogy e műsorokban bárki megszólalhat, biztosítja a – tágran értelmezett – kiegyensúlyozottságot; a hallgatói vélemények folyamatos kiigazítása a műsor létjogosultságát kérdőjelezné meg. A Panaszbizottság első ilyen ügyében úgy foglalt állást, hogy „[...] műsorvezető nem tehető felelőssé a fórumjellegű, nem [a műsorszolgáltató] véleményét tükröző, élő rádióadás tartalmának ilyen alakulása miatt”.⁷⁸ Az eljáró tanács a döntés meghozatalában figyelembe vette a műsorvezető magatartását, és úgy ítélte meg, hogy ő elvárható gondossággal járt el: „a műsorvezető két alkalommal is kísérletet tett a telefonáló hallgató közlésének korrigálására, illetőleg árnyalására. Vonatkozó mondatait a telefonáló közbeszólására nem tudta befejezni.” A határozat indokolása tartalmaz továbbá egy általános érvényűnek tekinthető követelményt: „egy fórum jellegű, nem (a műsorszolgáltató) véleményét tükröző, élő rádióadás vezetőjétől elvárható volna, hogy a kiegyensúlyozott tájékoztatás érdekében, a műsor jellegére az adott helyzet által megkívánt módon, akár ismételten is utaljon”. Az ilyen jellegű ügyek elbírálásának nehézségét mutatja, hogy a fellebbezési eljárás során született határozat⁷⁹ szerint „valóban vitatható az a kérdés, hogy a panasszal megtámadott műsorrészletekben kellő határozottsággal elhatárolódott-e a műsorvezető a betelefonáló hallgató véleményétől”, és az ORTT csak annyit állapított meg, hogy „egyértelműen nem bizonyítható a jogsértés”. Az ügy bírósági ítéletének indokolása szerint „a tárgyilagos és kiegyensúlyozott tájékoztatás követelménye betartása elsősorban azokban a műsorokban számonkérhető, amelyek tartalma a műsorszolgáltató munkatársainak tevékenységén alapul.”⁸⁰

A résztvevők véleményének lehető legnagyobb tiszteltetés mellett a műsorvezető maga köteles megőrizni pártatlanságát, feladata a műsor semleges irányítása, nem pedig az elhangzottak értékelése. A Panaszbizottság egy döntésében megállapította, hogy „a műsorvezetőtől elvárható lett volna, hogy a [...] betelefonálók érvelésének nagyobb teret engedjen, vagyis saját kommentárjait rövidebbre fogja, azokkal ne szakítsa félbe őket”. Vitatható a Panaszbizottság azon állásfoglalása, amely szerint a műsorvezető súlyosan elfogult magatartása ellenére teljesültek a törvényi követelmények, mivel az ő elfogultsága „a vitában részt vevőkben mérhető nemtetszést váltott

ki, hogy (...az ellentétes álláspontot képviselők) véleménye emocionális indíttatásból is, oly mértékben került megfogalmazásra, hogy ez vezetett ahhoz, hogy a műsor kiegyensúlyozottsága nem szenvedett csorbát.”⁸¹ A műsor kiegyensúlyozottságának alapfeltétele a műsorvezetői objektivitás.

7.4. Képi és hanghatások

A tájékoztatás kiegyensúlyozottsága nem csak a megszólaltatottak számával és az egyes megszólalások időtartamával mérhető. Mivel a közönség – elsősorban a televízió esetében – egy-egy híradást számos elem (hang, kamerabeállítás, fény, kontextus stb.) összetevőjeként érzékel, a megszólalások „dramaturgiája” átértelmezheti az elmondottakat, egyes beszélőket előnyösebb, másokat hátrányosabb helyzetbe hozhat. Az ORTT műsorfigyelő és műsorelemző szolgálata a szereplők mellett a politikai műsorok egyes szerkesztési elemeit is rendszeresen figyelemmel kíséri, amelyek a látottak értékelésében befolyásolhatják a közönséget. Elemzések készülnek a politikai erők élősóban nyilatkozó képviselőinek arányáról, valamint a politikai szereplők sikeréről, illetve kudarcáról beszámoló hírek arányáról.⁸²

A Panaszbizottság a szerkesztői szabadság körébe tartozónak ítélte, „hogy valamely parlamenti vita részletének szerkesztett formában történt sugárzása során mely álláspontot emelik ki, kinek a véleményét közvetítik saját hangján”,⁸³ ugyanakkor elfogadta azt a „közkeletű vélekedést”⁸⁴, hogy az alámondott véleményekkel szemben a szerkesztő „kiemeli”, hangsúlyozza azt az álláspontot, amelyet a beszélő saját hangján mond el. Az eljáró tanács elmarasztalt egy homoszexualitással foglalkozó műsorszámot, mert az „olyan szerkesztési megoldásokat alkalmazott a megkérdezett személyek megválasztásával, továbbá bizonyos hang- és képhatásokkal, amelyek inkább növelhették a problémával szemben meglévő társadalmi előítéleteket.”⁸⁵

A műsorban felhasznált, az elhangzottakat illusztráló anyagok kiválasztása is jelentősen befolyásolja az egyes álláspontok megítélését a közönség körében. A Panaszbizottság a kiegyensúlyozottság sérelmét állapította meg, amikor egy politikai vitaműsorban nem reprezentatív közvélemény-kutatási elemeket használtak fel. A műsorvezető állítása szerint az adott kérdéssel kapcsolatban „háromnegyed órán belül közel ötezer telefonhívást regisztráltak”, és a telefonálók jelentős többsége az egyik érintett párt ellen foglalt állást. Az eljáró tanács szerint az „objektívnek nem mondható felmérésben” az érintett párt sérelmére „olyan arányokat hoztak ki [...], amely befolyásolta (...a műsor) résztvevőinek vitaménetét,

- ² 37/1992 (VI. 10.) AB hat.
- ³ Stv. 2. § (1) és (3) bek.
- ⁴ Idézi Price, Monroe E.: A televízió, a nyilvános szféra és a nemzeti identitás. Magvető Kiadó, 1998. 264. o.
- ⁵ 37/1992. (VI. 10.) AB hat.
- ⁶ BVerfGE 90, 60, 87.
- ⁷ FCC v. Pacifica Foundation. Idézi Halmai Gábor: A véleményszabadság határai. Atlantisz Könyvkiadó. 1994. 82. o.
- ⁸ 37/1992. (VI. 10.) AB hat.
- ⁹ 37/1992. (VI. 10.) AB hat. Az Alkotmánybíróság ezzel a médiarendszer egészére a külső pluralista modellt fogadta el.
- ¹⁰ 37/1992. (VI. 10.) AB hat.
- ¹¹ Price, E. Monroe: i.m. 318–331. o.
- ¹² Az európai szabályozás ismertetése Bernd Holznagel elemzése alapján készült. Holznagel, Bernd: Rundfunkrecht in Europa. J.C.B. Mohr, 1996. 252–267. o.
- ¹³ Ezek működéséről Gálik Mihály: A közönség panaszja, Jel-Kép, 1995. 3–4. sz. 12. o.
- ¹⁴ Az amerikai szabályozás ismertetése Monroe E. Price elemzése alapján készült. Price, Monroe E.: i.m. 323–329. o.
- ¹⁵ Idézi Halmai Gábor: i.m.
- ¹⁶ Gálik Mihály: Médiagazdaságtan. Aula Kiadó, 2000. 209. o.
- ¹⁷ Erről Mádl András/Szabó Dávid: A kormányváltás reprezentációja a hírműsorokban. In: Médiakönyv 1998 (szerk.: Cseh Gabriella, Enyedi Nagy Mihály, Soltészky Tibor) ENAMIKÉ, 1998. 315. o.
- ¹⁸ Bedő Iván: Arafat Százhalombattán. In: A nyilvánosság rendszerváltása (szerk. Vásárhelyi Mária, Halmai Gábor), Új Mandátum Könyvkiadó, 1998. 246. o.
- ¹⁹ Erről Holznagel, Bernd: i.m. 259–261. o.
- ²⁰ Rtv. 112. §
- ²¹ Az eljárás részletes szabályait az Rtv. 49. § (1)-(3) bek. tartalmazza.
- ²² Rtv. 51. §
- ²³ Rtv. 47. (1) bek.
- ²⁴ Rtv. 47–48. §§
- ²⁵ A Panaszbizottság ügyrendje, 1. § (1) bek.
- ²⁶ Rtv. 4. § (1) bek.
- ²⁷ Rtv. 8. § (3) bek.
- ²⁸ Rtv. 49. § (1) bek.
- ²⁹ A ténytörvényesség lényegében a műsorszolgáltatóra vonatkozó „igazmondási” kötelezettséget jelent, amelynek megszegése végső soron – a Testület eljárásában – a műsorszolgáltatói jogosultság elvesztéséhez is vezethet. Ugyanakkor például nincs joga a Panaszbizottságnak a tényörvényesség követelményére hivatkozva személyiségi jogi kérdésekben dönteni – ezt kizárólag a bíróság teheti meg.
- ³⁰ Obsina Béla/Székelyné dr. Kisari Éva Katalin: A panaszbizottság és döntései. In: Médiakönyv 1998 (Szerk. Cseh Gabriella, Enyedi Nagy Mihály, Soltészky Tibor) ENAMIKÉ, 1998. 126; Cseh Gabriella/Sükösd Miklós: Médiajog és médiapolitika Magyarországon I. Médiajog. Új Mandátum Könyvkiadó. 1999. 80. o. Ezzel az értelmezéssel nem értek egyet, mivel az Rtv. a Panaszbizottság feladatkörének kijelölésekor kifejezetten utal a 4. § ra. Mivel egy speciális szabályról van szó, az az értelmezés is levezethető, amely szerint a közszolgálati műsorszolgáltatókra nem a 4. §, hanem a 23. § vonatkozik, így azokkal szemben a Panaszbizottság nem járhatna el.
- ³¹ Rtv. 49. § (1) bek.
- ³² Erről Obsina Béla/Székelyné dr. Kisari Éva Katalin: i.m. 124. o.
- ³³ Obsina Béla/Székelyné dr. Kisari Éva Katalin: i.m. 125. o.
- ³⁴ Obsina Béla/Székelyné dr. Kisari Éva Katalin: i.m. 125. o.
- ³⁵ 20-1-491/3/2000.
- ³⁶ 20-1-515/2000.
- ³⁷ 20-1-517/2000.
- ³⁸ 22-1-98/1997/2.
- ³⁹ 22-1-1751/97.
- ⁴⁰ 22-360/96.
- ⁴¹ 22-1-214/98.
- ⁴² 20-1-300/2000. Hasonló döntés: 22-1-324/98.
- ⁴³ 22-1-44/97.
- ⁴⁴ 20-1-487/2000.
- ⁴⁵ 22-1-44/97.
- ⁴⁶ Rtv. 49. § (2) bek.
- ⁴⁷ Halmai Gábor: Függetlenség és kiegyensúlyozottság a médiumokban. In: Közszolgálatosság a médiában (Szerk. Terestyéni Tamás), Osiris, MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 1995. 41. o.
- ⁴⁸ 22/1997. sz. ORTT
- ⁴⁹ 20-1-1315/2000
- ⁵⁰ 22-1-419/98.
- ⁵¹ 20-296/2001.
- ⁵² 538/2001 (IV. 11.) sz. ORTT
- ⁵³ 22-1-419/98.
- ⁵⁴ 254/2001 (II. 13.) sz. ORTT
- ⁵⁵ Rtv. 49. § (2) bek.
- ⁵⁶ 20-1-764/2000.
- ⁵⁷ 42/97. sz. ORTT
- ⁵⁸ Rtv. 4. § (2) bek.
- ⁵⁹ Szekfű András kifejezése. Szekfű András: A befolyásolás eszközei a médiatörvény életbelépése után, avagy a kritika fegyverei és fegyverek kritikái. In: Médiakritika (Szerk. Terestyéni Tamás), Osiris, MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 1997. 36. o.
- ⁶⁰ 22-1-2270/97.
- ⁶¹ 22-1-2010/97.
- ⁶² 20-1-1677/2000.
- ⁶³ 20-393/2001
- ⁶⁴ 22-1-2010/97.
- ⁶⁵ 22-1-371/97/1.
- ⁶⁶ Az ügy bírósági folytatásáról Bedő Iván: i.m. 254. o.
- ⁶⁷ 20-1-1640/2000.
- ⁶⁸ 20-1-1526/2000.
- ⁶⁹ 20-1-642/2000.
- ⁷⁰ 23-3-1296/2001.
- ⁷¹ 20-1-1412/2000.
- ⁷² 20-1-651/2000.
- ⁷³ 20-1-1643/2000.
- ⁷⁴ 22-1-2166/97.
- ⁷⁵ 22-1-1552/97.
- ⁷⁶ 20-1-1647/2000.
- ⁷⁷ 23-3-1038/2001
- ⁷⁸ 22-457/96.
- ⁷⁹ 1/1996. sz. ORTT-határozat
- ⁸⁰ Idézi Bedő Iván: i.m. 252. o.
- ⁸¹ 22-1-1657/97.
- ⁸² Az elemzések elérhetők az ORTT honlapján.
- ⁸³ 22-1-526/97.
- ⁸⁴ Mádl András/Szabó Dávid: i.m.
- ⁸⁵ 23-3-1187/2001.
- ⁸⁶ 22-1-2265/2/97.
- ⁸⁷ 20-1-764/2000.
- ⁸⁸ 23-3-1022/2001.
- ⁸⁹ 22-1-2010/97.
- ⁹⁰ 22-1-1690/5/97.
- ⁹¹ 22-1-526/97/2.
- ⁹² 22-1-488/98.
- ⁹³ 23-3-1022/2001.
- ⁹⁴ 20-1-7/2001.
- ⁹⁵ 20-1-1429/2000.
- ⁹⁶ 22-1-2072/97.
- ⁹⁷ 42/97. sz. ORTT
- ⁹⁸ A konvergencia az Európai Unió Bizottságának a távközlési, média- és információtechnológiai szektorok konvergenciájáról és ennek szabályozási kihatásairól szóló Zöld Könyve szerint „különböző hálózati platformok azon képessége, hogy alapvetően hasonló szolgáltatási fajtákat hordozza-

önállóan határozza meg”. Éppen azért, mert a lap-szemle tudatos szerkesztői válogatás eredménye, a szerkesztő felelőssé tehető az ott közzétett cikkek kiegyensúlyozottságáért.

7.7. Kiegyensúlyozottság és támogatás

A NATO-csatlakozás időszakában több beadvány kifogásolta, hogy a csatlakozás szükségességéről a kormányzat népszerű műsorok (Szabó család, Família Kft.) – jogellenes – támogatásával is igyekezett meggyőzni a közönséget. „A szponzorok támogatása a kifogásolt műsorokat a nyílt és nyilvánvaló politikai manipuláció eszközévé süllyesztette [...] a kifogásolt műsorszámok a kérdéskört egyoldalúan, koncepciózusan, megtévesztésre alkalmas módon, a kisebbségi véleményeknek teret nem adva, nem objektíven közelítik meg.”⁹⁶ Annak ellenére, hogy – amint azt a fellebbezést elbíráló határozatában⁹⁷ a Testület is megállapította – a Panaszbizottságnak a reklám- és támogatási szabályok megtartásának vizsgálatára nincs hatásköre, megállapítható, hogy egy szórakoztató sorozat is betölthet tájékoztató funkciót, és így vonatkozhat rá a kiegyensúlyozottság követelménye.

8. Közérdek és kiegyensúlyozottság az átalakuló médiarendszerben

A kiegyensúlyozottság követelménye olyan médiamodellben született, amelynek alapvető jellemzője a szűkösség és az egyoldalúság. Az információs és kommunikációs technológiák fejlődése érvénytelené tette ezeket a kiindulópontokat. A folyamat első állomásai a kábelrendszerek és a műholdak voltak, a távközlés, a számítástechnika és a média gyorsuló összefonódása pedig újabb lehetőségeket nyit. Az Internet, a digitális technológia a hagyományos tömegkommunikációtól alapvetően eltérő kommunikációs rendszert hoz létre. A konvergencia⁹⁸ folyamatában formálódó új médiarendszer a szereplők és a szolgáltatások körének tetszőleges bővíthetőségére és az interaktivitásra épül.

Az új médiumokat a tárolási és terjesztési kapacitások „bősége” jellemzi, ami egyrészt a felhasználó számára minden eddiginél nagyobb választási lehetőséget biztosít, másrészt minden eddiginél nagyobb számú beszélő megjelenését teszi lehetővé. Ehhez hozzájárul az is, hogy a hozzáférés minden eddiginél alacsonyabb ráfordítást igényel. Az egyéni és a tömegkommunikáció határán születő médiumok megteremtik a folyamatos és azonnali visszacsatolás lehetőségét, a kapott tartalomra a felhasználó

azonnal reagálhat, sok esetben pedig a tartalom nem más, mint a felhasználók közötti párbeszéd. Az új rendszer a médiafelhasználás tudatosságát erősíti; a felhasználó megtalálhatja az őt érdeklő tartalmakat, és elkerülheti a neki nem tetszőket – az ő kezébe kerül a szelekció lehetősége. A kialakuló nyilvánosság nem szerkesztett nyilvánosság, a tartalmak közvetítés nélkül jelenhetnek meg: minden egyén és társadalmi csoport azt és olyan formában tehet közzé, amit és ahogyan helyesnek tart. A „beszélőből” és a „befogadóból” „résztvevő” lesz.⁹⁹

Az új rendszerben létrejövő sokszínűség önmagában azonban nem érték: egyrészt nem feltétlenül „termeli ki” a minőséget, azaz a mennyiségi sokszínűség nem jár minőségi sokszínűséggel, másrészt ha vannak is minőségi szolgáltatások, nem biztos, hogy ezek eljutnak a felhasználókhoz. Az új rendszerben nem kell védeni a közösség érdekeit a korábbi veszélyekkel szemben, de fel kell ismerni az új veszélyeket. A közérdek érvényesítése az állami beavatkozásnak a korábitól eltérő irányait határozza meg. Olyan környezetet kell teremteni, amelyben érvényesülhet az új médiumok természetes sokszínűsége – a szabályozás feladata az esélyegyenlőség garantálása. Az esélyegyenlőség a szolgáltató oldaláról a közvetítő hálózatokhoz való diszkriminációmentes hozzáférést jelenti. Ez az elv megjelenik a televíziós jelek átvitelét szabályozó 95/47/EK irányelv rendelkezéseiben, amelyek minden műsorszolgáltató számára garantálják a feltételes hozzáférésű szolgáltatásokhoz való esélyegyenlőségen alapuló, diszkriminációmentes és arányos elérést, illetve a feltételes hozzáférést biztosító termékek szabadalmainak diszkriminációmentes licencelését. A felhasználók oldaláról az esélyegyenlőség a lényeges információk és tartalmak elérését biztosítja. Az új nyilvánosság beszűkülését, egyes csoportok kiszorulását az állam egyfajta információs alapellátás garantálásával fékezheti. Ez magában foglalja az információs rendszerekhez való hozzáférés jogi garanciáit (mint pl. a távközlési szabályozásban előírt „egyetemes szolgáltatás”) és a szükséges infrastruktúra beszerzésének támogatását (pl. informatikai eszközök vámmentessége, adókedvezmények). A „kívánatos tartalmak” kiszorulása anyagi támogatásokkal akadályozható meg, és a közszolgáltatásnak, mint korrekciós mechanizmusnak az új feltételekhez igazodó átértelmezésével. A folyamatok nyitottsága ma mindenestre okot ad a mérsékelt optimizmusra: „Az új technikák nem kínálnak ütökártyákat, de nyújtanak esélyeket a demokratikus kommunikáció híveinek.”¹⁰⁰

Jegyzetek

¹ 37/1992 (VI. 10.) AB hat.

zal a feltétellel nevezhetjük ügyfélnek – és csak úgy jön létre a marketing alkalmazhatóságának alapfeltétele – ha a közigazgatás szolgáltató jellege mellett felismerhetően léteznek és érvényesülnek elkülönült és kikényszeríthető jogai – önértékei. Az általános jogelvek taxatívum vagy példázó felsorolása – és erre a szocialista jogalkotás a példa – ipso iure nem teremti meg a valóságos ügyféli helyzetet. A joggyakorlat működésének és a jogi struktúra egészének vizsgálata adhat arra választ, hogy megvalósulhat-e tényleges ügyféli helyzet. A szocialista korszak ügyfélfogalmával kapcsolatban Szamel Lajos megfogalmazta azt, hogy: „sem a gyakorlat, sem a szakirodalom nem tudott vele mit kezdeni”.⁸ Rámutatott arra, hogy az 1957. évi IV. tv. 1. §-hoz fűzött 4. sz. állásfoglalás meglehetősen jogi formalizmussal fejt ki, hogy el kell ismerni ügyfélnek azt, aki arra hivatkozik, hogy az eljárás jogait vagy jogos érdekeit sérti. Szamel Lajos szerint: „ez egyértelmű azzal, hogy a jog és jogos érdek jelenléte nélkül jogi helyzet nem állhat fenn. Az államigazgatási hatósági jogviszonyban a jog és jogos érdek vizsgálatának előfeltétele az olyan jogelméleti koncepció, amelyben a jogszabály (tárgyi jog) és az azon alapuló jogosítvány (alanyi jog) nem zárják ki egymást, illetve a tárgyi jog nem abszorbeálja az alanyi jogot.”⁹ E gondolat összefoglalásaként leszögezi: „Az alattvaló az alanyi jogok révén emelkedett állampolgári státusba, különösen azzal, hogy elismertek lettek alanyi jogai a közhatalmat megtestesítő közigazgatással szemben.”¹⁰ Véleményem szerint a szocialista jogtudomány adós maradt az ügyfél, valamint a jog és jogos érdek tényleges meghatározásával. Ennek következtében a szocialista alkotmányozás is szemben állt azzal a polgári megközelítéssel, amelyet Ronald Dworkin amerikai alkotmányjogász úgy fogalmazott meg: „Fontos lenne a jogalkalmazás és a jogkövetés szempontjából morális alapokon az alanyi jogok lehető leghatékonyabb alkotmányos megfogalmazása”¹¹. A szocialista megoldás formálisan közelítve a polgári és ügyféli jogok pusztán deklarációját alkalmazta. Ahogy Sári János ezt egyértelműen leszögezte: „A szocialista alkotmányozásnak merőben más kiindulási pontjai voltak, mint a polgárinak. A szocialista alkotmányok egyszerre voltak politikai és jogi dokumentumok.”¹² Ami véleményem szerint azt jelentette, hogy a hatalom aktuális politikai érdekei határozták meg az egyéni-ügyféli jogok határát és tartalmát. A 70-es évek adórendszerére jellemző volt az adóigazgatási eljárási kódex hiánya, amely tekintettel lehetett volna az adóigazgatás sajátosságaira, és így hiányzott az adózó ügyfél helyzetének definiálása. A tényleges szabályozást jelentő államigazgatási eljárási törvény sok szempontból eltorzította az adózók helyzetét. Az érdekek összhangjának elve pl. kötelezte az állam-

igazgatást arra, hogy bizonyos helyzetekben az adózók számára hátrányosan járjon el. Az államigazgatási eljárásról szóló törvény 2. §-a, amely az alapelveket fogalmazta meg, kimondta, „ha csoport vagy egyéni érdek összetársadalmi érdekekkel összeütközésbe kerül, az összetársadalmi érdeké az elsőbbség.”¹³ Kis János kitűnő adójogi példát említ egy 1986. évi emberi jogokat vizsgáló tanulmányában. Itt egy jogeset kapcsán felhívja a figyelmet a magán kisiparosokkal szembeni korlátlan adóhatósági diszkrécióra, ahol a hatóság szubjektív becslése esetén az adózónak nem állott módjában vitatni az adó összegét, nem követelhetett bizonyítékokat és nem cáfolhatta a hatóság döntését. Ezt a helyzetet – ismerve a jogi struktúra egyéb hiányosságait (Alkotmánybíróság, ombudsman, adóigazgatási eljárási törvény, közigazgatási határozatok bíróság előtti megtámadhatóságának hiánya) – úgy jellemezhetjük, hogy a deklarációk mögött egy inkább alattvalói, mint citoyen helyzet figyelhető meg. A szektorális adózás mellett az államháztartási alapelvek alkalmazásának hiánya jelentett problémát.¹⁴ Az első kísérlet a közpénzek átfogó szabályozásáról az állami pénzügyekről szóló 1979. évi II. törvény volt, amelynek nem sikerült modern struktúrát teremtenie. Előrelépést annyiban jelentett, hogy a 80-as évek végétől csak törvényi formában szabályozták az adókat. Láthattuk, hogy e szakaszban a marketing megjelenésének elemi, jogi feltételei sem léteztek. Ennek ellenére a 70-es évek közepén, ha nem is tudatosan, de megjelentek a marketing kezdetleges elemei az adóigazgatásban. A III. tanácstörvény hatálybalépését követően felmerült az ügykezelés fejlesztésének igénye. Ügyfélszolgálati irodákat hoztak létre, ahol törekedtek az egységes és barátságos arculat kialakítására, írásos tájékoztatókat és beadványmintákat szerkesztettek, és meghatározták a szóbeli tájékoztatás formáit.¹⁵ Sajnos munkájuk eredményességét nem mérték, empirikus kutatásokat nem végeztek. A 80-as évek végén, érzékelve a társadalmi nyomást, az adóigazgatás vezetőiben változtatási szándék alakult ki. Tartahatatlanná vált, hogy az adóigazgatási kódex hiányában e jogterületet minisztertanácsi és pénzügyminiszteri rendeletek kaotikus szövevénye szabályozza.¹⁶ A gazdaság jelentős változásokon ment keresztül, hiszen teret nyertek az egyéni vállalkozások és a külkereskedelem nyitottabbá vált, és ezek igényelték az egységes és konzisztens törvényi szabályozást és változtatást, ami azonban felemásra sikeredett. A jogalkotók nem változtattak az államigazgatási törvény adóigazgatási primátusán.¹⁷ Olyan lényeges változást, amelyben az adózó helyzete jogilag jelentősen átalakult, nem az 1988. évi adóreform, hanem az 1990. évi XCI. adóigazgatási eljárásról szóló törvény hozott.

Szilovics Csaba
egyetemi docens

Marketing beáramlása a magyar közpénzügyi rendszerbe

Az 1970-es évek közepére a fejlett államokban működő közigazgatási szervek vezetői felismerték az ügyfelekkel való szorosabb és hatékonyabb kapcsolattartás szükségességét, tehát azt, hogy a marketing alkalmazható e szférában is. Ahogy *Sweeny* rámutatott „az államigazgatási szerveknek a társadalom igényeit kell felismerniük és tapasztalataikat hasznosítaniuk kell a szolgáltatás során.”¹ Felismerték, hogy „a közintézmények arculatát nem a külsőségek, hanem a közvélemény alakítja ki” – mutat rá *Osman Péter*, és hozzáteszi: „a kormányzatnak a maga érdekében is törekednie kell arra, hogy a közhivatalai a közönnyel érintkező egyéb szervei láthatóan polgár és ügyfélbarát magatartást tanúsítsanak.”² Magyarországon az első terület, ahol a polgárok közvetlenül érezhették a marketing megjelenését, a rendvédelem volt. A rendőrség sikeresen változtatott a rendszer-változások tapasztalt szervezeti képen. Munkájuk nyíltabbá és követhetőbbé vált. Újságokat, TV- és rádióműsorokat készítettek és szponzoráltak, munkájukat sajtóreferensek és PR-menedzserek segítették. Tevékenységük eredményeként jelentősen javult a rendőrség lakossági megítélése és társadalmi elfogadottsága. Hasonló, de talán kevésbé szembetűnő változások indultak meg a Vám- és Pénzügyőrség Országos Parancsnokságának munkájában és a jogszabályi háttérben az 1995. évi vámkódex³ megszületésével. Az alanyi joggá váló külkereskedelem szabályozásának középpontjába az ügyfél került. A vám-szervek határozatai bíróság előtt megtámadhatók lettek és 1994-ben megalkották a VPOP etikai kódexét. *Arnold Mihály* országos parancsnok az ellenőrzések szigorítása mellett fő feladatként a pontosabb, gyorsabb és magasabb színvonalú munkát nevezte.⁴ Ehhez kapcsolódóan marketing-stratégiát és cselekvési tervet dolgoztak ki és új arculatot formáltak.

Ezzel egyidőben az APEH-en belül is megindult egy folyamat, amely abból a felismerésből fakadt, hogy a közigazgatási szervek csak úgy érhetik el céljaikat, ha együttműködnek ügyfeleikkel. Ahogy az angol közigazgatásra vonatkozóan *Goodrich* megfogalmazta; „cél az ügyfelek változó igényeihez igazodó közszolgáltatás létrehozása”.⁵ Megfogalmazták, hogy az adóigazgatásnak is szüksége van szol-

gáltatási kultúrára és egy magas fokú piaci elfogadásra az ügyfelektől, mert a nyitottabbá váló kapcsolattartás javítana az adófizetők helyzetén. Fel kell ismerni, hogy az adóigazgatás a polgárok és a kormányok kontaktusának egyik fő területe. Az adóigazgatás átalakítása felfogható a szolgáltatási kultúra felé történő elmozdulásként is. *Moriarty* szerint az adórendszerek önadózásra építése egy új típusú adóigazgatási kultúrát, mégpedig egy alapvetően tanácsadói magatartást igényelne.⁶ Az adózó ügyfél igénye nem csupán az azonnali és közvetlen ellenszolgáltatásra irányul, hanem az egyedi kezelés az odafigyelés is fontos számára. Az jelentené az ügyféli megelégedettséget, ha az ügyfél megfogalmazná, hogy ez a legfigyelmesebb, szakszerűbb és hatékonyabb hivatal, ahol valaha is járt. E gondolkodásmód lényegét fogalmazta meg *Kékesi László*, az APEH akkori igazgatója egy 1987. évi interjújában: „Az ügyfél egyenrangú partner, akit egy új kommunikációs formával kell elérni emberségesen és differenciáltan az adómorál javítása érdekében, miközben világossá tesszük, tehát meggyőzzük a polgárt az adófizetés szükségességéről.”⁷ Ahogy ez az idézet is bizonyította, a deklarációk szintjén felismerték a marketing alkalmazásának szükségességét. Nem elég azonban az adóhatóság küldetésének megfogalmazása, az adófizetőkkel azt meg kell ismertetni, el kell fogadtatni. Ebben a munkában a marketing nem cél, hanem hatékony eszköz lehet. Ezért szükséges megvizsgálni, hogy jelentett-e paradigmaváltást a marketing megjelenése az adóigazgatásban, érvényesülhet-e egyáltalán a jelenlegi jogi struktúrában. A magyar változásokkal egyidőben – ha más politikai körülmények között – Írországból hasonló változások történtek. 1988 óta dolgoztak azon, hogy az adóigazgatás és az adófizetők között hidat teremtsenek. Ennek érdekében kiépítették az adózói vélemények visszacsatolási rendszerét. Az adóirodákat nyitottá tették és kommunikációs vonalakat építettek ki. A változások alapját az 1989. évi adózói jogok chartája fogalmazta meg (Charter of Rights). 1995–96 között ügyfélszolgálati irodákat hoztak létre és az adóigazgatás tudatosan dolgozott a polgárok bizalmának elnyeréséért. Az átalakulás kulcsa egy tanácsadói struktúra és kultúra kialakítása volt.

I. Az adózó ügyfél helyzetének vizsgálata a 70-es évek közepétől

Vizsgálódásunk szempontjából fontos, hogy feltárjuk az ügyfél, az adózó jogi helyzetének alakulását, ugyanis a pénzügyi jogviszony adózóját csak az-

re. Ilyenek tekinthető a társadalombiztosítás pénzeinek kezelése, a labdarúgás állami támogatásával kapcsolatos visszaélések, a bankkonszolidáció, valamint a titkos költségvetési kezesség és kötelezettség vállalások sora, hogy csak néhányat említsek.

Az elmondottakon túlmenően meg kell vizsgálnunk azt is, hogy az adóigazgatási eljárási törvény mennyire teszi lehetővé a marketing eszközrendszerének alkalmazását, illetve lehetővé teszi-e azt egyáltalán.

III. Az adóigazgatási eljárási törvény és a marketing kapcsolódása

Az alapvető kérdés az, hogy a marketing vagy annak részelemei par excellence megjelennek-e az eljárási törvényben, ha pedig kifejezetten nem találhatóak meg, akkor közvetett megjelenésüknek milyen formáit fedezhetjük fel. Ilyen elem lehetne az adójog széles körű diszpozitivitása, tehát az ügyfél döntési lehetőségeinek megnövelése, de említhetném az ügyfél javaslatételi vagy minősítési jogait is, de ide tarthatna a hivatal tájékoztatási és kitanítási kötelezettsége is. A törvény ezek közül csak néhányat említ. Az 1. § (5) bekezdése rögzíti: „Az adóhatóság az adózónak a törvények megtartásához szükséges tájékoztatást megadja, az adóbevallás az adózás rendjét vele megismerteti, az adózót jogainak érvényesítésére figyelmezteti.”²⁸ Ez a gyakorlatban bizonytalanul érvényesülő törvénytörvény megkísérelte áttörni az egyirányú, hatósági jellegű adózási jogviszonyt. Ez a megközelítés világossá teheti, hogy az adózási és a klasszikus polgári jogi alapelvek – és ez marketing szempontból is jelentős – hogyan szabhatnak határt a tárgyi jognak. A modern adórendszerben az ügyfél együttműködésére kell építeni a hatósági munkát és ez felfogható marketing programként is. Marketing tehát ott van, ahol az ügyfél jogi helyzete és alanyi jogai kialakultak. Témánk szempontjából érdekes a sokat emlegetett közteherviselés elve, ami alapvetően a kiváltságok nélküli általános adózási kötelezettséget jelenti. A fő kérdés nem az, hogy létezhetnek-e szakmai vagy csoportkiváltságok, illetve kedvezmények, hanem az, hogy mit jelent az adózás egyenlítése. Az objektív-rationális szempontokat kizáró, kevés de lege mentességet nyújtó adórendszer mereven szemben áll a marketing által szegmentáltak nevezett célközösségekre irányuló, szubjektív feltételeket figyelembevevő megközelítéssel. Az előző megoldás az adózást egyszerű technikai, vagyoni viszonyként fogja fel, és jogi ideáltípusokban, „elvonat” adóalanyokban gondolkodik.

A második megközelítés differenciált, szembenéz a társadalom problémáival, létminimumban, adómentességben gondolkodik. Ennek a polgároknak szánt üzenete az, hogy az adózást egyénileg közelíti meg, és az adózást mint alkufolyamatot jeleníti meg. Szorosan kapcsolódik az előzőekhez az az elv, amely az adóztatás diszkrimináció mentességét fogalmazza meg. Az adóprivilegiumok engedélyezését néhány országban az alkotmány is tiltja.²⁹ Ezt az elvet hangsúlyozza *Miehler* (a bajor pénzügyminisztérium egyik vezetője): az adófizetőnek nem szabad, hogy olyan benyomása legyen, hogy a kihasználtak csoportjába tartozik. Minden polgárt ugyanolyan kritériumok alapján kell kezelni.³⁰ Másról viszont nemcsak az egyén, de a család érdekeit is figyelembe veszik, pl. *splitting* alkalmazásával Franciaországban és Németországban. Úgy gondolom, a jelenlegi adóstruktúra mentén is van lehetőség hatékonyabb adóztatásra, szem előtt tartva azt, hogy az adózás sokrétű folyamat, amely összetett társadalmi körülmények között valósul meg. Ez azt jelenti, hogy nem csak az adóztatás részelemei, de stabilitása és kiszámíthatósága is fontos. Nem előnyös az objektivitásra és a szociális szempontokra tekintő szabályozási elemeket vegyíteni. Más az „üzenete” a polgár számára a gondoskodó kiterjedt szociális hálóra épülő modellnek és más az objektivitást túlhajtó racionalizáló rendszernek.³¹ Választani kell tehát a célok és szempontok között és konzisztens adórendszert, valamint egységes közpénzügyi modellt kell teremteni. Ehhez pedig előre tekintő gazdaságpolitika és marketing-stratégia is szükséges, melyek alapvető feltételei a jogkövetésnek.

IV. Az adóigazgatás eredményességének vizsgálata

Az eredményesség alapvetően mást jelent marketing és mást közigazgatási megközelítésben, átfedési területüknek közös nevezőjüknek az állam hatékony működése nevezhető. Fontos megjegyezni azonban, hogy a hatékonyság ma már egyik területen sem jelenthet feltétlen és kizárólagos célt. A marketing-tudományban az 1980-as években megszületett a társadalmi-központú marketing koncepciója.³² Ez azt követeli meg a marketingtől, hogy vegyen figyelembe három tényezőt; a vállalati nyereséget, a fogyasztói igények kielégítését és a közérdeket. Ezt a hármas követelményrendszert az adóigazgatás sem hagyhatja figyelmen kívül. Ez a megközelítés azt jelenti, hogy megszűnt az eredményesség prioritása, vagy kizárólagossága. Az eredményesség már nem lehet

II. A magyar adózás marketing szempontú áttekintése 1988-tól napjainkig

A rendszerváltás előtt közvetlenül jelentős változásként a korszak jogalkotói megkísérelték kialakítani a fejlett nyugati adórendszerhez hasonló hazai adórendszert. Az 1988. évi adóreform hatályba léptette a magánszemélyek jövedelemadójáról, az általános forgalmi adóról, valamint a fogyasztási adóról szóló törvényt. Ezzel adórendszerünk súlypontja a természetes személyekre helyeződött. A megnövekedett terhekhez azonban nem kapcsolódott az adózók helyzetének átfogó reformja, mivel hiányzott az adóigazgatási eljárásról szóló törvény. *Földes Gábor* tanulmányában e korszak átmenetiségét emelte ki és azt állapította meg, hogy: „Az adózás a társadalom nagy része előtt a fiskális diktatúra elfogadhatatlan eszközöként jelent meg.”¹⁸ E fedezeti funkció domináns szerepe káros volt mind a jogkövetés, mind a marketing szempontjából. *Földes* leszögezte: „Összességében a politikai rendszerváltást követő első évben – meglepő módon – kevés lényeges változás történt az adórendszerben. Az 1990-es évi változások korrekciós jellegűek voltak és belesimultak az 1987–88-as adóreformba,”¹⁹ a rendszer féloldalúsága nem változott. Az 1991-es évet sokan az adóreform fordulópontjának tartják. Hatályba lépett az az adózás rendjéről szóló 1990. évi XCI. tv. E jogszabályban, marketing szempontból, az indokoló-magyarázó megközelítés hasznosabb lett volna az adózást egyszerű hatósági aktusként kezelő megközelítésnél. A törvény nem élt azzal a kódex jellegéből fakadó lehetőséggel, hogy megfogalmazza az adófizetési kötelezettség társadalmi jelentőségét és összefüggéseit.²⁰ A marketing felhasználása szempontjából első lépés lehetett volna a adófizetés–állami szolgáltatás, tehát az adó és az állami működés közötti összefüggés bemutatása. Úgy vélem, a jogkövetést nem feltétlenül a technikai normák minél részletesebb leírása vagy a szankciók bővítése segítheti, hanem az adózás társadalmi szükségességének belátása is. Ahogy ezt *Paul Heyne* közgazdász professzor megfogalmazta az adózással kapcsolatban: „A meggyőzés elsőbbséget élvez a kényszerrel szemben, mert az állampolgárokat és a kormányzati tisztviselőket meg kell győzni arról, hogy a kényszerítés bizonyos módjait elfogadják. Az önkéntes együttműködés hatékonyságának korlátai a kényszer hatékonyságát is befolyásolják.”²¹

A magyar adórendszer napjainkig sem élt a meggyőzés eszközeivel. Ezt a helyzetet tovább rontja, hogy még mindig nem jött létre egységes közpénzügyi rendszer. A társadalombiztosítás, az adórendszer, a vám és jövedéki termékek kezelése egy-

mást hol átfedő, hol kioltó, olykor helyettesítő módon működnek egymás mellett. Az ügyfél nem érzékelhet egységes szabályozást és működést. Az APEH feladatkörének és jogi helyzetének állandó változása marketing szempontból is hibás. (A Vám- és Pénzügyőrséggel való összevonása, szétválasztása, és az adónyomozók helyzetének folyamatos változtatása nem segíti a jogkövetést.) Éppen ezért a közteherviselés egységes arculatának megteremtésére kell törekedni. Ezt a helyzetet *Földes Gábor* ironikusan: „alkotmányozási terra incognitának”²² – nevezte.

Az 1990-es évek közepére a folyamatos államháztartási és közigazgatási reformlépések oda vezettek, hogy a figyelem középpontjába a hatékony állam koncepciója került. Nyugat-Európában ekkoriban ezzel ellentétesen a minimális állam programjának meghatározására törekedtek. *John Gray* a „Limited Government”²³ című tanulmányában rámutat arra, hogy a polgárok a növekvő elvonással szemben csökkenő állami szerepvállalást találnak. Hasonló folyamatokra hívja fel a figyelmet *Wagner* és *Popitz* az általuk megfogalmazott törvényszerűségeken.²⁴ Ebben a helyzetben intenzívebb kommunikációra van szükség, mert ha nincs tényleges kapcsolat az irányítottak és az irányítók között, akkor a folyamat végpontjában a terjeszkedő feketegazdaságot találjuk. Ezért mondja *Goodrich*: „Az ügyfelek változó igényeihez igazodó közszolgáltatások biztosítása a szükségletek változásának folyamatos követése alapján valósulhat meg.”²⁵ Úgy gondolom, a köztisztviselők jelentős részében még nem történt meg a szemléletváltás. Ha elfogadjuk azt, amit *Kotler* úgy fogalmazott meg: „A marketing a fogyasztói szükségletek felismerésének művészete,”²⁶ akkor a közigazgatásban is fel kell tárni, meg kell határozni és vizsgálni kell a szükségleteket és meg kell határozni ezeknek a jogi következményeit. A közigazgatás vezetői nyilatkozataikban, mint már láttuk, gyakran megfogalmazták a polgárcentrikus és hatékony közigazgatás szükségességét. Legmarkánsabbnak *Arnold Mihály*, a VPOP országos parancsnokának megfogalmazása tűnik: „Bár elsősorban hatósági feladatokat látunk el, de meghatározó kötelezettségünk, hogy jó szolgáltatótól elvárhatóan, az ügyfelek számára mindig a legelőnyösebb megoldásokat alkalmazzuk.”²⁷ Ez a felismerés azonban nem mindig járt együtt a jogi háttér vagy a jogi gyakorlat változásával. Nem segítette e folyamat alakulását az államháztartási struktúra változatlansága. A közpénzek kezelésének keretjogszabálya, az államháztartás rendszeréről szóló 1992. évi XXXVIII. tv., tartalmi előrelépést jelentett. Megfogalmazta, és alkalmazta is a polgári rendszerekben kimunkált költségvetési alapelveket. Sajnos a költségvetés végrehajtásának gyakorlatából számtalan példa említhető ezeknek a durva megsértésé-

zett legális adókihárítás eszközei. Vítás, hogy a tájékoztatás ezeknek a részletes ismertetésére is kiterjedjen-e. Ha az ügyfél a tájékoztatás hiányában nem él a számára egyébként lehetséges kedvezményekkel, akkor valójában, „túlfizet” hátrányos helyzetbe kerül, vagyoni kárt szenved. Ebben az esetben elméletileg joghátrányát akár perelheti is. A tájékoztatásnak tehát teljes körűnek kell lennie. Ez viszont teljesíthetetlen követelmény, figyelembe véve az adózók, valamint az adóhatósági dolgozók számát és felkészültségét.

Talán az eddigiekből is kitűnik, milyen fontos lenne a tájékoztatás módját és módszereit pontosan meghatározni. A jogalkotók célja nyilvánvalóan nem az volt, hogy az APEH mint adótanácsadó iroda működjön. A gyakorlat azt mutatja, hogy az APEH az adózó formai-technikai kötelezettségeire hívja fel a figyelmet, amely önmagában is ellentétes a jogszabály kiterjesztő értelmezésével. Ahogy Tóth János fogalmazott: „A megfelelő tájékoztatás elmaradását az adóigazgatási eljárásról szóló törvény közvetlenül nem szankcionálja. Méltánytalan azonban, ha az adózói jogok gyakorlásával és köteleességek teljesítésével összefüggő tájékoztatás hiányosságai miatt az adózót joghátránnyal sújtják.”³⁷ „Sőt – fűzi hozzá –, a jelenlegi gyakorlat azonban az adózót nem mentesíti következetesen a hiányos vagy téves tájékoztatás következményei alól.”³⁸

Egyértelműen megfogalmazható, hogy az adóhatóság tájékoztatási kötelezettsége nem értelmezhető korlátlanul és nem lehet azonos a magánszféra adótanácsadói funkciójával. A hatóság csak a legfontosabb ismeretek közlésére köteles és nem kell tájékoztatást adnia arról, hogy az adózók számára lehetséges variációk közül melyik tekinthető az egyén számára leghasznosabbnak. Sőt a Legfelsőbb Bíróság egyik ítéletében kimondta, hogy az adóhatóság tájékoztatási kötelezettsége nem terjed ki arra, hogy az adózót az általa tett nyilatkozat, számára hátrányos jogkövetkezményeire is figyelmeztesse. (LB Kfv. I. 24. 057/1994.)

Egyetlen új elemnek a *Ruling* magyarországi megjelenése tűnik. A feltételes adómegállapítás törvényi szabályát az adózás módjáról szóló 1990. évi XCI. törvény szövegét 80/A §-sal kiegészítő 1995. évi CX. törvény tartalmazza. Ez az egyetlen lehetőség, hogy az ügyfél a jogügylet előtt hivatalosan is jogi kötelezettséget keletkeztető előzetes állásfoglalást kezdeményezzen a pénzügy-minisztériumnál.³⁹

Ami az alapelv marketing tartalmát illeti véleményem szerint szoros rokonságot mutat azzal a marketing alapszabállyal, ami így szól: „Ismerd meg a célpiacot, és keresd meg az ott támasztott igények kielégítésének módját.”⁴⁰ Ez az elv jogi megközelítésben felhívja a figyelmet a strukturált adóigazgatás szük-

ségességére, ami az egyéniesítés követelményeként fogalmazható meg. E jogi alapelv mögött valójában egy folyamatos kapcsolat kialakításának igénye fogalmazódik meg egy perszonális rendszerben. Fontos felismerése volt a fejlett államok adóigazgatásának, hogy alapvető stratégiaként megkísérelték az adófizetőket kezelhető csoportokba – szegmensekbe – osztani. Ez abból a felismerésből fakadt, hogy az adófizetők érdekei és helyzete nem egységes és létezhet olyan adózási csoport, amely képes összeköttetéseit felhasználva befolyásolni más adófizetői csoportokat. Nagy szegmentációkat hoztak létre Ausztráliában, Kanadában, Új-Zélandon. Sok esetben a nagyvállalatok lettek az elsődleges célpontok és elkülönítetten velük foglalkozott az apparátus nagy része. Írországban és Magyarországon a társasági adóbevételek nagy részét szintén ezek a nagyvállalatok fizetik be. Az elkülönített kezelést megkönnyíti, hogy a nagyvállalatok működési rendszere vállalati kultúrája hasonló elemekből épül fel és adózási megoldásaik – tranzferárak, leányvállalatok felhasználása – is hasonló. Egy másik adózói csoportot képviselnek a kisvállalkozók, akik meglehetősen hasonló problémákkal küzdenek. A pakisztáni, indonéziai, indiai és kínai összehasonlító elemzések azt mutatták, hogy a kisvállalkozások között sok hasonlóság figyelhető meg (készpénzforgalom magas aránya, bejelentés nélküli működés, szerződés nélküli foglalkoztatás, csempészés). Ezeknek a problémáknak a kezelésére az adóhatóságoknak stratégiát kell kidolgoznia.

Ha mindezekhez hozzátesszük a többi alapelvet is (méltányos eljárás, jóhiszemű joggyakorlás stb.) azt látjuk, hogy mindegyik feltételezi a folyamatos kapcsolattartást. Az adóhatóság célpiaca működési területe az adózók, a vállalatok és magánszemélyek köre. A tájékoztatás nem jelenthet egyirányú információáramlást. A hatóság elemi érdeke a társadalmi folyamatok megismerése, feltérképezése. Az is nyilvánvaló, hogy a fogyasztói igények is megjelennek ebben a „monitoring” rendszerben.

Ami a tájékoztatás gyakorlati megvalósításának marketing-vonzatát illeti, itt szinte korlátlanok a lehetőségek. A világ legtöbb adóhivatala Latin-Amerikától Ázsiáig felismerte az információbázis szerepét. A polgár csak azokat a szabályokat követheti, amiket ismer, tehát amelyekkel megismertetik. A médiumok kihasználásának lehetőségeit kolumbiai, chilei és francia kutatók vizsgálták. Ahogy *Sepulveda* fogalmazott: „A szabályok szétszórása mögött megmutatózó cél, hogy az adózók ne kövessenek el az ismeretek hiányában hibákat. Másrésről a nyilvánosság, és a média szerepe lehet az is, tudassa az emberekkel, hogy az adócsalás rossz üzlet.”⁴¹ Nem szabad elfelejteni azt, amit már korábban megfogalmaz-

kizárólagos cél a non-profit szervezeteknél, de az üzleti vállalkozásoknál sem. Egyre inkább előtérbe kerül az, amit Henry Ford így fogalmazott meg: „A szolgáltatás fontosabb, mint a nyereség, a nyereség nem a cél, hanem a szolgáltatás eredménye.” Hasonlóan fogalmaz Orosdy Béla is: „... annak a felismerése, hogy a piaci autonómia 'indokolatlan' korlátozása a piacgazdaságok funkcionális zavaraihoz vezet, valamint annak elméleti-gyakorlati belátása, hogy bizonyos piaci 'externáliák' a társadalom (jó)létét veszélyeztetik, teoretikus igényt szülnek a marketing profitot szolgáló, 'kökemény' piaci (vállalkozói) eszközként való definiálása mellett/helyett a marketingnek, mint a közjó 'általános' szolgálójának a meghatározására. Így és ezért kerül a gyakorlat oldaláról a képbe először a nonprofit és az államigazgatási szektor marketingje, elméleti oldalról pedig a társadalmi (elkötelezettségű) marketing a maga társadalmi felelősségével.”³³

Ami az adóigazgatást illeti, az eredményesség követelménye itt sem jelenthet mást, mint a törvényi keretek között megvalósuló leghatékonyabb működést. Ahogy Földes Gábor fogalmazott: „Megfigyelhető, hogy az eredményesség követelménye határesetekben szembekerülhet más értékekkel, amelyek az adózók jogbiztonságát védik. Az adózási jogbiztonságot, stabilitást a jogalkotó előnyben részesítette, amikor például korlátozta az ismételt ellenőrzés és az utólagos adómegállapítás lehetőségét.”³⁴ Itt inkább az állami önkorlátozásnak, a polgári fejlődés során kivívott eredményéről van szó, mint az adózási elégedettség növeléséről, ami ebben az esetben csak közvetett eredmény.

Az adózás, adóztatás centrumában immanens részeként – ahogy ezt már korábban megállapítottuk – a fiskális szempontok állnak, amit közvetve közérdekként határozhatunk meg. Az állam ezért korlátozza a vállalati nyereséget, a személyi jövedelmet. A fogyasztói elégedettség csak reflexiója az adózásnak. Az optimális adórendszer csak az elmélet álmvilágában létezik. Az eredményesség vizsgálata – hazai viszonyok között – a méltányosság érvényesülésének vonala mentén csupán az általánosabb és igazságosabb adórendszer igényét fogalmazhatja meg. A marketing szempontjából ez azt jelenti, hogy csupán azzal növelheti a fogyasztói elégedettséget, ha legális keretek között törekszik a célok megvalósítására. Tényleges fogyasztói megelégedettséget az adókulcsok és adósávok kisebb-nagyobb változtatásával nem lehet elérni, hiszen a magyar adórendszer adóterhelése ott ér véget, ahol a jövedelmi szintet az európai államokban még nem terheli adófizetési kötelezettség. Tisztességesebb megoldás lenne a polgárokat felkészíteni arra, hogy a jelenlegi adóterhelés hosszú távon fennmarad. Ennek elfogadtatása csak a tisztességes állam

imázsának megjelenítésével lehetséges. Úgy gondolom, ebben a helyzetben még erősebben kellene támaszkodni a marketing eszközeire.

Az eredményesség tehát nem az adóprésműködtetését, hanem az eredményes kommunikációt és együttműködést jelenti a szolgáltató jellegű és nyílt adóigazgatási modellben. A marketing szempontjából tehát akkor eredményes az adóigazgatás, ha el tudja érni azt, hogy a jogkövetési szint javuljon, és a fogyasztói elégedettség maximuma az lehet, ha az adófizetők racionálisan – pontosan teljesítik kötelezettségeiket.

Méltányos eljárás elve

Ez az elv távolodik el leginkább a jogi értelmezéstől. A méltányosság értelmezése jogi szempontból sem egyértelmű. Az adóhatóság az egyéniesítés követelményének megfelelően törvényi keretek között eltérhet az általános normától, meghatározott feltételek esetén, sajátos intézkedéseket tehet.³⁵ Ez persze csak bizonyos fizetési feltételekre vonatkozhat, és technikai kedvezményeket (részletfizetés, elengedés, átütemezés) jelenthet. A hatóság gesztusaival azt a célt érheti el, hogy az ügyfél felismerheti azt, hogy a jogszabályok nem ellene vannak. Így oldódhat az adójog cogenciája, és az ügyfél úgy érezheti, fontos a hatóság számára és figyelnek személyes problémáira. Ennek az alapelvnek marketing-üzenete van, kiterjedt alkalmazása, feloldja az adóigazgatás „üzemszerű” működését és közelebb viheti az adózókat az apparátus munkájához. Ez az alapelv azt az érzést erősítheti, hogy a közszféra végső soron a polgárért van, és alapvetően szolgáltatás jellegű.

Az adózó tájékoztatáshoz való joga

Ez az elv különösen alkalmas lenne arra, hogy megvalósulását a marketing eszközei közvetlenül segítsék. Tartalma jogilag nem jelent mást, mint azt, hogy az adóhatóságnak nemcsak joga, de kötelessége is az adózók és (más személyek) tájékoztatása. „Az adóhatóság folyamatos kapcsolattartás során az adózónak megadja a törvények megtartásához szükséges tájékoztatást, az adófizetés az adóbevallás rendjét vele megismerteti, az adózót jogainak érvényesítésére figyelmezteti.”³⁶

A szakértők szerint a tájékoztatási kötelezettségnek két kritikus pontja – terjedelme és módja – figyelhető meg. Az ügyfél szempontjából ugyanis a törvény megtartásának követelménye nem mindig egyértelmű. Általános megközelítésben a fő cél az, hogy minden adófizető megfizesse a jövedelmének megfelelő, törvény által meghatározott adót. Ezt azonban jelentősen módosítják az adófizetőt megillető adó és adóalapot csökkentő tételek (adókedvezmények, amortizáció stb.) tehát az úgyneve-

tunk, hogy az állam alapvetően szolgáltató, ahogy ezt B. E. Lewis is leszögezte.⁴² Tevékenységét a közösség érdekében végzi, és a klasszikus hatósági szerepköre egyre csökken. Lassan nem csak de jure, hanem de facto is megvalósul az közigazgatási jogviszonyban a felek „egyenlőbb” jogi helyzete.

Összegzésként megállapítható, hogy jelenleg nem a marketing azonnali, formális használatára, alkalmazására van szükség, hanem az adaptálás jogi, tárgyi és személyi feltételének megteremtésére a közigazgatás egészében. Ehhez a munkához pedig interdiszciplináris megközelítés, nyitottság, döntéshozói szándék és anyagi ráfordítások szükségesek, valamint az adózással kapcsolatos társadalmi-jogalkotói nézetek és gyakorlat radikális megváltoztatása.

Jegyzetek

¹ Sweeny, D, J; 1972 Marketing Management Technology or Social Process. Journal of Marketing. Október pp. 8.

² Osman Péter: Szilánkok a politikai marketingről. M&M 1998/2. 74. o.

³ A vámjogról, a vámjárásról és a vámigazgatásról szóló 1995. évi C. törvény.

⁴ Arnold Mihály: A vámigazgatás hatása a nemzetközi kereskedelemre. Viva Média 1996. 3. o.

⁵ Goodrich, J. A; 1981 Marketing for Public Managers. KMA London. 175. o.

⁶ Moriarty, Sean; Tax Compliance Further Key... pp. 142.

⁷ Dr. Kékesi László: Ríport. Adóvilág 1997. 3. sz. 2-3. o.

⁸ Szamel Lajos: Alanyi jog és jogos érdek a hatósági államigazgatásban. Állam és Igazgatás 1982. 6. sz. 527. o.

⁹ Szamel Lajos: Alanyi jog és jogos érdek a hatósági államigazgatásban. Állam és Igazgatás 1982. 6. sz. 527. o.

¹⁰ Szamel Lajos: Alanyi jog és jogos érdek a hatósági államigazgatásban. Állam és Igazgatás 1982. 6. sz. 528. o.

¹¹ Ronald Dworkin: Az alkotmány morális értelmezése és a többségi elv. Fundamentum 1997. 1. sz. 10. o.

¹² Sári János: Az alkotmány hatályosulása. Állam és Igazgatás 1987. 1. sz. 71. o.

¹³ Kis János: Vannak-e emberi jogaink. Független Könyvkiadó, Bp. 1986. 16. o.

¹⁴ Nyilvánosság, áttekinthetőség, költségvetés-készítés, egységesség, teljesség elvei stb. Bővebben lásd: László Csaba: Tépett vitorlák. Aula 1992. 163. o.

¹⁵ Petrik János: Ügyfélszolgálat, ügyfélértékelés... Ál-

lam és Igazgatás 1986. 6. sz. 551. o.

¹⁶ András János-Károlyi Miklós: A lakossági adóigazgatási eljárás újraszabályozása. Állam és Igazgatás 1982. 6. sz. 522. o.

¹⁷ András János-Kékesi László: A lakossági adóigazgatás szervezeti változásai. Állam és Igazgatás 1987. 12. sz. 1057. o.

¹⁸ Földes Gábor: Történt-e itt adórendszer-váltás? Társadalmi Szemle 1992. 2. sz. 16. o.

¹⁹ U.o.

²⁰ Nagy Tibor-Nagy Árpád-Tóth János: Pénzügyi jog. ELTE, 1993. Bp. 128-130. o.

²¹ Paul Heyne: A gazdasági gondolkodás alapjai. Tankönyvkiadó, Bp. 1991. 381. o.

²² Földes Gábor: A pénzügyi alkotmányosság. Társadalmi Szemle 1996. 1. sz. 58. o.

²³ Gray, J; 1983 Limited Government Marketing for Public Managers. KMA London 25. o.

²⁴ Lásd még: Pénzügyi jog. Szerk.: Földes Gábor. Bp. Osiris 2001

²⁵ Goodrich, J, A; 1981 Marketing for Public Managers. KMA London, pp. 175.

²⁶ Philip Kotler: Marketing management. Műszaki Könyvkiadó, 1991. Bp. 17. o.

²⁷ Dr. Arnold Mihály: Gyorsjelentés, 1995. Viva Média 3. o.

²⁸ Adóigazgatási eljárásról szóló törvény. UNIO Könyvkiadó, Bp. 1996. 7.o.

²⁹ Földes Gábor (szerkesztette): Pénzügyi jog. I. KJK Bp. 1997. 147. o.

³⁰ Miehler, K; 1984 Individual Behavior and Tax Conscionusness Technical Paper and Reports of the 18 th. General Assembly of the Inter-American Center of Tax Administrations Columbia, 21-25. May/ Amsterdam IBFD

³¹ Lásd az 1995. évi márciusi adó és szociális területre vonatkozó törvényeket.

³² Philip Kotler: Marketing és menedzsment. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1991. 44. o.

³³ Orosdy Béla: Koordináció, piac, marketing. JPTE KTK 1995. 134. o.

³⁴ Földes Gábor (szerkesztette): Pénzügyi jog. I. KJK Bp. 1997. 151. o.

³⁵ Adóigazgatási eljárásról szóló 1991. évi. XCI. törvény, 19.§. (6) bek.

³⁶ Földes Gábor (szerkesztette): Adójog. I. Osiris, Bp. 2001

³⁷ Földes Gábor (szerkesztette): Pénzügyi jog. I. KJK Bp. 1997. 153. o.

³⁸ uo.

³⁹ Földes Gábor: Ruling Magyarországon. Adó 1996. 4. sz. 18. o.

⁴⁰ Philip Kotler: Marketing és menedzsment. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1991. 43. o.

Visegrády Antal
tanszékvezető egyetemi tanár

Újabb ecsetvonások a posztmodern jogbölcséleti irányzatok tablójához

I. Jog és irodalom

A posztmodern jogtudomány¹ egyik pillérét képező un. „law and ...” jogkonceptiók² sorában jelentős helyet foglal el a „Law and Literature” mozgalom, amely az 1970-es évek második felében az USA-ból indult, de ma már Európában is elterjedt.

Az irányzat megszületésében szerepet játszott az az 1960-as évektől számítható tendencia, hogy bár a jogtudomány mind szélesebb kaput nyitott a társadalomtudományok, a filozófia, a pszichológia, az antropológia és különösen a közgazdaság-tudomány eredményeinek, mégis, kiderült, hogy ezzel a lehetőségek korántsem merültek ki. Így került képbe az irodalom, mint amelynek a joggal együttes vizsgálata számos előnnyel kecsegtet.

A „jog- és irodalomtanulmányok” változatos formákat öltenek, úgymint: jog az irodalomban; a jog mint irodalom; az irodalom joga, és végül, de nem utolsósorban irodalom és jogi reform.³

1. Jog az irodalomban

Az irányzat fő képviselői szerint az irodalmat úgy lehet tekinteni, mint „hígított filozófiai eszmét”. Így a jogbölcsélet örök kérdései, amelyek a jogrend természetére és céljaira vonatkoznak, aszerint is vizsgálhatók, ahogy irodalmi művekben kezelik őket: a természetjog és a pozitív jog viszonya, a jognak való engedelmség kérdése, a jog és igazságosság, a jog és bosszú, a jog és méltányosság, a jog és büntetés, a szabály és diszkréció, az ítélkezés és békéltetés, az igazságosság és a társadalmi rend, a jog és hatalom, a rend és hierarchia viszonya, a szabad akarat feltételezése – mind-mind olyan téma, amelyről az irodalom éppen olyan kitartóan és legalább olyan hosszan beszél, mint a jogelmélet.⁴

Ez a megközelítés három dimenziót foglal magában. Az első a jogi eljárások, különösen a tárgyalások irodalmi bemutatását elemzi (pl. a Karamazov-testvérek, Ítélet Nürnbergben, A velencei kalmár stb.).

A másik áramlat a jogászok életével és személyi-

ségével foglalkozik. Az irodalmi művek – mint ismeretes – hősként, antihősként, bolondokként vagy gazemberekként ábrázolhatják őket. Jól tudjuk, hogy valamennyi foglalkozás formálja és deformálja az emberi jellemet, de különböző módon. A sci-fik kiváló lehetőséget nyújtanak a jog keretei között való élés állandó és napjaink társadalmi és gazdasági feltételei által kikényszerített joggyakorlata jellemzőinek a bemutatására.

Végül a harmadik alirányzat a jog szimbolikus jellegét domborítja ki. A jog gyakran olyan nyilvánvaló szimbolizmussal terhelt, hogy nehéz megkülönböztetni a jog sajátosságait önmagában a jog metaforaként való használatától. A jog az, ami rendet és struktúrát ad az együttélésnek. A jog kényszerrel alkalmazó intézményekben testesül meg. Ugyanakkor olyan szabályrendszer is, amely keretet nyújt az egyének ama törekvéseinek, hogy céljaikat és értékeiket megvalósítsák. A jog tehát rendet és normarendszert képez, szemben a káosszal, s ember által létrehozott rendet az őszállapothoz, illetve az Isten által teremtett rendhez képest. Dickens a Bleak House, illetve Kaffka A per című művében a jog olyan szurrogátumaként szerepel, amely után emberek azért vágnak, hogy életüket koherenssé tegyék.

Ez a megközelítés egyben olyan praktikus célokat is szolgálhat, mint pl. hogyan bánjon a jog a kisebbségekkel és a nőekkel, miként kell megoldani a társadalom és a kultúrák közötti konfliktusokat stb.

2. A jog mint irodalom

A mozgalom fentebb vázolt interdiszciplináris alirányzatához képest eme multidiszciplináris szárnyára ható kezdeti ösztönzés abból a közhelyből eredt, hogy a jog és az irodalom egyaránt a szavak médiumán keresztül kommunikál és hogy a jogász vagy a bíró, illetve az irodalomkritikus vagy az olvasó közös feladata is a szövegek értelmezése.⁵

Egy kissé szélsőségesnek mondható nézet szerint „az Egyesült Államok Alkotmányának annyi meggyőző olvasata van, ahány verziója a Hamletnek”.⁶

A legegyszerűbben úgy ragadhatjuk meg a szóban forgó alirányzat lényegét, hogy az irodalmi megoldásokat és stratégiákat kutat a jogi szövegekben.

Napjaink irodalomelméletének vezéralakjai – Derrida és de Mon kritikái és destruktív metodológiájának hatására – a szöveg valódi jelentésének megtalálását problematikusnak aposztrofálják.

Számos jogbölcselő viszont a hermeneutikát állítja a középpontba a jogi szövegek szerepének a megértéséhez. Közös erőfeszítéseket tesznek viszont annak a dilemmának a megoldására, hogy vajon a szó-

kémkedés). Ezek az írások alakítják a társadalmi magatartást, amely viszont befolyásolhatja a bűnözők büntetőeljárásbeli jogainak az alsóbb néposztályok jóléti és egyéb társadalmi juttatásokhoz való igényének, valamint az állampolgári jogoknak nemzetbiztonsági szempontból való korlátozásának jogi megközelítését.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy napjainkban a média tűnik a leghatásosabb közvélemény- és jogpolitika-formáló tényezőnek, az irodalom illetően szerepe gyengült.

5. Az irodalom hasznosítása a jogi képzésben

Amerikában már legalább 100 esztendeje él az a nézet, miszerint a jogászok tanulhatnak, vagy tanulniuk kellene valamit az irodalomtól, mégpedig erkölcsi szemléletet.

Ilyen erkölcsi leckék két módon szűrhetők ki azokból az alkotásokból, amelyek jogászokat és jogi szituációkat ábrázolnak. Az egyik esetben a jog erkölcsileg pozitíve jelenik meg, az igazság eszközeként, a jogászok pedig a becsületesség és méltányosság mintaképeiként. Más művekben a jog destruktív szerepben tűnik fel, amely romboló hatást fejt ki az egyénekre és a társadalomra, a jogászok pedig a hatalom és a diszkrimináció képviselői.

Az amerikai oktatók általában elutasítják mind a modernizmus, mind a posztmodernizmus felfogását. Előbbi értelmében az irodalmi művek speciális műalkotások, s nem csupán a valóság leképzői. Utóbbi szerint pedig egy szöveg értelme nem stabil, azt az olvasó konstruálja.

Morawetz szerint azért nem lenne helyes figyelmen kívül hagyni a modernizmus üzenetét.¹⁸ Nevezetesen azt, hogy egy jogász vagy egy jogi szituáció fiktív ábrázolása valamely szerző által nem azonos egy valódi jogással vagy jogi szituációval, s nem is lenne helyes abból általánosítható következtetéseket levonni az utóbbiakra vonatkozólag.

Nem mindenki osztja azonban azt az álláspontot, hogy az irodalom képes arra, hogy a jogászokat morális értékekre tanítsa.

A marxista kritikusok az irodalmi szövegekben a középosztály ideológiáját,¹⁹ a feministák a férfinak a nő fölé helyezését,²⁰ Nietzsche követői a ressentiment egyéniséget, a dekonstruktivisták pedig az ellentmondásokat látják.²¹

Finomabb kritikaként pedig az fogalmazódott meg, hogy mérlegelni kell azt a problémát, hogy magukat az irodalom olvasatait gyakran vitatják.²²

A legújabb tendencia azonban az, hogy számos kutató olyan didaktikai módszert dolgozott ki, amely inkorporálja az irodalmi történetekkel kapcsolatos

modern és posztmodern aggályokat. Ezek szerint az oktatásban nem az irodalmi történetek tartalmára, hanem az irodalmi értelmezés folyamatára, illetve nem az egyes művekre, hanem az irodalom közös nevezőjére kell a hangsúlyt helyezni. Mindezeket felül az olvasót kreatív szereppel kell felruházni.²³

Ezt a nézetet azonban több szempontból is vitatják. Egyfelől azért, mert nyitva marad a kérdés: melyik olvasó kreativitása rendelkezik prioritással? Másfelől az irodalom ilyen didaktikus alkalmazása során valaki (bíró, jogi képviselő, olvasó) véleményének az elfogadása egy szövegértelmezésben nem keverhető össze a szöveghez való erkölcsi kötődéssel. Mert pl. ha valamely bíró eltér egy precedenstől, az éppúgy lehet igazságtalan és erkölcsileg felelőtlen, mint az ellenkezője.²⁴

Az igazsághoz tartozik, hogy az angolszász hallgatók úgy vélik, ezek a viták szárazak, elvont akadémiai civakodásoknak tűnnek és energiáikat inkább arra korlátozzák, hogy megtanulják azt, amit az összes érdekelt és a szerzők kritikusai mondtak ahelyett, hogy maguk is bekapcsolódnának a vitába.

6. A jog mint narrativitás

Miként ismeretes, a narrativitás elmélete – mint az alkalmazott nyelvészet területe – abból a törekvésből született, hogy a nyelvészeti elemzés ne érjen véget a szöveggel, hanem terjedjen ki arra a történetre (narrációra) is, amelynek ez a szöveg csupán a része. A narratíva, az ami érdekesebbé és bonyolultabbá teszi a jog és az irodalom kapcsolatát.²⁵

A kritikai jogelmélet az, amelyik a narrativitást didaktikailag alkalmazza, és pedig a következő dimenziókban. Először is, a különféle potenciálisan ellentétes narratívák kutatását morális kérdésnek tartja. A narratívák – akár önéletrajziak, akár kitaláltak – nem öncélúak; arra való, hogy kétségbevonják a „győztesek” (azaz a liberálisok) morális igényét arra, hogy mindenki nevében cselekedjenek, felülemelkedve az önérdeken és a pártosságon. A narratívák az áldozatok morális igényét szolgálják és a jogot úgy festik le, mint a kisebbségek és a nők viktimizációjának eszközét. Egy ilyen vádirat egy egyén életének leírásában – mint egy önéletrajzi narratíva esetében – vagy kevésbé személyes formában – egy faj, közösség vagy nem jogtörténetének bemutatásában ölthet testet.

A narratíva illetően didaktikai alkalmazása a kritikai jogelméletben felvet néhány metodológiai problémát.²⁶ Ezek az „alternatív” narratívák a liberális rendszer lejáratására törekednek, aholis a jog a politika felett áll és mindenki javát szolgálja; ahol a jog uralmát tisztelet övezi és ahol az egyenlő jogok az egyéni autonómia irányába fejlődnek. De a koncep-

veg értelme a szerzőtől származik, avagy az olvasó konstruálja?

Az irodalomelméletben az „Új kritika” hívei számára az értelem a szövegben magában inherensen adott, számukra a szerzői intuíció, az olvasó reakciója stb. indifferens. Leavis ugyanezt a nézetet képviselte azzal, hogy alárendelt vonatkozásokként kezelte a szerzőt vagy a mű történeti, szociális összefüggéseivel kapcsolatos külsődleges szempontokat.⁷ A fenomenológusok azt feltételezték, hogy a jelentés olyan valami, amit a szerző „szándékol” vagy „akar”.⁸ Végül vannak, akik kisebb vagy nagyobb mértékben az olvasóra és reakciójára figyelnek: az olvasó a szövegbe belevonja a világ általános megértését általában és az irodalmi (vagy jogi) konvenciókat különösen, s miközben így jár el, hozzáad valamit a szöveg értelméhez, ha csak ténylegesen meg nem alkotja vagy „konstruálja” az értelmet.⁹

Amíg a jogbölcsélet egyes képviselői a jog tartalmát és etikai jelentőségét kutatják, addig a pozitivisták inkább a szabályok, a jog vagy a jogrendszer struktúráival foglalkoznak.

A 70-es évek végétől a bírói jogértelmezés került a viták középpontjába. Fiss szerint a bírák döntéseiket tisztázható értékek alapján hozzák, mint amilyen a szabadság és az egyenlőség, a jogrendszer pilléréül szolgáló elvek.¹⁰

Fish álláspontja értelmében a bírák értelmezéseire ugyanabban az intézményes kontextusban kerül sor, mindannyian ugyanannak az „értelmező közösségnek” a tagjai, s olvasatukba a helyesség azonos előfeltevéseit és kritériumait vonják be.¹¹

Dworkin azt vallja, hogy a bírának csupán a kulturális értékekből kibomló elveket kell alkalmazniok. Ám ha megengedjük a valóságos, nem pedig hipotetikus bírának (mint Herkules), hogy belépjenek az értelmezési folyamatba, azt a következtetést, hogy valamennyien eljutnak a helyes válaszhoz, nem is olyan könnyű levonni.¹² Ugyanakkor a bírói értelmezést egy láncregény írásához hasonlítja.

Abban a témában pedig, hogy miként lehet megállapítani az egyetértés és az egyet nem értés paramétereit egy szövegbázisú diskurzus során, olyan kiváló filozófusok vitték előbbre a jog és irodalom összefüggésrendszerének kutatását, mint Wittgenstein, Foucault, Habermas és Gadamer.

Ilyen értelemben a jog mint irodalom tanulmányozása a jogi hermeneutika vizsgálatává vált, amely a köztük levő hasonló és eltérő vonások kimutatására törekszik,¹³ figyelemmel a szerző, az olvasó, valamint az intézményes kontextusok szerepére.

A „jog, mint irodalom” vita résztvevői elismerik, hogy az irodalmi és a jogi értelmezés néhány fontos vonatkozásban különbözik. Mindenekelőtt a jog „az erőszak” intézménye – szemben az irodalommal. Másodszorban, a jogképzést politikai kény-

szerek és célok határozzák meg, ami az irodalomra nem igaz. Végül, de nem utolsósorban, amíg az irodalomkritikusokról elmondható, hogy amikor szöveget értelmez, az „igazságot” keresi, addig az ügyvéd célja nem az „igazság” megtalálása, hanem a rábeszélés vagy a meggyőzés.¹⁴

E különbségek vezették Richard Posnert, a „Law and Economics” profétáját arra az állításra, hogy keveset lehet profitálni a jog és az irodalom összehasonlító tanulmányozásából.¹⁵

3. Az irodalom joga

A jog és irodalom úgyis felfogható, mint az irodalom joga.¹⁶ Minthogy az USA alkotmányos berendezkedése biztosítja a kifejezési szabadságot, a bíróságok szakadatlanul a szabad beszéd határainak körvonalazásával foglalkoznak. Az irodalmi és művészi kifejezés határaival kapcsolatos viták kaleidoszkópszerűen változnak, régi kérdéseket új formában feltéve. Az obszcenitásról jelenleg folyó polémiában támadják az obszcenitás kritériumát képező „érzékiség keltése” terminus technicus definiálhatóságát és hasznavehetőségét, valamint az obszcennek minősülés helyi standardjainak létjogosultságát és relevanciáját.

A szóban forgó viták figyelemreméltó sajátossága, hogy bennük elhomályosul vagy eltűnik a politikai jobboldalnak a szabad beszéd szűkítését, illetve a politikai baloldalnak a szabad beszéd kiterjesztését célzó felfogása. A kifejezés offenzivitását messzemenően toleráló liberalizmus szembekerült a kritikai elmélettel, amely azt vallja, hogy az offenzív beszéd hatalmi hegemoniához vezethet. Különösen a feministák és a kritikai fajelmélet (l. később) képviselői vádolják azzal a liberálisokat, hogy a diszkriminatív és a gyűlöletből fakadó kifejezési szabadság naiv védelmezésével valójában állandósítják az egyenlőtlenséget.

4. Irodalom és jogi reform

Ezen alirányzatban az irodalom- és jogtörténészek közös erőfeszítése arra irányul, hogy feltárják, miként hatott a népszerű irodalom a jogi folyamatokra.¹⁷ A Tamás bátya kunyhójától Zola „botránykeltő” novelláin át Morrison és Gordimer mai írásaiig az irodalom gyakran politikai ihletésű volt és politikai-jogi reformokat idézett elő. Ugyanakkor az irodalom jogra való hatásai nem mindig bizonyultak üdvösnek. Csak utalnánk azokra a szépirodalmi művekre, amelyek dehumanizálják a bűnözőket, erősítik a faji és etnikai sztereotípiákat, illetve nem valóságként ábrázolják a nemzetközi eseményeket (pl. háborúk,

annál hasznosabbá válik a posztmodernista filozófia annak demonstrálásában, hogy semmi sem lehet mentes a kritícizmustól. Természetesnek tartva mindennek a kérdéssé tételét, a posztmodernista kritika potenciónalisán egyengeti az útját a társadalmi valóság alternatív magyarázatainak, beleértve azt is, amely a rasszizmust állítja a nyugati kultúra centrumába.³³

Az a pont, ahol a CRT leginkább eltávolodik a posztmodernista magyarázatoktól, az a konvencionális jogosultságokról való eszmecserék relevanciájának az elismerése, az egyenlőség és a szabadság keresése érdekében. Amint Kimberlé írja: „A jogok fontosak. Legitimálhatják a faji egyenlőtlenséget, de ugyanakkor eszközök ahhoz, hogy az elnyomott csoportok – mint formálisan egyenlők – betagozódjanak a domináns rendbe, és hogy mozgalmuk fennmaradjon a magán- és az állami elnyomással szemben.”³⁴

Patricia Williams álláspontja szerint a különféle nők különböző módon tapasztalják meg a politikai kirekesztettséget. Egy sikeres fehér asszony élettapasztalata mérhetetlenül eltér egy elszegényedett fekete bőrű asszonyétól. Könnyű a helyzete a középosztálybeli feminista kutatóknak, akik a tudomány bástyái mögé bújva sürgetnek radikális reformokat, annál nehezebb azonban valódi és értelmes reformokat kicsikarni. Éppen ezért domborítja ki Williams azokat az előnyöket, amelyet a liberális ideológia nyújt a kisebbségek érdekei számára.

A feketék számára a 60-as évektől napjainkig a jogok bíróság előtti érvényesítése létfontosságú eszköz volt a politikai emancipáció kivívásához. Napjaink politikai világában – a társadalmi forradalmon kívül – ez az egyetlen remény, amely a hátrányos helyzetű kisebbségeket élteni. Hatásosabb a létező rendszerben reformokat végrehajtani, mint hóbortos álmokat szőni egy radikális reform lehetőségeiről ki tudja mikor a jövőben.³⁵

A CRT-nek a jelenkori társadalomról és jogról alkotott kritikája parciális. Nem mutat fel új elemzésre érdemes fogalmakat, beleértve magát a „faj” definícióját is. Ugyanakkor a CRT a kriték által sutba dobott értékek és módszerek újjászületését engedi sejtetni.³⁶

Kár, hogy a CRT nem foglalkozik az amerikai jogtudományban vitákat kiváltó „affirmative action” programokkal,³⁷ amelyek kvótákat és preferenciákat biztosítanak a felsőoktatásban, a hivatalokban stb. – többek között – a színesbőrűek számára.

Jegyzetek

¹ L. Ádám Antal: Alkotmányi értékek és alkotmánybíráskodás. Budapest 1998. 9–19. o.

² L. Visegrády Antal: Modern jogbölcséleti irányzatok. Pécs, 1995. és Jog- és Állambölcsélet. Budapest-Pécs, 2002. 33–36. o.

³ Morawetz, Thomas: Law and Literature. In: Patterson, Dennis (ed.) A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory. 1996. 450. s. köv. o.

⁴ Aristodemou, Maria: Studies in Law and Literature: Directions and Concerns 22(1993) Anglo-american Law Review. 157–193. pp.

⁵ Vö. Aristodemou: i.m. Dworkin szavaival: law is like literature, „an interpretive concept”. A. Matter of Principle. Oxford 1986. 146–166. pp.

⁶ Levinson, Stanford: Law as Literature. 60 (1982) Texas Law Review 373–391. pp.

⁷ Idézi: Aristodemou i.m.

⁸ Hirsch, D.E.: Validity in Interpretation (1967) és The Aims of Interpretation (1976)

⁹ Fish, Stanley: Is There a Text in the Class? Cambridge (Mass.) 1980 és Change. The South Atlantic Quarterly, Fall 1987. Vol. 86. No. 4, 441. p.

¹⁰ Fiss, Owen: The Varieties of Positivism 90 (1981) Yale Law Journal 1007. p. – Objectivity and Interpretation 34 (1982) Stanford Law Review 739. p.

¹¹ Fish, Stanley: Interpretation and the Pluralist Vision. 60(1982) Texas Law Review 74. p. – Fish v. Fiss 36 (1984) Stanford Law Review 1325. p.

¹² L. részletesen Visegrády: Jog- és Állambölcsélet i.m. 28–33. o.

¹³ Legújában már versek vonatkozásában is, mint pl. Johnson, Barbara: Anthropomorphism in Logic and Law, Yale Journal of Law and Humanities 10(1998) 549–574. pp.

¹⁴ L. összefoglalóan Aristodemou: i.m. – Ward, Ian: An Introduction to Critical Legal Theory. London-Sydney 1998. 189–192. pp.

¹⁵ Posner: Law and Literature: A Relation Reargued. 72 (1986) Virginia Law Review 1351, 1373–75. és 1380. pp.

¹⁶ Morawetz: i.m. 453. o.

¹⁷ Morawetz: i.m. 453–454. o.

¹⁸ Morawetz: i.m. 454. o.

¹⁹ Engleton, T.: Literary Theory: An Introduction. 1983. 6–25. o.

²⁰ Vö. pl. Schowalter, E. (ed.) The New Feminist Criticism: Essays on Women, Literature and Theory, 1986.

²¹ Vö. pl. Morris, C.: Deconstruction: Theory and Practice, 1982.

²² Aristodemou: i.m.

²³ Vö. Whitto, I.B.: Justice as Translation. Chicago-Longon, 1990. 246. p.

²⁴ Igy pl. Morawetz: i.m. 455. s. köv. o.

²⁵ Karam de Chueiri, Vera: The Chain of Law: How is Law Like Literature? In: Troper, M.–Verza, A. (eds): Legal Philosophy: General Aspects ARSP Beiheft No. 82. Stuttgart, 2002. 207. p.

²⁶ Morawetz: i.m. 459. p.

²⁷ Aristodemou: i.m. 193. p.

²⁸ L. részletesen: Visegrády: Modern jogbölcséleti irányzatok. i.m. 23–27. o.

²⁹ Harris, Angela: The jurisprudence of reconstruction 82(1994) Calif. L. Rev. 743. p.

³⁰ A kifejezés Marris Matsadától ered. L. Public response to racist speech: considering the victim’s story. 87 (1989) Mich. L. Rev. 2323. o.

³¹ Vö. Harris: i.m. 744. o.

³² Race, Reform and Retrenchment: transformation and legitimation in antidiscrimination law. 101 (1988) Harvard Law Review 1331. p.

³³ Harris: i.m. 749. p. A rasszizmus dekonstruktív módszerekkel való megvilágításáról l. pl. Chang, Robert: Toward an Asian-American Legal Scholarship: Critical Race Theory and Narrative Space. 81(1993) California Law Review 1243. p.

³⁴ Kimberlé: i.m. 1348. o.

³⁵ The Alchemy of Race and Rights. Cambridge/Mass/ 1991. 146–165. pp.

ciónak olyan olvasata is elképzelhető, miszerint a CLS képviselői csupán többé-kevésbé „korrektebb” narratívákat kívánnak a „győzőkéinél”.

Számos szerző szerint a jogi szituációk több ellentmondó narratíva terminusaiban érthetők meg a legjobban. E kutatók – Rorty és Fish munkáira támaszkodva – azt vallják, hogy a jogi események pragmatikus értelmezése megköveteli mind maguknak az eseményeknek, mind az azokkal kapcsolatos narratívák kontextualizációját. Kérdés azonban, hogy ez a relativizmus hogyan egyeztethető össze a jogi döntéshozatalban részt vevő jogi aktoroktól megkövetelt preferált narratívák iránti elkötelezettséggel.

7. Következtetések

Mint fentebb láttuk, a jog és irodalom tanulmányok sokféle igényt támasztottak és változatos formákat öltöttek. A két legjelentősebb alirányzat a joggal az irodalomban, illetve a joggal, mint irodalommal foglalkozik. Ez a két megközelítés megfelel a jog és az irodalom két közös elemének, és először inspirálták a gondolatot, hogy egy együttes vizsgálódásból kölcsönös előnyök származhatnak. Nem tartjuk tehát elfogadhatónak Posner – fentebb idézett – ama álláspontját, miszerint ez a hozadék nem kielégítő.

Abból a tényből eredően, hogy a jog és irodalom tanulmányozása ennyire sok irányban váltott ki vitát a jogi oktatásban elfogadott értékek újbóli megvizsgálásától a mai értelmezési jogelméletek relevanciájáig és érvényességéig, a programot nem lehet elvetni.

Miközben el kell fogadnunk, hogy az irodalom és a jog különböző funkciókat tölt be, azt is tudomásul kell vennünk, hogy mind a kettő ugyanazoknak a társadalmi, történelmi és kulturális erőknél terméke; a két területet összekapcsoló vizsgálatok mindkettő számára eredményeket hozhatnak. Ha az efféle eredményekre irányuló kutatás során a mozgalom több kérdést vetett fel, mint amennyire jelenleg válaszolni tud, ez csak ösztönzés lehet a további

kutatásokra: az eddig vizsgált elméleti és módszertani kapcsolatok semmi esetre sincsenek kimerítve.²⁷

A magunk részéről – tekintettel arra is, hogy az angolszász egyetemeken bevált – javasoljuk a „Jog és irodalom” c. tárgy bevezetését mind a graduális, mind a posztgraduális jogászképzésben.

II. Kritikai fajelmélet

A Critical Legal Studies néven az Atlanti Óceán mindkét partján elterjedt irányzatnak²⁸ a feminista jogelmélet melletti másik szárnya a Critical Race Theory (CRT), amely a tradicionális állampolgári jogokkal foglalkozó kutatásoknak is örököse.²⁹

Eme új intellektuális mozgalom gyökerei egy a Wisconsin állambeli Madison városában 1989-ben tartott konferenciáig nyúlnak vissza.

E „konstruktív jogelmélet”³⁰ kibontakozását nagyban segítette a „különbözőség politikája”-val való összekapcsolódása. Ez utóbbi egyik haszna a posztmodernisták által elvontan felvetett identitásproblémákkal gyakorlati szinten való megbirkózás hosszú és gazdag tradíciója. Jelentősebb hozadék azonban a magához a feszültséghez való hozzájárulás. A színesbőrűek, illetve más elnyomott csoportok számára az igazság, az igazságosság, valamint az objektivitás modernista koncepciói mindenkor nélkülözhetetlenek és inadekvátak voltak. Ezen csoportok története – a különbözőség politikájának hagyatéka – valóságos ábécéskönyv ahhoz, hogy miként lehet élni, sőt boldogulni filozófiai ellentmondások között.³¹

A CRT egyik prófétája, Kimberlé Crenshaw szerint az amerikai polgárjogi mozgalmak – a diszkriminációval szembeni fontos győzelmeik dacára – érintetlenül hagyták a rasszista ideológiát.³²

Az irányzat hívei minél mélyebbre ásnak, annál beágyazódottabb rasszizmus tárul fel; amilyen mélyen belemennek a nyugati kultúra kritikájába,

COLLOQUIUM

Chronowski Nóra
egyetemi tanársegéd

Petrétei József
egyetemi docens

Előkészületben az Európai Unióhoz való csatlakozással összefüggő alkotmánymódosítás*

Az Európai Unióhoz történő csatlakozásunk politikai küzdelmeinek és a lázas jogharmonizációs munkának mostohagyermekként tartjuk számon az alkotmányozást és az alkotmányjogot – elismerve pedig azt az Alkotmánybíróság által is hangsúlyozott kiemelkedő elvet, hogy az alaptörvény a jogrendszer érvényességének alapja, a politikaformálás kerete, és közösségi létezésünk minimális konszenzusa. Az európai integrációs szervezet sajátosságai és az „Európa-jog” alkotmányosodása következtében a jogtudomány képviselői már régóta szorgalmazzák az előbb-utóbb bekövetkező magyar EU-tagság alkotmányi alapjainak megteremtését, illetve az átfogó közjogi reformtervezet összeállítását. Az utóbbi években azonban mindez kevésbé talált visszhangra kormányzati szinten. Az uniós csatlakozást megalapozó alkotmánymódosítás előkészületei lassan haladtak, és nemigen bukkantak fel alkotmányjogi tárgykörökre vonatkozó, szakmai megvitatásra szánt koncepciók sem. A „fontolva haladó” revíziós munkálatokba némi lendületet látszik vinni az Igazságügyi Minisztérium berkeiben 2002 augusztusában napvilágot látott tervezet, amely az Unióhoz történő csatlakozással összefüggő alkotmánymódosítás téziseit tartalmazza. Jelen tanulmány az alaptörvény előirányzott revíziójának első etapjait kívánja értékelni.

I. A „Tézisek” célja, előzményei és tervezett következményei

Az Igazságügyi Minisztérium által összeállított, és széles körű szakmai véleményezésre bocsátott „Tézisek az európai uniós csatlakozásunkkal összefüggésben az Alkotmány és a jogalkotási törvény mó-

dosításáról” című tervezet (a továbbiakban: Tézisek) célja a szükséges és felmerülő módosítási igények lehető legteljesebb körű összegyűjtése, valamint többféle megoldási lehetőség esetén szabályozási alternatívák felvázolása a törvénytervezetek megalkotása érdekében.

A tervezet előzménye „Az Európai Unióhoz való csatlakozásnak a magyar jogrendszert érintő egyes kérdései” című, 2000 decemberében a Kormány részére készített előterjesztés, amelyet a további minisztériumi munkálatok elméleti alapjaként fogadott el a 2319/2000. (XII. 21.) kormányhatározat.¹ A terjedelmes előkészítő anyagok alapján került összeállításra a Tézisek rövid – mindössze hat pontot tartalmazó – alkotmánymódosításra vonatkozó része.²

Mivel a csatlakozás hipotetikus időpontja 2004. január 1-je, a felvetésekből és szabályozási alternatívákból most már viszonylag rövid idő alatt, feszes menetrend alapján kell *kidolgozni* a *szövegszerű* módosító *javaslatokat*. A Tézisek a szakmai véleményezést követően 2002 őszére irányozza elő a módosító törvénytervezetek kidolgozását és ismételt egyeztetését, amelyek előbb előterjesztés formájában a Kormányhoz, majd – 2002. december 15-ig – törvényjavaslatokként az Országgyűléshez kerülnének benyújtásra. Az Alkotmány módosítására az IM terveze szerint tehát legkorábban 2003-ban kerülhet sor, a parlament tavaszi ülésszaka keretében.³

II. Az alkotmánymódosítás menetrendje

Az alkotmánymódosítás időzítése szempontjából kulcsfontosságú, hogy annak meg kell előznie az integrációs szervezetbe történő belépést, mivel a csatlakozási szerződés csak akkor tekinthető alkotmányosnak, ha az alaptörvény által legitimált, vagyis az Országgyűlés addig nem köthet tagállami felségjogok, illetve hatáskörök átruházásáról szóló nemzetközi szerződést, amíg erre maga az Alkotmány fel nem hatalmazza.⁴ A Tézisekben vázolt, alkotmánymódosításra vonatkozó menetrend a szerződéskötés folyamatának és az alkotmány revíziójának bizonyos fokú párhuzamosságát irányozza elő, amely az előfeltételezett csatlakozási dátumig rendelkezésre álló idő rövidege miatt már elkerülhetetlennek tűnik. Valószínűsíthető tehát, hogy első lépésként a csatlakozási szerződés *parafálására* kerülne sor, azt követően – a szerződés végleges változata ismeretében – fogadná el a parlament az *Alkotmány* módosítását, majd a csatlakozási szerződés *népszavazásra* bocsátása következne, és végül – a „referendum” eredményére figyelemmel – megtörténne a szerződés *ratifikációja* és kihirdetése.⁵ Hangsúlyo-

* A tanulmány – a T/038414 sz. OTKA támogatásával – az igazságügy-miniszter és a külügyminiszter IM/EUR/2002/Tervezet/287/12. számú tervezete alapján készült.

zandó azonban, hogy az alkotmánymódosítás tartalmilag elsőbbséget élvez a csatlakozási szerződéssel szemben és független attól, ezért a módosításra akár a parafálást megelőzően is sor kerülhetne⁶, a parlament 2002. évi őszi ülészaka keretében.

III. A revízió terjedelme – a Tézisek

„alapmegközelítése”

A Tézisek az Alkotmány és a jogalkotási törvény módosítását kizárólag a csatlakozással összefüggésben alapozza meg, az egyéb szempontú módosítási alternatívákat nem tartalmazza, és nem terjeszkedik túl az említett jogszabályokon, tehát nem jelenti az átfogó közjogi reform kiindulópontját. Ennek indoka a forrás szerint az, hogy a vizsgált kérdéskörök nemcsak szakmailag vitatottak, hanem jogpolitikai és integrációs politikai vonatkozásaik is erőteljesek, illetve a revízió tárgyai a szigorú „szavazati követelmények” miatt szintén „érzékenyek”. A módosítás folyamatában ezenkívül figyelembe kell venni az EU jövőjéről megindult vita alakulását is, amelynek főbb témakörei a hatáskörmegosztás, a nemzeti parlamentek szerepe, az európai alkotmány és az európai alapjogvédelem.⁷

A Tézisek „alapmegközelítésével” kapcsolatban megállapítható, hogy az a módosítási törekvéseket csupán a *legszerűségesebb* kérdésekre redukálja, amely különösen ahhoz képest jelent „*minimalista*” programot, hogy több parlamentbe jutott párt választási programja tartalmazta az új Alkotmány megalkotását. Amennyiben az EU-csatlakozást megelőzően már – idő vagy kompromisszumkésztség hiányában – nem lehetséges új alkotmánykonceptiót kidolgozni, akkor érdemes az alaptörvény revízióját átfogóbb, az integrációs törekvésekhez akár csak áttételesen kapcsolódó tárgykörökkel bővíteni. A jogalkotási törvény mind tartalmilag, mind formailag (dogmatikailag) elavult, ezért célszerű lenne az átfogó módosításra koncentrálni, amelyre – feltételezve a csatlakozás időpontjaként 2004. január 1-jét – kellő idő áll rendelkezésre.

Az alkotmánymódosítással és a jogalkotási törvény reformjával párhuzamosan meg kellene kezdeni a *közjogi reformcsomag* előkészítését, illetve az azzal kapcsolatos kormányzati elképzelések, tervek szakmai vitára bocsátását, mert ezzel a módszerrel biztosítható a közjogi normarendszer dogmatikai összhangja.⁸

Helyeselhető a Tézisek megközelítése abban a tekintetben, hogy az *Európa jövőjéről* folyó vitát figyelemmel kell kísérni, mivel a közjogi reform során az integráció mozgásfolyamatába kell bekapcsolódnia. Megjegyzendő, hogy az Unió szintjén zajló *alkotmányozási folyamatnak* a nemzeti alkotmányok tar-

talmára nézve nagy valószínűséggel továbbra sem lesz befolyása. Az európai alkotmány esetében várhatóan komplementer alkotmányról, azaz a tagállami alkotmányokat kiegészítő alaptörvényről lenne szó, amely csak támogatja a tagállami alkotmányokat az Európai Unió materiális és strukturális homogenitása értelmében. Az európai szerződésalkotmány komplementer alkotmányként a legfontosabb eszköz a közös európai alkotmányjog kialakításához, tehát a közös jogi kultúrát és közös értékalapokat célzó jogfejlődés – mint keretrend – eszköze.⁹ Az európai államok alkotmányainak alapvető jellemzői eddig is sok tekintetben egyezőséget mutatnak: érvényesül a népszuverenitás és népképviselés elve, a jogállamiság és hatalommegosztás elve, elismerést és garانتálást kaptak az alapvető jogok stb., amelyek következtében minden tagállam alaptörvénye megfelel a demokratikus jogállami berendezkedésnek. Az EU születésben lévő alkotmánya és alapjogi chartája viszont egyéb közjogi tárgyú jogalkotásnál fontos viszonyítási pontot jelenthet.

IV. Az alkotmánymódosítás célja és

szükségessége

A Tézisek szerint a revízió célja a csatlakozási szerződés ratifikációjához és a kihirdető törvény alkotmányosságához szükséges „elemek” alaptörvénybe való beépítése, illetve az Alkotmány „kiigazítása és kiegészítése” a csatlakozással érintett „pontokon”. A csatlakozási szerződés megerősítésének formai alkotmányossági követelményei a 30/1998. (VI. 25.) AB határozat alapján kerültek meghatározásra, amelyben a testület hangsúlyozta, hogy az Országgyűlés alkotmányi felhatalmazás hiányában nem jogosult az állami főhatalom kizárólagos joghatósága alá tartozó jogterületen a territorialitás elvén túlterjeszkedni, illetve nemzetközi szerződés megkötésével és kihirdetésével nem tehet burkolt alkotmánymódosítást.¹⁰

Az alkotmánymódosítás céljával, illetve szükségességével kapcsolatos, és a Tézisek „alapmegközelítésével” összhangban álló megállapítások lényegében helytállóak, bár *csak* a *formai* szempontokra koncentrálnak, amennyiben a csatlakozási szerződés alkotmányosságát hangsúlyozzák. A módosítás legfontosabb és egyben *tartalmi* jellegű *célja* ugyanis az alaptörvény legitimációs funkciójának fenntartása, illetve az, hogy valóban az alkotmányozó hatalom akarata alapozza meg Magyarország részvételét az európai integrációs szervezetben.

Csaknem mindegyik írott alkotmánnyal rendelkező EU tagállam alaptörvényi szinten juttatja kifejezésre az integrációs folyamatban való részvételének konzekvenciáit. A korlátozott, egye-

di hatáskörök¹¹ elvével összhangban fontosnak tartják hangsúlyozni, hogy a Közösség hatalma a tagállamok és népeik akaratából keletkezett, és alkotmányi felhatalmazáson alapul, vagyis a tagállamok szuverén döntése jelenti az Unió létezésének és működésének jogi bázisát. A felhatalmazó cikkelyek jelentik a „hidat” az integrációs szervezet és a tagállami alkotmányos berendezkedés között. Amikor a tagállamok az integrációs szerződéseket – alaptörvényi rendelkezéseikkel összhangban – megkötötték, az európai intézmények olyan felhatalmazást kaptak, melynél fogva a tagállamok alkotmányos „terében” konkrét hatásköröket gyakorolhatnak, anélkül azonban, hogy a tagállami alkotmányjog vonatkozna rájuk. Az integrációs rendszer és a tagállami alkotmányos rendszerek összekapcsolódása veti fel a hatalom allokációjának, kiegyensúlyozásának és a hatalmi együttműködésnek az igényét¹², és a felhatalmazó cikkely jelenti ennek alkotmányos bázisát. A magyar Alkotmány módosítására tehát nem az EU elvárásainak való megfelelés okán kerül sor, hanem az a magyar jogrendszer belső koherenciája és az alkotmányosság biztosítása érdekében szükségszerű.

V. A felhatalmazó klauzula

A Tézisek központi kérdése olyan alkotmányi rendelkezés megfogalmazásának előkészítése, amely megalapozza hazánk integrációs szervezethez történő csatlakozását, közhatalmi jogosítványok átengedését. Az ún. felhatalmazó vagy csatlakozási klauzula (Európa-cikkely) tartalmi és formai elemekből áll. A Tézisek szükséges tartalmi elemként nevesíti (1) az EK/EU javára történő „szuverenitás-korlátozást”, amelyre (2) nemzetközi szerződésben kerül sor, értve a „korlátozás” alatt (3) alkotmányból eredő hatáskörök/állami felségjogok/közhatalom/jogalkotói, végrehajtói, igazságszolgáltatási hatáskörök gyakorlásának átengedését azzal, hogy ennek feltétele a (4) kölcsönösség, vagyis a többi tagállamhoz képest azonos mértékű és kondíciójú átruházás. Lehetséges tartalmi elemként szerepeltethetők bizonyos integrációs célok, elvek, követelmények mint alkotmányos fenntartások: jogállamiság, szociális állam, demokrácia, kisebbségvédelem, alapjogok tiszteletben tartása, amelyek tulajdonképpen az államcélok körében helyezhetők el. Az eljárási szabályok között a Tézisek csak a csatlakozási szerződés megerősítéséhez és kihirdetéséhez szükséges parlamenti szavazatarányok tekintetében fogalmaz meg alternatívákat, és a formai oldaltól elválasztja a népszavazás kérdését. A Tézisek abban a tekintetben bizonytalan, hogy egyáltalán szükséges-e az európai ügyekkel kapcsolatos népszavazásról alkotmányi rendelkezést alkot-

ni, illetve abban is, hogy a népszavazás kötelezően elrendelendő legyen-e, továbbá ügydöntő, avagy véleménynyilvánító típusú. A Tézisek az általános rendelkezések között – a 2. vagy a 6. § után – elhelyezett egységes felhatalmazó cikkelyt javasol, mivel ebben az esetben az alaptörvény más alkotmányos szervekre vonatkozó szabályait – az MNB kivételével – nem kellene módosítani.

A Tézisekben a felhatalmazó klauzula tartalmi és formai elemekre történő tagolása elősegíti a rendelkezés áttekinthetőségét. A tartalmi elemeken belül a szükséges és a „lehetséges” elemek megkülönböztetése is elfogadható, bár esetlegesként meghatározni olyan elemeket, amelyek a tagállam és az integrációs szervezet viszonyát alkotmányosan megalapozzák, pusztán a parlamenti vita elkerülése érdekében – szakmailag aligha támogatható. Ezek a „*lehetséges tartalmi elemek*” ugyanis a tagállami szuverenitás védelme érdekében kerülnek beépítésre az alkotmányba, vagyis nem integrációs célok és nem is államcélok kifejezését szolgálják, hanem sajátos garancianormák. Az Unióval szemben támasztott tartalmi elvárások és korlátozások tagállamonként eltérő mértékűek. A felhatalmazó cikkelyek általában kimondják, hogy csak konkrétan meghatározott kompetenciák ruházhatók át¹³, vagy meghatározzák az átruházás célját¹⁴. Egyes tagállamok pedig előírják bizonyos kiemelkedő alkotmányi elvek és értékek – ezek leggyakrabban a jogállamiság, a demokrácia és az alapjogok – tiszteletben tartásának követelményét a főhatalmi jogosítványok átruházása során¹⁵. Több alaptörvény hangsúlyozza a reciprocitást, vagyis a kölcsönös kötelezettségvállalás elvét¹⁶ az integrációval összefüggésben, néhány alkotmányi rendelkezés pedig a szubszidiaritást mint Unióval szembeni elvárás¹⁷ juttatja kifejezésre különösen a tartományok, régiók jogállásának védelme érdekében. A Tézisekben említett lehetséges tartalmi elemek közül tehát néhányat feltétlenül tartalmaznia kellene az alkotmánymódosító javaslatnak, például: „*Ha az állami felségjogok átruházása következtében az Alkotmányt is módosítani kell, a módosítás elfogadásához az országgyűlési képviselők kétharmadának szavazata szükséges. A módosítás nem terjedhet ki az Alkotmány 1., 2., 8. és 56. §-ában foglalt rendelkezésekre.*”¹⁸

A Tézisek a felhatalmazó cikkely *szükséges tartalmi elemeit* kimerítően és minden lehetséges szövegváltozatra tekintettel felsorolja, és helyesen mutat rá, hogy a felhatalmazás nem a szuverenitás korlátozását eredményezi, bár ez nem a – forrásban hivatkozott – „szuverenitás elidegeníthetlensége és oszthatatlansága” elvére vezethető vissza. A szuverenitás bizonyos összetevőiről ugyanis az állam lemondhat, amikor föderációhoz vagy konföderációhoz csatlakozik. Alkotmányjogi értelemben a szuverenitás

egymást feltételező összetevői a népszuverenitás, a jogszuverenitás, továbbá az állami szuverenitás, és a felségjogok átengedése ez utóbbi elemet csökkenti mennyiségileg, míg a másik kettőt csak befolyásolja¹⁹ és átértékeli.²⁰ A szuverenitás alkotmányjogi értelmezése lehetővé teszi annak megértését, hogy a tagállami alkotmánybíróságok miért hivatkoznak gyakran a szuverenitás védelmére a közösségi aktusokkal szemben.

Az alkotmányi felhatalmazás tehát *meghatározott hatáskörök és közhatalmi jogosítványok közös gyakorlására* szólhat integrációs és nemzetközi szervezetek keretében, vagyis az Uniót nem szükséges külön nevesíteni, különösen akkor, ha a Magyar Köztársaság európai integrációs elkötelezettsége államcélként is szerepel az alaptörvényben.²¹ Szükséges azonban – a jogszuverenitás védelme érdekében – az alkotmány megváltoztatására vonatkozó hatáskört kivételként nevesíteni a felhatalmazó cikkelyben.

A Tézisekben javasolt „kölcsonosság” kritériumának bevezetése nem indokolt. Míg a hagyományos nemzetközi jogban általánosan érvényesül a reciprocitás, a viszonyosság és a retorzió elve, addig a közösségi jog sajátosságai ezeknek az elveknek az érvényesülését kizárják.²² A szűkebb értelemben felfogott kölcsonosság deklarációját tovább relativizálják az Amszterdami Szerződéssel bevezetett, és a Nizzai Szerződéssel továbbfejlesztett flexibilitási klauzulák, amelyek befolyásolják a hatáskör-átruházás mértékét, intenzitását, továbbá áttételesen érintetik az Unió és a tagállamok közötti vertikális hatalommegosztást.²³

A Tézisek a *formai elemek* alatt a csatlakozási szerződés megerősítéséhez és kihirdetéséhez kapcsolódó eljárási szabályok alternatíváit vázolja fel. A felhatalmazó klauzula formai oldala azonban ennél tágabb, mivel magában foglalja mind a csatlakozási szerződés megkötésére és kihirdetésére, mind az újabb hatáskörök átruházására vonatkozó eljárási szabályokat, továbbá ezek népszavazással történő összekapcsolását is.

A csatlakozási szerződést kihirdető törvény elfogadásához szükséges *szavazatarány* megállapítása attól is függ, hogy a népszavazás kötelező erejét (célját) tekintve milyen jellegű. Amennyiben a népszavazás üggyöntő, akkor az Országgyűlésben elegendő akár az egyszerű többség is. Amennyiben a „referendum” csak véleménynyilvánító, akkor a törvény elfogadására az országgyűlési képviselők kétharmadának szavazatával kerülhetne sor.

A csatlakozási szerződést kihirdető törvény elfogadásával azonos eljárási szabályokat kellene előírni *újabb hatáskörök átruházása* esetére, amelyek alkalmazására majd a csatlakozást követően kerülne sor minden olyan esetben, amikor a tagállamok az

alapító szerződések módosítását határozzák el. A szerződéskiterjesztés esetén tehát szintén alkalmazható a referendumot követő ratifikáció. Előfordulhat, hogy az újabb hatáskör-átruházás *alkotmánymódosítást* is igényel. Ilyen esetben az alaptörvény módosítását a vonatkozó eljárási szabályok szerint kell elvégezni, de a módosított rendelkezéseket elegendő a ratifikáció időpontjában hatályba léptetni, mivel a hatáskör-átruházás alkotmányosan történik a felhatalmazó cikkely alapján.

A Tézisek nem foglal egyértelműen állást a kötelezően elrendelendő *népszavazás* szükségességében, noha mind a csatlakozás, mind a későbbi hatáskör-átruházás legitimitását erősítené a kötelezően elrendelendő népszavazás mint formai elem bevezetése. Lehetőségként veti fel a tervezet a „kötelezően elrendelendő véleménynyilvánító népszavazás” intézményének bevezetését, amely azonban ismeretlen a magyar alkotmányjogban. A népszavazásról szóló 1998. évi III. törvény 8. §-ának (3) bekezdése szerint a kötelező népszavazás csak üggyöntő lehet, a (4) bekezdés pedig kimondja, hogy a parlament által már elfogadott, de a köztársasági elnök által ki nem hirdetett törvényt megerősítő népszavazás üggyöntő. Tartalma szerint a csatlakozási szerződést megerősítő népszavazás is referendum, tehát üggyöntő. Erre tekintettel a „kötelezően elrendelendő véleménynyilvánító” népszavazás nem fogadható el, még akkor sem, ha az üggyöntő népszavazásnak politikai kockázata van – ez utóbbi ugyanis nem alkotmányjogi kérdés, és a politika eszköztárával oldandó fel (a magyar lakosság kellő időben történő, megfelelő tájékoztatásával). Következésképpen a Tézisek népszavazással kapcsolatos alternatívái közül az üggyöntő változat támogatható azzal, hogy a népszavazás kötelezően elrendelendő jellegét a felhatalmazó cikkely tartalmazza, és az Alkotmány 28/C. §-a csak a következőképpen egészülne ki: „kötelező elrendelni a népszavazást az alkotmányban meghatározott esetekben, továbbá ha 200 ezer választópolgár kezdeményezi”. Célszerű lenne, ha az alapító szerződések módosításának ratifikációja előtt, tehát új hatáskörök átruházása esetén is kötelezően elrendelendő üggyöntő népszavazásra kerülne sor – ez egyébként az integrációs szervezet legitimitációját is fokozza tagállami oldalról.

Az *Alkotmány szerkezetében való elhelyezéssel* kapcsolatban a Tézisek azt a megoldást javasolja, hogy a felhatalmazó cikkely általános szabályként gyakoroljon hatást a többi alkotmányi normára, amely összhangban áll az alaptörvény konzisztenciájának és koherenciájának dogmatikai elvével. Az „Európa cikkelyt” az Alkotmány I. fejezetében új 6/A. vagy 7/A.§-ként kellene beilleszteni, tehát a külpolitikai államcélakat, illetőleg a nemzetközi jog jogforrási jel-

legét kifejező rendelkezéseket követően. A népszuverenitásról és a hatalomgyakorlásról rendelkező 2. § után történő elhelyezés azért nem indokolt, mert a felhatalmazás a Tézisek szerint sem a szuverenitás korlátozására vonatkozik.

VI. Csatlakozás a Gazdasági - Monetáris Unióhoz (GMU)

Az Európai Unióhoz történő csatlakozással a Magyar Nemzeti Bank (MNB) automatikusan részévé válik a Központi Bankok Európai Rendszerének (KBER), de hazánk egyelőre nem lesz tagja az euró-övezetnek. Az euró bevezetéséig, az átmeneti időszakban az MNB önállóan, de a KBER-rel koordinálva határozza meg az ország monetáris politikáját. Már ebben a szakaszban is teljes mértékben kell érvényesülnie a jegybanki függetlenség elvének, az euró bevezetésével pedig feltétlenül hatályon kívül kell helyezni azokat az alaptörvényi rendelkezéseket, amelyek sértik az euró alkalmazásának és a központi meg határozott közös monetáris politika végrehajtásának követelményeit.²⁴ A Tézisek erre tekintettel felveti, hogy szükséges lenne az MNB funkcióváltásának alaptörvényi konzekvenciáit a csatlakozást megelőző alkotmánymódosítás folyamatában levonni, és javaslatokat is megfogalmaz az Alkotmány 32/D. §-ának új szövegére mind az átmeneti, mind a végleges uniós követelményekre tekintettel. Az alaptörvény stabilitásának és korszerűségének az elvét leginkább az szolgálná, ha az MNB-re vonatkozó szabályok a GMU-hoz történő csatlakozási folyamat végső stádiumához igazodóan kerülnének meghatározásra még a csatlakozás előtt azzal, hogy egyes rendelkezések hatálybalépése meghatározott jövőbeli esemény bekövetkezése időpontjában történik meg.

VII. A közösségi jog érvényesülése a belső jogban

A közösségi jog mint sui generis jogrend legfőbb sajátosságai annak autonómiája, elsődlegessége és közvetlen hatálya. A Tézisekben felmerül, hogy a közösségi jog érvényesülését segítő egyes elveket alkotmányi vagy törvényi szabályozásban is kifejezésre kellene juttatni, és ennek érdekében alternatívákat is megfogalmaz.

A közösségi jog *elsődlegességének deklarálása* azonban *szükségtelen* a magyar Alkotmányban, ugyanis az egyfelől az alapító szerződésekből kiderül, másfelől vitatott, hogy a közösségi jog elsődlegessége érvényesül-e az alaptörvénnyel szemben. Amennyiben elfogadjuk az elsődlegességet a tagállami al-

kotmányok szempontjából is, akkor egyrészt nem tekinthetők normatívnak a Tézisekben „lehetséges tartalmi elemként” aposztrofált garancianormák, másrészt megkérdőjeleződik a jogszuverenitás megvalósulása. A kérdés tehát az, milyen normaszöveggel lehet az Alkotmány hierarchikus elsőbbségének megőrzését kifejezésre juttatni, és ezzel együtt a jogszuverenitást épen tartani. A probléma megoldásaként a következő fordulatot lehetne beiktatni akár az Alkotmány 7. §-ának új bekezdéseként, akár a felhatalmazó klauzula elemeként: „A közösségi jog és a belső jog összhangját a közösségi szabályoknak megfelelően biztosítani kell.” Ez a megfogalmazás ugyanis nem jelentené az Alkotmány közösségi jognak való hierarchikus alávetését, különösen akkor nem, ha az Alkotmány megváltoztatása kivételként kerül megjelölésre a hatáskör-átruházásra vonatkozó felhatalmazás alól.

Az Alkotmánybíróság hatáskörének törvényi szinten történő pontosítását és modernizálását a Tézisek nem tartja kiemelkedően fontosnak, illetve a közösségi jog elsődlegessége elvének alaptörvényi deklarálásához kapcsolódóan említi, hogy az elvre tekintettel szükséges a testület hatáskörének „korlátozása”. Ez a megközelítés, illetve a Tézisek kapcsolódó indokai aligha elfogadhatók.

Az *Alkotmánybíróság hatáskörét* ugyanis nem „korlátozni” kell, hanem az értelmezési kötelezettség elvére tekintettel és az EK Bíróság hatáskörével összhangban *kiterjeszteni*. A közösségi jog érvényességéről és értelmezéséről kizárólag a Közösség Bírósága jogosult dönteni, a tagállami jog tekintetében ugyanez a nemzeti bíróságok és alkotmánybíróságok feladata.²⁵ Az interpretációs monopóliumok közötti hidat az értelmezési kötelezettség doktrínája teremti meg, amely szerint a nemzeti bíróságok a közösségi joggal összhangban kötelesek értelmezni a belső jogot.²⁶

Az Alkotmánybíróság hatáskörének modernizálására azért lesz szükség, mert ha ezt az alkotmányozó vagy a törvényhozó hatalom elmulasztja, akkor a testület kénytelen lesz más európai alkotmánybíróságok mintájára „hatáskört értelmezni” magának bizonyos közösségi aktusok alkotmányossági ellenőrzése céljából²⁷, amely egyáltalán nem elítélendő, sőt természetes reakció az alkotmányvédelem legfőbb szerveként számon tartott testület részéről. Annál is inkább időszerű a jogalkotói vagy alkotmányozói hatáskör-konkretizálás, mivel az Alkotmánybíróság már *két határozatában*²⁸ is érintette a közösségi jog problémakörét. Az első döntés 1997-ben született, s ebben a testület megállapította, hogy az alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény (Abtv.) 1. § b) pontja alapján a nemzetközi szerződést *kihirdető jogszabály is utólagos alkotmányossági vizsgálat tárgya* lehet²⁹. Ez a hatáskör az Abtv.-ben kifejezetten nem

szerepelt. A nemzetközi szerződésekkel kapcsolatos alkotmánybíróági hatáskörök pedig nem alkalmazhatók mechanikusan közösségi aktusok esetében. Célszerű lenne, ha az alkotmányozó vagy a törvényhozó szabályozási javaslatot dolgozna ki e tárgyban, mégpedig a nemzetközi jog és a közösségi jog sajátos jellegére tekintettel.

a) Érdemes lenne megjelölni, hogy mely közösségi jogi eredetű aktusokra terjedjen ki az utólagos alkotmányossági vizsgálat, az EK Bíróság hatáskörének tiszteletben tartásával. Egyes közösségi jogszabályok (pl. irányelvek) alapján alkotott belső jogi norma alkotmányossági vizsgálatának – megfelelő hatásköri szabályozás esetén – nincs akadálya.

b) A közösségi aktusok sajátos jellege miatt az alkotmánybíróági döntés következménye nem lehet azonos a belső jogi normák alkotmányellenessége esetén alkalmazható szankcióval, azaz a megsemmisítéssel. Bevezethető lenne esetleg – a közösségi aktus alkotmányellenességének megállapítása esetén – az alkalmazás átmeneti felfüggesztése vagy megtiltása. Mielőtt azonban az Alkotmánybíróság ebben a hatáskörében eljárna, célszerű lenne az integrációs szervezet bírói fórumának tanácsadó véleményét kérnie, mivel a dualista szemléletből az a követelmény is fakad, hogy a másik, elkülönült jogrendszer szabályait az adott szervezet – e célból felállított – bírósága részesíti védelemben. Ez azonban az EU vonatkozásában megoldható az alapító szerződések és az azoknak megfelelő törvényi szabályozás útján, figyelemmel az értelmezési kötelezettség doktrínájára és az előzetes döntési eljárásra.

c) Az Alkotmánybíróság vizsgálhatja a jogszabályok és az állami irányítás egyéb jogi eszközei nemzetközi szerződésbe ütközését, és e hatáskörében gondoskodhat a közösségi jog tagállami elsődlegességének védelméről is. Ennek ellenére érdemes lenne nevesíteni, hogy a közösségi jogszabályok és a belső jog közötti kollízió esetén a közösségi jog sajátos elveire tekintettel megtiltja az azzal ellentétes hazai jogszabály alkalmazását.

d) A belső jog részévé vált nemzetközi egyezményeket is szükséges kifejezett alkotmánybíróági védelemben részesíteni, egyrészt olyan módon, hogy az Alkotmánybíróság továbbra is hívja fel a jogalkotó figyelmét a belső jog nemzetközi szerződésbe ütközésére, másrészt a bírakat fel kellene jogosítani arra, hogy az Alkotmánybírósághoz fordulhassanak, ha az előttük folyamatban lévő eljárás során olyan jogszabályt kell alkalmazniuk, amelyik nemzetközi szerződésbe ütközik. Az is az alkotmányosság érvényesülését szolgálná, ha az Alkotmánybíróság – ugyan nem kötelező érvénnyel, de normatív alapon – felhívhatná az alkotmányozó figyelmét utólagos normakontroll során a nemzetközi szerződés és az alkotmány olyan jellegű ellentmondásaira, ame-

lyek az alkotmány módosítását igénylik.³⁰

VIII. Választójog, uniós polgárság

Az európai helyhatósági és parlamenti *választásokkal* kapcsolatosan fontos megjegyezni, hogy az nem egységes és harmonizált választási rendszerben, illetve eljárási szabályok alapján történik, tehát a választójogra vonatkozó uniós követelmények megvalósítását a magyar választási rendszer keretei között kell megvalósítani. A Tézisek helyes következtetéseket von le az Alkotmány 70. és 71. §-a vonatkozásában, amikor javasolja egyrészt az önkormányzati aktív és a passzív választójog kiterjesztését a hazánkban letelepedett (rezidens) uniós polgárok javára – kivéve ez alól a polgármesterré (főpolgármesterré, megyei közgyűlés elnökévé) történő megválasztás jogát, másrészt az európai parlamenti választások alapvető szabályainak alaptörvényi rögzítését.

Az alkotmányi szövegben – a dogmatikai összhangot szem előtt tartva – az „uniós polgársággal rendelkező letelepedett személyek” kifejezést lenne érdemes bevezetni, mert a 2001. évi XXXIX. törvény (Itv.) a „rezidens” fogalmat nem használja, hanem a „letelepedett EGT állampolgár” kategóriát vezette be.

Az államigazgatási hatósági hatáskör-telepítés hazai szabályozására tekintettel helyes az a döntés, hogy a helyi választójoggal rendelkező uniós polgár nem választható polgármesterré, főpolgármesterré, megyei közgyűlés elnökévé, mivel az európai letelepedési jog (és választójog) nem alapozza meg az adott állam ügyeiben való teljes körű részvétel jogát, illetve mindenfajta közhivatal vállalásának lehetőségét.

A Tézisek álláspontja szerint – mivel a közösségi jog alapján sem követelmény – nem szükséges biztosítani a Magyarországon letelepedett uniós polgároknak a helyi népszavazáshoz, népi kezdeményezéshez való jogot. A helyi népszavazásban és népi kezdeményezésben való részvétel joga azonban az önkormányzathoz való alapvető jogon és a helyi választójogon alapuló politikai részvételi jog. Az alapjogi rendszer intézményi összefüggéseire tekintettel indokolt lehet az uniós polgárokat is bevonni a helyi népszavazás alanyi körébe.

Az EP választásokkal kapcsolatos alkotmányi rendelkezéseken kívül a Tézisek javaslata szerint minősített többséggel elfogadott törvény tartalmazná a közösségi irányelveknek és a magyar választási rendszer sajátosságainak megfelelő részletes szabályozást.³¹

IX. Az Országgyűlés szerepe integrációs kérdésekben, parlamenti kontroll

A Tézisek hangsúlyozza, hogy az Európai Unió-

hoz történő csatlakozás jelentős hatást gyakorol a parlament tradicionális szerepére, mivel az integrációs szervezet döntéshozatali mechanizmusa elsődlegesen kormányzatilag meghatározott, vagyis a stratégiai döntések túlnyomó része a tagállami végrehajtó hatalom letéteményeseiből álló Tanácsban születik. Megjegyzendő, hogy az integráció története folyamán a nemzeti parlamentek meglehetősen háttérbe szorultak mind a döntéshozatalban való közvetlen bekapcsolódás, mind a közösségi politika alakítása szempontjából. E helyzetben változást a demokratikus deficit problémájának előtérbe kerülése, és az ehhez szorosan kapcsolódó, több lábon álló ellenőrzési rendszer kiépítése iránti igény integrációs szinten történő felmerülése hozott. Jelenleg már az integráció alapító szerződéseiben – nyilatkozási és jegyzőkönyvi formában – is kifejezésre jut a nemzeti parlamentek bevonásának szükségessége a döntéshozatali és ellenőrzési folyamatokba. A feladatok oldaláról szemlélve a kérdést, kimutatható, hogy a nemzeti törvényhozások négyféle szerepet töltenek be az integrációban: legitimálják adott ország tagságát, meghozzák az alapító szerződésekből származó döntéseket, kivitelezik a törvényi jogharmonizációt, valamint ex ante vagy ex post ellenőrzési módszerrel figyelemmel kísérik a kormány integrációs politikájának alakulását.³² A kormány feletti kontroll folyamata több szakaszra tagolható. A parlament mindenekelőtt tájékozódik az integrációs ügyekről, amely történhet a kormány jogszabályon alapuló tájékoztatási kötelezettsége körében, de a képviselői szerv kiépíthet önálló információs csatornákat is. A kormány az integrációval kapcsolatos dokumentumokat kellő időben, általában magyarázattal el látva juttatja el a parlamenthez. A törvényhozó testület állásfoglalásai tagállamonként eltérő mértékben kötik a kormányt, ennek legszigorúbb modellje a kötött mandátum: a kormány képviselője a parlamenti integrációs testület felhatalmazása alapján jár el Brüsszelben. A parlamenti állásfoglalások sorsának figyelemmel kísérése parlamenti fenntartások, konzultáció, illetve vizsgálat útján valósulhat meg.³³

A Tézisek nem fogalmaz meg konkrét szabályozási alternatívákat az Országgyűlés integrációs feladatai és szerepköre vonatkozásában, csupán felveti a Kormány tájékoztatási kötelezettségének alkotmányi rögzítését.³⁴ Feltétlenül szükséges lenne azonban az integrációs politika kormány általi meghatározottságát ellensúlyozandó, megfelelő intézményi és eljárási garanciák kiépítése a parlament kontroll- és döntéshozatali funkciójának épségben tartása, sőt fejlesztése érdekében. Az Országgyűlés integrációs szerepének kérdését fontos lenne az Alkotmányban rendezni például olyan módon, hogy „az Országgyűlés tájékozódik az európai integrációval kapcsol-

atos feladatokról, és állást foglal a Magyar Köztársaság szempontjából kiemelkedő jelentőségű integrációs kérdésekben”. E hatáskör gyakorlását a Kormány tájékoztatási köteletségének alkotmányi előírása garantálná. E tájékoztatásnak kellő időben kell történnie, elmulasztása esetén a Kormány felelősséggel tartozna a parlamentnek. Eldöntendő, hogy a parlamenti bizalom és felelősség általános szabályai vonatkoznak-e a mulasztásra, vagy speciális felelősségi alakzat kerüljön kialakításra. Az európai intézményekben hazánkat képviselő kormánytagok és állami vezetők tárgyalási mandátumának meghatározásánál átmenetet kellene találni a kötelező erejű parlamenti állásfoglalás, illetve a semmiféle kötőerővel nem rendelkező véleménynyilvánítás között. Erre vonatkozóan elképzelhető például az a megoldás, hogy a Kormány az Alkotmány alapján köteles kikérni az Országgyűlés véleményét integrációs kérdésekben, és a Házsabályban kerülhetne rögzítésre, hogy a parlamenti állásfoglaláshoz, illetve véleményhez, továbbá az ezektől való eltéréshez milyen tárgyalási rend kapcsolódik. Tehát a Kormányt részben kötő parlamenti állásfoglalás, illetve vélemény konstrukcióját kellene kialakítani.

X. Az önkormányzatok közösségi jogsértésének következménye

Az Európai Unióhoz történő csatlakozással a helyi önkormányzatok is kötelesek lesznek teljesíteni a közösségi jogból adódó feladatokat, illetve az önkormányzati rendeleteket harmonizálni, esetenként deregulálni és a közösségi aktusok alapján új szabályozást alkotni. Ellenkező esetben a már tagállam Magyarországgal szemben eljárás kezdeményezhető a közösségi jog megsértése miatt az EK Bírósága előtt, és ha a tagállami jogalkotó – jelen esetben önkormányzat – a jogsértő helyzetet nem szünteti meg, végső soron pénzbírsággal sújtható az érintett tagállam. Erre tekintettel merül fel az Alkotmány IX. fejezetének esetleges módosítása.³⁵

A Tézisekben javasolt megoldás szerint amennyiben az önkormányzat jogalkotási köteletségét a közösségi jogot megsértően elmulasztja, és a Bíróság Magyarországgal szemben a közösségi jog megsértését megállapítja, a Kormány átmenetileg gyakorolhatná az önkormányzati jogalkotási hatáskört. Ezzel a felvetéssel kapcsolatban számos alkotmányjogi kifogás támasztható. Egyrészt ezzel a módszerrel a Kormány javára feloldódna a hatáskörelvonási tilalom, másrészt a javaslat ellentétes az önkormányzatiság lényegével, sérti a választópolgárok önkormányzathoz való jogát, illetve kiüresíti a helyi önállóság részét képező szabályozás, rendeletalkotás önkormányzati

alapját. Végül az sem indokolja ilyen „szankció” bevezetését a mulasztásban megnyilvánuló közösségi jog-sértés esetére, hogy az önkormányzatok mulasztásos alkotmányosértése esetén sem ismeri a magyar alkotmányjog a hiányzó norma külső szerv által történő pótlásának lehetőségét.

Nem fogadható el az a Tézisek által említett megoldás sem, hogy a közösségi jogot megsértve rendeletalkotási kötelezettségét elmulasztó önkormányzat képviselő-testületére az alkotmányellenesen működő *képviselőtestület feloszlásával kapcsolatos szabályok* vonatkozzanak. Ez ismét súlyos és aránytalan korlátozást jelentene az önkormányzati alapjogoknak, mivel egyetlen, közösségi jogot sértő mulasztásról van szó. Az Alkotmánybíróság a képviselőtestület feloszlásával kapcsolatban megállapította, hogy annak működése akkor alkotmányellenes, ha a képviselőtestület egyáltalán nem működik, vagy nem az Ötv.-nek megfelelően működik, és a működőképesség helyreállítására, a működés folytatására nincsen kilátás.³⁶ Tehát egyetlen mulasztásos alkotmányosértés nem alapozza meg a képviselőtestület feloszlását. Nem indokolt az önkormányzat közösségi jogot sértő mulasztását súlyosabban szankcionálni, mint az alaptörvény megsértését.

XI. Konklúziók az Alkotmány módosításával kapcsolatban

A Tézisekben kiemelt pontokban foglaltaknak megfelelő alkotmánymódosítás feltétlenül indokolt, ugyanakkor fogalmazhatnánk akként is, hogy a Tézisek valóban csak a legszükségesebbekre szorítkozik a revízió szempontjából. Hiányoljuk különösen, hogy a Tézisek alapján az állami célmeghatározások közé nem kerülne be hazánk integrációs törekvése, illetve nem kerülne sor az alapjogi fejezet átfogóbb revíziójára sem. Érdemes lenne az alaptörvény 7. §-ának módosítását is megfontolni, és a nemzetközi jog, valamint a szupranacionális jog érvényesülését, illetve hatékony alkotmánybírói védelmét az alaptörvényben garantálni.

1. Ésszerű, és hazánk megítélése szempontjából kedvező lenne, ha az *állami célmeghatározások* közé felvennénk a Magyar Köztársaság integrációs törekvését. Ennek a célnak alkotmányi rangra emelése ugyanis *kötelezettséget jelentene az állam szervei számára*, hogy amennyire lehetséges, az integráció elérésére törekedjenek, és hatáskörükben eljárva ne hozzanak olyan döntéseket, amelyek a cél megvalósítását akadályozzák. A politikai célkitűzés így alkotmányos kötelezőségi transzformálható, és a jogszabályok alkotmányossági szempontú vizsgálata során is viszonyítási pontként szerepelhet.

Az alkotmányozás folyamatában erre tulajdonképpen történt már kísérlet. A Magyar Köztársaság alkotmányának szabályozási elveiről szóló 1996. évi Országgyűlési határozat³⁷ melléklete rögzítette: „Külpolitikai állammélcélként kell kifejezésre juttatni az ország nemzetközi együttműködés iránti elkötelezettségét, továbbá a Magyar Köztársaság azon szándékát, hogy részt kíván venni a nemzetközi béke és biztonság fenntartásában.”³⁸ Ehhez képest a – szintén 1996-ban előkészített – új Alkotmány szövegtervezete³⁹ kimondta: „A Magyar Köztársaság együttműködésre törekszik a világ valamennyi népével, minden demokratikus országgal és nemzetközi szervezettel. A Magyar Köztársaság részt vesz a nemzetközi béke és biztonság fenntartásában.”⁴⁰ Az idézett célkitűzéseket a jelenlegi módosítási törekvések során azzal lehetne bővíteni, hogy *a Magyar Köztársaság elősegíti az európai integrációs folyamat fejlesztését, szem előtt tartva annak demokratikus, jogállami, szociális alapelveit és bízva továbbá a szubszidiaritás követelményének megvalósításában.*

Ez kifejezné egyfelől, hogy Magyarország hajlandó eleget tenni a demokratikus, szociális, jogállami követelményeknek, másfelől magában foglalná azt az elvárást is, hogy az Unió ugyanezeket az értékeket tartja szem előtt, kiegészítve a szubszidiaritással, amely a tagállamok identitásának megőrzését garantálja. A célkitűzés alkotmányi rangra emelésének jogi alapja az 1994. évi I. törvénnyel kihirdetett Európai Megállapodás.⁴¹

2. A Tézisek kitér a választójog és a népszavazáshoz való alapvető jog EU-csatlakozással összefüggő módosításának kérdésére, azonban egyéb politikai, gazdasági és szociális alapjogi rendelkezések, illetőleg az azokat részletesen szabályozó törvények esetleges revízióját nem említi.

Az Alkotmányban garantált alapvető jogok között található olyan, státusjogi jellegzetességet is hordozó emberi jogok, a törvényi szabályozásból következően státusjelleggel torzított emberi jogok, illetve kifejezetten állampolgársághoz kötött alapjogok, amelyek gyakorlását a hazánkban letelepedő uniós polgároktól nem lehet megtagadni. Az első kategóriába tartozik például a mozgásszabadság⁴², amelynek részét képezi a – csak magyar állampolgárok számára biztosított – *hazatérés joga*⁴³ is. Indokolt lehet a Magyarországon rezidens uniós polgárok számára is alkotmányban garantálni ezt az alapjogot. A második kategória esetében tulajdonképpen a törvényi szabályozás igényel módosítást. Az Alkotmány emberi jogként határozza meg a *gyülekezési jogot* és az *egyesülési jogot*⁴⁴, valamint a *munkához való jogot*⁴⁵, a kapcsolódó törvények azonban gyakran indokolatlanul különböztetnek, állampolgársághoz kötve bizonyos részjogosítványokat, jogviszonyo-

kat.⁴⁶ A harmadik kategóriába sorolható a *diplomáciai védelem* joga⁴⁷, amelyet a csatlakozást követően az uniós polgárokra is ki kell terjeszteni. Felmerülhet a *művelődéshez való jog*⁴⁸ állampolgári jogi jellegének feloldása is az uniós polgárok javára.

Figyelembe kell venni azt is, hogy bár az Uniónak (még) nincsen pozitív jogi érvényű alapjogi chartája, mégis mind az alapító szerződésben, mind az EK Bíróság esetjogában található alapjogi tárgyú előírások. Ilyen alkotmányjogi természetű szerződési rendelkezések például az ún. „*alapszabadságok*”, amelyek nem csupán gazdaságpolitikai cselekvési iránymutatás jelentenek a tagállamok számára, hanem egyidejűleg a polgár alapszabadságait is védik a közös piacon.⁴⁹ Ezeket a gazdaságilag orientált szabadságjogokat egyébként a piaci szereplők és az uniós polgárok is igénybe vették a közösségi szervek aktusaival szemben. A magyar Alkotmányban biztosított gazdasági és szociális alapjogok értelmezésénél, a részletes törvényi szabályok módosításánál az Unió gazdasági-szociális dimenzióját is szem előtt kell tehát tartani.

Végül pedig megemlíthjük, hogy számos szakirodalmi álláspont hívta fel a figyelmet az Alkotmány alapjogi rendelkezései, illetve az *európai emberi jogvédelmi rendszer* normái közötti *összhang* megteremtésének szükségességére.⁵⁰ E jogvédelmi rendszer kiemelkedő alkotóeleme az Európai Emberi Jogi Egyezmény, amelyre a Maastrichti Szerződés is utal.⁵¹ Az Unióban a saját alapjogi charta primér közösségi jogba emeléséig a tagállami tradíciók mellett az EJEE jelent igazodási pontot az alapjogvédelem szempontjából. Erre tekintettel az EU-csatlakozást megelőző alkotmánymódosítási koncepciót indokolt és stílusos lenne kiterjeszteni az alapjogi fejezet reformjára is.

3. Az Alkotmánynak a nemzetközi jog jogforrasi jellegéről rendelkező 7. §-a hiányosságaira számos szakértő hívta fel a figyelmet az elmúlt években.⁵² Az Alkotmány 7. § (1) bekezdése – mely szerint „A Magyar Köztársaság jogrendszere elfogadja a nemzetközi jog általánosan elismert szabályait, biztosítja továbbá a vállalt nemzetközi jogi kötelezettségek és a belső jog összhangját” – *túl általános*, és egyúttal *hiányos* keretszabálynak tekinthető. Lényegileg ugyanis nem mond semmit a nemzetközi szerződések magyar jogrendszerbeli helyéről, az elsőbbség kérdéséről, a közvetlen alkalmazhatóság lehetőségéről vagy kötelezettségről, a nemzeti jogrendszerrel fennálló esetleges kollízió feloldásáról, és a szupranacionális jog sajátosságaival szemben semmiféle garanciát nem biztosít. Az aktuális alkotmánymódosítás keretében meg kellene ragadni az alkalmat e rendelkezés pontosítására, és a hagyományos *nemzetközi jog*, illetve a *közösségi jog jogforrasi jellegének differenciált rendezésére*.

Jegyzetek

¹ Az előterjesztés 2001 januárjában közzétett nyilvános változata az IM honlapján elérhető: www.im.hu. A további hivatkozásokban: Előterjesztés 2001.

² Tanulmányunk terjedelmi okokból csak az alkotmánymódosítás téziseinek értékelésére szorítkozik.

³ Tézisek 2. o.

⁴ Vö. Előterjesztés 2001. 12. o.

⁵ Vö. Tézisek 3–4. o.

⁶ Több tagjelölt állam ezt a megoldást választotta. Lásd a Lengyel Köztársaság 1997. évi Alkotmányának 90. cikkelyét, illetve a Cseh Köztársaság 1992. évi Alkotmányának 10a és 10b cikkelyét.

⁷ Vö. Tézisek 4–5. o.

⁸ Megjegyzendő, hogy a jogharmonizációs jellegű közjogi jogalkotás meglehetősen eklektikus volt az utóbbi években. Egyes törvények esetében a módosítás teljes egészében, szakmailag megfelelően megtörtént (2001. évi XXXIX. törvény a külföldiek beutazásáról és tartózkodásáról, 1993. évi LV. törvény a magyar állampolgárságról), és vannak olyan, kiemelkedő jelentőségű közjogi jogforrások, amelyek esetében integráció-vonatkoztatott koncepció még nem látott napvilágot (Pl. Hárszabály, 1997. évi LXXIX. törvény a kormánytagjai és az államtitkárok jogállásáról és felelősségéről, 1989. évi XXXII. törvény az Alkotmánybíróságról.)

⁹ T. Läufer: Zur künftigen Verfassung der Europäischen Union – Notwendigkeit einer offenen Debatte. *Integration*, 1994. 4. szám 209. o.

¹⁰ Vö. Tézisek 6–7. o.

¹¹ Az EK Bíróság kezdeményező lépése a tagállamok bíróságai felé az alkotmányosító döntések vonatkozásában egyfajta bírói-alkotmányos szerződéselmeleten alapult. Azt javasolva, hogy az új jogi rendszer korlátozott körben működjön, az EK Bíróság nem egyszerűen deklarálta a közösségi jog egyik elvét, amelyet annak alkotójaként a későbbiekben szabadon áttörhetne. Arra hívta fel a tagállamok bíróságait és alkotmánybíróságait, hogy az új jogi rendszert annak megértésével fogadják el, hogy az valóban korlátok között működik. A tagállamok jogrendszerei által történő elfogadás tehát tényleges előfeltétel volt.

¹² Paul Kirchhof: The Balance of Powers Between National and European Institutions. In: *European Law Journal*, Vol. 5, No. 3. September 1999. 232–233. o.

¹³ Dán alkotmány 20. cikkely, belga alkotmány 34. cikkely, francia alkotmány 88-1. cikkely, svéd alkotmány 10. fejezet 5. cikkely

¹⁴ Francia alkotmány 88-2. cikkely (gazdasági és pénzügyi unió megvalósítása, személyek szabad mozgásának szabályozása céljából), dán alkotmány 20. cikkely (más államokkal való együttműködés céljából), német GG 23. cikkely (az egyesült Európa megvalósítása, az EU fejlődése érdekében), portugál alkotmány 7/5. cikkely (béke, gazdasági fejlődés, államok közti demokratikus együttműködés céljából), görög alkotmány 28.2. cikkely (fontos nemzeti érdekből, más államokkal való együttműködés céljából)

¹⁵ Német GG 23. cikkely (demokratikus, jogállami, szövetségi alapelvek és a GG-ben garantált alapjogvédelem tiszteletben tartandó), svéd alkotmány 10. fejezet 5. cikkely (alapjogok tiszteletben tartása az európai együttműködés során), görög alkotmány 28.3. cikkely (a hatáskör-átruházás nem sértheti az alapjogokat, a demokratikus kormányzást, az egyenlőség elvét)

¹⁶ Francia alkotmány 88-2, 88-3. cikkely, dán alkotmány 20. cikkely, portugál alkotmány 7/6. cikkely, görög alkotmány 28.3. cikkely

¹⁷ Német GG. 23. cikkely, portugál alkotmány 7/6. cikkely

¹⁸ A hivatkozás a következő alkotmányi értékeket jelenti: köztársasági államforma, demokrácia és jogállamiság, népszuverenitás, népképviselési elv, az alapvető jogok, különö-

sen az emberi élethez és méltósághoz való jog elismerése és tiszteletben tartása

¹⁹ Abban az értelemben, hogy a jogszuverenitás kifejeződését, az alkotmányt összhangba kell hozni azokkal a közösségi jogi követelményekkel, amelyek a nemzetközi jog általános elveiből származnak (pl.: emberi jogok elismerése). Ez azonban nem jelenti a jogszuverenitás újabb korlátját, mivel az alkotmányozó hatalomban megnyilvánuló jogszuverenitás eredetileg sem korlátlan. Bővebben lásd: Válogatott fejezetek a rendszeres alkotmánytan köréből, Szerk.: Kiss László, Pécs 1996. 76. o.

²⁰ A „szuverenitás átruházása” kifejezés használata tehát nemcsak fogalmilag pontatlan és félrevezető, de erre az Unió nem is tart igényt: egyrészt a Maastrichti Szerződés 6. cikkelye (ex F. cikkely) kimondja, hogy az Unió tiszteletben tartja a tagállamok nemzeti identitását, másrészt a luxemburgi Bíróság többször hangsúlyozta, hogy a Közösség a korlátozott, egyedi hatáskörök elve alapján működik, tehát az elvadás csupán hatáskör-átruházás.

²¹ Az erre vonatkozó javaslat a „Konklúziók...” 1. pont alatt.

²² Az EK Bírósága elutasítja a viszonyosság felhívhatóságát a Közösség és tagállam, valamint a tagállam-tagállam viszonyában is. Cases 90, 91/63 Commission v. Lux. and Belg. 1964. ECR. 625. o.

²³ A Nizzai Szerződés módosítja a szorosabb együttműködésre vonatkozó szabályokat, bevezetve helyette a fokozott együttműködés intézményét. Az új rendelkezések hatálybalépését követően a legalább nyolc tagállamot tömörítő fokozott együttműködés kialakításához a Tanács felhatalmazása és a Bizottság közreműködése szükséges. A flexibilitás alkalmazása csak végső eszköz lehet, és abban az esetben vehető igénybe, ha a Tanács megállapítja, hogy az együttműködés célkitűzései nem lennének elérhetők ésszerű határidőn belül pusztán a szerződések rendelkezéseinek alkalmazásával. A Nizzai Szerződés 1. cikkelyének 6. pontja állapítja meg az EUSz. új 27a - 27e cikkelyeit: fokozott együttműködés a Közös Kül- és Biztonságpolitika területén. Az 1. cikkely 9. pontja új 40., 40a, 40b cikkelyt határoz meg: fokozott együttműködés a Rendőrségi és Igazságügyi Együttműködés körében. Az 1. cikkely 11. pontja a generálklauzulát (EUSz. 43-45. cikkely) módosítja, egészíti ki a fokozott együttműködés feltételeinek és korlátainak megállapításával. A Nizzai Szerződés 2. cikkelyének 1. pontja az EKSz. 11. cikkelyét módosítja, és bevezeti az új 11a cikkelyt: fokozott együttműködés az EK-ban.

²⁴ Vö. Előterjesztés 2001. 18-20. o.

²⁵ A Közösség Bíróságának hatáskörét hivatott biztosítani az előzetes döntési eljárás, EKSz. 234. cikkely (ex 177. cikkely).

²⁶ Case 14/83 Von Colson v. Land Nordrhein-Westfalen [1984] ECR 1891. és Case 106/89 Marleasing SA v. La Commercial International de Alimentacion SA [1990] ECR I-4135.

²⁷ Jelenleg csupán a nemzetközi szerződések előzetes kontrolljára, és a nemzetközi szerződésbe ütközés vizsgálatára van lehetőség az Abtv. 1. § a) és c) pontja alapján.

²⁸ 4/1997. (I. 22.) AB határozat és 30/1998. (VI. 25.) AB határozat

²⁹ A korábbi határozatok alapján ez nem volt egyértelmű, vö. a 30/1990. (XII.15) és a 61/B/1992. AB határozatokkal.

³⁰ Ádám Antal: Alkotmányi értékek és alkotmánybíráskodás, Osiris Kiadó, Budapest 1998. 93-94. o.

³¹ Vö. Tézisek 18-20. o.

³² Felföldi Enikő: Az Európai integráció magyar Országgyűlést érintő alkotmányos vonatkozásairól. In: EU-csatlakozás és alkotmányozás (szerk. Bodnár László) SZTE ÁJTK Nemzetközi Jogi Tanszék, Szeged 2001. 75-87. o.

³³ Felföldi: i.m. 99-106. o.

³⁴ Vö. Tézisek 20-22. o.

³⁵ Vö. Tézisek 22-23. o.

³⁶ Vö. 1220/H/1992. AB határozat ABH 1992. 630 (631)

³⁷ 119/1996. (XII. 21.) OGY határozat. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1996. 4. kötet, 5135-5146. o. Az idézett OGY határozat alapján az Alkotmányelőkészítő Bizottság által kidolgozott szövegtervezet (lásd alább) az előző (1994-1998) parlamenti ciklus alatt keletkeztek, a jelenlegi Országgyűlést ezért a szövegtervezet nem kötelezi. Az EU-csatlakozáshoz kapcsolódó alkotmánymódosítás tervén azonban a két dokumentum olyan előremutató lépésként értékelendő, hogy tudományos feldolgozásuk ma sem érdektelen.

³⁸ 119/1996. (XII. 21.) OGY hat. első rész, III. fej. 6. pont.

³⁹ Az Országgyűlés Alkotmányelőkészítő Bizottságának titkársága AEB/1/1997. számon: a Magyar Köztársaság Alkotmányának szövegtervezete, 1997. I. 7.

⁴⁰ AEB/1/1997 szövegtervezet I. fejezet, 9. § (2) és (3) bek.

⁴¹ A német Alaptörvény szintén államcélként fogalmazza meg az EU fejlesztését az „egyesült Európa egyenjogú tagjaként”. Vö. GG preambulum és 23. cikkely, valamint A. Katz: Staatsrecht, C. F. Müller, Juristischer Verlag, Heidelberg 61-62. o.

⁴² Alkotmány 58. § - amellyel kapcsolatosan a törvényi jogharmonizáció már megtörtént.

⁴³ Alkotmány 69. § (2) bekezdés

⁴⁴ Alkotmány 62-63. §

⁴⁵ Alkotmány 70/B. §

⁴⁶ Az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény 8. §-a szerint társadalmi szervezet ügyintéző és képviselői szervények tagja letelepedési vagy tartózkodási engedéllyel nem rendelkező nem magyar állampolgár csak akkor lehet, ha a szervezet nemzetközi jellegű. Párt alapítója és tisztségviselője csak magyar állampolgár lehet. A gyűlekezési jogról szóló 1989. évi III. törvény 5. §-a alapján rendezvényt csak magyar állampolgár, illetve magyarországi tartózkodási vagy letelepedési engedéllyel rendelkező nem magyar állampolgár szervezhet.

⁴⁷ Alkotmány 69. § (39) bekezdés

⁴⁸ Alkotmány 70/F. §

⁴⁹ EKSz. 43-49. cikkelyek (ex 52-59. cikkelyek) a letelepedési jogról és a szolgáltatásokról, 28. cikkely (ex 30. cikkely) a mennyiségi korlátozások tilalmáról.

⁵⁰ Lásd például Blutman László: Az alkotmányos és európai alapjogok viszonya. In: EU-csatlakozás és alkotmányozás (szerk. Bodnár László) SZTE ÁJTK Nemzetközi Jogi Tanszék, Szeged 2001. 13-66. o. és Alapjogok és alkotmányozás

Ivancsics Imre
tanszékvezető egyetemi docens

Néhány gondolat a megyei közgyűlés tagjainak választásáról

1. Bevezetés

A polgári államokban történetileg a választási rendszereknek két fő típusa jött létre, a többségi és az arányos választási rendszer. Ezen belül – különösen a részletek tekintetében – az egyes államokban különböző struktúrák alakultak ki. A területi szinten működő önkormányzatok létrehozása kezdetben általában jelentős mértékben eltért a törvényhozó testület tagjainak a megválasztásától. A bekövetkezett változások azonban nagyjából az egységesülés irányába mutattak. Ennek ellenére legtöbb államban a különbözőségek szembetűnőek. Az okok a középszintű önkormányzás sajátosságaira vezethetők vissza. Ezt jól példázzák a rendszerváltást követően végbement változások, különösen az önkormányzati rendszer modifikációja 1994-ben. Ez is azt bizonyította, hogy a választási rendszer csak összefüggéseiben, kapcsolódásaival együtt értelmezhető. Ezek közül különösen kettő tartok kiemelendőnek. A választási rendszer közvetlen hatással van:

- a/ a megválasztott testület legitimitásának elismertségére, valamint
- b/ a területi önkormányzat közigazgatáson belüli szerepére és súlyára.

A kölcsönös kapcsolatra történő utalás a közigazgatás továbbfejlesztésének 2001–2002. évekre szóló kormányzati feladattervben is fellelhető. „El kell készíteni a helyi önkormányzatokról szóló törvény átfogó módosításának szabályozási koncepcióját. Ennek keretében kiemelt figyelmet kell fordítani a következő kérdésekre: A területi önkormányzati szint átalakításának lehetséges megoldásai és ennek hatása a választási rendszerre.” (1057/2001. (VI. 21.) Korm. határozat III/4. pont).

Ismeretes, hogy a hatályos alkotmányi és törvényi szabályozás szerint egy területi közigazgatási egység létezik, a megye, és a területi önkormányzat alatt a megyei önkormányzat értendő. Ebből következően törekvésemet úgy értelmezem, hogy a megyei közgyűlés tagjainak választásával kapcsolatban a címben jelzett feladatot kell elvégezni. Ettől ugyanis merőben eltérő munkát igényelne a területi önkormányzás le-

hetséges alternatíváinak a kutatása.

Már a bevezetőben szeretném azt is jelezni, hogy a mai megyei önkormányzás szabályozását változtatlanul torzónak ítélem meg. A térségi folyamatok irányításában méltánytalanul alárendelt szerepet tölt be. A politika azonban ezen a területen ez idáig érdemi változtatásokat nem vállalt.

Kiinduló pontom tehát az, hogy el kell jutni a területi önkormányzás megerősítéséhez és az ennek megfelelő, ehhez igazodó választási rendszer kidolgozásához. Reményt keltő lehet, hogy a jelzett igényt „A helyi önkormányzati rendszer fejlesztésének fő irányai” c. munkaköri szakmai anyagban is (Belügyminisztérium Önkormányzati Munkacsoport. Továbbiakban: Munkaközi szakmai anyag) egy kiemelten fontos területen a dokumentum készítői megfogalmazták: „A gyakorlati tapasztalatok nem igazolják egyértelműen annak a döntésnek a helyességét, amely elválasztotta a területfejlesztést a választott önkormányzattól. A területfejlesztést megyei és kistérségi szinten „önkormányzatosítani” indokolt: területi szinten a területi önkormányzat feladatáent.”

Az a vajúadás, amely 1990-ben a megyei önkormányzatokra vonatkozóan, az Ötv.-be foglalt szabályok megalkotásakor végbement, a választási rendszerre is közvetlen hatással volt. A gyenge, súlytalan megyei önkormányzáshoz igazodó választási normák megalkotása következett be.

Ez mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásáról szóló 1990. évi LXIV. törvényből „kimaradtak” a megyei közgyűlés tagjainak választásáról rendelkező normák. A magyarázat kézenfekvő: a megyei közgyűlés tagjait a települési önkormányzat képviselő-testületének tagjai által megválasztott küldöttek közvetett módon választották meg, a lakosság számával arányosan. A megválasztható megyei közgyűlési tagok számát az Ötv. szerint a megyei közgyűlés állapította meg. Ezt a hatáskört az 1990. évi önkormányzati képviselői választások során a megyei tanács vb.-titkára gyakorolta.

Ma már az említett szabályozásnak csupán jogtörténeti jelentősége van. Azt azonban ki kell emelni, hogy ez a közvetett választási rendszer a megyei önkormányzatoknak alacsony szintű legitimitást biztosított. (Számos esetben ez szolgált ellenérvként a megyei önkormányzati szerepkör megerősítését szorgalmazókkal szemben.)

Tekintettel arra, hogy ezt az indirekt választási rendszert a politika oldaláról számos kritika érte (nincs közvetlen politikai függő viszonyban sem a választópolgárokkal, sem a települési önkormányzatokkal, nincs kinek elszámolnia a megyének, következésképpen nincs politikai kontroll, a döntéseknek nincs politikai konzekvenciája, a megyei önkormányzat nem hordoz politikai felelősséget, nincs, aki ezt számon kér-

je stb.) számítani lehetett arra, hogy rövid életű lesz. (Megjegyezhetem, hogy a politika „hiányáról”, illetve értelmetlen visszaszorításáról annak idején és ma is más véleménnyel voltam és vagyok.)

Az első ciklus végéhez közeledve e téren egyre hátróztabbban fogalmazódott meg a változtatás iránti igény. Ennek irányára és súlyára a Magyar Köztársaság Kormányának programtervezetéből (1994–1998) lehetett következtetni. Álljon itt két idézet.

„A kormány fontos feladatának tekinti a középszintű önkormányzat és igazgatás helyzetének rendezését, a középszintű igazgatás elsődlegesen a megyékre, mint területi önkormányzatokra épüljön.”

„A kormány javasolja, hogy a megyei önkormányzat képviselőit a megye lakossága részben közvetlenül, listás választási rendszerben, kistérségenként, részben közvetve, megyei kompenzációs listán válassza meg. Az arányok megosztásáról a helyi önkormányzati képviselők választásáról szóló törvény rendelkezék.”

A ciklus végére világossá vált, hogy a tervezett, két ütemben megvalósítandó változások egyik esetben sem valósultak meg. Helyettük bekerült az Ötv.-be az a rendelkezés, amely szerint a megyei önkormányzatok területi önkormányzatok, és megnyílt a lehetőség arra, hogy a törvényalkotás „érdemibbé tegye” a területi önkormányzást, illetőleg az Országgyűlés megalkotta a megyei közgyűlés tagjai választásának szabályait.

2. A hatályos szabályozás és a gyakorlat elemzése

Mi a jellemzője a jelenlegi választási rendszernek?

- A választás közvetlen, a megye egy választókerületnek minősül.

- A jelölőszervezetek megyénként két listát állíthatnak, a 10 000 vagy ennél kevesebb, illetve a 10 000-nél több lakosú települések választópolgárai számára.

- Az a jelölőszervezet állíthat listát, amely a választókerületben a nyilvántartásban szereplő választópolgárok legalább 0,5%-ának ajánlását összegyűjtötte.

- A megyei jogú városok választópolgárai nem választanak képviselőt a megyei közgyűlésbe.

- A listákon a leadott szavazatok arányában lehet mandátumhoz jutni.

- Nem jut mandátumhoz az a lista, amelyre a leadott szavazatok száma az egyes választókerületekben az érvényes szavazatok több mint 4%-át nem haladta meg.

A választási rendszer működésének mindenekelőtt az előnyét illik megemlíteni. Az 1994-ben bekövetkezett változás legjelentősebb pozitívuma a közvetlen választásra történő áttérés. Ennek súlyát az

adta meg, hogy ezáltal részben elhárultak az akadályok a középszintű önkormányzás pozíciójának megerősítése előtt. Figyelembe véve a területi igazgatás korabeli egyenetlenségeit, a változtatás egyik kitérés pont lehetett volna. Az újraszabályozás súlyára abból is lehetett következtetni, hogy a törvényjavaslat vitájára az Országgyűlés jóval több időt fordított, mint az Ötv. módosítására. Az előnyök, a pozitív irányú változások számba vételekor azonban itt meg is állhatunk. A gyakorlatból sem emelhetünk ki több pozitívumot.

A problémáknak viszont hosszabb a listája. Nézetem szerint a legsúlyosabb gond az, hogy az önkormányzás értékei és előnyei a területi igazgatásban túlzottan mértéktartó módon jelennek meg. Ennek alapvetően két oka van. Az egyik: a képviselő (a közgyűlés tagja) túlzottan „távol van” a választópolgároktól. A másik: a választást követően nincs kapcsolat közöttük. Ami van, az esetleges. A fentiek következtében az önkormányzás lényege is elsikkad. Az érdekek közvetítésének, megjelenítésének nincs kialakult rendszere. Következésképpen az érdekérvényesítésre alig van lehetőség.

Az említettekhez szorosan kapcsolódik a rendszernek az a sajátossága, hogy a politikai érdek általában megelőzi a térségi érdeket. Az a tény sem mindig tudatosul, hogy a megyei közgyűlés nem „zsugorított” Országgyűlés. Szerepkörük, ebből adódó funkcióik, feladataik között számottevő a különbség. Az erőteljes politikai jelenlét azzal a következménnyel is együtt jár, hogy a politikai pártok mellett az egyéb jelölőszervezetek nem, illetve alig jutnak levegőhöz. Ugyanakkor a pártoknak nincs „megyepolitikája.” Sietek azonban leszögezni; magam sem tartom kizárhatónak a pártpolitikát sem a választásból, sem a testület működéséből. Döntőnek tartom azonban annak végig gondolását és elemzését, hogy vajon a pártok működése megmarad-e az alkotmányi keretek között. Vajon minden esetben korlátként is értelmezik az Alkotmánynak azt a rendelkezését, amely szerint „a pártok közreműködnek a népakarat kialakításában és nyilvánításában”? (Alk. 3. § (2) bek.)

A problémák közé sorolom a megyei jogú városok „területen kívüliségét”, sajátos jogállását. E kérdéskör egyik leágazása éppen a választási rendszer. Mint ismeretes, a megyei jogú városok választópolgárai nem vesznek részt a megyei közgyűlés tagjainak választásában. Ugyanakkor jelentős azoknak a megyei közgyűlési tagoknak a száma, akik megyei jogú városban laknak. Ez az arány az 1998. évi önkormányzati választások után Csongrád megyében 30%, Baranya, Fejér, Vas, Zala megyében 25%. A községben lakó megyei közgyűlési tagok aránya 15 megyében marad alatta a 40%-nak (országosan 32%). Következésképpen háttérbe szorul a községek ér-

dekeinek képvisellete.” (Munkaközi szakmai anyag.)

Az előbbiekhöz hozzá kell még tenni, hogy a községekben – különösen a kisközségekben – lakó és közfeladatot vállaló választópolgárok megyei szintű ismertsége, néhány kivételtől eltekintve, alacsony szintű.

A választási rendszerek általában, a jelenlegi választási rendszer pedig különösen, befolyásolják a testület elnökének (vezetőjének) jogállását és mozgásterét. Erre a problémakörre a későbbiekben a közgyűlési elnök választásának elemzésekor még visszatérek.

Végül egy sajátos ellentmondásra szeretném ráirányítani a figyelmet. A mindennapok gyakorlatát figyelemmel kísérve (közgyűlésről szóló híradások, tudósítások, nyilatkozatok stb.) úgy tűnik, hogy a közgyűlések sok esetben a hatalomgyakorlás markáns színterei és ez jellemző a működésükre. A megyei közgyűlés feladat- és hatáskörét áttekintve viszont arra a következtetésre juthatunk, hogy a testület kompetenciája elsősorban és döntő mértékben a körzeti jellegű közszolgáltatások szervezésére és biztosítására terjed ki. Az ellentmondás látszatát ugyanis a politikai „felhangok” keltik, azok a különböző okokból gerjesztett viták, amelyek „köszönő viszonyban” sem állnak az önkormányzati feladatokkal és hatáskörökkel.

A problémák áttekintése nyomán magam is csatlakozom ahhoz a véleményhez, amely a szóban forgó választási rendszer megváltoztatását szorgalmazza. Ezekután a folytatásban először azt célszerű áttekinteni, hogy melyek azok a további alternatívák, amelyek alkalmasak lehetnek a fogyatékoságok kiküszöbölésére, vagy jelentős csökkentésükre.

3. Szóba jöhető alternatívák

Nézetem szerint a megyei közgyűlés tagjainak a megválasztását, a közgyűlés létrehozásának rendjét az Alkotmány két rendelkezése közvetlenül befolyásolja:

a/ a megye választópolgárainak közösségét is megilleti a helyi önkormányzás joga,

b/ a helyi önkormányzatok alapjogai egyenlőek. (Alk. 42. § és 43. § (1) bek.)

Ebből következően megfogalmazható a választási rendszerrel szemben az az igény, hogy részben a választás során, részben azt követően is segítse elő az önkormányzás lényegének a kibontakoztatását. Ebbe természetesen a településekkel való kapcsolat is beleértendő. Annak ellenére nem tartom a követelmények közül kiiktathatónak azt az igényt, hogy a településektől közvetlenül függő megyei testület kialakítása a közvetlen választási rendszerben nézetem szerint sem valósítható meg.

Rátérve az egyes megoldásokra, először a közvetett

úton (választás, delegálás stb.) létrehozott megyei önkormányzásra térek ki, ugyanis ez is egy létező, lehetséges alternatíva. Az indirekt létrehozás legnagyobb hátránya az alacsony szintű legitimitás. Emiatt csak azokban az államokban alkalmazzák, ahol a területi önkormányzás kiegészítő szerepet tölt be a közigazgatásban és szerény feladat- és hatáskörrel rendelkezik. Amennyiben az utóbbiakból indulunk ki, akkor a jelenlegi körülmények között a közvetett megoldások keresését sem szükségszerű kizárni a vizsgálódási körből. Ennek ellenére ezt a módozatot két okból sem tekintem reális alternatívának.

a/ Indokolhatatlan visszalépést jelentene és a megyei közgyűlés nem „férne bele” a Helyi Önkormányzatok Európai Kartájában definiált önkormányzati fogalomba, amely szerint a helyi önkormányzás jogát azok a „tanácsok vagy gyűlések gyakorolhatják, amelyek tagjait szabad, titkos, egyenlő, közvetlen és általános szavazással választják, és amelyek beszámolási kötelezettséggel rendelkezhetnek.” (3. cikkely)

b/ A közigazgatásnak „gyenge láncszeme” a területi önkormányzás. Ma már a közigazgatás fejlesztésével foglalkozó tanulmányok, programok, dokumentumok stb. egyaránt a megerősítést szorgalmazzák.

Végül is a közvetlen választás mint érték mindenképpen megőrzendő. Ezekután tekintsük át azokat a fontosabb követelményeket, amelyeket a megoldások keresésében indokolt szem előtt tartani. A korábbi elemzésekből egyenesen következik, hogy a választási rendszer középszinten is legyen alkalmas a politikai érdekek csatlakoztatására. A kérdés ezek után az, hogy milyen mértékben és milyen formában. Ezzel összefüggésben álláspontomat korábban már papírra vettem. Ehhez annyit teszek hozzá, hogy a kizárólagosságra törekvés e téren is elfogadhatatlan. Igény tehát a választási rendszerrel szemben az is, hogy a civil szervezetek és függetlenek is kapjanak reális esélyt a megmérettetésre.

A modifikációval szemben méltányolandó kíváncsúságom az is, hogy illeszkedjék be a választási rendszerbe. Feleljen meg a választási rendszerből eredő követelményeknek. A választási rendszer segítse a megyei közgyűlés racionális működését, járuljon hozzá az önkormányzatiság kibontakoztatásához.

Itt is indokolt kitérni a megyei jogú város problémájára, közelebbről a „területen kívüliség” kezelésére. Az a gyakorlati tapasztalatok alapján bizonyosodott, hogy a kötelezően létrehozott egyeztető bizottságok működése nem oldotta meg a megye és a megyei jogú város közgyűlésének külön (néha szemben) állásából eredő gondokat. Emiatt azokkal érték egyet, akik a megyei jogú városok képviselőit a megyei közgyűlésekben a megoldandó feladatok közé sorolják.

Rátérve az alternatívák elemzésére, abból indul-

hatunk ki, hogy a XX. században az arányos választási rendszer Európa fejlettebb részében erőteljesen tért hódított és szinte általánossá vált a területi önkormányzásban is. „A nyugat-európai államfejlődésben tehát a középszintű önkormányzati testületek tagjainak kinevezését, illetőleg delegálását fokozatosan a közvetlen választás váltotta fel a század folyamán a többségi formula helyébe – Nagy-Britannia és Franciaország kivételével – mindenhol az arányos képviselet elve lépett.” (Wiener György: A középszintű önkormányzatok választása Nyugat-Európában. 1994. 8–9. o.)

E rendszer megközelítően általánossá válása szorosán kapcsolódik a tömegpártok elterjedéséhez. Ez a konstrukció valójában a pártok versengésére épül. A lényege: a mandátumok a szavazatok arányában oszlanak meg. Ebben a struktúrában a választást több mandátumos körzetekben bonyolítják le. Az arányos választás elvének az alkalmazása eleve a „nagypártoknak” kedvez, tekintettel arra, hogy a szavazatok döntő többségéből ezek részesülnek. A rendszer kiegészülhet az alsó küszöb meghatározásával, amely általában 5% alatt van (3–5%). Amennyiben nincs alsó határ, akkor meg van az esély arra, hogy a mandátumok jobban megoszljanak, elaprózódjanak a jelölőszervezetek között. A jogi szabályozás értelemszerűen elősegítheti, illetve megnehezítheti a civil szervezetek és a függetlenek mandátumhoz jutását.

A választókerületi struktúra kialakítása a választási rendszer egyik, a választási eredményeket döntő mértékben befolyásolni képes eleme. A gyakorlatban az alábbi megoldások alakíthatók ki a megyei közgyűlés tagjainak megválasztása céljából.

a/ Egy megye, egy választókerület. Ez az a rendszer, amely jelenleg funkcionál. Egyszerűségéből következik átláthatósága. Előnyeiről és hátrányairól korábban már nyilvánítottam véleményt.

b/ Az országgyűlési képviselői választókerületek adnak kereteket a megyei önkormányzati választások lebonyolításához. Ez esetben az arányosság nagyjában-egészében biztosított. Súlyozás nélkül azonban a kistelepülések alulreprezentáltak.

c/ Számításba vehetők a területfejlesztés rendszerében kialakított kistérségek. Az arányosság ez esetben nehezen, pontosabban csak korrekcióval biztosítható.

d/ Lehetséges megoldás, hogy minden település választókerületi státushoz is hozzájut.

Ismert olyan megközelítés is, amely „a természetes gazdaságföldrajzi határok” mentén alakítaná ki a megyei választási kerületeket. Elméletileg a fenti felsorolás, különböző szempontok figyelembevételével szinte korlátlanul bővíthető. A választókerületi beosztás meghatározza azt is, hogy milyen távol-

ság van a választópolgár és a képviselő (közgyűlés tagja) között. Minél kisebb a kerület, annál közvetlenebb kontaktusok jöhetnek létre. A kerületek kialakítására az is hatással van, hogy a választókerületben egy vagy több mandátum szerezhető-e meg.

Amint erre utaltam az alternatívák között szerepeltethető a település, mint egymandátumos körzet. Kétségtelen, hogy közvetlen választási rendszerben ez a megoldás biztosítja leginkább a települési érdekek megjelenítését. Itt meghatározó jelentősége van a településhálózat sajátosságainak. Ez közelebbről azt jelenti, hogy az egyes megyék közgyűlésébe megválasztott tagok száma lényegesen eltérne egymástól, félszáz és több mint háromszáz között lenne a testületek létszáma.

E rendszer bevezetésével főleg az arányosság elve sérülne meg. Az aprófalvak és a (nagy)városok egyaránt egy képviselőt választanának. Korrigálásra persze van lehetőség, a struktúrába beépíthető a lakosságarányos, többmandátumos képviselet. Ennek kivitelezése kétféle formában realizálható.

a/ A települési polgármesterek mellett, meghatározott lakosság szám alapján választanának további képviselőket. Ez esetben a polgármester megválasztásakor gyakorlatilag kétféle mandátumot szerezne.

b/ A települések „alanyi jogon” választanának egy-egy képviselőt és a lakosság arányában (10–15 ezer lakosonként) további mandátumhoz, illetve mandátumokhoz jutnának.

Ebbe a konstrukcióba elvileg a megyei jogú város is beilleszthető. Ez persze a közgyűlési tagok számának a gyarapodásával is együtt járna. A növekedés mértéke attól függ, hogy a többletmandátum megszerzésének határértékeit hogyan alakítjuk ki. A települések képviseletére épülő rendszer megvalósíthatóságát kétségessé teszi az, hogy a nagy létszámú közgyűlések működőképessége, különösen pedig a hatékonyság veszélybe kerül. Amennyiben viszont engedményt teszünk és meghatározunk alsó küszöbértéket, akkor a

- rendszer elveszti lényegét,
- óhatatlanul létre kell hozni választási kerületeket és
- bonyolult, nehezen átlátható rendszertelenség alakulna ki.

Visszatérve a kiinduláshoz a rendszernek kétségtelenül előnye a jelölés egyszerűsége, továbbá az, hogy a civil szervezetek és függetlenek térnyerése szükségszerűen bekövetkezne.

Ismert az az elgondolás is, amely a települési képviseletet (érdekérvényesítést) egy ún. kétkamrás rendszer intézményesítésével véli megvalósíthatónak. Az egyik kamara a választópolgárok által közvetlenül megválasztott közgyűlés lenne, a másik testület pedig a „polgármesterek tanácsa”. Ennek kivi-

telezése egyrészt bonyolult jogalkotási feladatot jelentene (feladat-hatáskör elhatárolás, kapcsolatok rendezése stb.), másrészt a ráfordítással a reménybeli előny nem állna arányban. Erre tekintettel a részletekre való kitérést mellőzöm.

A további alternatívák már szükségszerűen a választókerületekhez kapcsolódnak. A választókerületi rendszer kialakítását elsődlegesen politikai érdekek determinálják. Minél nagyobb a választókerület, annál több esélyt nyújt ahhoz, hogy a nagy pártok előnyösebb pozícióba kerüljenek. Itt a maximum ami elérhető az, hogy a területi egység azonos a választókerülettel (l. jelenlegi rendszer).

Lehetséges alternatíva az egyéni egy mandátumos választókerületek kialakítása. Ebben a rendszerben a választókerületek száma a mandátumokhoz igazodik. Ennek realizálása az arányosság szem előtt tartásával gyakorlatilag megvalósíthatatlan. Az viszont kivitelezhetőbbnek tűnik, hogy az egyéni választókerületekben több mandátumot lehet az egyéni indulóknak megszerezni.

A választás lehet egy- vagy kétfordulós. Az előbbi esetben a legtöbb szavazatot szerzett jelöltek jutnak mandátumhoz. Amennyiben kétfordulós a rendszer, akkor az első fordulóban meghatározott arány eléréséhez kötött a mandátumszerzés, a második fordulóban viszont a megszerzett szavazatok alapján alakul ki a „befutás” sorrendje.

Ennek a struktúrának a velejárója, hogy csak a győztesek voksai számítanak, a többi szavazat elveszik. Következésképpen a torzulások nagy veszélyeket rejtnek.

A kislistás választás lényege, hogy a szavazólapra valamennyi jelölt neve ábécé-sorrendben felkerül. A választópolgár legfeljebb annyi jelöltre szavazhat, ahányan a testületnek tagjai lehetnek. A megválasztható képviselők száma szerint a legtöbb szavazatot elnyert jelöltek lesznek képviselők. Kislistás rendszerben választják meg jelenleg a tízezer vagy ennél kevesebb lakosú településekben az önkormányzati képviselőket. A megyei közgyűlés tagjainak megválasztásával kapcsolatban a kislistás választás a szakirodalomban már korábban is felmerült (körzeti kislista).

Ebben a rendszerben a választópolgárok akarát nyilvánítása közvetlenül hatással van a testületek összetételének alakítására. Már a jelöltté válás feltételezi – függetlenül az ajánlás rendjétől, a küszöbértéktől stb. – a jelölt és jelölő (személyes) kapcsolatát. (Minél kisebb a választókerület, annál valószínűbb a személyes kontaktus megléte.) Ennek következtében megvan az esély arra, hogy a közügyek intézésében szerepet és felelősséget vállaló polgárok kerüljenek a listára, majd pedig megválasztásra. A kislistás választás kifejezetten kedvez a függetleneknek és

a civil szervezetek jelöltjeinek. Ugyanakkor a pártok által támogatott jelöltek sem kerülnek kedvezőtlen helyzetbe. Egy pártnak ugyanis több jelöltje is felkerülhet a listára és mandátumot szerezhet. Amennyiben a választókerület egybeesik kistérséggel, akkor ez a választási rendszer kistérségi érdekérvényesítést is szolgálhat.

Ebbe a struktúrába a megyei jogú városok is beilleszthetők attól függően, hogy a választókerületek kialakítása hogyan valósul meg. Értelemszerű, hogy a szavazatok súlyozására is lehetőség nyílik.

A fentebb elemzett megoldások lényegében alapmodellnek tekinthetők. A részleteket illetően (jelölt állítás, ajánlás, küszöb értékek meghatározása, arányosság érvényesítése, szankció súlyozása stb.) az egyes államokban kialakított szabályozások változatos képet mutatnak fel. Az alternatívák azonban tovább bővülnek az ún. vegyes választási rendszerek kialakításával. Az utóbbiak lényegében több, pontosabban az általunk ismert rendszerek két módozat párhuzamos alkalmazását jelentik. Ezek köréből – különös tekintettel a megvalósíthatóságra – két megoldással foglalkozom.

A/ Az egyéni választókerületi és kislistás választási rendszer kombinációja,

B/ Az egyéni választókerületi és megyei listás választási rendszer összekapcsolása.

ad A/ Ebben a rendszerben a választópolgár és megválasztott képviselő közötti kapcsolat kerül előtérbe. Kézenfekvő, hogy az egyéni választókerületi rendszertől eredező előnyök szorosan összefüggenek a választókerületek kialakításával. Ez esetben az egy megye egy választókerület elv valójában alkalmazhatatlan az egyéni választókerületek kialakításakor. A területi nagyságrendben „lefelé haladva” legfeljebb az országgyűlési választókerületekre lehet építeni. Ez a tagozódás azonban méreteiből adódóan még viszonylag kevésbé tekinthető önkormányzati „léptékűnek”. A minimális igényeket, úgy vélem, kielégíti. Ennek a rendszernek az előnyei a fentiekhez képest kisebb térségekben kamatoztathatók. Az arányosítás igényéből azonban az is következik, hogy az egyes választókerületekben megválasztható megyei közgyűlési tagok száma különböző. Azt ugyanis kivitelezhetetlennek tartom, hogy választókerületenként csak egy jelölt jusson mandátumhoz.

A kislistás választási rendszernek szintén jellemzője a választópolgárok és a megválasztott képviselő közötti relatíve szoros kapcsolat. Ez egyben azt is jelenti, hogy ebben a vegyes rendszerben csak egyéni jelöltekre lehet szavazni. Ezzel együtt a pártok szerepe korlátozottabb, mint a listás választási rendszerekben. A fentiekből az is következik, hogy ennek a rendszernek az intézményesítése a pártok támogatására nem számíthat. Innentől kezdve a teo-

retikus fejtegetéseket célszerű abbahagyni. Megjegyzem, szakmailag is nehéz érvelni a fenti kombináció mellett. A megyei közgyűlési tagok ennyire erőteljes választópolgárokhoz kötése nem indokolt, „a ló másik oldalát” jelentené.

ad B/ Jóval nagyobb realitását látom az egyéni választókerületi és megyei listás választási rendszer összekapcsolásának. Az egyéni választókerületek kialakíthatóságáról fentebb már kifejtettem állásponantomat. Ezek értelemszerűen a most tárgyalandó egyes rendszerre is vonatkoznak. A listaállítás azonban nem tenné szükségessé a megye felosztását választókerületekre. Az is megfontolandó, hogy az egyéni választókerületek kialakítása nem teszi-e feleslegessé a jelenlegi két listát, és helyettük az egylistas változat bevezetését. Ez a struktúra két célkitűzés megvalósítását is szolgálhatja:

a/ Biztosított, de egyben bizonyos mértékben korlátozott is a pártok érdekeinek érvényesítése.

b/ A kistérségek képvisellete megjelenhetne a struktúrában.

A kistérségek kialakítása különböző formában valósítható meg. Azt is kivitelezhető megoldásnak tartom, hogy a kistérségi választókerületeket – a választásról szóló törvényben meghatározott keretek között – a megyei közgyűlés jelölje ki.

Vegyes rendszerek meghonosítása esetén arról is dönteni kell, hogy a közgyűlési tagok száma hogyan oszlik meg az egyéni választókerületek és a listák (lista) között. A magam részéről az ötven-ötven százalékos megosztást elfogadható kiindulópontnak tekintem.

Végezetül a fentiekben körvonalazott megoldást azért is vállalhatónak tartom, mert könnyűszerrel beilleszthető a tételes jogi szabályozásba és intézményesítése a választás oldaláról nézve hozzájárulhatna a területi önkormányzás holtpontról történő elmozdulásához.

4. A megyei közgyűlés elnökének választása

A közgyűlés elnöki tisztségének betöltése, továbbá az elnök jogállása értelemszerűen igazodik a megyei önkormányzat szerepköréhez. Jelenleg az elnök megválasztása a közgyűlés hatáskörébe tartozik. „A megyei közgyűlés elnökét a megyei közgyűlés – saját tagjai sorából – titkos szavazással választja a megbízatásának időtartamára.” (Ötv. 73. §) Az Ötv. 1994-ben bekövetkezett módosításának előkészítése során már alternatívaként felmerült az elnök közvetlen választása. Ez azonban ugyanúgy elmaradt, mint a területi önkormányzás megerősítése. E téren nincs tehát jelentős diszharmonia a szabályozásban.

Állásponantom szerint azonban – különös tekin-

tettel a gyakorlati tapasztalatokra – a jelenlegi viszonyok között is érdemes elemezni a közvetlen választás lehetőségét. A területi önkormányzás szerepének esetleges fokozása pedig csak megerősíti e feladat elvégzése melletti érvelést.

A közgyűlések pártpolitikai érintettsége és „érdekeltsége” alapvetően meghatározza a közgyűlések elnökeinek és alelnökeinek a megválasztását, a bizottságok rendszerét és összetételét, a tanácsnokok „csatasorba állítását”, sőt gyakran a főjegyző kinevezését is. Visszatérve az elnökhöz a jelenlegi konstrukció óhatatlanul erős függőségi viszonyt hoz létre. Behatárolja az említett tisztségviselő mozgásterét. Kedvezőtlen hatással lehet önállóságára. A politikai küzdelmekben való „lavírozás” pedig eltérítheti az érdemi feladatok elvégzésétől az elnököt.

Az alelnökök jelölésében (kiválasztásában) – akiket a közgyűlés szintén saját tagjai sorából titkos szavazással választ meg – a politikai alku és nem az elnök elgondolása a döntő. A gyakorlatban a „rövid pórázon tartásnak” persze előnye is van, amely jobb esetben biztos politikai háttérrel jelent. Egy erőteljesen „politizáló” közgyűlés azonban pokollá teheti az elnök életét. A fentiek nyomán úgy vélem, hogy a megyei közgyűlési elnökök közvetlen választása mellett felsorakoztatható érvekkel indokolt érdemben foglalkozni.

A várható pozitív előjelű változások közül elsődlegesen azt tartom kiemelendőnek, hogy a közvetlen választás eleve együtt jár az elnök nagyobb mérvű legitimitásával. Az sem elhanyagolható, hogy a választópolgárok által elvégzett sikeres megméretetés komoly biztonsnövelő tényező lehet. A közvetlen választás következménye megjelenhet az elnök önkormányzói szerepkörének érdemibbé tételében, az ide kapcsolódó feladatok és hatáskörök bővülésében. Ez két csatornán keresztül realizálódhat. Egyrészt a közgyűlés átruházhatja a feladat- és hatáskörének egy részét, másrészt az Országgyűlés törvényben, kivételesen a megyei közgyűlés elnökének is megállapíthat közvetlenül önkormányzati feladatokat és hatásköröket. (Megjegyzem, ezek a lehetőségek jelenleg is adtak.) A szóban forgó változás bevezetése egyben azt is jelentené, hogy az önkormányzati szférában a képviselők és a testületek vezetőinek közvetlen választása teljes körben megvalósulna. Végül az elnök megerősített pozíciója érdemibb beleszólást biztosíthatna az alelnökök jelölésébe.

Azt azonban látnunk kell, hogy a megyei közgyűlési elnökök közvetlen választása sem lenne minden probléma megoldására gyógyír. Az érdekérvényesítés folyamatában a közgyűléssel, illetve a közgyűlési tagok egy részével az ütközések továbbra is kikerülhetetlenek. Az alelnökök megválasztá-

sának joga változatlanul a közgyűlést illetné meg.

Végezetül a témához csak áttételesen kapcsolódó problémára, az alelnökök helyzetére térek ki. A tételesjogi szabályozást, amely az alelnököt (alelnököket) közvetlenül az elnökhöz köti, egyértelműnek és helyesnek tartom. Az előbbi (előbbieket) az Ötv. szerint – a helyettesítést kivéve – hatáskörrel nem rendelkeznek. Az elnök munkájának segítésére hiva-

tottak és az elnök irányításával látják el feladataikat. Ennyit a tételesjogi szabályozásról, amely a gyakorlatban következetesen és minden esetben nem válsul meg.

Gyakori a döntési kompetenciák megosztása a közgyűlés elnöke és az alelnökök között. Ugyancsak nem megy ritkaságszámba a tevékenységi felügyelet különböző fajtáinak a gyakorlása. Mindezt a frakci-

Jakab András

egyetemi tanársegéd

(Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Közjogi Intézet)

A norma szerkezete*

A hagyományos magyar jogelméleti felfogás szerint a normának három része van: tényállás (hipotézis), rendelkezés (diszpozíció) és jogkövetkezmény (szankció vagy joghatás).¹ Ebben a dolgozatban arra teszek kísérletet, hogy bebizonyítsam, ez az álláspont elvetendő, s helyesebb lenne, ha feltételeznénk: a normának csak két szerkezeti eleme van: tényállás és jogkövetkezmény.²

Mielőtt a fő gondolatmenetbe belekezdénénk, néhány előzetes megfontolást kell tennünk a jogelméleti és a pozitív jogi fogalmak természetéről.

1. A jogelméleti és a pozitív jogi fogalmak természete

A Kedves Olvasó a dolgozat bevezető sorait olvasva talán értetlenkedik. Hogy gondolhatom én, hogy a normának két szerkezeti eleme van, amikor annak *valójában* három szerkezeti eleme van. Ez azonban téves hozzáállás lenne, hiszen a jogelméleti fogalmak jelentésére nem lehet azt mondani, hogy „igaz vagy hamis” (azaz, hogy „valójában” ez vagy az a helyzet). Értelmesen csupán annyit mondhatunk róluk, hogy *célszerű-e* a használatuk, azaz hozzájárulnak-e ahhoz, hogy a problémákat jobban megértsük és átlássuk.³ A jogelméleti fogalmak ugyanis lényegében *segédfogalmak*: a magyarázatot segítik.

Egy pozitív jogi fogalom meghatározásáról, pl. arról, hogy mi is az a lopás, lehet azt mondani, hogy igaz vagy hamis, hiszen van egy világos és egyértelmű *mércénk*, nevezetesen a törvény (Btk. 316. § (1) bek. „Aki idegen dolgot mástól azért vesz el, hogy azt jogtalanul eltulajdonítsa, lopást követ el.”). A lopás minden ettől eltérő definíciója hamis.

A jogelméleti fogalmak azonban ennél sokkal *bonyolultabbak*. Esetükben nincs közvetlen mérce⁴, az egyetlen, ami számít, az a *célszerűség*. Célszerűség alatt az értendő, hogy melyik fogalmi konstrukciónak jobb a *magyarázó ereje*, azaz melyiknek a keretei közt lehet 1) a legtöbb jogi jelenséget 2) ellentmondásmentesen és 3) a lehető legegyszerűbben magya-

rázni (4) bizonyos körülmények között a magyarázó erőn túl ideológiai-politikai megfontolások is szerepet játszhatnak⁵).

Ez a dolgozat arra vállalkozik, hogy a norma szerkezetét megvizsgálja, s kimutassa: a kételemű normaszervezet célszerűbb a háromeleműnél, mert

- mindazon jogi jelenséget *meg tudja magyarázni*, amelyet a háromelemű (sőt többet is, hiszen nem vetődik fel a *lex imperfecta* problémája⁶),

- *nem áll ellentmondásban* a jogi gondolkodásunk alapjait jelentő jogalkalmazási modellel (a háromelemű azonban ellentmondásban áll vele), és végül

- *egyszerűbb* a háromeleműnél, hiszen kevesebb fogalommal (nevezetesen három helyett kettővel) dolgozik.

Az elkövetkezőkben tehát bemutatom, hogy a kételemű normaszervezet mindazt tudja, amit a háromelemű (2. *A diszpozíció*), majd pedig azt, hogy miért jobb az általam vázolandó kételemű megoldás a réginél (3. *Miért jobb a kételemű normaszervezet, mint a háromelemű?*).

2. A diszpozíció

Az általánosan elfogadott háromelemű normaszervezet első (hipotézis) és harmadik (szankció vagy joghatás) eleme megfeleltethető az általam javasolt kételemű normaszervezet tényállásának és jogkövetkezményének. A különbség tehát a diszpozíció létében vagy nemlétében van.

De mi is az a diszpozíció? A diszpozíció a jogalkotó által kitűzött normatív cél, a jogalkotó által elvárt magatartás. A továbbiakban külön vizsgálom az implicit és az explicit diszpozíciót.

2.1 Az implicit diszpozíció

Erre a klasszikus példa a következő: az „*Aki mást megöli, az büntetett követ el, és öt évtől tizenöt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő*” [Btk. 166. § (1) bek.] norma *diszpozíciója* a „*tilos mást megölni*”.

Ez az *implicit* diszpozíció azonban *nem része* a normának! Az, hogy ne öljék az emberek egymást, lehetett a jogalkotó *célja*, de a tiltást nem fogalmazta meg a normában, és logikailag sem vezethető le belőle.⁷

Főlöszlegesen ennek a tiltó normának („*tilos mást megölni*”) a létezését feltételeznünk, hiszen sem pozitív jogilag nincs megfogalmazva (és le sem vezethető), sem pedig nem kell mindenképpen a létét feltételez-

* Ez a tanulmány a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán 2001. december 14-én rendezett „Jogértvényesítés – jogalkalmazás” című konferencián elhangzott előadás szövegén alapul.

nünk a jogrendszer működéséhez. Ez utóbbi eset áll fenn pl. az íratlan *lex specialis* esetében: ez egy olyan norma, amely nincs általános érvennyel megfogalmazva, és nem is joglogikai elv, mégis feltételeznünk kell létezését, hiszen e nélkül nem tudnánk a magyar jogrendszer működését magyarázni. (Ockham borotvája.)⁸

2.2 Az explicit diszpozíció

Nézzük például:

„Adásvételi szerződés alapján az eladó köteles a dolog tulajdonát a vevőre átruházni [...]” [Ptk. 365. § (1) bek.]

továbbá:

„[...] a jogosult a hibás teljesítésből eredő kárának megtérítését [...] követelheti [...]” [Ptk. 310. §]

A hagyományos felfogás szerint esetünkben a tényállás: „ha adásvételi szerződést kötöttek”, a diszpozíció „a dolog tulajdonát át kell ruházni a vevőre”, a szankció pedig [tehát ha mégse ruháznák át a tulajdont minden részjogosítványával, mert például azt zálog terheli, akkor] „a károkozónak – a jogosult követelésére – kártérítést kell fizetnie”.

Csakhowy itt két normáról van szó!

1. Ha adásvételi szerződést kötöttek, akkor a dolog tulajdonát át kell ruházni a vevőre,

2. ha a dolog tulajdonát át kell ruházni a vevőre és ez mégsem történik meg, akkor a károkozónak – a jogosult követelésére – kártérítést kell fizetnie

Mind a két normának saját tényállása és saját jogkövetkezménye van.

2.3 A kógens és a diszpozitív diszpozíció

A hagyományos felfogás szerint a kógens (kényszerítő) és a diszpozitív (hézagpótló)⁹ normákat az különbözteti meg egymástól, hogy diszpozíciójuk kógens-e, avagy diszpozitív. Kérdés, hogy lehet a kógens és a diszpozitív normák közti különbséget az általam vázolt kételemű normaszerkezettel kezelni.

Nézzünk egy példát a diszpozitív normára:

„A megszűnt alapítvány vagyona – az alapító okirat eltérő rendelkezése hiányában – a bíróság hasonló célú alapítvány támogatására köteles fordítani.” [Ptk. 74/E. § (5) bek.]

Hogy fejezhető ki a kételemű normaszerkezetben az, hogy „az alapító okirat eltérő rendelkezése hiányában”? A következőképpen:

Ha (a vagyona a megszűnt alapítványé és nem rendelkeztek róla), akkor (azt a bíróság más hasonló célú alapítvány támogatására köteles fordítani).

Álláspontom szerint tehát a diszpozitív normákat az különbözteti meg a kógens normáktól, hogy

tényállásuk (konjunktíve) tartalmaz egy olyan tagot is, amely a „nem-rendelkezés”-t jelenti.

A kógens és a diszpozitív normák közti különbség tehát a normák tényállása közti különbség.

3. Miért jobb a kételemű

normaszerkezet, mint a háromelemű?

A kontinentális jogrendszerekben elfogadott jogalkalmazási modell szerint a normának csak két szerkezeti eleme van, mégpedig tényállás és jogkövetkezmény.

Ha A, akkor kell, hogy B.¹⁰

A

Tehát kell, hogy B.

Az „A” a tényállás, a „kell, hogy B” a jogkövetkezmény.

Vagy egy konkrét példán:

„Aki mást megöl, az büntetett követ el és öt évtől tizenöt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő”

Kovács János mást megölt.

Tehát: „Kovács János büntetett követett el, és öt évtől tizenöt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő”.

Ez esetben a tényállás az „Aki mást megöl”, a „büntetett követ el és öt évtől tizenöt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő” a jogkövetkezmény. A „büntetett követ el” is a jogkövetkezményhez tartozik, hiszen ez határozza meg a konkrét jogkövetkezményt, azaz pl. a büntetés-végrehajtási fokozatot (pl. Btk. 43. §).

Avagy:

„Aki idegen dolog feldolgozásával vagy átalakításával a maga számára jóhiszeműen új dolgot állít elő, [az] a dolog tulajdonosának választása szerint köteles a dolog értékét megtéríteni, vagy munkája értékének megtérítése ellenében az új dolog tulajdonjogát átengedni.”

Kovács János idegen dolog feldolgozásával új dolgot állított elő.

Tehát: „Kovács János a dolog tulajdonosának választása szerint köteles a dolog értékét megtéríteni, vagy munkája értékének megtérítése ellenében az új dolog tulajdonjogát átengedni.”

Azt látjuk, hogy az általánosan elfogadott jogalkalmazási modell *ellentmondásban* áll a háromelemű normaszerkezettel.

A kérdés az, hogy *melyiktől kell megválnunk*: a jogalkalmazási modelltől, vagy pedig a háromelemű normaszerkezettől. Két érv is szól amellett, hogy a jogalkalmazási modellt tartsuk meg.

1. Először is a magyar (és általában a kontinentális) jogrendszer gondolkodási stílusának alapjait érintené, ha a jogalkalmazási modellhez nyúlnánk

hozzá – míg a háromelemű normaszervezet ehhez képest periférikusnak mondható. Azt is mondhatjuk: a jogalkalmazási modell a maga egyszerűségével a magyar jogi gondolkodás paradigmáját jelenti, a háromelemű normaszervezetről a kételeműre való átváltás pedig ezen paradigmán belül lehetséges. 2. A jogalkalmazási modellt nap mint nap használják magyar jogászok tömegei a gyakorlatban, míg a háromelemű normaszervezetnek csupán a jogtudományban van szerepe, s mindig csupán tudományos(kodó) szövegösszefüggésben kerül elő. A jogtudomány művelői pedig értelemszerűen sokkal kevesebben vannak, és ráadásul sokkal könnyebben hajtanak végre egy váltást, hiszen a tudományra műfajánál fogva jellemző az új elméletek feltűnése és a régiéket elvetése.¹¹

Ezért aztán érdekesebb (és könnyebb) a háromelemű normaszervezettel megvalíni, mint a jogalkalmazási modelltől.

Konklúzióink tehát a következő: Érdemes azt feltételeznünk, hogy a normák két részből állnak: tényállás és jogkövetkezmény. A diszpozíció fogalma *főlősleges*, sőt káros, hiszen a tisztánlátást akadályozza.

Jegyzetek

¹ Peschka Vilmos: A jogszabályok elmélete (Budapest: Akadémiai Kiadó 1979) 54. o.; Tamás András: Legistica. A jogalkotástán vázlata (Budapest: PPKE-JÁK 1999) 94–96. o.; Szabadfalvi József: „A jogszabály” In: Szabó Miklós (Szerk.): Bevezetés a jog- és államtudományokba (Miskolc: Bíbor 1995) 57–63. o. A magyar jogtudományban egyébként a háromelemű normaszervezet – bármilyen meglepő is ez a latin terminológia mellett – szovjet inspirációra (Visinszkij) vált meghatározóvá, s korábban (Szász-Schwarz, Fürst, Szladits) a kételemű normaszervezet volt az elfogadott [l. Asztalos László: A polgári jogi szankció (Budapest: Akadémiai Kiadó 1966) 33–36. o. részletes irodalmi utalásokkal; az ottani utalásokon felül hasonlóképpen kételemű normaszervezettel dolgozik Horváth Barna: A jogelmélet vázlata (Szeged: Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt. 1937) 154–161. o.]. A háromelemű normaszervezet magyarországi elterjedéséről bővebben l. Asztalos László: Polgári jogi alaptan (A polgári jog elméletéhez) (Budapest: Akadémiai Kiadó 1987) 85–86. o. A háromelemű normaszervezet (általán ismert) első magyar nyelvű megjelenése: R. O. Halfina–J. D. Ljevin–M. Sz. Sztragovics: Az általános állam- és jogelmélet alapjai [ford.: Szabó Imre] (Budapest: Hírlap-, Szaklap- és Könyvkiadó Rt. 1949) 53–54. o.

Az általán ismert nyugati szakirodalomban is a kételemű normaszervezet (tényállás és jogkövetkezmény) az elfogadott – bár sokan [pl. Bydlinski] egyszerűen nem is foglalkoznak a témával külön. Aki kifejezetten foglalkozik a problémával [pl. Karl Larenz: Methodenlehre der Rechtswissenschaft (Berlin: Springer 6 1991) 251–252. o.; Reinhold Zippelius: Juristische Methodenlehre (München: Beck 6 1994) 25–26. o.], az mind kételemű normaszervezetről beszél. Sőt: nem egyszerűen kételeműnek tartják a norma szerkezetét, hanem még csak nem is reagálnak a (magyar szakirodalomban közhelyszerű) háromelemű normaszervezetre, mert számukra a kételeműség a közhelyszerű.

² A norma szerkezetéről, különösen a hipotetikus és ka-

tegorikus normák közti (ál)különbségről bővebben, valamint a „Minden ember jogképes.” (joglogikai eszközökkel történő) tényállásra és jogkövetkezményre bontásáról l. Jakab András: „A norma szerkezetének vizsgálata”. Jogelméleti Szemle [www.extra.hu/jesz] 2001/4.

³ Vö. Friedrich Koja–Walter Antonioli: Allgemeines Verwaltungsrecht (Wien: Manzsche 1996) 2. o.

⁴ Hacsak nem olyan jellegű kijelentésekről van szó, hogy „Peschka szerint a jogszabály ezt és ezt jelenti”, vagy hogy a „jogszabály fogalma alatt ezt és ezt szokták érteni”. Ezekben az esetekben természetesen lehet azt mondani, hogy a kijelentés igaz vagy hamis. Ezek azonban szekundér jogelméleti állítások voltak, azaz arról szóltak, hogy mások mit mondtak. Egy primér jogelméleti állításnál azonban (tehát ahol mi állítunk föl egy jogelméleti magyarázatot) nem ez a helyzet.

⁵ A jogági felosztások ideológiai háttéréről l. Robert Walter előadását In: Zur Erneuerung der Struktur der Rechtsordnung. Gespräch über Wege zur Vermeidung der Zersplitterung des Privatrechts und zur Überwindung des Dualismus von öffentlichem Recht und Privatrecht in Strobl am Wolfgangsee am 6. und 7. Juni 1969 (Wien: Kommissionsverlag der Manzchen Verlags- und Universitätsbuchhandlung é. n.) 49–62., kül. 50–53. o.

A joglépcsőelmélet politikai-ideológiai háttéréről ld. Theo Öhlinger: Der Stufenbau der Rechtsordnung. Rechts-theoretische und ideologische Aspekte (Wien: Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung 1975) 32–34. o.

A különféle leleplezéseket megelőzendő az ilyen ideológiai háttérrel általában jobb előre kimondani, amennyiben szerepet játszik megfontolásaink között. Jelen esetben azonban ilyenről nincs szó. [Az ideológiai-politikai háttérrel témájához l. még: Szabadfalvi József: „A kritikai jogi gondolkodás múltja és jelene” In: Szabó Miklós (Szerk.): Jogbölcséleti előadások (Miskolc: Prudentia iuris 1998) 245–264. o.]

⁶ Pontosabban nem a normaszervezet problémája, hanem kizárólag joghatékonyági probléma lesz.

⁷ A logikai levezethetetlenséghez l. Jakab András: „A norma szerkezetének vizsgálata”. Jogelméleti Szemle [www.extra.hu/jesz] 2001/4. szám, 5. végjegyzetét.

Aki esetleg az elemzésből általam kihagyott „büntettet követ el” szófordulatot hiányolja (s ezt tekinteni diszpozíciónak), annak a következőket tudom mondani: a „büntettet követ el” ugyanúgy a jogkövetkezményhez tartozik, mint a büntetési tétel, hiszen a Btk. általános része szerint például ettől függ, hogy az illető fegyházban, börtönben vagy fogházban tölti-e büntetését. Tehát önmagában a büntetési tétel nem a teljes jogkövetkezmény, hanem a „büntettet [tehát nem vétéséget] követ el” kifejezést kibontva számos más jogkövetkezménnyel van még dolgunk.

⁸ Ockham borotvája egy gondolkodás-ökonomiai elv, amely szerint a lehető legkevesebb létező létezését kell feltételeznünk. („A dolgokat nem kell a szükségesen felül megsokszorozni.”) l. William Kneale–Martha Kneale: A logika fejlődése (Budapest: Gondolat 1987) 241. o. A lex specialis létezésének feltételezése nem jelent a „szükségesen felüli” megsokszorozást, hiszen nélküle a magyar jogrendszer nem működhetne.

⁹ Diszpozitív norma alatt a „felek eltérő rendelkezése hiányában” típusú normákat értem.

¹⁰ A „kell”-lel itt nem csupán a kötelezésre utalok, hanem a megengedésre („nem kell”) és tiltásra is („kell, hogy ne ez vagy az történjék”). l. L. Solt Kornél: Jogi logika (Budapest: MTA Állam- és Jogtudományi Intézete – Seneca 1996) II. kötet 302–304. o.

¹¹ E két érv persze össze is függ egymással: azért jelenti a jogalkalmazási modell a magyar jogi gondolkodási stílus

Hugh Spall

Professor of Business Law

Central Washington University

Fulbright Fellow

Faculty of Business and Economics

University of Pecs

A Comparison of the Rules Governing Contractual Liability under U.S. and Hungarian Law when a Person without Authority Agrees on behalf of a Privately Owned Business Firm to a Contract with Another Privately Owned Business Firm

Introduction

Both United States and Hungarian law allow business firms to use representatives to form contracts. United States law uses the word „agent” to describe a person (natural or juristic) who agrees to act for a business firm under the control of the firm’s management. See Restatement (Second) of Agency, section 1. Hungarian law uses the term „representative” to describe a person with the authority to agree to a contract for a firm. Hungarian Civil Code, section 219. This paper uses the terms interchangeably.

An individual (i.e. a sole proprietorship) has the option of using agents (representatives) to form contracts but does not have to do so. Other types of firms (i.e. business associations) have no option. They must use agents to form contracts.

A firm that uses agents takes the risk that the agent might exceed his authority and bind the firm to an unprofitable contract. Legal rules, by providing that a firm has no duties under a contract if the firm’s agent had no authority to bind the firm to the contract, can reduce this risk. The risk is not completely eliminated by such a rule because a contracting party whose agent has exceeded his authority may fail to convince the fact finder in an adjudication or arbitration proceeding that the agent actually exceeded his authority by agreeing to the contract. Nevertheless, the risk is lower in a jurisdiction that has such a rule than in a jurisdiction that lacks such a rule.

A rule excusing a firm from performing its obligations under a contract on the grounds that the agent exceeded his authority in forming the contract reduces one type of risk but creates another. A firm that negotiates a contract in such a jurisdiction faces the risk that it may incur costs to perform a contract only to discover that the other firm refuses to perform its contractual duties on the basis that the firm’s agent lacked authority to form the agreement. The risk can be reduced by making firms liable for contracts agreed to by their agents regardless of the extent of the agent’s authority, but that simply restores the risk described in the previous paragraph.

There are, of course, sets of legal rules that lie somewhere between the extremes of absolving firms from any liability under a contract agreed to by an who exceeded his authority and of making firms absolutely liable for the contracts agreed to by their agent. Each intermediate set of rules creates a unique set of risks for the firm. When a firm operates in more than one country, it must be cognizant of the different sets of risks that the rules of agency (representation) impose in each jurisdiction.

Hungarian and U.S. legal rules take different approaches to the risk that an agent might exceed his authority. This paper compares the legal rules in the United States that apply to a contract whose agent exceeded his authority by agreeing to the contract with the legal rules in Hungary that govern such a situation.

Methodology

In the United States, three different legal doctrines could impose contractual liability on a privately owned firm when a natural or juristic person agrees to a contract on behalf of the firm but lacks the authority to do so. These legal doctrines carry the names of „ratification,” „apparent authority” and „agency by estoppel”. These doctrines do not result from legislation but from the courts’ exercise of their common law powers to develop legal rules to resolve disputes between parties when there are no constitutional or statutory rules that apply to the controversy and no constitutional or statutory rules preventing the court from exercising jurisdiction over the controversy. Although the United States has a federal system of government and the court system of each state, in theory, could develop its own peculiar set of substantive law involving these doctrines, the various court systems have not done so. As a result, a legal dispute involving the doctrines discussed in this paper should have the same outcome regardless of the forum in which the parties litigate the dispute.

The Hungarian Business Associations Act and the Hungarian Civil Code do not use the terms

ratification, apparent authority or agency by estoppel. However, there is a substantial overlap between these U.S. doctrines and subsection 1 of Article 39 of the Hungarian Business Associations Act and section 220 of the Hungarian Civil Code.

This paper describes the U.S. doctrines of estoppel, apparent agency and agency by estoppel and illustrates them with U.S. court cases. It then describes the provisions of subsection 1 of Article 39 of the Business Associations Act and section 220 of the Hungarian Civil Code. After describing U.S. and Hungarian law, it describes fact patterns that would fall within the plain language of the Hungarian Code and compares them to the U.S. doctrines of ratification, apparent authority and agency by estoppel. This procedure allows the reader to ascertain factual circumstances that likely will produce identical results under the two sets of legal rules and factual circumstances that likely will produce different results.

U.S. Rules that Apply to Contractual Liability under a Contract Agreed to by a Person who Claims to Act on behalf of a Firm but who, in Fact, had no Authority to do so

An agent is a natural or legal person who agrees to act for another natural or legal person (called the principal) under the principal's direction or control. Under U.S. law, circumstantial evidence is sufficient to prove the existence of an agency relationship. Circumstantial evidence is evidence from which a person rationally could infer the elements of an agency relationship. For example, if a person who is negotiating a contract leaves the negotiations to communicate with another person, a court or jury would have sufficient evidence to conclude that the negotiator was acting on behalf of a principal even though the negotiator and the alleged principal both deny it.

Under U.S. law, a business is bound by a contract agreed to by an agent of the business provided that the agent had authority to agree to the contract. In addition, under the legal doctrines of ratification, apparent authority and agency by estoppel, a firm can be bound by a contract agreed to by a person who exceeds his authority as an agent, or worse yet, by a person who is not an agent of the firm at all. Each of these doctrines will be discussed in turn.

The Doctrine of Ratification

If the following facts are present, the doctrine of ratification creates contractual obligations for a firm even though the person agreeing to the contract lacked authority to bind the firm:

1. The firm learns of the actions of its purported agent, and

2. The firm voluntarily approves the contract, having full knowledge of all the material terms of the agreement.

See Restatement (Second) of Agency, sections 82, 91, 93-100 (1958), *Breen Air Freight LTD v. Air Cargo Inc. et al.* 470 F.2d 767, 773 (2d Cir. 1972).

The ratification may be express or implied. Express ratification means that the principal takes some formal action to acknowledge that he comply with the terms of the agreement, such as the approval of the agreement at a regularly scheduled meeting by a majority of a quorum of the Board of Directors of a corporation. Implied ratification consists of ratification by an act signifying the firm's acceptance of the contract, such as the acceptance of the other party's whole or partial performance of his obligations under the contract. See Restatement (Second) of Agency, section 83 (1958), *National Bank of Commerce v. Thomsen*, 80 Wn.2d 406, 413-414, 495 P.2d 332 (1972).

The Doctrine of Apparent Authority

The doctrine of apparent authority creates contractual liability for a firm to a contract despite the absence of authority by the firm's agent to agree to the contract if all of the following facts are present:

1. The person who agreed to the contract was an agent of the firm; and

2. The other party to the contract, acting in good faith and conversant with business practices and customs, is led to believe, by the actions or conduct of the firm's decision makers (i.e. the firm's principals), that the agent has authority to agree to the contract.

See Restatement (Second) of Agency, section 27 (1958).

The case of *Lindstrom v. Minnesota Liquid Fertilizer Company*, 264 Minn. 485, 119 N.W.2d 855 (1963), is an example of a case of apparent authority. The relevant facts of the *Lindstrom* case, as reported by the Minnesota Supreme Court, are as follows.

Minnesota Liquid Fertilizer Company was a corporation that sold and distributed ammonia fertilizer. It owned land and buildings in several different locations in Minnesota, including the town of Farmington. Its property holdings in Farmington consisted of an office building, a 30,000-pound steel storage tank, small movable tanks and application equipment. „Minnesota Liquid Fertilizer Co.,” was

painted on a large sign above the office building, on the steel storage tank in letters of substantial size and prominence and also on the small storage tanks and equipment.

The corporation leased its Farmington property to a person named Hurley Weaver. Weaver agreed to repair and maintain the bulk plant, machinery and equipment at his own expense.

The corporation shipped the fertilizer to Farmington in rail tank cars on consignment to Weaver for resale to farmers in the area. Weaver sold the fertilizer and distributed it to customers in field tanks, using the leased equipment and applicators to apply it on the fields. In addition, Weaver also used a pick-up truck and two tractors that he personally owned to perform the work. The name „Hurley Weaver” appeared above the name „Minnesota Liquid Fertilizer Co.” on his personal truck.

The corporation mailed advertising materials to prospective customers in Farmington that contained the corporation’s name and home office address. The materials advised the recipients to see „Your Agro-Vita Lessee Manager” and gave the location of the Farmington plant leased by Weaver.

Weaver contacted a welder named Lindstrom and requested him to supply parts and material for certain equipment used in connection with applying fertilizer and also to perform welding services. At Weaver’s request, Lindstrom opened a charge account in the name of „Minn. Liq. Fert. Co. Farmington, Minn.” Weaver ordered various items of material and labor for the operation of his fertilizer business and for the maintenance of various items of the leased equipment, charging them to this account. Lindstrom assumed that he was furnishing the material and labor for the Minnesota Liquid Fertilizer Company. He testified that he had talked with Weaver about the account on numerous occasions during the years in which it was active and that at no time did Weaver indicate anything other than that the corporation was responsible for the account and he (Weaver) would see to it that the corporation (Minnesota Liquid Fertilizer Company) would pay it.

Weaver did not pay Lindstrom and various other creditors. The corporation learned of Weaver’s unpaid accounts and mailed him a letter terminating the lease. The letter described the terminated lease as a „plant manager lease.”

A jury found that Lindstrom was an agent of Minnesota Liquid Fertilizer Company and awarded a judgment against the firm for Weaver’s unpaid account with Lindstrom. Minnesota Liquid appealed to the Minnesota Supreme Court, (the court of second instance in Minnesota), claiming that Weaver was

a mere lessee of the company and not an employee or agent. It further claimed that Weaver had no authority to contract with Lindstrom on behalf of the company and pointed out that the lease required Lindstrom to maintain the plant, equipment and machinery at his own expense.

The Minnesota Supreme Court held that there was sufficient evidence for the jury to conclude that Weaver was an agent of Minnesota Liquid as well as a lessee of the corporation’s equipment. It reached this conclusion even though the corporation’s president had denied at trial that Weaver was an agent of the company. The Court stated:

The evidence here adequately supports a finding that defendant, by its actions, had made Weaver its actual as well as its ostensible manager of the Farmington branch. In its advertising material distributed in the Farmington area prospective customers were requested to refer to the „local manager” and „Agro-Vita Lessee Manager” of defendant’s Farmington branch. In its letter of August 22, 1958, it definitely revealed that Weaver was actually looked upon by defendant as the manager of the Farmington branch as well as lessee.

Because the evidence was sufficient to sustain the jury’s decision that Weaver was an agent of Minnesota Liquid, the next question was whether Weaver’s actions in buying parts and labor from Lindstrom were within the scope of his actual or apparent authority as a corporate agent. The Court held that the decision was within his apparent authority, stating:

The jury’s finding that a principal and agent relationship existed between defendant and Weaver would render defendant liable for acts performed by Weaver within the scope of his apparent authority as plant manager. Any secret limitations placed thereon by defendant would not absolve it from liability to third persons such as plaintiff who dealt with Weaver as defendant’s manager and who were unaware of any limitations upon his authority as such. (citations omitted)

There was no issue concerning Lindstrom’s good faith in entering into his contract with Weaver. Therefore, the Minnesota Supreme Court upheld the jury verdict without analyzing this issue.

The Doctrine of Agency By Estoppel

The doctrine of agency by estoppel is similar to, but not identical with, apparent authority. Agency by estoppel differs from the doctrine of apparent authority because, unlike the doctrine of apparent authority, this doctrine of U.S. law can result in the imposition of contractual liability on a third party

for the actions of a person who is not an agent of the third party. The doctrine of agency by estoppel does not create agency authority where none exists. It is a litigation rule that prevents one party to a purported contract from denying that a person who agreed to the contract was acting as his agent. The doctrine applies if all of the following facts are present:

1. The person who agreed to the contract was not an agent of the firm;
2. The purported principal knowingly caused the purported agent to act, or permitted the purported agent to act, in a manner that justifiably caused a person of careful and prudent business habits to believe that the person possessed the authority exercised; and
3. The purported principal avails himself of the benefit of the purported agent's acts or the other party changed his position in reliance upon the authority of the purported agent..

See Restatement (Second) of Agency, section 8B comment (b)(c) (1958)

The case of *Parker v. Junior Printing Press Service, Inc.*, 266 Md 721, 296 A.2d 377 (1972) illustrates a case of agency by estoppel. The relevant facts of Parker are as follows.

Parker was a candidate for the United States Congress. A person by the name of Donald Embinder was his campaign manager. On four different occasions, Embinder ordered the printing of campaign literature from Junior Printing Press. Parker was not present when Embinder ordered the literature but Parker personally inspected the proofs at the printing shop on two separate occasions prior to the printing of the orders. Parker was also present on one occasion when the printing shop delivered the literature. He never told Junior Printing Press that he was not personally responsible for paying for the literature.

Parker refused to pay when he received an invoice, claiming that Embinder had no authority to order the literature and that only his campaign Treasurer had such authority. The trial court disagreed and decided that Embinder was Parker's agent and that his agency authority included ordering the printing of campaign literature.

Parker appealed to the Maryland Supreme Court, claiming that the evidence was insufficient to show that Parker was his agent. The Maryland Supreme Court ruled that the trial court's decision that Parker was contractually liable for the services was not clearly erroneous because Parker would be contractually liable for the services through the doctrine of agency by estoppel even if Embinder was not his agent. All of the elements of agency by estoppel were present. Parker must have known,

when he inspected the proofs prior to printing, that Embinder had ordered campaign literature on his behalf. However, he did not warn Junior Printing press that Embinder had no authority to place such orders. Junior Printing Press justifiably believed that Embinder was Parker's agent and incurred the costs of printing the materials. Thus, Parker was estopped from denying Embinder's agency.

Hungarian Rules That Apply To Contractual Liability Under A Contract Agreed To By A Person Who Claims To Act On Behalf Of A Firm Who, In Fact, Has No Authority To Agree To The Contract

Six sections of Act IV of 1959 as amended (hereinafter referred to as the Civil Code) can apply when the parties are privately owned businesses and there is a dispute over whether the agent of one of the parties has the authority to agree to the contract. These sections are sections 219, 220, 221, 222, 223 and 237. Additionally, sections 21, 39, 40 and 55 of Act CXLIV of 1997 as amended (hereinafter referred to as the Business Associations Act) also apply to such a dispute.

Section 219 of the Civil Code provides that a contract can be made by a representative of the person who is obligated to perform the contract unless the law provides otherwise. This right of representation is the Hungarian Civil Code's equivalent of the common law concept of agency.

Section 39 of the Business Associations Act provides that business associations are represented by their executive officers vis-a-vis third parties by their executive officers and that while the executive officers' right of representation (i.e., their agency powers) may be restricted in the founding document of the association, the restriction is void vis-a-vis third parties. Section 21 of the Business Association Act defines executive officers as members of unlimited and limited partnerships who have the right to exercise management powers, the director of joint enterprises, the managing director (or directors) of limited liability companies and the Board of Directors of joint stock companies (unless the Deed of Foundation provides otherwise). Section 55 of the Civil Code, which also governs agency powers, is consistent with Section 39 of the Business Associations Act. Section 55 provides that business associations are represented vis-a-vis third persons by directors in joint enterprises, the managing director in limited liability companies, and the members of the Board of Directors in joint stock companies. Section 55 is silent on who may

exercise agency powers in unlimited and limited partnerships, which means that the provisions of Section 39 of the Business Associations Act, previously discussed, should control.

Section 39 of the Business Associations Act allows the supreme body of a business association to appoint a person as company secretary. The company secretary has general agency powers, meaning that he has the authority to bind the association to all contracts. The company secretary acts independently in implementing the instructions of the association's executive officers. The business association may have one company secretary at its registered office and one at each branch office. In order to be a company secretary, a person must be (1) an employee and (2) be an executive officer of the association.

Section 39 also permits the executive officers of a business association to invest employees of the association with limited agency rights. Section 40 provides that the signatures of two persons with limited agency powers are required to bind the business association if neither agent is an executive officer but allows the association to permit one such person to bind the company if the foundation document so states. Section 40 also permits the foundation document to require the signatures of two or more executive officers to bind the association if the foundation document so states.

Section 222 of the Civil Code provides an additional method of creating agency powers. According to section 222, the power to act as an agent can be created by a statement (i.e., by a power of attorney) addressed to the other party in a transaction. Once a power of attorney issues, the agent retains the power to bind the business association, even if the association revokes the power, until the other party to the transaction is informed of the revocation.

Section 220 of the Civil Code grants agency powers to the employees of business associations and private persons (e.g., sole proprietorships) who work on business premises open to the public. The powers granted include entering into contracts that are usually entered into on the particular premises in which the employee works. Section 220 provides that the association or proprietorship can limit the agency authority of a particular employee but that the limitation is inoperable with respect to third parties unless the circumstances indicate that the employee lacks the agency powers of other employees or the third party is aware or could make himself aware of the limitation.

Subsection 2 of section 237 of the Civil Code recognizes the power of a firm to approve the unauthorized acts of persons who purportedly act for them as agents when the purported agent exceeds his

authority or acts without any authority whatsoever. Subsection 2 of section 237 declares invalid contracts to be valid contracts when the cause of invalidity is removed. This provision would allow a business firm to approve an invalid exercise of agency authority. L. Keckes. *Civil Law. Business Law in Hungary*. (L. Keckes ed.) (1998) at 88-89.

Subsection 1 of section 221 is consistent with this interpretation of subsection 2 of section 237. Subsection 1 of section 221 provides that a person who exceeds the scope of his authority in good faith or who acts for another without the power to do so is liable to the person he purportedly represents for any damages that he causes unless the person purportedly represented approves his actions.

A Comparison Of Hungarian And U.S. Agency Law

Under U.S. agency law, an agent who exceeds his authority can bind his principal to a contract, provided the factual pre-requisites for the doctrines of ratification, apparent authority or agency by estoppel exist. Hungarian law recognizes legal rules that are similar to these doctrines although it does not use these terms to describe its legal rules. The legal rules in the two countries, however, are not identical and the Hungarian legal rules can create contractual liability when the U.S. doctrines would not. Conversely, the U.S. doctrines can create contractual liability when the Hungarian legal rules would not. Thus, the law of agency (or representation, as Hungarians would label it) is a potential minefield for U.S. managers who operate subsidiaries of U.S. firms in Hungary and also for the managers of Hungarian firms who operate Hungarian subsidiaries in the United States.

Consider, for example, the provisions of section 39 of the Hungarian Business Associations Act. Subsection 1 of section 39 states:

(1) Business associations are represented by their executive officers vis-a-vis third parties and before the court and other authorities. The right of representation of executive officers may be restricted in the articles of association (deed of foundation, statutes), or may be distributed among several executive officers. Any restriction of the right of representation shall be void vis-a-vis third parties.

Section 39 embodies the legal rules found in the United States common law doctrine of apparent authority. It is, however, broader than the doctrine of apparent authority that exists in the United States. Subsection 1 of section 39 allows the executive officers of business associations to bind the association to a contract regardless of whether

the officer has actual authority to do so under the foundation document of the association. The doctrine of apparent authority, as enunciated in the United States, does not make business associations liable for the acts of their executive officers when the officers exceed the authority granted them by the association's foundation document.

The case of *Deers, Inc. v. DeRuyter*, 9 Wn. App. 240, 511 P.2d 1379 (1973), illustrates the point. The relevant facts of *Deers* are the following.

Deers, Inc. contracted to provide K-Pak Homes, Inc., a Washington corporation, with certain advertising and promotional material. The material was delivered but K-Pak Homes failed to pay when *Deers* billed it for its services.

Litchenberger, a *Deers*' representative, learned that First Republic Corporation controlled K-Pac. He contacted a person named William DeRuyter at First Republic and demanded that First Republic pay K-Pak's indebtedness. DeRuyter, in addition to being an executive at First Republic, was a vice-president of American Combining Corporation which owned First Republic. DeRuyter was also a member of the Board of Directors of American Combining. He agreed executed promissory notes on behalf of American Combining to secure payment of K-Pac's indebtedness. Litchenberger made no attempt to verify DeRuyter's authority to execute the notes on behalf of American and, in fact, DeRuyter had no authority to execute the notes. When the other directors of American Combining learned of the execution of the notes, the board met and refused to ratify DeRuyter's execution. American Combining notified *Deers* that it did not intend to honor the notes.

Deers filed a lawsuit claiming that American Combining was liable to *Deers* for the sums owing on the unpaid notes. The trial judge, sitting without a jury, ruled that *Deers* could not recover from American Combining because DeRuyter had no authority to execute the notes. *Deers* appealed, claiming that American Combining was liable on the notes because DeRuyter had apparent authority to bind the corporation by executing them.

The Washington Court of Appeals held that American had no liability to *Deers* because a person who was acting in good faith and was conversant with business practices and customs would not have relied on DeRuyter's representation that he had authority to execute the notes. The Court stated:

Mr. Litchenberger did not telephone, wire or otherwise attempt to contact anyone at American Combining's sole place of business in New York to determine whether Mr. DeRuyter had any authority to sign promissory notes on behalf of the

corporation. Mr. Litchenberger, an experienced businessman, knew that a corporation officer must have authorization of the Board of Directors before he may execute notes for the corporation. Litchenberger was dealing with an officer of a corporation about which he knew very little. Finding of fact No. 8. In light of these facts, *Deers*' failure to verify DeRuyter's authority with American does not comport with „ordinary prudence“. The trial judge correctly concluded that *Deers* failed to establish apparent authority in DeRuyter to execute the notes.

The reader should also note that the purported principal, American Combining, did nothing to cause *Deers*' agent, Litchenberger, to believe that DeRuyter had any authority to execute the notes. The lack of any action by American Combining also would have been sufficient to defeat *Deers*' claim.

Under subsection 1 section 39 of the Hungarian Business Associations Act the outcome of *Deers* would have been different. The firm would have had liability on the notes because the payee would not have any duty to exercise prudent business judgment and inquire into whether the person signing on behalf of the firm had authority to do so.

Although an executive officer who exceeded the scope of his authority under the business association's foundation document might not be able to subject his firm to contractual liability under the doctrine of apparent authority in the United States, he might be able to do so, in appropriate factual circumstances, under the doctrine of agency by estoppel. The *Parker* case, discussed earlier in this paper, demonstrates this proposition. Subsection 1 of section 39, therefore, might be read as embodying a doctrine similar to the U.S. doctrine of agency by estoppel as well embodying legal rules similar to the U.S. doctrine of apparent authority. Subsection 1, however, is broader than the doctrine of agency by estoppel that exists in the United States. The doctrine of agency by estoppel in the United States does not apply unless the owner of the sole proprietorship or the governing body of the business association is aware that the executive officer is exceeding his authority and does not stop this activity and warn the person who is dealing with that executive officer of the executive officer's lack of authority. Restatement (Second) of Agency, section 8B comment (b)(c)(1958). See also *Parker*. However, subsection 1 of section 39 does not require that the governing body of the business association be aware of the executive officer's actions in order to be subject to contractual liability as a result of the executive officer's contractual activity.

The previous discussion demonstrates that subsection 1 of section 39 can create greater legal exposure for business associations than the U.S.

doctrines of apparent agency and agency by estoppel. For one type of business firm, however, subsection 1 of section 39 creates less legal exposure than the U.S. doctrine of apparent agency. Subsection 1 applies only to firms regulated by the Business Associations statute – i.e., it applies only to business associations. It does not apply to individuals conducting business on their own behalf (i.e., to sole proprietorships).

The provisions of subsections 1 and 2 of section 220 of the Hungarian Civil Code, by virtue of the operation of subsection 3 of section 220, govern the contractual liability of a sole proprietorship when a person agrees to a contract on behalf of the proprietorship but lacks the authority to do so. Section 220 of the Hungarian Civil Code states:

(1) Employees or members of an artificial person that is regularly engaged in buying or selling goods or providing other services who work on business premises open to customers shall be regarded as representatives of the artificial person in concluding and performing the contracts that are usual in that place, unless otherwise provided by legal regulation or otherwise indicated by the circumstances.

(2) Restrictions on the scope of authority of an employee or member shall be inoperative towards third persons, unless the third person is or could be aware of the restrictions.

(3) These provisions shall also be duly applied to the employees of private persons.

As does subsection 1 of section 39 of the Hungarian Business Associations Act, section 220 of the Civil Code appears, at first glance, to be a statutory embodiment of legal rules that are similar to the U.S. doctrines of apparent authority and agency by estoppel. However, there are important, though subtle, differences between section 220 and these doctrines. Section 220 creates contractual liability for the firm in cases in which the U.S. doctrines of apparent authority and agency by estoppel would not.

Consider the case of a trainee working on premises where the typical employee has the authority to agree to contracts on behalf of the firm. Suppose the firm does not grant an employee the authority to contract on behalf of the firm until he successfully completes training. What is the result under section 220 and under U.S. law if the trainee agrees to a contract on behalf of the firm without anyone in the firm (other than the trainee) knowing that he is holding himself out to customers as having such authority? Unless the customer had reason to suspect that the trainee lacked contract-making authority, section 220 would impose liability on the firm. Section 220 does not require, as a condition of imposing liability, that anyone other than the other contracting party be

aware of the purported agent's actions or that the other party to the contract would suffer harm if the firm were not held to the contract. Under U.S. law, however, the trainee's firm would have no liability in the absence of ratification. The U.S. doctrines of apparent liability and agency by estoppel are inapplicable because the trainee's employer lacks knowledge that the trainee has claimed contract making authority when dealing with the firm's customer. See Restatement of the Law, Agency Second, Lindsrom and Reichert. Additionally, the other contracting party would have to prove that he would suffer harm if the trainee's firm was excused from the contract on the grounds that the trainee lacked contracting authority.

The reader should not conclude from the discussion of subsection 1 of section 39 of the Business Association Act and section 220 of the Civil Code that Hungarian Law always provides more exposure to contractual liability for the unauthorized acts of purported agents than U.S. law does. The reader should note that section 39 only applies to the acts of executive officers who exceed their authority and section 220 of the Civil Code applies only to the acts of employees who are working on business premises. Subsection 4 of section 39 of the Business Association Act allows business associations to grant agency powers to employees who are not executive officers. Section 222 of the Civil Code allows both sole proprietorships and business associations to create agencies through the mechanism of powers of attorney. Nothing in the Business Association Act or the Civil Code require the agents of a business association or a sole proprietorship to represent the firm on the business premises of the firm. Thus, there is an extremely large set of factual situations that are not governed by subsection 1 of section 39 of the Hungarian Business Association Act and subsection 220 of the Hungarian Civil Code.

Neither the Business Association Act nor the Civil Code contain any provisions creating contractual liability for firms when a non-executive acts in excess of his authority as agent, or without any agency authority whatsoever, and agrees to a contract on behalf of the firm while he is absent from the firm's premises. As discussed previously, the U.S. doctrines of apparent authority and agency by estoppel can create legal liability for the firm in these circumstances provided the necessary factual pre-requisites for the application of these doctrines are present. Thus, in these types of circumstances, U.S. law provides greater legal exposure than Hungarian law.

Summary And Conclusion

Both Hungarian and U.S. law permit private business firms to act through representatives (i.e., agents) to form contracts. Under both U.S. and Hungarian agency law, a purported agent who exceeds his authority can, in certain factual circumstances, create contractual liability for his firm despite his lack of contractual authority. In Hungary, the liability is created by section 39 of the Business Associations Act and section 220 of the Civil Code. In the United States, the common law doctrines of ratification, apparent agency and agency by estoppel create the liability. On the surface, Hungarian statutory law appears similar to the U.S. doctrines of apparent authority and agency by estoppel. The Hungarian statutes, however, sometimes apply when the U.S. doctrines would not apply and sometimes do not apply when U.S. doctrines would apply. Thus, the law of agency is a potential minefield for U.S. managers who operate subsidiaries of U.S. firms in Hungary and also for the managers of Hungarian firms who operate Hungarian subsidiaries in the United States. Managers must recognize the existence of this minefield and seek appropriate legal advice to avoid the mines.

References

- L. Keckes. Civil Law. Business Law in Hungary. (L. Keckes ed.)(1998)
- American Law Institute. Restatement of the Law, Second: Agency
- Act IV of 1959 (as amended)(The Hungarian Civil Code), sections 219, 220, 221, 222, 223, 237.
- Act CXLIV of 1997 (as amended)(The Hungarian Business Associations Act), sections 21, 39, 40, 55
- Breen Air Freight LTD v. Air Cargo Inc. et al. 470 F.2d 767, 773 (2d Cir. 1972).
- Deers, Inc. v. DeRuyter, 9 Wn. App. 240, 511 P.2d 1379 (1973)
- Lindstrom v. Minnesota Liquid Fertilizer Company, 264 Minn. 485, 119 N.W.2d 855 (1963)
- National Bank of Commerce v. Thomsen, 80Wn.2d 406, 495 P.2d 332 (1972)
- Parker v. Junior Printing Press Inc., 266 Md 721, 296 A.2d 377 (1972)
- Smith v. Hansen, Hansen & Johnson, 63 Wn. App. 355, 818 P.2d 1127 (1991).
- 13 These rules are well summarized in the Restatement (Second) of Agency. With respect to actual authority, Restatement SS 26 says in pertinent part:
- [A]uthority to do an act can be created by written or spoken words or other conduct of the principal which, reasonably interpreted, causes the agent to believe that the principal desires him so to act on the principal's account.
- With respect to apparent authority, Restatement SS 27 says in pertinent part:
- [A]pparent authority to do an act is created as to a third person by written or spoken words or any other conduct of the principal which, reasonably interpreted, causes the third person to believe that the principal consents to have the act done on his behalf by the person purporting to act for him. And with respect to how the creation of actual and apparent

authority differs, comment a to Restatement SS 27 says in pertinent part:

Apparent authority is created by the same method as that which creates [actual] authority, except that the manifestation of the principal is to the third person rather than to the agent.

- Smith v. Hansen, Hansen & Johnson, 63 Wn. App. 355, 818 P.2d 1127 (1991).

- The Restatement of Agency summarizes some of the specific manifestations that can, in appropriate circumstances, support a finding of apparent authority. Restatement SS 27, comment a, at 104 says:

The information received by the third person may come directly from the principal by letter or word of mouth, from authorized statements of the agent, from documents or other indicia of authority given by the principal to the agent, or from third persons who have heard of the agent's authority through authorized or permitted channels of communication. Likewise, as in the case of [actual] authority, apparent authority can be created by appointing a person to a position, such as that of manager or treasurer, which carries with it generally recognized duties; to those who know of the appointment there is apparent authority to do the things ordinarily entrusted to one occupying such a position, regardless of unknown limitations which are imposed upon the particular agent.

- Smith v. Hansen, Hansen & Johnson, 63 Wn. App. 355, 818 P.2d 1127 (1991).

- 14 Again, these rules are well summarized in the Restatement. In SS 8, comment c, it states:

„Apparent authority exists only to the extent that it is reasonable for the third person dealing with the agent to believe that the agent is authorized. Further, the third person must believe the agent to be authorized. In this respect apparent authority differs from [actual] authority since an agent who is authorized can bind the principal to a transaction with a third person who does not believe the agent to be authorized.”

- Brown v. MacPherson's, 86 Wn.2d 293, 545 P.2d 13 (1975). 2d 1127 (1991).

related rule is „agency by estoppel,” which occurs when one intentionally or carelessly causes the belief in third persons that an act is committed on behalf of the estopped party. As a corollary to that rule, „estoppel by silence” exists where one knows that another is acting or will act under a misapprehension yet remains silent. Restatement (Second) of Agency SS 8B, comment (b) (c) (1958).

In the case of a public entity, where its authority is limited by statute, which in itself is notice to the public, there is no rule of apparent authority or agency by estoppel and the public entity can only be bound to the extent of the true agency. G. Reenhard, Law of Agency SS 472 (1902)

- Smith v. Hansen, Hansen & Johnson, 63 Wn. App. 355, 818 P.2d 1127 (1991).

13 These rules are well summarized in the Restatement (Second) of Agency. With respect to actual authority, Restatement SS 26 says in pertinent part:

[A]uthority to do an act can be created by written or spoken words or other conduct of the principal which, reasonably interpreted, causes the agent to believe that the principal desires him so to act on the principal's account.

- With respect to apparent authority, Restatement SS 27 says in pertinent part:

[A]pparent authority to do an act is created as to a third person by written or spoken words or any other conduct of the principal which, reasonably interpreted, causes the third person to believe that the principal consents to have the act done on his behalf by the person purporting to act for him. And with respect to how the creation of actual and apparent authority differs, comment a to Restatement SS 27 says in pertinent part:

Apparent authority is created by the same method as that

which creates [actual] authority, except that the manifestation of the principal is to the third person rather than to the agent.

- Smith v. Hansen, Hansen & Johnson, 63 Wn. App. 355, 818 P.2d 1127 (1991).

The Restatement of Agency summarizes some of the specific manifestations that can, in appropriate circumstances, support a finding of apparent authority. Restatement SS 27, comment a, at 104 says:

The information received by the third person may come directly from the principal by letter or word of mouth, from authorized statements of the agent, from documents or other indicia of authority given by the principal to the agent, or from third persons who have heard of the agent's authority through authorized or permitted channels of communication. Likewise, as in the case of [actual] authority, apparent authority can be created by appointing a person to a position, such as that of manager or treasurer, which carries with it generally recognized duties; to those who know of the appointment there is apparent authority to do the things ordinarily entrusted to one occupying such a position, regardless of unknown limitations which are imposed upon the particular agent.

- Smith v. Hansen, Hansen & Johnson, 63 Wn. App. 355, 818 P.2d 1127 (1991).

14 Again, these rules are well summarized in the Restatement. In SS 8, comment c, it states:

„Apparent authority exists only to the extent that it is reasonable for the third person dealing with the agent to believe that the agent is authorized. Further, the third person must believe the agent to be authorized. In this respect apparent authority differs from [actual] authority since an

agent who is authorized can bind the principal to a transaction with a third person who does not believe the agent to be authorized.”

- Brown v. MacPherson's, 86 Wn.2d 293, 545 P.2d 13 (1975). 2d 1127 (1991).

related rule is „agency by estoppel,” which occurs when one intentionally or carelessly causes the belief in third persons that an act is committed on behalf of the estopped party. As a corollary to that rule, „estoppel by silence” exists where one knows that another is acting or will act under a misapprehension yet remains silent. Restatement (Second) of Agency SS 8B, comment (b) (c) (1958).

In the case of a public entity, where its authority is limited by statute, which in itself is notice to the public, there is no rule of apparent authority or agency by estoppel and the public entity can only be bound to the extent of the true agency. G. Reenhard, Law of Agency SS 472 (1902)

FÓRUM

Óriás Nándor
Ny. egyetemi tanár

Emlékeim töredékei

Szerkesztői előszó

A pécsi Jogi Kar volt neves professzorai között kiemelkedő helyet foglal el a 106. életévében, 1992-ben elhunyt Óriás Nándor, aki 1939-től 1955-ig állt a Kar Római Jogi Tanszékének élén. Tisztelettel övezett személyiségéről, impozáns képzettségéről, szakirodalmi munkásságáról, lenyűgöző előadói stílusáról tanszéki utóda, Benedek Ferenc professzor a Jura 2001. évi 2. számában publikált megkapó jellemzést. Óriás professzor úr az 1980-as évek közepén vállalta, hogy változásokban és színes élményekben gazdag életének egyes emlékeit leírja abból a célból, hogy a Kar azokat önálló kiadványban megjelentesse. Ennek alapján annak a megtisztelésnek lehettem részese, hogy 1986 és 1989 között két-háromhetenként, vagy bizonyos időszakban, például nyáron ritkábban Óriás Nándor lakásán megkaphattam kézzel írt emléktöredékeit azzal a feladattal, hogy azok gépelt leírását a Karon, többnyire a Római Jogi Tanszéken megszervezzem. A másolt töredékek – az Ő megnevezése szerint „kutyanyelvek” – első példányát a következő látogatás alkalmával Szerzőnek átadtam, a másodpéldányok kezelése rám hárult. Ezekhez az esti látogatásokhoz, amelyeken – miközben a nemeslelkű feleségtől, Margitkától kapott citromos teát ízlelgettem – Szerző a megírt történetek némelyikét szóban is felelevenítette, életem felejthetetlenül szép emlékei fűződnek. 1989. december 6-i keltezéssel azonban ma is őrzött postai levelezőlapot kaptam professzor úrtól, amelyben arról értesített, hogy „most viszik a Tüdőszanatóriumba hetek óta szenvedő feleségemet és talán én is kórházba megyek”. Arra kért, hogy egyelőre legyen türelemmel. Az emlékek leírása ezzel megszakadt.

Miután folyóiratunk Szerkesztőbizottsága 2002 őszén elhatározta, hogy a mintegy 300 oldalnyi kézirat bizonyos, tematikailag összefüggő részeinek közzétételét megkezdjük, megjegyzendőnek tartom a következőket. Óriás Nándor saját emlékiratai kiadásának jogát Karunkra ruházta. A Kar e jog elnyeréséért köszönetét szerény honorárium átutalásával kifejezésre juttatta. Szerző emlékei leírásának megke-

désekor egyrészt kikötötte, hogy a kiadvány „kézirat gyanánt” megjegyzéssel láthat napvilágot, másrészt az előszóban többek között megállapította: „A publikáció nyomtatékosan ismételt kívánságomra csak szűk körű közönség számára történik, főleg egykori diákjaimnak szántam ezt a kis írást, televíziómentes hétfői olvasmányul... Igen hosszúra nyúlt életem folyamán, gyér és kevésbé terjedelmes írásaimban a nyilvánvalóan döntő jelentőségű követelmények mellett az eufóniára, vagyis a jó hangzásra és a szabotosságra erőmtől telhetőleg igyekeztem megkülönböztetett figyelmet fordítani. Írásom létrejötte hosszú időbe került, nehezen róttam, körmöltem a betűket, amíg végre megszületett a szerény kis kötet. Az utolsó simítás azonban elmaradt, a világszerte méltatott Stephan Zweig-nek példáját követve 'az anyag jókora részét kiselejteztam'. Mivel 'megnehezült az idők viharos járása felettünk', a humorizálást is szűkebbre szabni véltem volna helyénvalónak. Egykori tanítványom, a már nem fiatal barátom, Ádám professzor azonban lebeszélte a további rövidítésről. A kötetke így is torzó. Persze pislákol lelkemben a reménység, hogy mire Olvasóim kezébe kerül, talán még nem lesz posthumus munka”. Sajnos Szerzőnek e kívánsága nem teljesült. E mulasztás pótlása halaszthatatlan erkölcsi és jogi kötelességünk. A kézirat tartalma egyébként mintegy 8–10 – pl. gyermekkor, egyetemi tanulmányok, Pazmaneum, minisztériumi szolgálat, jogakadémiai tanárság és felsőkereskedelmi iskolai igazgatói tevékenység Egerben, pécsi professzorság, külföldi utak stb. – életszakaszt, illetve témakört ölel fel. Az emléktöredékekből megismerhetjük Szerző derűs egyéniségét, kritikus szemléletét, élvezhetjük finom iróniáját, szellemes fogalmazását és ezek alapján megfontolhatjuk következtetéseit, tanácsait. A színes korrajz felidézi az átélt több mint száz év változatos szakaszainak szellemi, politikai, gazdasági irányultságait, súlyos tévedéseit, keserű gyötrelmeit, titkolt, kényszerített vagy természetesen megnyilvánuló hangulatát.

Az emléktöredékek első példányának hollétét eddig nem sikerült megállapítani. Professzor urat bizonyos ideig otthonukban ápoló kaposvári rokonok egyik jeles tagja, dr. Csákaabonyi Ágnes megyei bírósági tanácselnök érdeklődésemre kinyilvánította, hogy ők a kéziratot nem látták. A megőrzött másodpéldány sajtó alá rendezését a Kar dékánjának megbízásából elkezdtem. Remélem, hogy a becses kortörténeti emlékirat bizonyos részeinek folyóirati közlése elvezet Óriás Nándor „Emlékeim töredékei” c. hagyatékának önálló kiadásához is.

Ádám Antal

I. Meghívás Pécsre, pécsi kollégák

1. 1939. év május havában mintegy automatikus megoldási tervként merült fel a Karon, illetve a tanszéken évek óta működő magántanárnak, az Egri Érseki Jogakadémia 25 év óta szolgáló romanistájának a pécsi egyetemi tanszékre sürgősen leendő meghívása. Ez a júniusi titkos szavazás egyhangú eredményeként meg is történt. *Pázmány* Zoltán professzor maga is részt vett az utódját helyébe invitáló tárgyaláson és a visszavonuló – és feledésre ítélt – öreg ember érthető rezignációját félretéve, lelkesen vett részt az egyhangú határozat meghozatalában, amihez pedig stilizált, meleghangú levélben gratulált a római jog hazai nagymesteréül tisztelt *Marton Géza* is.

A minisztériumnak, közelebbről szólva talán *Haász Aladár* miniszteri osztályfőnöknek és legfőképpen *Szily Kálmán* államtitkárnak, a hazai felsőfokú közoktatás mindenható kormánybiztosának helyeslését is megnyerni látszott a fenn említett elintézés. *Hóman* Bálint miniszternek ugyanis az volt az álláspontja, hogy az egyetemi tanszékre egyhangú határozattal történő meghívásokhoz a minisztérium minden további beavatkozás nélkül hozzájárul, a szótöbbséggel történők mérlegelését ellenben továbbra is fenntartja. (A szótöbbséggel meghívott *Rudolf* Loránd kinevezésére csak kétéves huzavona után – feltehetően, illetve némi malíciával gyaníthatóan csak a nagytekintélyű nagybácsi: Alföldi ítélőtáblai elnök sürgető beavatkozására került sor.)

Hivatali elődömet, *Pázmány* Zoltánt, illedelmes levélben kértem fel egy előadás megtartására, attól a szándéktól vezetettve, hogy a valóban minden tekintetben nagystílusú öreg tudóst a neki járó megbecsüléssel illetvén, pillanatnyi vigasztalásul szolgálók azért a sérelemért, hogy nyugdíjazásával kapcsolatban a magyar érdemkeresztet a csillag nélkül kapta meg. Az öreg úr ugyancsak igen barátságos levélben köszönte meg a felkérést, de elhárította teljesítését. Ezt a negatív választ én úgy véltem, illetve akartam magyarázhatni, hogy most már nem akar kimozdulni nagy nehezen visszaszerzett csallóközi kúriájából, ami a háború után a cseh-tót állam kezébe került. Ezzel kapcsolatban felmerült a kérdés, a külföldön lakó nyugdíjas számára tovább is folyósíttatni fog-e a magyar államtól a nyugdíj? Én ebben az ügyben semminő értesülést nem kaptam, s mivel dékáni teendőim (az 1944/45. és 1945/46. tanévben) két éven át amúgy is minden erőmet lekötötték, így az egész kérdéstről – bevallom – megfeledeztem.

A Kar másik great old man-je, a puritán igényű *Bozóky Géza* sorsához való viszonyulásom sem volt

szerencsés. Ez a mintaszerűen kötelességtudó, szerény öreg úr ugyanis 1945 nyarán betöltötte 70. életévét, amit mint dékán, egy évek sora előtt kelt miniszteri rendelet alapján, hivatalosan jelentettem. Minden bürokratikus huzavona nélkül megtörtént a buzgó – minden tekintetben buzgó – agg professzor nyugdíjazása, aminek híre őt az évek előtt szerzett budai öröklakásán érte. Hát bizony utólag nekem újból és újból gondolnom kellett arra, hogy ha a „fasiszta” időből eredő miniszteri rendeletet a nehéz idők okozta munkatorlódásban elfeledtem, *Bozóky* bácsi még pár évig minden nehézség nélkül elláthatja tanszéki teendőit. Hiszen akkoriban még nem volt „tabu” a hetven év mint korhatár. A Tanácsköztársaság idején megkülönböztetett lojalitással működött *Búza* László éppen úgy, mint az ugyancsak nemzetközi jogász *Hajdú* Gyula szinte már-már 80 évesen kapták meg a selyemzsinórt.

2. *Pázmány* és *Bozóky* professzorok után, akik egyetemünknek már Pozsonyban professzorai voltak, a büntetőjogász *Irk* Albertről kívánok megemlékezni, aki kora ifjúságától kezdve szívbeteg ember és akinek orvos bátyja fiatalon lett e kór áldozatává. Hozzám hasonlóan, mint a kultuszminisztérium fizetéstelen segédfogalmazója kezdte meg a közszolgálatot, majd rövidesen a kolozsvári egyetem könyvtárához nyert beosztást. Külföldi egyetemeken töltött szemeszterek munkáján kívül ez a beosztás is segítségére volt az önképzésben, s így hamar megszerezte az egyetemi magántanári képesítést. Mint gyenge fizikumú ember, még a háború alatt megismétlődő sorozásokon sem vált be katonának. Az igen szorgalmas kutató munka közben, az első világháború harmadik esztendejében megpályázta a nagyváradi jogakadémia politika-közjogi tanszékét. Előtte *Szandtner* Pál 1912-ben és *Óriás* Nándor 1914-ben szintén mint a kultuszminisztérium kezdő tisztviselői simán jutottak jogakadémiai tanszékhez, mindketten még egyetemi habilitáció nélkül. *Irk* helyzete nem volt könnyű, mert a tanszékért egy szintén igen tehetséges és szorgalmas kollégánkkal: *Bárdossy* Lászlóval kellett megküzdenie. A vetélkedésből *Bárdossy* előkelő összeköttetéseinek dacára mégis *Irk* került ki győztesen, mert *Jankovich* kultuszminiszter, aki maga is egyetemi magántanár volt, ezt a képesítést nagyon értékelte és a fiatal *Bárdossy* korai ambícióját buzdítás-sal nyugtáznia és kinevezésre *Irk*et előterjeszteni látta igazságos döntésnek (az állami jogakadémiák tanárait – rendeseket és rendkívülieket egyaránt – a király nevezte ki). Igazságos lehetett ez a döntés, de hogy szerencsés-e, azt a történelem fogja megmondani. Ha a túltemperamentumos kerül tanári pályára, talán be is érte volna valamelyik (esetleg éppen a pesti) univerzitás egyik katedrájával, s elmaradt volna a hebehurgya hadüzenet a Szovjetuniónak.

Innen került Irk Albert aztán 1921-ben, egyetemünk Pécsre történt áthelyezése után ennek az egyetemnek büntetőjogi tanszékére most már egyetemi nyilvános rendes tanárrá nyervén kinevezést. Itt fejtett ki igen tartalmas és széles körű szakirodalmi tevékenységet, amelynek a joggyakorlattal szorosabban összefüggő perjogi részében a nyilván. rkiv. címmel felruházott kiváló ügyésznek, Auer Györgynek hasznos segítséget is igénybe vehette. Ő maga sokat küszködött szívbetegséggel, amely néha előadás közben orvul támadt reá, de amelyet ő hősies türelemmel titkolt, érte valósággal rajongó hallgatói előtt. Önmagához szigorúan az 1945. év őszén hozzám mint akkori dékánhoz nyújtotta be nyugdíjazás iránti kérelmét, amire én azzal a határozott kijelentéssel válaszoltam, hogy ez az ügyirat nem fog továbbmenni, hanem az én íróasztalom fiókjában fejezi be létét. Auer és a szintén igen kiváló *Losonczy István*, az egykori tanítvány – 1940 őszén óta a jogbölcselet rkiv. tanára – hűségesen és szakszerűen helyettesítették alkalmilag a jeles tudóst 1949. év őszén történt nyugdíjazásáig.

3. Emlékezésem folytatásául most arra a négy kartársamra gondolok, akik hozzám hasonlóan jogakadémiai tanszékükről emelkedtek egyetemi katedrára. *Vasváry Ferencet* említem elsőként. Ha nem tévedek, teljes hét esztendeig működött a pécsi jogakadémia római jogi tanszékén, amíg a vágyainak megfelelőbb közigazgatási és pénzügyre áthelyeztetett. Egyetemi magántanári képesítése után szakképzettségének területén valósággal univerzális műveltséget szerzett ez a minden hivalkodástól visszariadó, szerény ember, akinek a reprezentáció „nem kenyere”, de a dékáni, majd a rektori tisztelet is kötelességszerű gondossággal látta el. Ízig-vérig pécsi polgár (ahogy itt mondják: tüke), akinek önzetlenül szélesre tárt ajtaján ügyes-bajos dolgával sok kisember kopogtat bizalommal. Magam is hozzá fordultam a keszthelyi nyári egyetem szervezésével kapcsolatosan, s ő szíves készséggel vállalta, hogy mindennemű költségtérítés nélkül segítségemre lesz előadások tartásával. A háború alatti mindkét nyáron pontosan meg is tartja a szociális előadásokat. Szomorúan láttam viszont a jószágos Feri bácsit, a halotthalvány beteget az egyik klinikán. Nemcsak életkorban, de szerénységben és emberszeretetben is, a „siralom völgyéből” való panasztalan elköltözésben is első volt köztünk, akik jogakadémiáról jöttünk az egyetemre, és akik között nekem kell utolsóknak lennem.

4. *Vinkler Jánost* közös egyetemi tanulmányaink idejéből ismertem. Ő akkoriban *Földes Béla* remekbe készült, de – úgy éreztük – túlságosan terjedelmes könyveinek lapjait forgatta a szó teljes értelmében éjjel-nappal. Én ugyanakkor a kánonjogi doktrátus eléréseért folytattam egyelőre kevés eredmény-

nyel kecsegtetett, nem csekély munkát. Az egyetemi menzai ebédek élvezetét időnkint mintegy kiegészíteni kívánva, sűrűn gyalogoltunk együtt „Mari néni” Nagymező utcai kifőzdéjébe, ahol egy koronába került az ízletes és bőséges ebéd. Ott néha találkoztunk *Homonnay Tivadarral*, aki akkor már doktora volt a jogi tudományoknak. Komoly, de nem gögös, ám nem is könnyen barátkozó fiatalember. (Vagy három évtizeddel később a székesfőváros főpolgármesteri székéből került nyugdíjba.) *Vinkler János* ugyancsak hamarosan megkapta a pécsi Püspöki Jogakadémia perjogi tanszékét, bírói vizsgát tett és vasszorgalommal megszerezte az egyetemi magántanári képesítést is. Perjogtörténeti munkáját igen nagyra értékelő *Magyary Géza* budapesti professzor támogatásával a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává is megválasztották. Ezzel véglegesen biztosította is a maga számára az egyetemi tanszéket, amelyet 1921-ben el is nyert, alig harmincéves korában. Megértő szeretettel vizsgálva itteni működését, arra az eredményre kell jutnunk, hogy a jogalkalmazás gyakorlati igényeit is közvetlenül kielégíteni hivatott tanszék munkáját – némely illetékesen bíráltni hivatott bíráló tényezők jól megokolt felfogása szerint is – túlzottan elméletivé alakította, s ő maga éveken át merőben filozófiai spekulációkba (például a per fogalmának meghatározásába) fektette kiváló képességét. Ehhez a jelesen elemző képességhez pedig igen nagy szorgalom is járult, nemkülönben az adminisztratív tevékenységre való szinte ösztönös rátermettség, amelynek hatása alatt előbb ismételtén a dékáni, majd a rektori tisztelet a pedantéria határáig terjedő gondossággal viselte. Emellett érzékeny lelkiületű, igen jóindulatú ember és megbecsülésre érdemes kolléga. Élete utolsó éveiben sokat küzd légzési nehézségekkel, de hatvannyolc esztendő koráig példaadó gondossággal készült előadásaira. Családi érdekből szívesen fogadná a budapesti tanszékre való meghívást, amely azonban előbb évekre terjedően elakad azon a körülményen, hogy ugyanarra másikként szintén komoly jelöltet is tartogatnak a hivatottak és ez a jelölt – politikával is behatóan foglalkozik. Ez a jelölt, az ugyancsak kiváló képességekkel megáldott *Fabinyi Tihamér*, országgyűlési képviselő, majd pénzügy-, később kereskedelemügyi miniszter. Az egyaránt érdemes két jelölt pártjainak csendes vetélkedése megszűnik ugyan, amikor *Fabinyi* a bársonyszéket nyilván véglegesen a Hitelbank vezérigazgatói stallumával cseréli fel, de akkor már *Vinkler* számára kockázatos volna, sőt egyenesen veszélyesnek látszik a Mecsek ájerjét a budapesti szmogért odaadni. Marad tehát osztályrészül további rövid pár pécsi szemeszter és a temetőben nem díszsírhely, hanem a „plebs parva contribuens” sorában egy szerény, néma sír, amely a jelen írás keltekor a rokon-

ság távol lévén, gondozásban alig részesül.

5. Vinkler pályafutásához *Schaurek* Rafaelé mutatkozik a legközelebb állónak, bár egyéni tulajdonságaik némely vonatkozásokban eltérnek egymástól. Indulásuk sem mindenben azonos. *Schaurek* atyja is jogakadémiai tanár, akitől igen sokat tanulhatott a tehetséges fiú. Széles körű műveltséget, zenei műveltséget is. A bürokratikus túlzásoktól mentes adminisztráció mesterségét vagy éppen művészetét is gyökerekben már ifjú korában elsajátítja. Az éles judicium is szembetűnően érvényesülő személyi tulajdonsága. Keveset publikál, de vaslogikával magyaráz és kristálytisza világossággal, mindig kifogástalan szabatossággal ír. Hívei azt mondják róla, hogy voltaképpen *Kolosváry*-tanítvány, aki az úgynevezett „szakmát” tanítja, nem közönséges eredménnyel, szigorú, de bölcs és jóindulatú cenzor. A reprezentáció alkalmát nem keresi, de feladatként szívesen vállalja és kitűnően teljesíti. Tipikusan és hűségesen pécsi ember. Az osztályharc közepén, 1949. év őszén Irkkel és *Esztergárral* együtt kezdi el nyugdíjas éveit. Aránylag fiatalon, még nem is hatvan évesen váratlanul távozott el az élők sorából.

6. *Faluhelyi* Ferenc a nemzetközi (az ő általa kezdeményezett, de nem általánosan elfogadott elnevezés szerint államközi) jog professzora. Testi szervezetének törékenységevel dacolva, példamutató szorgalommal, következetesen és állandóan, nem is csekély eredménnyel igyekezett mindenkori és egykori hallgatóinak egyre szélesedő csoportját szaktudománya különösen előtérbe lépő problémáinak, főleg a kisebbségi jog kérdéseinek beható vizsgálatába és feldolgozásába bevonni. Évek során gondosan gyűjtögetett jegyzeteinek, feljegyzéseinek a hadak útján történt sajnálatos megsemmisülése megdöbbenően érte és lesújtotta a fáradhatatlanul kutató tudóst, a kitűnően szíves modorú kollégát és egykori dékánt.

7. A több viszonylatban közös sors és eszmevilágunk megingathatatlan azonossága késztet arra, hogy ideírjam: nunc venio ad fortissimum. Mivelhogy fizikailag és szellemileg egyaránt kimagaslott az egyetem jogi karából, a magyar közjog tanára: *Molnár* Kálmán. Az ő atyja is jogakadémiai tanár volt, segédtanári kinevezését Eötvös József írta alá. Ifjabb *Molnár* Kálmán pedig 26 éves korában már tanszékét önállóan ellátó tanár az egri Érseki Jogakadémián. Mint tartalékos hadnagy a világháború első esztendejében Przemysl elvesztésével hadifogságba kerül s onnan csak három év múlva tér haza. Sikerül egri tanszékére visszatérnie, hogy az egyetemi habilitáció megszerzése és további nyolc munkás év után a pécsi Egyetem Jogi Karán nyilvános rendes tanárrá kinevezessék. Itt két évtizeden át működik. Önmagával szemben kérlelhetetlen, hallgatói irányá-

ban szigorú, de a becsületes munkát valósággal örvendezve jutalmazó, lelkes és lelkesíteni tudó professzor, kitűnő előadó, a jogfolytonosság tántoríthatatlan híve, az úgynevezett fajvédelem ellenzékének és a jogegyenlőségnek emelt fővel kiálló harcosa. Ez irányban való hírlapi cikkezéstől, sőt éles vitázástól sem riad vissza, mint ahogyan egyébként is sokat publikál. Szakirodalmi tevékenységének betetőzése, nem záróköve a 752 oldalas *Magyar Közjog*, amely műve a politika akkori vezető köreiből osztatlan elismerésre talál. Meghívás alapján 1946. év elején ki is nevezetik a *Pázmány* Péter alapította és az alapító nevét viselő budapesti univerzitásra, innen azonban már kétévi működés után, alkotóképessége hiánytalan állapotában, de persze „saját kérelmére”, nyugalomba kényszerül. Az Akadémiának évek óta levelező tagja ugyan, de most már felhagy a tudományos és közéleti tevékenységgel. Ehelyett a világirodalom esztétikus remekeit olvasgatja. Egyik kiváló publicistánk megjegyzése: abban is szerencsétlen a magyar nemzet, hogy miután megszülte és nagyra nevelte a maga kiváló embereit – nem bírja el őket.

Molnár tekintélyének illusztrálásául idekívánkozik az az adat, hogy őt a budapesti egyetemre történt kinevezése után, mielőtt ezt az állást elfoglalhatta volna, a pécsi Egyetem rektorává választottuk, remélve, hogy új állásáról egy évi szabadsággal még távol maradva, régi munkahelyén megnövekedett hatáskörben a közre hasznosabb szolgálatot fog teljesíthetni. Mivel a választás az elektoroknak nem egyhangú, hanem csak szótöbbséges szavazatával történt, *Molnár* kitért a bizalom szerinte fogyatékos értékű megnyilvánulása elől. *Molnár* számos tanulmánya és sok hírlapi cikke közül kiemelkedik és országos feltűnést keltett „Mindenkinek felelős” kezdetű, a fajüldözést elítélő, széles körű vitát is elindító írás.

8. Az ő működésének és befolyásának rövid ismertetéséhez is hozzátartozik két további adat. Az ő nemcsak szokatlanul ható kezdeményezésére, de a tradíciók ellenére is választott meg az 1941/42. tanév rektorának *Vargha* Damján, a szünetelő bölcsészeti karnak a jogi karhoz beosztott professzora, akinek kezdeményezésére kettejük jól összehangolt közreműködésével indult meg az Egyetemi Tanács lelkes akciója a bölcsészeti kar visszahelyezése érdekében. *Vargha* Damján különben elévülhetetlen érdemeket szerzett a „Maurinum” elnevezésű egyetemi kollégium alapítása és igazgatása, üzemeltetése körül is, amely utóbbi keretben az egyetemi előadásaira ideutazó magántanárok kedvező feltételek mellett való elhelyezéséről és élelmezéséről, hálás köszönetre valóban méltóan gondoskodott. Az ő tevékenységének méltatása egyetemünk történetében külön fejezetet érdemel.

9. *Molnár* Kálmán hatása nyilvánult meg továbbá

Zsedényi Béla egyetemi nyilvános, rendkívüli címmel felruházott magántanár, a miskolci jogakadémia rendes tanárának válságos körülmények közötti jól lebonyolított szereplésében is, mert tapintatosan mintegy „megfésülte és szalonképessé tette a természeténél fogva borzas fiatalembert. De hova lett Zsedényi, a hírdépítő? Ő is mintha tanítómesterének, a félretolt Molnár Kálmánnak sorsában osztoznék...

10. *Krisztics* Sándor igen széles műveltségű jogászember, kitűnő előadó, az élet buktatóin fölényes biztonsággal felülemelkedő tudós, aki az egyetem szociális tanfolyamának igazgatását is simán ellátja. Rektori éve leteltével szokás szerint prorektorrá választván rövid időn belül nyugdíjba kerül, persze saját kérelmére. Bár Pécsen szép családi háza van, a fővárosba költözik s a politika tudományáról két kötetre tervezett művének első kötete meg is jelenik. Nem hallgathatom el, hogy miután elvált első feleségétől, akinek ő már harmadik férje volt, s aki negyedik férjül *Csekonics* Iván grófot, az ismert diplomatát választotta, *Krisztics* Sándor egy erdélyi hölgygel, Lázár grófnővel kötött házasságot, s ez az emelkedett szellemű, erősen demokratikus gondolkodású asszony hűségesen elkísérte a gyenge egészségű, korán nyugdíjas sorsra jutott tudóst.

11. *Krisztics* kari rangsorban *Dambrowszky* Imre, a közigazgatási és pénzügyi jog professzora követte, akivel mint egri jogakadémiai tanárral tizennégy, mint pécsi egyetemi professzorral már csak egy évig működhettem együtt. Neki sem volt könnyű az élete. Mint az egri egyházmegye fiatal papja, a század elején előbb kánonjogi, majd jog- és államtudományi doktorátust szerzett. Mivel az egri érseki jogakadémián a tanári kar egyik tagja hagyomány szerint az egyházi rendhez tartozó személy volt, tanszékének teendői mellett a katolikus alapítású főiskola lelkészeként (hítszónokaként) is tevékenykedett. Az ambíciózus fiatal *Dambrowszky*nak önként értődő kilátása lehetett arra, hogy idővel jogakadémiai – mivel az egyházjog és jogtörténet tanára *Udvardy* László nála huszonnégy évvel idősebb, betegeskedő ember –, talán éppen egyházi jogi és jogtörténeti tanszékét kaphasson. Közbejött azonban az a körülmény, hogy *Samassa* József egri érsek János nevű unokaöccse, okleveles ügyvéd, a közigazgatási és pénzügyi tanszék tanára, országgyűlési képviselővé választott s új minőségénél fogva a tanszéken helyettesítésre szorult. Az akkori viszonyok között mi sem látszott inkább kézenfekvőnek, hogy ideiglenes helyettesül *Dambrowszky* álljon a főiskolát fenntartó érsek rendelkezésére. A fiatal pap a feladatra annál készségesebben vállalkozott, mivel ez a tanszék a tanév 2. szemeszterében kevéssé volt frekvenciával, miután a negyedéves hallgatók zömmel – egyéves „önkéntes” katonai szolgálatuk kedvezményé-

ül – hét szemeszter után már megkapták vég bizonyítványukat. Másrészről a tanári kar egyetlen pap tagja – csak államtudor, a nemzetgazdaságtan kifinomult gyakorlati érzékű embere, akkor már kifelé igyekezett a jogakadémiáról lehetőleg egy gazdálkodásra is alkalmas plébániára, amit sikerült is megkapnia. Így tehát a lelkészi munkakör ellátására is képesített *Dambrowszky* került a tanszékre, egyelőre ideiglenes helyettesül. A helyzet aztán úgy alakult, hogy *Samassa* János képviselői mandátumának lejártával nem kívánt visszatérni tanszékére, ezáltal szinte automatikusan utódjává lett *Dambrowszky*, aki 1928-ban pályázta meg a pécsi egyetemen betöltésre váró közigazgatási jogi tanszékét.

A tartui (dorpati) egyetemen működő, s hazavágyó *Csekey* Istvánnal szemben sikerült is boldogulnia, s így most már hajlamától és előképzettségétől voltaképpen távol eső diszciplína lett a további sorsa – immár élethossziglan. Ehelyett szívesen vállalta volna az egri káptalan egyik kanonoki stallumát is, de erre alig lehetett reménye. Viszont igen kedves modorával annyira megnyerte a pécsi Egyetem mindegyik karának bizalmát, hogy alig hét évi itteni működés után, soron kívül rektorrá választották. De aktív szolgálat idejének vége immár gyorsan közeledett s a munkaképességének teljében lévő, frissen mozgó, hetvenéves professzor a második világháborút közvetlenül megelőző 1940. esztendő nyarán Budapestre költözött. A Tőle idegen fővárosban földi sorsa hamarosan betelt: egy bombatámadás során orvosi segítség híján elvérzett.

12. Sed nunc iam laetitia canamus, sóhajtom Vergiliusszal, s a minden megpróbáltatás közepette is derűs lelkű és lekötelezően kedves modorú *Holub* Józsefre, a magyar alkotmány- és jogtörténet professzorára emlékezem. Az ő sorsára való rápillantással be is fejezhetem azoknak a professzoroknak életművére való emlékezést, akiknek annak idején történt meghívásomat köszönhettem. Kinevezésem után egy évvel került Karunkra négy nagynevű munkaerő, hárman nyilvános rendes tanári, egy pedig fiatal kora miatt rendkívüli tanári minőségben.

Ereky István a közigazgatási jognak és történetének illusztris művelője, régi akadémikus, a Szege-di Karból ugyancsak meghívással jött át hozzánk, de csak rövid három esztendőre. Egy kissé agyon dolgozta magát. Én nagyon figyeltem az angol egyetemek életéről írt tanulmányára s annak is arra a kiemelkedő tézisére, hogy bármely nemzet élete egyetemében tükröződik.

13. Egy hétvégén *Venczell* kanonok Egerben megkérdezte tőlem: mit szólnánk mi, a jogakadémia tanárai, ha az országosan nagy tekintélynek örvendő budapesti táblaelnök fia, a kitüntetéses jogász doktor a mi akadémiánkon kívánná elkezdni tudományos

(tanári) tevékenységét? Nem kellett töprengeni a válaszon, hiszen tanári karunk az utóbbi években már is megfiatalodott s az egyik ifjú titán, akit alig pár hónappal járásbírói kinevezése után – Molnár Kálmán kartársunk nyomatékos szorgalmazására – magunk közé kooptálni hajlandóknak nyilatkoztunk, s aki ily értelmű előterjesztésünkre a büntetőjog-jogbölcséleti tanszékre ki is neveztetett, tanári működésének megkezdése előtt nem volt hajlandó a bírói státusból elbocsátását kérni, csupán egyévi szabadságot vett igénybe, hogy ezalatt módja legyen mérlegelni a két állás közül melyiket kívánja választani: a jogakadémiai tanszéket végre is hajlandó lesz-e a járásbírói széknél többre becsülni. Furcsa helyzet: a XX. század második évtizedének első felében és az infláció derekán a jogakadémiai tanszék egyelőre kevéssé vonzó, de a jogász hivatás általában is ilyen.

A század közepén már két budapesti ügyvéd is készséges örömmel hagyja el a bizonytalan fővárosi praxist a nem ugyan sziklaszilárdnak látszó, de izgalommentes vidéki katedráért. Én kanonok igazgatóknak érdeklődésére csak azt a választ adhattam, hogy az előkelő szakmabeli kapcsolatnak főiskolánk bizonyára hasznát venné, tehát a kiváló munkaerőnek ígérkező fiatal Degrét szívesen köszöntönök sorunkban – néhány év múlva. Most még túl fiatal ahhoz, hogy a tisztes korú professzorokhoz szokott főiskolán megfelelő tekintéllyel működhessék. Igaz, hogy én is alig 28 évesen léptem ott katedrára, de ez egyrészt annak eredményeül történt, hogy a római jogi tanszékre akkor – az első világháború kezdetén kívülem aligha találtatott volna csak utcumque is alkalmas személy, de még reám vonatkozóan érvényesülhetett az az előny is – persze euphemistice –, hogy malitia supplet talentum, a gonoszság pótolja az életkor hiányosságát és én nemcsak jogász voltam, hanem végzett teológus is, és a történelemnek (elsősorban az ókori történelemnek), továbbá a latin nyelvnek abszolútoriumos tanárjelöltje is – és egyelőre a kánonjogi doktrátusnak is felavatásra váró kandidátusa, végül pedig – a vallás- és közoktatási minisztérium fogalmazói karából jöttem. A fiatal Degré Alajos most még csupán készül közszolgálatra, mivel diplomáján éppen csak megszáradtak az aláírások. Az én szerény véleményem szerint egy évtizeden belül esetleg betöltésre kerülhet vele a tanszék. Így láttam – ismétlem – a szituációt, s a fiatal Degré az ő tudományos érdeklődésének különben sem megfelelő közgazdaságtan-pénzügytani tanszékre kiírt pályázatban nem vett részt.

Annál intenzívebb szorgalommal és tegyük hozzá: figyelmet érdemlő eredménnyel is dolgozott éveken keresztül a hazai jogágak tanulmányozásában, s az igazságügyi minisztérium státusában, ott is éppen a törvényelőkészítő ügyosztályon képezte magát és

érdemleges munkát folytatott. Az ügyvédi-bírói képesítés birtokában hamarosan az egyetemi magántanári tudományos fokozatot is megszerezte, s már miniszteri titkár. Ez utóbbi minőségében aztán a Rákosi-érában az a veszély fenyegette, hogy népes családjával együtt úgynevezett kitelepítésre kerül, de sikerül magát egyelőre a pécsi táblához bírónak kineveztetnie. A feleséggel – okleveles tanítónő – és a négy kiskorú gyermekkel a Pécestől 25 kilométernyi távolságban fekvő Hosszúhetény községbe költöztek, a táblabíró családfő pedig a pécsi hónapos szobából szolgálta a hazai igazságszolgáltatást. Ám ez csak átmeneti megoldása családi problémájának: az ítélőtáblákat egy törvény 1950-ben megszünteti, s Degré az utcára kerülne, ha nem „rendelkeznek” egyetemi habilitációval. Ennek birtokában a pécsi Egyetem Jogi Karára nyer beosztást, mintegy a jogtörténeti professzor tanársegédjéül. Holub professzornak (Hóman Bálint egykori kultuszminiszternek, az életfogytiglani börtönre ítélt „háborús bűnös” személyes barátjának, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának a Pécsi Tudományegyetem 1944–45. tanévi rektorának) 1952 év őszén már nyugállományba kell vonulnia, s a tanszék ellátásának feladata Degré Alajosra marad. És itt kezdődik a fáradhatatlan, de már középkorú szakember életének egy új szakasza, amely közvetve e sorok írójának sorsára is kihat. A sokat próbált, jobb sorsra érdemes ember valósággal reátelepszik a tanszékre, reggeltől estig a munka rabja, leleményesen tanító és nevelő tevékenységével egyaránt reászolgál az egyetemi oktatói személyzet és ifjúság részéről személye felé irányuló és egyre fokozódó megbecsülésre. Pedig nehéz idők következnek, egyre nehezebbek. Magunkon tapasztaljuk helyességét a régi meglátásnak, hogy inter arma silent Musae (a fegyverek között némák a múzsák), sőt hozzátesszük a rezignált kiegészítést, hogy „et scientia” és a tudomány is hallgat. A „végjáték a Duna mentén” sokáig eltart és hovatovább egyre gátolja a tudományos munkát. A nyilas uralom megkísérli az Egyetemnek német földre telepítését, de a Jogi Kar a hebehurgya rendelkezésre fitytyet hányva, helyén marad. Forradalom következik és ellenforradalom. Izzalmak, nélkülözések. Degré állandóan az épületben tartózkodik, családját egyre ritkábban látogatja. „Minden ember a fedélzetre” hangulat az egyetemen. A felkelés napokon át egyre hangosabb és a rend fenntartására nemzetőrséget szervez. Faluról a városba bekíváncsiskodó fiatalok fegyvert kapnak a személy- és vagyonbiztonság védelmére. Szedett-vedett népség. Egyik nap késő délutánján Degré kilép az egyetem kiskapuján, hogy papírban csomagolandó vacsoráját, illetve ennek anyagát beszeresse. A 48-as tér épületszárnyának falához falusi földműves legényke támaszkodik, s vállán lóg

a puská, amelyet harcban rendeltetésszerűen használni aligha tudna. A jogtörténész tudós szórakozott lelkében a tudat alatt felébred a tartalékos hadnagy. A tétlenül ögyelgő suhanchoz fordul: „Fiam, nem helyesen viseled a fegyvert. A puskát így kell tartani, megmutatom neked. Vállhoz!” – elhangzik a vezényszó s most már mosolyogva válik el az eset két szereplője.

Degré „részt vett az ellenforradalmi karhatalom kiképzésében”, szögezi le hónapok múlva a fegyelmi vizsgálat. És amikor a szovjet erők bevonulnak a katonailag kiürített városba, az egyetemi ifjúságnak egy hangoskodó csoportja – ugyancsak hevenyészve felfegyverzett csoportja – tüntetően kivonul a Tettye fennsík erdejébe, hogy majd ők visszafordítják a város történetének most félrecsúszott szekerét. És Degré a fiatalokkal megy, hogy vigyázzon rájuk, nehogy bajt okozzanak és nehogy bajuk történjék. Mindez Degré Alajos állásába került. Később a Zala Megyei Levéltár vezetőjeként rendkívül kiterjedt, eredményes kutatásokat végzett és sokat publikált.

II. Tevékenység és élmények a pécsi

Jogi Karon

1. A Pécsi egyetem Jogi Karán már hagyományos szokássá szilárdult eljárást követve én is kedves kötelességemnek tekintettem dékáni minőségemben professzor társaimat egy baráti ebédre vendégül látni, s mivel az 1945/46. tanévre is dékánná választottak, 1945 kora őszén megrendeztem a dékáni díszebédet – bizony cseppet sem hagyományos keretekben, az Egyetem gazdasági hivatalának segítségével az egyetemi menzán. Időközben eltávozott két kartársam helyére az orvosi karról invitáltam meg a velem azonos korú két kedves kollégát: *Ángyán* János belgyógyászt és *Neuber* Ernő sebészt, akik el is jöttek a jogászok asztalához és bölcs, jóságos emberek szűk körében példaadóan vidám kedéllyel vettek részt lakománkon. Az étlapot két fogás tette ki: Paprikás burgonya és mákos metélt, záradékul pedig úgynevezett kávé. A díszebéd első fogása után Neuber kijelentette, hogy neki ugyan egészségügyi indokból tiltott gyümölcs volna a paprikás krumpli, de ezúttal olyan ízes kivitelben tálaltatik, hogy ő még egy adagot örömmel vállalna belőle. Mondanom sem kell, hogy ez a szerény kívánság ugyancsak örömmel volt teljesíthető. Ebéd közben aztán elbeszélte fiatal életének egy derűs és tanulságos epizódját, amelyet örömmel regisztrálok. (Mennyi öröm egy rövid fél óra alatt!) Íme az epizód.

Az egyik betegeskedő budapesti professzor indokoltan vélvén kollégáinak optimistán szövegezett diagnózisát felülvizsgáltatni, ezért Bécsbe utazott.

Útjára friss diplomájú tanársegédjét, Neubert vitte magával, pontosabban szólva az ifjú asszisztens által vonszoltatva magát. Az orvosi vizsgálat végeztével a professzor a legközelebbi gyorsvonattal haza igyekezni szándékozott, s szállodai szobájában egyenlőre lepihenve várva az időt, amikor majd indulni kell a pályaudvarra. Ezt a jó másfél órát igyekezett a fiatal tanársegéd arra felhasználni, hogy főnökének a hazautazást a vonaton alkalmas elhelyezés biztosításával lehetőleg megkönnyítse. Kikocsizott tehát a pályaudvarra, s ott az inspekciós vasutas tisztnek előadta kérését egy külön fülke biztosítása iránt a beteg professzor számára. Az elhárító válasza el volt készülve, de az indoklás szokatlan volt és meglepő. „Ezen a gyorson budapesti urak szoktak hazasietni s mivel nem szeretik egymást, mindenki siet egy üres fülkébe telepedni. A vonat induláskor üres fülke már nincsen, holott Budapestre félig üresen fut be a szerelvény. De itt egy Hofrat elhelyezéséről van szó, s én megpróbálom a lehetetlent is, mondta és sapkáját fejébe nyomva elrohant. Öt perc múlva izzadt homlokka lobbant be az ajtón. Nem fél-, hanem egész fülkét rekvirálhatott a nagybeteg Hofrat és a kísérő orvosa számára.

Így mondta el ezt Neuber barátunk, s azzal váltunk el, hogy viszontlátásra a legközelebbi szerdán. Az is ugyancsak szokásban lévén, hogy az egyetem ráérő tanárai minden szerda este a színháztéri Korzó Kávéházban jönnek össze baráti beszélgetésre. Ma is él bennem az emléke annak, hogy ezeken az összejöveteleken részt venni minél sűrűbben igyekezvén, nálam rangban idősebb kartársaimtól sokat tanulhattam s az univerzitáshoz való hűségben tovább erősödhettem. Ami pedig nem volt merőben céltalan és fölösleges.

2. Meg kell ugyanis jegyeznem, hogy innen való távozásom gondolata ismételten megkísértett. Egyszer álomszerűen, egyszer pedig reálsan, alig elháríthatóan. Az első alkalom az *Imrédy* kormány hivatalba lépése után, az úgynevezett első bécsi döntést közvetlenül megelőzően jelentkezett, amikor azt merészeltük álmodni, hogy ismét magyar város lesz *Pozsony* és persze visszaköltözhetik székhelyébe az ideiglenesen Pécsre áthelyezett pozsonyi egyetem. Visszatérhetnek oda az egyetem keretében működő professzorok is. Valóban szép volt ez az álom, de vonalát úgy szőttem tovább, hogy Pécsset a hontalanná nyomorított pozsonyi egyetemet alázatos szeretettel kebelébe fogadó délvidéki határvárosban is fennmarad az egyetem, hát akkor én nem foglalom vissza *Pázmány* Zoltán pozsonyi katedráját, hanem a pécsi tanszéken maradok. Hát így! Hűségesen a pécsi egyetemhez. De a hűség ebben a vonatkozásban nem került kipróbálásra. Sokkal inkább a realitás vetette fel újra a kérdést.

Nyár derekán boldogan kopogott ajtómon régi barátom: *Szalai* Béla miniszteri osztálytanácsos,

Hóman Bálint kultuszminiszternek egyetemi professzori múltjában kedves tanítványa, majd bölcsészeti doktori és a miniszter bizalmas tanácsadója. Örömmel újságolta, hogy a miniszter elfogadta azt a javaslatot, hogy én mint erdélyi születésű és nevelésű ember, a Kolozsvárott restituálandó egyetemre kerüljek. Személyi Kálmán pedig a pécsi tanszékre helyeztessék át. A közlés hallatára ösztönszerűen felszisszentem, s sűrűn elhatároztam, hogy Pécssett maradjak, s a nekem szánt sakkfigura szerepet – nem vállalom. Másnap Budapestre utaztam, s Mártonffy Károlyt, a felsőoktatási ügyosztály főnökét oly értelmű megoldás szorgalmazására kértem, hogy a Ferenc József Tudományegyetem Jogi Karának Kolozsvárra való visszahelyezésével kapcsolatban a római jogi tanszékén nyilvános rendes tanárként Személyi Kálmán is addigi helyén maradjon.

3. A kultuszminisztérium 1936 őszén jól előkészített, magas színvonalú felsőoktatási kongresszust rendezett. A minden vonatkozásban nagyszabású tanácskozás elnökeként tevékenykedő Szily Kálmán államtitkár, a több évtizedes műegyetemi tanári működésének tapasztalataira is visszatekintő szakember hivatottságával mutatott rá, hogy a kongresszus munkálatai a felsőoktatás munkásai számára igen becses ismeretforrással fognak szolgálhatni. Ennek a célkitűzésnek megfelelően a minisztérium nyomtatásban közölte az elhangzottakat.

Magam két évtizedes jogtanári munkásságom ellenére sem véltem helyénvalónak a kongresszuson cselekvően részt venni, de a három kötetes kiadványt annál szorgalmasabban tanulmányoztam, több helyen ismertettem, és még nyugdíjas állapotomban is érdeklődéssel olvasgatom. Annak idején különösen is felfigyeltem a miniszternek arra a megállapítására, hogy az egyetem, főiskola hármas feladatának egyenlően magas szintű teljesítésére nem minden (különben jeles) szakember képes. Ez az illetékes tényezőktől eredő megállapítás nekem, a vidéki szerény októnak vigasztalásul és megnyugvásul szolgált. Amennyire erőmben bízva igyekeztem az oktatás és nevelés munkájában tevékenykedni, éppen annyira nehezen tudtam elszánni magamat az évszázadokon át intenzíven kutató római jog tudománya problémáinak keresésére és eredeti megoldások kimunkálására. Ebben a beállítottságomban egyébként századunk egyik legmagasabb tekintélyű romanista szaktudósának „Scherz und Ernst in der Jurisprudenz” című humorosan árnyalt, igen komoly műve is megerősített, mikor jóhiszeműen kifigurázta a mindenáron újat mondani igyekvő, egyes kiváló kutatók halvaszületett tudományos kísérleteit. Eger városa, s benne a másfél százados jogakadémia különben nem is volt megkülönböztetetten alkalmas táptalaja a tudományos kísérletezés-

nek. Munkatervem legfőbb pontjával ezért azt tekintetem – Navratil Ákosnak akkoriban a kolozsvári, utóbb a budapesti egyetem kitűnő professzorának kifejezésével élve – megtanítani a szakmát, s a jogász hivatás megbecsülésére és lelkiismeretes szolgálatára nevelni az ifjúságot.

Ezért önelégülten bírom egy, az életben kitűnően szerepelt idősebb jogász levelét, amelyben arra történik utalás, hogy az én római perjogi előadásaimon keresztül szerette meg a perjogot, a így vetett horgot a bírói pálya mélyvizei között. Ennek a megnyilvánulásnak annál inkább örültem, mert kitűnő alanya engem mint magántanárt hallgatott, én pedig akkoriban nagyon hatása alatt állottam a kimagasló tekintélyű Wenger professzor koncepcióinak, amelyek egyike szerint a római jog előadásai során az örökösödési jog és a perjog részletes ismertetése a szükség mértéke szerint rövidíthető.

4. Az 1947/48. tanév előkészítése nehézkesen indult. Június elején megkaptuk az Orvosi Karról a bizalmas értesítést, hogy az ő rektorjelöltjük a Minisztérium kívánságára a fiatal Lissák Kálmán, az Élettan tanára, aki még nem rendes tanár ugyan, de a rektorválasztás előtt meg fogja kapni a nyilvános rendes tanári kinevezést. Nekünk, jogászoknak az orvoskollégák ily értelmű állásfoglalása ellen annál kevésbé lehetett kifogásunk, mivel a tervezettel kapcsolatban az egyetemi autonómia tiszteletben tartásának bizonyos fokú látszata is megvalósulhatott. Létrejött egyébként a megállapodás, hogy az elektorok először az Orvosi Karnak rektorságára rangsor szerint következő professzorát, Neuber Ernő sebeszt fogják titkos szavazással megválasztani, aki azonban klinikájának feladatokkal való túlterheltségére és saját betegeskedésére való hivatkozással elhárítja a rektori tisztség elvállalását. Ez az eljárás megismétlődik az ugyancsak egyhangú választással megválasztott Melczer Miklós bőrgyógyász esetében is, aminek lebonyolítását most már minden további huzavona nélkül követheti Lissák rektorra választása. Ennek az örömteli ténynek hamarosan elenyészett az a jelentéktelen szépséghibája, hogy a leadott szavazatok között egy tartózkodás is szerepelt. Én előre közöltem Lissákkal, hogy nyilvánvalóan politikai érdekből történő megválasztását nem fogom megszavazni. Az idillikus egyhangúság elmaradásából pedig senkinek terhére sem származott joghátrány. Reám, a „zavaró repülés” merész elkövetőjére sem, az ifjonti diadalra emelt Lissákra sem.

Nem hallgathatom el, hogy ez a kiválóan tehetséges és remekül reprezentáló fiatal tudós pár év előtt a debreceni egyetem oktatószemélyzetéből mint kiemelkedően jobboldali beállítottságú szakember nyerte el a pécsi Kar többségének bizalmát, s ennek megszerzésére irányuló törekvésében

döntő jelentőséggel érvényesült a pécsi tanszék betöltését előkészítő bizottság, illetve a Kar kimagasló tekintélyű előadója: a nem-árja származású *Mansfeld* Géza gyógyszer-tanprofesszor, aki a budapesti egyetemről Pécsre próbálkozó, ugyancsak érdemes és alkalmas másik pályázóval szemben „a jók közül ám győzzön a jobb” elv előtérbe állításával, kizárólag tudományos szempontból indokolt határozottsággal védte meg, s eredményesen segítette a fiatal Lissák érdekeit. Az életmódban angol szellemű, még a ruházkozásban is angol mintákhoz igazodó Lissák kétgyermekes családapja feltehetően a jobboldali múlt terhére igyekezett véglegesen felszámolni a kommunista pártba való példamutatóan gyors belépésével.

5. A *Boross* testvérekkel történt megismerkedésem – nem közönséges szerencsémre – közelebbi kapcsolatot eredményezett. Ma, Pécs város felszabadulásának negyvenkettedik évfordulóján ideírom, hogy a nagy változást nem kisebb szorongással éltem át, mint a nyolc, illetve másfél hónap előttiéket. Két nappal előbb ágyúdörgés kísérezőenél mellett avattunk orvosdoktorokat, hogy a háború finiséhez egyúttal is cselekvőleg járulhassunk hozzá. És a novemberi ködös reggelen magyar hírhozó csemetét be az Anna utcai ódon lakóház kapuján a közléssel: itt vannak az oroszok és nyugalomra intik a város lakóit, senkinek sem lesz bántódása, mindenki békében folytassa rendes munkáját. Kisvártatva egy kétméteres termetű fegyveres orosz katona lépett be a kapun, s német katonákat keresett, persze hiába. Testvérhúgom, akit négy kisgyermekével (1–9 évesek) az Alföld különösen is bombaveszélyesnek vélt területéről az óvóhelyekkel valamennyire ellátott városunkba menekítettem, félelemtől és hidegtől vacogva várta a fejleményeket. Én pedig arról iparkodtam meggyőzni magamat, hogy dékán voltom ellenére egy-két napig lakásomon maradhatok. És így is lön. Még aznap kora délután hangszóróval szólítottak a Széchenyi térre, hogy a bevonult csapatok parancsnokának és a nyilas deportálásban távollevő polgármester helyettesének figyelmeztető és megnyugtató felszólítását meghallgatva a napi munka fonalát felvegyem. Ugyan mi dolga lehet egy dékánnak a néptelené vált egyetemi központban? – igyekeztem valahogyan utat egyengetni egy kívánatosnak látszó alibi számára. Harmadnap aztán mégiscsak útra keltem, hogy meglátogassam hivatali helyiségemet. Az utcákon kevés járókelő, a nők kendősen bekötött fejjel, a férfiak többnapos szakállal, mindenki sietve járt. Az egyetem központi épületének főkapuja zárva, előtte női hulla fekszik. A jogi Kar kiskapuján akadálytalanul bejutok az épületbe, a földszinten és emeleten kongó üresség fogad. Egyébként nem látom pusztulás nyomát. De amint aránylag megnyugodtan a

kapu elé érek, nem aggodalom nélkül kísérem figyelemmel a katonát, aki a Mór Kollégiumból egy széket szállít a központi épület udvari ajtaján át, majd üres kézzel visszatér. Egyetemi altiszt sehol. Nem tetszik nekem ez a furcsa helyzet, hiszen az egyetemi központ tágas tömbje átjáróháznak tűnik. Őrség kell bizony ide; de honnan vegyem? Rendőrt seholsem látok, katona segítségért nyilvánvalóan parancsnokságához kellene fordulnom. Nehezen járható útnak látszik biz’ ez, pedig „periculum in mora”. Hirtelen felötlik agyamban a gondolat, hogy a kommunista párt elnökéhez fordulok útbaigazításért. Most ugyan a biztosítási szakmában dolgozik, de pedagógus volt ő is, jóindulatú, higgadt ember hírében áll. A gondolatot tett követi: a párt helyiségébe megyek s ott nyomban fogad a főnök: *Boross* István doktor, okleveles középiskolai tanár. Hamar szót értünk s másnap déltájban fegyveres őrség tartóztat fel az egyetem jogi karának kapujában s gondosan igazoltattak. A készséges és gyors intézkedést megköszönöm. Ettől kezdve kölcsönösen becsülő barátság köti össze a két pedagógust. Sőt rövidesen harmadik kolléga, illetve kollegina csatlakozik hozzánk: *Boross* István, az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének tartalékos hadnagya az orosz hadifogságból nemcsak marxista világnézetet hozott magával, de feleséget is, ugyancsak pedagógust, aki most a helyőrség parancsnokságán tolmácsként működik, s megértő jószágával a nehéz viszonyok között igen sokat segít a magyar–orosz álláspontok egyeztetésében.

Az alkotmányos élet megújítása során a nemzeti kormány *Boross* Istvánt Baranya vármegye és Pécs város főispánjává nevezte ki. Rövid pár év lett, majd ugyancsak pár esztendő a Nemzeti Múzeum Természettudományi Osztályának igazgatói székében, aztán nyugdíj. De kortántsem abszolút nyugalom: a szülővárosába hazatért öreg pedagógussal gyakran találkozom az Egyetemi Könyvtár kutató részlegében, ahol szinte napról napra lekötik társadalomtudományi szakkönyvek. Aztán megritkulnak, majd elmaradnak a találkozások, míg ugyancsak a kutatószobában a szomorú hír: *Boross* István nem jön ide többé...

Béla nevű testvéröccse régi „egyetemi ember”, évtizedeken át az Egyetem szemészeti tanszékének rendes tanára, több éven át az Egyetem rektora, majd *Cholnoky* László rektorsága idején rektorhelyettese. Nagystílú adminisztrátori működése mellett elsősorban mégis professzor s a klinika igazgatója marad. Ebben a minőségében való működésének utolsó esztendejében fordulok hozzá: egyik szememen fejlett, a másikon fejlődő szürke hályog. Az előbbi eltávolítja. Megdicsér, hogy a műtét alatt fegyelmelzetten viselkedem. És napokon át újból és újból meglátogat. Látásomat jórészt visszanyerve, hála-lásan búcsúzom tőle, mélységesen érzett hálámat

méltó hálapénz illő formájú átnyújtásával igyekezően nyomatékosabban is kifejezésre juttatni. Gesztusomat valósággal ridegen utasítja vissza, s azzal bocsát utamra, hogy pontosan három hét múlva a másik szem operációjára visszavár. A műtét sikerül, s a záróakkord megismétlődik, pár hét múlva rangelső adjunktusának adja át tanszékét és klinikája igazgatását, s Boross Béla professzor munkaképessége és manualitása hibátlan teljességében nyugalomba vonul, azaz a klinika kisszobájába költözik s én most már holtomiglan hálás lekötözöttje maradok.

6. Kevésbé sorsdöntő, de tanulságos diskurzust folytattam a Pesti Egyetem két professzorával, pécsi látogatásuk alkalmával. Eckhart Ferenc, a jogtörténet tanára egy emberöltő előtt, főleg Klebelsberg kultuszminiszternek, a Magyar Történelmi Társulat elnökének bizalmából jutott a budapesti tanszékhez, amikor Timon Ákos a „Szentkorona” tanának művészi interpretátora, nyugalomba vonult. A nagyon szépen írt tankönyvet a nagynevű öreg tudós rendszerint a szó szoros értelmében, jóformán változtatás nélkül „prelegálta” (ez az előadásmód Pécsen csak elvétve fordult elő), s a gimnáziumi érettségivel éretlenül egyetemre került némely ifjoncok gúnyos kacaja valóban nem volt alkalmas arra, hogy a „vidéki” egyetemek bármelyike részére modellül szerepeljen.

A budapesti Egyetem Jogi Kara számára meglepetésszerűen hatott, hogy a Timon távozásával megüresedett székre a miniszternek már megvolt a jelöltje, s ez a jelölt nem is jogász, hanem történész volt. Az egyetem egyre zsugorodó autonómiájának védelme jegyében is érthető volt a miniszter által oktrojálni kívánt jelölt iránti bizalmatlanság, amelyet Eckhart bécsi éve is aláhúztak. Nem is könnyen, valóban nem könnyen ment Eckhart jelöltségének a Karral való elfogadtatása, de a jeles tudós személyes kiválósága, a historikus makacssága és szilárd állhatatossága végül is eredményre vezetett: pályázat nélkül, kari meghívás alapján jutott a miniszter abba a helyzetbe, hogy a bölcsészdoktor Eckhartnak a budapesti Egyetem Jogi Karának alkotmány- és jogtörténeti tanszékére leendő kinevezésére tehessen az államfőnek előterjesztést. E kinevezés persze meg is történt s az új tag hamarosan megnyerte kartársainak indokolt bizalmát.

Diadalt ünneplő költői emlékezés kívánczik tolamra, amikor nagynevű budapesti kartársammal való egyetlen találkozásomra visszagondolok. Öt szó csendült ki ebből az egyetlen találkozásból. Öt bátor szó az úgynevezett személyi kultusz zenitjén. Egyetemi ünnepélyen a budapesti egyetem képviselőjeül jelent meg nálunk Eckhart. Nekem jutott a szerencse, hogy őt a jogkari tanácssteremből az Aulába vezethessem. Útközben elmondtam neki, hogy a közelmúltban szigorú dorgatóriumot kaptam a minisztérium-

ból azért, mivel az ifjúságot saját jelentésem szerint igénytelenségre nevelni igyekszem, annál kevésbé értem a minisztériumi főosztály műfelháborodását, mivel mint ezt a napi sajtóból a napokban olvastam, Sztálin is a saját személyére nézve igen igénytelen ember. Megérkeztünk az Aula közelébe s a budapesti egyetem illusztris képviselője spontán kitöréssel figyelmeztetett, hogy „egymás közötti diskurzból hagyjuk ki Sztálint”. Persze megörültem ennek a figyelmeztetésnek, amely szinte rendreutasításnak is felfogható lett volna, de amelyből kiérezhetőnek véltem a bizalmat, hogy újszerűnek és merésznek látszó véleményét velem szemben nem kell eltitkolnia. Egyébiránt a tanácsot megfogadni nem esett nehezemre.

7. A desztalinizálás kíméletlen, de következetes mai korszakában pedig felöltik bennem az emléke egy szűkebb keretű ünnepségnak, amelyet a Karunk fenntartás nélküli lojalitással folytatott le a szovjet államfő hetvenedik születésnapja alkalmából, feltehetően felsőbb sugalmazásra, vagy éppen utasításra, s amelyen a Kar mindegyik professzorának előadóként kellett szerepelnie, annak tudatában, hogy előadása előreláthatóan publikációnak, vagy legalább a minisztériumhoz leendő felterjesztésnek anyagául fog kezeltetni. Hát ez az ünnepség is baj nélkül zajlott le, a professzor urak nem szűkszavúan ugyan, de józan mértéktartással ünnepeltek. Csupán egyikük vélte helyénvalónak magától értetődően kiváló szaktudásról tanúskodó előadását, a „nagy Sztálin lábai elé helyezni”. Hát a római jog tanára valóban visszariadni igyekezett ettől a példaadónak szánt szuperlojális megnyilvánulástól, mert a kétségtelenül világtörténelmi jelentőségű hadvezér dicsőítése helyett arra mutatott rá, hogy a Szovjetunió sztálini alkotmányának mintájára készült hazai alkotmánytörvényünk távolról sem abszorbeálja a szent tradícióul őrzött magyar szabadságot, s polgári jogi, azaz magánjogi részében sem hasonlít a római mintára épült magyar magánjoghoz, tehát tanulmányozása és mutatis mutandis a termelési viszonyok változásához igazodó változtatása nem is távoli időben indokoltnak fog bizonyulni.

A nagy államférfi szépen ötvözött írásait és egyéb megnyilatkozásait szemlélve valóban arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a naptári adatokat korrigálni kell, mivelhogy aki ily tüzes ifjú bort mér, az nem lehet még hetvenéves. Elvfelelés és ízléstelenség nélkül ily értelemben ünnepeltünk valaha. A ravasz góbé előadását, mint a hízelgő kolléga sziszegve konstataulta, zúgó tapssal honorálta a jogászfifjúság. Magunk között pedig nem habozom rá mutatni, hogy a góbé ravaszság ezúttal plagiumot követett el. Mivelhogy ez a hangulatos tiráda eredeti formájában a hatvanadik születésnapját ünneplő *Beöthy*

Zsoltnak, a mélyen szántó és ragyogó stílusú, európai szintű nagymesternek köszöntése alkalmára készülvén, zajos tetszéstől követve hangzott el. Az ódának ezen a befejező során csupán az a változás történt, hogy a hatvanadik szó helyére a hetvenedik jelző került. Római jogászok számára ez az „adaptáció”, illetve interpoláció nem szokatlan módja az adaptálásnak.

Justinianus kelet-római császár, a nagy kodifikátor munkatársai pedig nem is nagyon ritkán éltek ezzel a módszerrel, pedig egyikük a berytusi jogi főiskola professzora vala. Nota bene: A „sötét” középkornak mindjárt a kezdetén viszonylag magas szinten taníthatták a római jogot Berytusban, mikor napjainkban és immár évek óta szabadon öldösik egymást a gyarmati uralom alól felszabadult emberek ezrei. Bizony Berytus boldogabb volt a Pax Romana védőszárnyai alatt, mint a szabad Beirut.

8. A budapesti Tudományegyetem egy fiatal professzorával történt találkozásom öröme pedig váratlan csattanóval végződött. A csattanó abban állott, hogy a beszélő elhallgatott. *Bóka* László, a magyar nyelv és irodalom tanszékén működő fiatal professzor ugyancsak a fővárosi univerzitás képviselőjeként köszöntött be egyszer, úgy az ötvenes évek elején, s a jogi karon való fogadás megint nekem jutott osztályrészül. Örültem neki, mivel a debreceni Egyetem tanszékéről Budapestre hívtattam fiatal kollégámról néhány lelkes hallgatójától ismételt igen kedvező értesülésnek birtokába juthattam. Nem is akartam tehát arra emlékezni, hogy a máris nagyszerű ifjú tudós az előtérbe került közszellem hatása alatt egy a magyar nemzeti hadseregben uralkodó szellemiséget perszifláló, jól megírt irányregényt követett el. Egyetemünk Aulája felé együtt mendegélve azzal az őszinte nyilatkozattal kívántam kedveskedni kollégámnak, hogy már régóta ismerem öt írásaiból, amelyek közül a háború alatt publikáltakat élénk tetszéssel olvastam. Ez a voltaképpen gratulációnak szánt kijelentésem váratlanul kedvezőtlen hatást váltott ki tanártársamból: ő egyszerűen, de valójában sokatmondóan elhallgatott s számára nagy megkönnyebbülést jelentett, hogy az aula bejáratához érkezvén, kedves vendégünket a rektori hivatal kalauzul beállított tisztviselőjének adhattam át. *Bóka* professzor pedig udvarias készséggel csatlakozott az új kísérőjéhez, aki nyilván nem emlékeztethette őt azokra a korábbi írásaira, amelyek keretétül a legitimista irredentizmus folyóirata szolgált. Egy *Desewffy* gróf volt a szerkesztője az „Az Ország útja” című időszaki lapnak s *Bóka* teljesen politikamentes cikkei – ha jól emlékszem: könyvismertetések, színházi kritikák, esztétikai elmefuttatások megfelelően illeszkedtek az ugyancsak színvonalas egyéb írásokhoz.

Talán közel negyven esztendő távlatából vissza-

emlékezve erre az incidensre, nyugodt lelkiismerettel merészelem leszögezni, hogy eszem ágában sem volt *Bóka* professzornak kellemetlenkedni, de a legtöbb baj – mindenesetre sok, de talán a legtöbb baj – félreértésekből származik. (Idézem vagy plagizálom egy államférfiúi magasságba illő mai politikusnak, *Medgyessy* Péternek pénzügyminiszter korából eredő egyik megnyilatkozását.)

III. Diáküdülő és Nyári Egyetem

Keszthelyen

1. A pécsi Jogi Karon az Egyetemi Tanács és a Kar bizalmából a római jogi oktatómunkán kívül is bőségesen kaptam feladatokat. Az egyetem keszthelyi üdülházának igazgatója, a nyári egyetem szervezője és vezetője lettem, majd a pécsi egyetemi menza vezetőjeként, a latin nyelv tanítójaként, a bölcsészeti kar működése egyelőre leállítván, a filozófia előadójaként és az ifjúság zömét magában gyűjtő Emericana Diákegyesület vezető tanáraként is tevékenykedtem.

1941 tavaszán az Egyetemi Tanács a Bölcsészeti Kar működésének kezdődő szüneteltetése miatt a Szegedi Egyetemre távozott *Tóth* László professzor helyére engem választott meg a Keszthelyi Diáküdülő igazgatójául, s én ezt a nekem szánt megtisztelő feladatot igen komolyan vettem. Egyik előkelő funkcionárius ama óhajának, hogy az üdülő igazgatói lakását a szünetidő hónapjainak egyikére engedjem át, nem tettem eleget. Pedig nem üdülni kívántam nyáron, hanem közel lenni az egyetemi ifjúsághoz, s a szünetidő napjaiban, heteiben segítségére lenni. Arra is törekedtem, hogy azt a hosszú és drága időt ne a teljes tétlenség jegyében töltssem, hanem valódi pihenésre, üdülésre és néhány óráig hasznos tanulmányokra fordítsam.

„Otium est pulvinar diaboli” (A tétlenség az ördög párnája) – vallották a középkori jámbor barátok. A bölcsen felállított tézis idegenül hangzik bár, különösen a csapongásra hajlamos, eleven fantáziájú ifjúság számára megkülönböztetetten érvényes. A keszthelyi Balaton-part pedig a napozás címén szokásos homoki fetregésre úgy sem annyira vonzó terrenum, hogy a Helikon-liget árnyas fűzei és tölgyei tövében jó könyveket, sőt folyóiratokat, vagy éppen újságokat olvasgatni kárba vesztett tevékenységnek lett volna minősíthető. Magam a Keszthelyen töltött négy nyáron kizárólag az üdülház igazgatói lakásának fürdőszobájában élveztem az enyhén langyos vizet, mérvadó helyi tényezőkkal (agrár-főiskolai, közigazgatási, középiskolai, vendéglátóipari szervekkel) folytatott tárgyalásokon és az ifjúsággal való törődésen túl idegen nyelvű olvasmányok-

kal (szépirodalommal is!) és kiadós sétálgatással delektáltam magamat. Így röpiült el a nyári két hónap, amelynek kellemes felhasználása után pihenten és jókedvűen tértem „haza” a római jog nekem napról napra újabb és újabb lelkiörömeiket jelentő tan-zékére, ahol hivatalos segédszemélyzet nélkül, de egy-egy különösem ambíciózus hallgatóm önkéntes közreműködésével szolgálhattam hivatásomat.

Amint már jeleztem, sok örömet jelentett számomra az a bizalom, amellyel pécsi szolgálatomnak mindjárt második évétől kezdődően az Egyetemi Tanács, illetve a Jog- és Államtudományi Kar megtisztelt. Nekik köszönhettem, hogy a visszavonuló *Mansfeld Géza* orvoskari professzor utóda lettem az egyetem Keszthelyi Üdülőjének vezetésében, majd az Egyetemi Menzának felügyeletében. Kedves bon môt gyanánt örzöm *Tóth Zsigmond* orvoskari professzornak, az 1941–42. tanévi Rector Magnificusnak figyelemztetését, hogy a konyhasó használatát mindkét intézmény gondolkodásában mérsékelni igyekezzem. Ezt jótanácsképpen Olvasóimnak is ezennel átadom. A szükölködés klasszikus idején, a második világháború befejezése körüli talán másfél esztendőben saját ebédemet a Nádor Szálló étterméből az Egyetemi Menzába, illetve a Menza folyosójára helyeztem át, s „parcus vescendo parcissimus esto libendo” – ételben mérsékletes, italban (pedig) nagyon mérsékletes légy (vagy más szövegezésben: *partito saepe cibos et sic...*, „gyakran mérsékelj táplálékaidat és jól fogsz járn”) elvet követtem. Hát ez a középkori regula az én hosszú életemben is helyesnek bizonyult. (S itt jól esik konstatálnom, hogy korunk emberének is bölcs útmutatással szolgál egy-egy latin nyelvű életszabály. Ezeket könnyű megjegyezni és számon tartani, kivált ha sima, elegáns hexameterben, esetleg éppen distichonban maradnak reánk.)

A *Keszthelyi Nyári Egyetem* számomra örömteli benyomások, hasznos tanulságok és kedves emlékek forrásának bizonyult. Nem én hoztam létre s nem is volt működésében kimagasló szerepem, miként a mintául szolgáló Debreceni Nyári Egyetem országos jelentőségű megszervezésében és évről évre fokozódó dinamizmusában a nálam egy évtizeddel fiatalabb *Hankiss János* professzornak, aki az Egri Főreál Iskolánál helyettes tanári minőségben kezdvén meg hivatali tevékenységét, az én tágas lakásomban egy éven át albérlő volt, s már akkor példamutató szorgalommal és irigylésre méltó rátermettséggel dolgozott. Minisztériumi szolgálatom idejéből eredő barátságunk címén *Ruzitska Gyula* kollégám kérésére nyitottam ajtót az államtitkár csemetének, akinek komoly és szerény egyénisége hamar megnyerte rokonszenveimet. Ízig-vérig fővárosi ember lévén azonban hamarosan a fővárosba küzdötte magát, amit sajnálattal kellett tudomásul vennem. Akkor már benne

voltunk az I. világháborúban, s a törékeny szervezetű Hankiss katonai szolgálatra az újabb és újabb pótsorozásokon is alkalmatlannak bizonyulván a középiskolai rendes tanári kinevezéshez jutott. Pár év múlva egyetemi magántanár, s újabb néhány év múltán a Debreceni Egyetem professzora. A *Debreceni Nyári Egyetem* az ő alapítása.

Ezt a jól bevált intézményt utánozni aztán Szegeden is, Pécsen is megkísérelte egy-két lelkes és ambíciózus közéleti férfiú, persze többnyire egyetemi tanárok, Pécsen főleg bölcsészeti professzorok. A kísérlet bevált, a Pécsi Tudományegyetem rendezésében a Keszthelyi Nyári Egyetem a szükös viszonyok közepette is pár évig működött.

A nyári egyetem rövid, alig három hetes komoly tanfolyam 1942 nyarán, pontosan augusztus 1–20 között hazai hallgatószámára megrendezhetőnek bizonyult. A Pécsi Tudományegyetem professzorai-ból és magántanáraiból az ingyenes közreműködésre felkért előadók az üdülő két vendégszobájában nyertek 1–2 napig terjedő elhelyezést, s a diákok asztalánál élelmezést. A diákok pedig Pécsről, Sopronból és Egerből rekrutálódtak. A pécsiek számára a június 25. és július 30. közötti időszakban két-két heti turnusokban jól lebonyolítható volt az üdültetés is. A nyári egyetem 20 napi munkájában való részvételre kívánczó fiatalokhoz, köztük a Sopronban székelő teológiai fakultás egynéhány hallgatójához (*Káldy Zoltán* is), továbbá az Egri Jogakadémiáról jelentkezett és befogadott 22 ifjúhoz a dunántúli vármegyékből és Budapestreől csatlakoztak érdeklődő polgári elemek.

A tanfolyam ünnepi megnyitása előtti napon a „lövészegyenruhájukban” jól mutató egri fiúk csapata (hármás sorokban, harsány trombitaszóval vonult fel a vasútállomásról a „város” főutcáján), a csapat élén egy jól gondozott és kölcsönbe (ingyenesen, tehát *commodatum*-ba) kapott lovon daliás romanista fiú parádézott. Keszthely központjának jókora hányada nagy érdeklődéssel és tetszéssel fogadva a szokatlan látványt, s másnap a Gazdasági Akadémia nagyterme szüknek bizonyult a megjelentek befogadására. A megnyitó ünnepségen a Pécsi Egyetem Tanácsa élén a Rector Magnificus ismertette a rendezvény programját, s másnap reggel megkezdődtek az előadások is, amelyek sorát a Biblia jegyében *Deák János* soproni professzor nyitotta meg. És rendben folyt a munka, átlagosan 60–70 figyelmes hallgató részvételével 3 órán át. Mindössze egyetlenegyszer keltett riadalmat egy zavaró repülés.

2. Keszthelyen 1943 nyarán második alkalommal rendeztem meg az úgynevezett *Nyári Egyetemet*. Akkor országszerte nehézségek merültek fel az élelmezés terén. A közigazgatási hatóságok jótékony beavatkozására volt szükség, hogy a *Diáküdülő* és a Nyári Egyetem népe szerény keretekben, de folya-

matosan ellátható legyen. A főszolgabírói hivatalt kerestem fel tehát, de a helyettestől sajnálattal arról kellett értesülnöm, hogy a hivatalt vezető főszolgabíró „kiszálláson van elfoglalva, de lehet, hogy még a délelőtti folyamán visszaérkezik, méltóztassék tehát helyet foglalni és egyelőre türelemmel várni.” Hát letelepedtem és vártam, vártam, vártam. A hivatal két ifjú dolgozója – nyilván jogi diplomával a tarso-lyukban – zavartalanul folytatta adminisztrációs és ügyfélfogadó tevékenységét, velem azonban semmit sem törődtek.

Közben délre fordult az idő, s eluntam a már-már kilátás nélkülinek tűnő várakozást. Egyszer csak fel-pattantam helyemről s a rangidősebbnek látszó fiatal jogászhoz lépve imígyen szóltam: „Halljátok-e kedves jurista kollégáim: én nemcsak egyetemi nyilvános rendes tanár vagyok, hanem Heves vármegye tiszteletbeli főjegyzője is és ez utóbbi minőségemben szíves aktív közreműködésekre tartok igényt”. Hát ennek a megnyilatkozásnak nem maradt el a hatása. A két fiú kedvesen mosolygó arccal, már-már egymás szavába vágva sietett kijelenteni, hogy készségesen rendelkezésemre állanak, a még távollevő főszolgabírónak látogatásomat jelenteni fogják s a további teendőkről még aznap folyamán, vagy esetleg másnap reggel értesítéssel szolgálnak. Hát ez volt a vármegyei szolidaritás.

A Keszthelyi Nyári Egyetemmel kapcsolatban még egy látogatásra emlékszem, 1943 júliusában lakásán kerestem fel az izraelita hitközség országos nevű lelkészét, főrabbit, a Budapesti Tudományegyetem magántanárát, hogy személyesen is meghívjam a rendezvény megnyitó ünnepségére és előadásaira, aminek az adott körülmények között megkülönböztetett jelentőségét látnám. A kedves öreg Úr barátságosan fogad, de a meghívással nem kíván élni. Mint a zsidók történetének a Pázmány Péter Tudományegyetem magántanárára képesített specialistája a hazai zsidóság elleni intézkedéseket a szakértő történész szemével vizsgálva epizódnak tekinti. Szívélyesen búcsúznak és többé nem találkozunk. Ő negy-száz hitsorsával – megannyi jobb sorsra érdemes kispolgárral – illetve családjukkal áldozata lesz az „epizódnak”.

3. Az 1944–46. években azonban szüneteltetni kellett a nyári egyetemet. Csak az 1947. év nyara hozta meg a felújítását. Mikor aztán *Abay* Gyula kollégánk kísérletezett folytatásával, a minisztérium rideg elutasításával találkozott, amiben inkább a politikai szempont érvényesülése lehetett döntő. *Abay* Gyula az 1946/47. tanév jogkari dékánja és *Krisztics* Sándor ugyanazon időben az egyetem rektora angol műveltségű, jeles szakemberek, feltehetően már egyetemi tanulmányi idejükből eredően bizalmatlanul mérlegelték egymás munkáját és magatartását.

Sajnálatosan betelt rajtuk a bölcs aforizma fenyegetése, amely szerint „concordia res parvae crescunt” – egyetértés eredményeül kis dolgok is nagyra nőnek. Ez üdvös jelenség volna, de itt jön a figyelmeztető passzus: – discordia maximae dilabuntur – széthúzás következtében széthullanak a legnagyobb dolgok is. A hivatalos együttműködés évének leteltével mindketten megkapták az udvarias felszólítást, hogy nyugdíjba helyezésüket kérelmezzék.

IV. Oktatás és kutatás Pécsen

1. Miután 1939 augusztusában Pécsre rendkívüli, majd 1940 októberében rendes tanárrá kinevezést nyertem, az 1939–40. tanév elején jogi tanulmányaimat megkezdő hallgatóim heti 8 órás római jogi előadásaimból kezdtek megismerkedni a római jogtudománnyal. A tanrend szerint hétfőtől csütörtökig naponta 8–10 óráig tartottam római jogi előadásaimat. Mint tanár nem annyira tudós igyekeztem lenni, aki kevesek által olvasandó szakkönyveket izzad össze, a 700 esztendő óta szinte túlon-túl ellenzett római jog képző hatását és nevelő erejét szubjektív lendülettel operáló pedagógusként határozottabban véltem szolgálni. Ez, az elismerés irányában igénytelen, de lelkiismeretem szava szerint nem eredménytelen munka javarészt a baráti társaság megalakulása előtt és után egyenlő intenzitással folyt, és folyik ma is, működésem szellemét fenntartás nélkül átvevő kiváló utódom, Benedek professzor bölcs vezetése alatt.

2. Szaktudományom tág mezején főleg a római közzog és a római személy- és családjog problémái vonták magukra éber figyelmemet. A szabadság státusát vizsgáltam az 1928-ban kiadott „Manumissio” c. monográfiámban, amelynek alapján nyertem egyetemünkön 1930-ban Pázmány Zoltán professzornál magántanári képesítést. A szabadság elnyerése a tárgya „Manumissio necessaria” c. munkámnak, valamint a „Pontificium Institutum Utriusque Iuris” által a IX. Gergely pápa Decretalisai kihirdetésének 700. és a jusztiniánuszi kodifikációt befejező Codex repetitae praelectionis életbe léptetésének 1400. évfordulója alkalmából, 1934-ben Rómában rendezett nemzetközi kongresszuson tartott előadásomnak is, amelyben a „favor libertatis” szellemében fogant jusztiniánuszi reformokkal foglalkoztam.

Kongresszusi előadásomban, amely az ünnepélyes megnyitás harmadik napján hangzott el, hivatkoztam az Európa-szerte kimagasló tekintélyű *Wenger* Lipót professzornak, a bajor Tudományos Akadémiai elnökének két nap előtti, német nyelvű előadására, persze latin nyelven, ami jóakarató

megfigyelők véleménye szerint egymagában is élénk feltűnést keltett. Magam abból a tapasztalatból kiindulva illesztettem a német nyelvű megnyilatkozást latin nyelvű előadásomba, hogy a zömmel olasz, illetve francia hallgatóság Kübler erlangeni professzor igen érdekes és színes előadását távolról sem kísérelte osztatlan figyelemmel, s a jeles tudós megnyilatkozása csak mérsékelt elismeréssel találkozott. Ezen okulva a szép előadás másnapján lendületes befejezéssel bővítettem hazulról kész szövegezésben hozott előadásomat, amely ebben a formában a méltán világhírű Providentissima Mater Ecclesia kezdetű pápai bulla szavával zárult.

A nyomában felhangzó taps persze a gyönyörűen stilizált pápai megnyilatkozásnak szólt, de némely hazai jóakaróim azt igénytelen személyem javára is elkönnyvelték, mint a különben néma magyar romanisztika sikerének bizonyosságát. Azért írok erről az ügyről részletesebben, mivel a méltatlanul egyre szűkülő terjedelmű érvényesülésre szorított latin nyelv apológiájának szánom ezeket az őszinte sorokat. És persze a nyomtatott betűk az egész világra elviszik és hirdetik a magyar tudomány hírét.

3. Rómából hazaindulóban a Termini pályaudvaron elhatároztam, hogy ezúttal nem a magyar turisták megszokott útján járok, hanem Velencén és Firenzén, ahol ismételten megfordultam, most csupán átrobogok, de közben meglátogatom a középkori stílust híven őrző Siena városát. Ott aztán minden előkészület nélkül választott lakásom ablakából kitekintve, meghatott csodálattal gyönyörködhettem a nagyszerű domban. Útikönyvemből pedig élénk érdeklődéssel olvastam, hogy ennek a csodálatos városnak egyik kapuján ez az üdvözlő volt egykor olvasható: „Cor tibi pandet Siena”. És felébredt bennem az egykori latin szakos filozopter: tűnődni kezdtem azon, hogy vajon nem „sajtóhiba” állott-e a kapun? Ha pandet helyett pandit volna a szövegben, ez azt jelentené, hogy neked – aki a kapun nyilván belépni készülsz, kitarja, már is kitarja a szívét Siena. De ha a kapun olvasható „pandet” a jövő időre utal, akkor nem azonnal, hanem csak egy bizonyos idejű itt tartózkodásod és illő magatartásod után fogja szívét kitérni a város. Vajon melyik szöveg, illetve felirat a helyes? Kiléptem a szobámból s pár perc múlva a Mangia elnevezésű, nagyszerű középkori torony tövében feltettem magamnak a kérdést: vajon vár-e otthon, s kitarja-e előttem nemcsak kapuját, de szívét is egy-egy magyar város? És ha igen, hát melyik? Melyik a kettő közül? Talán Eger, amelyet húsz esztendő alatt jól megismertem s igencsak megszerettem. Avagy Pécs városa vár-e, amelynek kapuját immár tizenöt esztendeje nyitogatom, mindig csak rövid időre? Az egri élet íze kellemes, valóban igen kellemes. Jó régen ismerem immár, s nem szívesen

mondanék le róla. A pécsi élet rangosabb, az ízét ízelgetem, de hogy minő anyagokból tevődik össze, azt még tapasztalnom és értékelnem kell.

4. Én két órás előadásomat sohasem „összevonatan” tartottam: engem az első óra annyira igénybe vett, hogy a negyedórás megszakításra – érzésem szerint a második óra megfelelő színvonala végett is – szükségem, vagy legalábbis igényem volt. Ezt a negyedórát tanári szobám karosszékében ülve, gondolkodva szoktam eltölteni, ebben az időben senkit sem fogadok. Az idővel és erővel való gazdálkodásnak ezt a módszerét annyira megfelelőnek tartottam, hogy ha esetleg a harmadik órában is tanszéki munka várt reám (nota bene a gyakorlati órákat a négy csoport számára külön-külön magam vezettem, csupán aktív szolgálatom utolsó két esztendejében adtam át egy-egy csoportot a hozzám beosztott tanárségédnek) a tízórai szünetet is ilyképpen kívántam felhasználni.

Egy ilyen „pihenő” negyedórában kerestem fel egyszer az a kollégám, akinek tudományos felkészültségéről és pártszerűségéről egyaránt pozitív volt a véleményem. Ő anélkül, hogy a pártnak ezirányú megbízatására hivatkozott volna, közölte, hogy az Egyetem egész személyzete számára egy békepropaganda-előadás megrendezése vétetett tervbe s az előadáson az én szónoklatomnak vezérfonalul kellene szerepelnie. Fáradt voltam és mert egyrészt a francia példa lebegett a szemem előtt: illendően Elzász-Lotharingiára gondolni, de nem beszélni róla – másrészt az egyetem személyzetének plénuma előtt beszélni és különösen figyelemreméltót vagy éppen újat mondani – hát ez bizony igen nehéz feladat, amelyet nem kielégítően teljesíteni – híremet veszélyezteteti, hiúságom szenvedne tőle. Vonakodtam tehát a megbízatást elfogadni, ifjú kollégám azonban nem hátrált meg, hanem kijelentette, hogy az elmondandó beszéd nyomtatásban elkészült szövegét azonnal rendelkezésemre bocsátja. És a szót tett követte, mire én nem minden fanyalgás nélkül kénytelen voltam kijelenteni, hogy a „vezérfonalat” elolvasom s délben el is jött a válaszáért s én nem haboztam vele közölni, hogy a nyomtatott beszéd felolvasását akkor is méltatlan feladatnak érezném, ha a szöveg nem volna olyan durván stilizálva, mint ahogyan egyszeri elolvasással reá döbbsen kényszerültem. Barátom nem adta fel a játszmát, hanem udvariasan sietett megnyugtatómra kijelenteni, hogy a szöveg rideg hangján ízlésem szerint enyhítenem lehet, csupán a tartalmat kell teljes egészében közölnöm. Igen ám, de a módosított szövegből sem hiányozhatott volna Li Szin Man dél-koreai köztársasági elnöknek és Adenauer német kancellárnak háborús uszítókként való aposztrofálása, amire pedig vállalkozni nem voltam hajlandó, hanem arra utalással,

hogy a fakultás békebizottságának én csak harmadik tagja vagyok, a két másik pedig a nálam rangidősebb *Vinkler*, illetve a bizottság elnöki tiszttét viselő *Kislégi Nagy Dénes*, a felkérés teljesítését elhárítottam.

5. Dékánágom második évének elején egyszer meglepetésül egy kánonjog-jogtörténeti tárgyú doktoravató értekezés került bírálát végett asztalomra. Meglepetés volt bizony –ismétlem – a reám váró feladat, amelyhez nyilván azért jutottam hozzá, mivel az egyházi főkollégium eddigi megbízott előadója, *Bozóky Géza* professzor hetvenedik életévét betöltvén, a nyáron nyugalomba vonult. És annál kellemesebb volt a meglepetés, mivel az értekezés tárgya a pápaválasztás jogtörténetében nem jelentéktelen témával: az úgynevezett két uralkodó akármelyikének vétőjogával igyekezett foglalkozni. Hát ez különös érdeklődést váltott ki belőlem, az egri jogakadémia egykori egyházjog-professzorából.

Belelapozva a dolgozatba rövidesen megállapíthattam, hogy nem laikus munka, előállítójában egyházi ember is közreműködhetett. Hát csak jöjjön a disszertáló fiú, majd jól elbeszélgetünk. Nem is lesznek túl szigorú az egyházi kooperáció mértékének felmérésénél. És *Deux ex machina*... Íróasztalomhoz telepedni készülök és az ajtón belép egy szerény fiatalember. Tegye lehetővé – kéri –, hogy ő neki ne kelljen megvárnia a hóvégi rendes terminuson leendő doktoravatást, hanem holnap vagy holnapután legyen felavatható. Messziről jön, egy Sátoraljaújhely melletti falucska jegyzői irodájában dolgozik, vele szemben valóban helyénvalónak mutatkozik a fokozott méltányosság alkalmazása.

Hát az értekezés címe csakugyan igen jól van megfogalmazva. Mivelhogy a tárgyalt téma jelentősége „in facto potius, quam in iure consistit”. De hát csakugyan ismernem kell az ifjú egyházjogász álláspontját erről a kényes kérdéstről. Ez iránt kívántam – már-már szinte baráti hangvétellű kérdésekkel – érdeklődni és bár ne tettem volna. Rövid diskurzus eredményeképpen reá kell döbennem, hogy a szerény fiatalembernek semmi köze sincs az értekezés címéhez, az egész tanulmány merőben idegen munka, a doktorjelölt csak megvásárolta, s még annyi fáradságot sem vett magának, hogy elolvassa, sőt még a címére sem volt kíváncsi. Szó sincs arról, hogy megrendelte volna, egyszerűen „raktárról” vásárolta, nem is személyesen, hanem egy bizalmas barátjának önzetlen közreműködésével. Mindez pedig nem egyedülálló eset, némelyek többé-kevésbé úzusként gyakorolják.

Engem az őszinte, mondhatnám cinikusan őszinte vallomás, amelyből megbánást nagy jóakarattal sem lehetett kiolvasni, valósággal felháborított s kijelenttem, hogy ha büntetőjogász volnék, az eljárást az intellektuális közokirat-hamisítás cselekményének szomszédosságába utalni kívánnám. Én tehát nem vol-

tam „jó ember”, s nem igyekeztem a „tipikus” esetet ifjonti könnyelműségül elkönnyvelni, illetve „elkenni”, hanem habozás nélkül közöltem az ifjú szerencselovaggal, hogy dékáni évem alatt jogdoktorrá avattni nem fog. Négy évtized távlatából visszanezve sem bánom akkori ridegségemet, s örülök, hogy a doktori grádushoz vezető útból az új szabályozás elhárította a fentiekhez hasonló visszaélések lehetőségét.

6. Jól öltözött középkorú pár a Széchenyi tér sarkán. A férfi felmutat egy papírlapot: antikvárium és kérdezi wo bitte. Korrektül felelek: szívesen megmutatom, én is arra megyek. Ő igen örül, hogy németül válaszolok kérdésére. Mondom: magamfajta emberek többnyire tudnak németül. Hozzáteszem: jobban, mint önök, németek. Ő csodálkozva mosolyog, az aszszony szintén. Magyarázom: mi könyvből tanultuk a német szót s nyelvtani helyességgel beszéljük. Ők többé-kevésbé tájszólással ferdítik. Jöjjenek a szépséges, patinás Egerbe – ahol egykori kollégáim: dr. *Engel* (Angyal) és dr. *Scheffler* (Somlay) megtanítják őket *Goethe* gyönyörű nyelvére. Vidáman mosolygó partnereimnek tetszik anyanyelvükért való lelkese-désem. Az antikvárium ajtajánál elköszönünk egymástól. Másnap a főutcán barátságos sapka-, illetve kendőlobogtatással, ugyancsak mosolyogva köszöntjük egymást.

V. Nyugdíjazás

1. Egri szolgálatom hetedik esztendejében egyenlőre kísérletül bevezettem, később állandósítottam a séta kollokviumokat, repetitóriumokat. Öt-hat szorgalmas hallgató társaságában kora tavaszi délutánokon sétálni indultam a városszéli kisgazdaságok és törpebirtokok felé, s amit az utcákon találtunk, tapasztaltunk, igyekeztünk a római jog szemüvegén keresztül szemlélni és megbeszélni. Hát ez bizony a csendes iskolavárosban szokatlan eljárásul jelentkezett, de jól bevált módszernek bizonyult. A vezető tanár tevékenysége mindinkább a kérdések felvetésére korlátozódik. Az ifjak valósággal vetélkedve igyekeznek a probléma megvilágítására és feldolgozására. Az élenjáró ifjú kartárs (én az I. éves hallgatót mindig kollégának tekintettem és ezzel a megszólítással tiszteltem meg, ami jogászi öntudatát nem csekély mértékben növelte) lassanként egyre többet vesz át az oktató tevékenységéből, s ez nyilvánvalóan a tudományos utánpótlás síkjába eső, nagyértékű eredmény, melynek felismerése némely ifjabb tanártársam tevékenységére is serkentően hatott és a pécsi tanszék elfoglalását bevezető hivatali esküm letételekor *Birkás Géza*, a Bölcsészeti Kar kebeléből választott *Rector Magnificus* nem habozik rámutatni, hogy

nekem, mint jó pedagógusnak jutott osztályrészemül az egyetemi tanszékre való meghívás tisztessége, mivel hogy a csupa kutató tudós munkájának kiegészítésül helyénvalónak jelentkezik jó oktatóul számba jövő szakemberek munkába állítása.

Ily minőségemben magamat kipróbáltként érezvén rendes munkastílusomban tartottam meg az előadást is, amelyet a munkamódszerünk megvizsgálására érkező 4 tagú küldöttség vezetőjével működő *Beér János*, a budapesti Egyetem professzora, mint tanfelügyelő meglátogatott. A négy csoportra osztott hallgatóságból háromnak gyakorlati óráit magam vezettem, ezek egyikével folyt az órarend szerinti ütemezett és meglátogatott gyakorlat is. Jól ment minden, a hallgatóság élénk érdeklődéséről és feldolgozásra előkészített anyag kellő fokú elsajátításáról tanúskodó magatartását elismerésnek véltem. Meg is mondtam kiváló fővárosi kollégáknak, hogy nem érzem magamat a római jogi tudomány fejlesztésére hivatott tudósnak, *jó iskolamesternek* azonban igen. Erre a kijelentésemre nyomban elhangzott a csattanó válasz: az Egyetemnek nem jó iskolamesterre, hanem tudósokra van szüksége. A délután megtartott kibővített kari ülésen *Világhy Miklós* budapesti professzor hasonló értelemben nyilatkozott, s bár két héttel később a minisztérium felsőoktatási osztályának egyik vezetője szerint egy kedvezőtlen bírálólat nyomában nem okvetlenül következik mintegy sorsdöntő intézkedés, *Kocsis Mihály* dékán újabb két héttel később hivatott és közölte velem, hogy „*Sulán* elvtársnak, a főosztály vezetőjének véleménye szerint helyénvaló lesz nyugdíjazás iránti kérelmem...”

Számomra megtisztelő kivételezés volt, hogy míg a Kar többi professzorának a dékán hozta meg (egy alkalommal egyszerre háromnak) a nyugdíjazás iránti kérelem előterjesztésére szóló felhívást, én – az utolsó mohikán – abban a megtiszteltetésben részesültem, hogy négytagú bizottság – benne *Beér János* és *Világhy Miklós* budapesti, valamint *Kovács István* szegedi professzorokkal és az ugyancsak kiváló szakemberként számon tartott és ennek az akciónak lebonyolításában nem előtérben szereplő *Szabó Imrével*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete igazgatójával (a „néphumor” szerint „kivégző osztág”) – szállott ki nyugdíjazásom előkészítésére, illetve megvalósítására. Ennek a többrétű, súlyos apparátusnak megszervezésére és munkába állítására pedig annál kevésbé volt szükség, mivel életemnek már hatvankilencedik évét tapostam, tehát közel voltam a kritikus hetven évhez, aminek elérésekor az egyetemi professzorok a hatályos „nyugdíjtörvény” értelmében amúgy is nyugállományba voltak helyezendők. A számomra különösen kedvezőtlen körülmények között sem maradhattam volna tehát további két éven

túl is aktív szolgálatban. Megint csak a „néphumor” jegyében le kell szögezni, hogy az egyetemek professzorai főleg azért igyekeztek a számukra megállapított jogkedvezményt kihasználva hetvenéves korukig tényleges szolgálatban maradni (holott más közalkalmazottak 30, illetve 35 évi aktív működés után életkorukra és munkaképességük fokára való tekintet nélkül nyugállományba voltak helyezhetők, mivelhogy – így mutattak reá a humoristák – a professzorok aktív szolgálatuk alatt nem szoktak meghalni, még a nyugdíjas állapotban kivétel nélkül mind elhaláloztak. A tényleges szolgálat tehát közel jár az élet biztosításához.

Magam az 1939. év szeptemberétől az 1955. esztendő szeptember hó végéig terjedő 16 évi időszakban tanszékvezető tanára voltam a Pécsi Tudományegyetemnek. Harmincegy esztendeje is elmúlt, hogy nyugdíjban vagyok. Az aktív szolgálatban eltöltött másfél évtizedre most már alig emlékszem vissza, s ennek az időszaknak az úgynevezett személyi kultusz jegyében eltelt periódusára emlékezni nem is igyekszem. Akkoriban a professzori hivatás teljesítése korántsem volt könnyű feladat, oktatói tevékenységemet szerény erőimtől telhetőleg legjobb igyekezettel iparkodtam teljesíteni, de a szakirodalomban csupán az egyetemi jegyzet személyi és dologi jogi részének megírásával kívántam részt venni.

2. Mivel 1955. október havában kerültem nyugalomba, ellátásom sokkal szűkebb volt, mint lett volna, ha még két évig tényleges szolgálatban maradhattam volna. Kettőnk szerény nyugdíjának valamelyes kiegészítésére családi összefogással és hitellel szőlőt szereztünk a Donátus hegyen, s annak hozadéka egyelőre lényeges segítséget jelentett tágas lakásunk fenntartásához. Megfizethető volt a munkabér s asszonyom szorgalmas munkálkodása is számottevően érvényesült gazdálkodásunkban. Ámde a termelési viszonyok nem is lassankint egyre kedvezőtlenebbekké váltak, s a városi szőlőt a várostól 25 kilométernyire fekvő vokányi tágas szőlőterülettel kényszerültünk felcserélni. Ettől azért vált meg a gazdája, mert az előregedett és feleségét is elvesztette, a gazdaságot egyedül ellátni már nem bírta, s a falusi lakosságból az ifjú réteg úgynevezett szőlőmunkára egyáltalán nem vállalkozván, az idős réteghez tartozó munkásokat megfizetni igen-igen nehéznek bizonyult.

A család együttműködése egyelőre ugyan enyhítette a problémát (itt is probléma tehát, az élet problémákkal van tele) nehézségét, de meg nem oldotta a kérdést: miképpen lehet a „szabadidő” fáradtságot alig ismerő erőbedobásával egy öregedő háziaszszonynak s egy középkorú házaspárnak megművelni néhány száz ölnyi, régi telepítésű szőlőt. Én persze csupán könyveltem, a rokon brigád szűkös anyagi

eszközöiből valahogyan kimunkáltam a nem is kevésbé lassan, mint sokkal biztosabban dráguló munkaeszközök, természetes és vegyi anyagok árát, s kilencvenedik évem betöltésével tétlenül, mert tehetetlenül néztem jobb sorsra érdemes hozzátartozóim panasztalan, de szomorú vergődését. És akkor, egy koraőszi reggel végzetes lépésre szántam el magam... Ugyan mi volt ez a lépés? Hát képzelje el Kedves Olvasóm: verset írtam. Ezt a ballépést az utóbbi évtizedekben több kollégám is elkövette, s én roszszálló fejszóválással vettem tudomásul, mivelhogy ezeken az előregedett alkalmi poétákon a kezdődő dementia (ideírjam, hogy agylagyulás?!) félreismerhetetlen jelei kezdtek könyörtelenül mutatkozni. Hát igen! Az evangélium plasztikus szövegezésében így hangzik erről a sorsdöntő tényről a beszámoló: et concessus est et non negavit et concessus est. Megvallotta és nem tagadta és megvallotta.

Kisdíák koromban a budapesti Rákóczi úton szájatva figyeltem, amint egy ember magyar ruhába öltözött, csizmásan, hóna alatt vaskos leveles csomaggal lépdelve elég harsányan zengte, hogy „három krajcár, három, Kerepesi utat járom. Vegyen komám minden áron”. Hát igen, a világbéke vissza aligha térő korszakának komótosan ödögő népei elbírták a fűzfapoétákat. Pár évtized múlva Kosztolányi Dezső már hűvös tárgyilagossággal megállapíthatónak véli, hogy az igazi, a „nagy” költők hagyatékában is alig marad negyven vagy ötven hibátlan alkotás. Költeményem nem görgeti közönséges halandó számára itt-ott alig hozzáférhetően gigantikus gondolatok át nem látszó szikláit korszerű szabad versként, hanem egy ősi Ars poetica elavult sallangjával egy már letűnt kor tétova emberének banálisaká avult érzéseit kívánja kifejezni. Hát így konferálok a szerény versikét, amelyet kilencvenöt éves koromban írtam aggságom terhét fáradhatatlan türelemmel és gondossággal viselő, immár hetvenbe hajló feleségemnek. Íme a versike lelkes kalaplengetése a Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Karának Irodalmi Tanszéke felé.

*Hűs hajnalon a hegyre mész,
Nem búcsúznak, csak annyi az egész,
Hogy féltő gonddal végignézek rajtad
S egy könnyű csók köszönti kedves ajkad.
Érzem pedig, s Te nyilván már tudod,
Hogy ez a csók lehet hogy búcsú csók,
Holtfáradtan ha este hazatérsz,
Nagy csend fogad és – ennyi az egész,
Az asztalnál várlak, hol reggel voltam
S fénylő szemmel fogadlak, ámde holtan.
Halálommal nem száll Reád vagyom,
Csak a nevem s a könyveim reád vagyom.*

*S Neked hagyom a vallomást,
Hogy holtomiglan hálás szívvel szerettelek,
szerettelek nagyon.*

Hát ennyi az egész. És a lírikus borongás után korszerű materialista szemüvegen át tartok terepszemlét a vokányi szép szőlőhegy fölött. Az emlékekkel szemben a kép elszomorító. Meglátszik rajta, hogy ez a fennsík, s rajta ez a gazdaság ez idő szerint, s már évek óta nem szívügye senkinek. Tizenkét esztendő előtt az egyholdnyi területnek egyik fele szőlő volt ugyan, de a tőkék öregek. A másik felén kukoricát termelt a gazda. Az én rokonságom lépésről lépésre elkanyarított ott a kukoricásból egy-egy részletet s az egész területet tervszerűen, sok munkával és költséggel szőlőtermelés alá vonta. A vállalkozás szorgalmas résztvevői valóban elégedetten dörzsölhették volna kezüket, ha a termés megfelelő értékesítése megvalósult volna, ami azonban külföldi piacok bekapcsolását igényelte sürgősen.

Mivel hogy itthon csekély volt az eredmény: aránytalanul sokba került az adminisztráció és szűkmarkúan fizetett az átvevő hazai nagyvállalat, a közvetítő kereskedelem hiányában külföldi piacon alig jutott szóhoz a magyar bor, lekonkurálta az olasz, francia, spanyol márka. Mindeme bajokhoz döntő súllyal járult hozzá a mostoha időjárás is.

Szalay Mátyás szép, szomorú verse a román imperium alá erőszakolt sepsiszentgyörgyi (Háromszék vármegye) székely költő feljajdulása, az „Isten sípjai” című kötetben jelent meg 1933 nyarán. Én a kötet egy példányát ajándéku kaptam keresztfiamtól 1967 karácsonyán. A most már 71 esztendő fiú mint nyugdíjas ideg orvos Kolozsvárott él – egy erdélyi menekülttől hallom – mélységes szellemi depresszióban. A vers ebben a szövegezésben ugyancsak őszintén hangzanék, de aligha adhatnák ki az „Erdélyi Lapok” és nem kerülne nagyközönség elé a nagyváradi Szent László nyomda betűivel. Szalay Mátyás verse:

De elfeledtük...

*De elfeledtük, mit jelent
A szó, a szín, az illat
Halotti gyászra gondolunk,
Ha felragyog a csillag.*

*A hajnal vérezen lebeg
Fényére sose várunk,
S hiába vannak ünnepek,
Mi gyászmisére járunk.
De más a zöngés, más a hang,
Ha zongorára vernek!
De elfeledtük, hogy gagyog,*

Ha cukrot kér a gyermek !

*De elfeledtük a mosolyt,
A kacajt és a táncot;
Mosoly helyett boronganak
Az arcokon a ráncok,*

*De megfogyott a jó napunk,
De megfogyott a számunk !
De megtanultuk mit jelent
Ha „jó napot” kívánunk.*

3. És hogy beteljék a pohár, két év óta jórészt (rosszrész!) üresen marad a pécsi pohár. Mintha csak sztrájkba lépett volna a természet, a baranyai szőlőhegyekről két év óta bujdosik a szüret. Előbb kíméletlenül vágtaöz bővizű nyári zivatarok, utóbb alattomos tavaszi fagyok húzták keresztül a sok száz kispénzű kistermelő féltve dédelgetett számításait.

Három éve immár, hogy nincsen termés – ha pedig netalán valamelyes mégis akadna, hát nincsen piaca és nincsen ára. Ámbátor osztrák földön is kiadós méretű borhamisítás rázta meg a piacokat, a magyar borok, köztük a szekszárdi vörös és a villányi oportó is, hiába várnak egy fürge marketing leleményétől jótékony támogatást. E sorok írójának tépelődései során még az is eszébe ötlött, hogy talán egyetemeink közgazdaság-tudományi karai is megvizsgálhatnák ezt a kérdést, hiszen a Magyar Tudományos Akadémia jó példával jár elől az ország gazdasági problémáinak korszerű kutatásában.

Csalóka játéka-e a sorsnak, hogy pár nap előtt egy berlini folyóiratnak egy ötven év előtti számából kezembe került egy érdekes közlemény, amely szerint a 12. században alapított salamancai egyetem a 17. század elején egy feltűnő deklarációban tette szóvá: a főváros némely utcáin a felhalmozott szemét komoly akadály a közlekedésnek. Gondol-

kodóba estem: anélkül, hogy a szépirodalmi lap írásának kútfői jelentőséget tulajdonítanék, fel kell tételeznem, hogy megdöbbenő közlése aligha lehet merőben légből kapott, minden alapot nélkülöző feljajdulás. És tovább fűzöm a gondolatot: hát ha ilyenforma lehetett a büszke hispán metropolisban a helyzet, ugyan miért hallgatott róla a fővárosi univerzitás?!

És most még tovább töprengek a kályha mellett. Ha elkerülte figyelmemet, vagy talán meg sem született a hír, hogy megyénk országgyűlési, különben gondos csoportja egyelőre későbbi rangcsoportba sorolhatóknak véli a bortermelés egyre súlyosbodó nehézségeinek legalább részbeni könnyítésére irányuló kiállást, nem volna-e helyénvaló ezt a feladatot a Janus Pannonius Tudományegyetem Közgazdasági Karának dús munkaprogramjába iktatnia. Egy másik kar régóta tehetetlenné vált Altmeisterétől mint ha nem is volna lojális magatartás ezt az egyre súlyosabbá váló problémát az agilis és még fiatal közgazdasági testület teendői közé csempészni, de olyan időket élünk, amikor a „minden embert a fedélzetre” vezénylő ősi elv égető sürgősséggel érvényesülő harsány jelszóval uralja egész közéletünket. Ettől a tudattól és érzéstől áthatottan, megkülönböztetett nagyrabecsüléssel és bizalommal lengetem hát fáradt kezemből az üdvözlő sapkát közgazdász kollégáim felé, akik persze méltán apellálhatnak a Jogi Kar kooperációs készségére is, amit ugyancsak indokoltan mozgósítandónak vélek. Mennyi tudás a professzorok oldalán és mennyi ifjonti agitatív lelkesedés a hallgatóság népes soraiban. Hoc erat in votis (ez volt régi kívánságom)... sóhajtok fel a klasszikus mondat némi módosításával, de sürgető hangossággal is egyben.

Varga Csaba
intézetvezető egyetemi tanár
Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Losonczy István, a filozófus jogtudós*

Losonczy István szerencsés és szerencsétlen csillagzat alatt született egyidejűleg.¹

Szerencsés csillagzat alatt, mert már korán maga mögött tudhatta alma materének ösztönzését, hívó szavát, tanárainak s számos kimagasló hallgatójának vonzását, egy igényes, sok karú egyetemen pályatársak és példaképek közvetlen társaságát, irodalmi, zenei, képzőművészeti, sőt természettudományoktól a teológiáig, szellemtudományoktól a jogig, közgazdasáig, kisebbségkutatásig terjedő erjedés, a folytonos megújulásra s teljesítményre készítés szerénységre és elszánásra egyszerre ösztönző szellemi – erkölcsi kihívását. Boldog korban látott napvilágot, mert bár felcseperedése éveiben tanúja lehetett háborúba sodródásunknak, az ország megszállása, bolsevizálása szégyenének, a baranyai háromszög ügyében is a rózsaszínű republikanizmus fékevesztett gyűlölködését doktrinerizmusba rejtő nemzetáruulásnak, majd feldaraboltatásunk és nehéz újrakezdésünk után az Amerikából ránszakadt válságnak, végül alig egyetlen évtizeden belül a megismételt újrakezdés felszabadító mámorának – mégis, Pécsre vetve tekintetünket, saját generációnk tapasztalataival összevetve hallatlan energiával pezsgő szellemi burjánzásról s újjáépülésről kell számot adnunk. Hihetjük: mindennek mélyén hit és akarat munkált, ember dacolása sorsával, hogy úrrá kerekedjék felette. Hagyomány, erkölcs, transzcendencia háborítatlanul bábáskodhatott, de ugyanezen szellemi újjászületés részeseként volt ott avantgarde, alkotó kétely, s az elrugaskodásban tagadás, az újtás dühének vállalása is. Egyetemi folyóirat, tudós kiadványsorozat hasábjain egyaránt gyökerek keresése, az újrafelfedezés öröme társult a jövő tágranyílt tekintetű fűrkészése, s benne egy felelős szerep vállalása igényével. Röviden hát, polgárjogot nyert a szellem embere Pécs² – egyetemen, szeminárium és könyvtár hűvös termében, szerkesztőségben s műteremben, templom és színház tágas terében.

Tárgyszerű világunkban egy curriculum vitae ma már csakis száraz, pontos adatsorból állhat. Részletjesítmények sorára szabdalt egyedi exhibicionis-

tákként persze magunk is tudjuk: minden cselekvésünkben, ösztönzésünkben múlt és jelen találkozik, s mindebben nevelőink, társaink vívódásai és erőfeszítései, mások életének, vonzalmának, értékeinek, értelemkutatásának, önkifejezési törekvéseinek mintaként megőrzött emléke. Boldog lehet hát az, kit kora emelt, és nem nyomorított.

*

Szerencsés csillagzat vonulhatott az égen Losonczy István felett, mikor a gazdasági válság hatásaiból kilábalás megnyomorító időszakában egyetemvégzésétől alig másfél évre tanársegédi kinevezést nyer, két félévnyi egyetemi továbbképzés résztvevője lesz Bécében, s noha hivatása egyértelmű választhatóságáig még néhány év miniszteriális feladatvállalása közbeiktatódik, huszonkilenc éves korában mégis habilitál, és kormányzógyűrés avatásától nyolc évre, harminckét évesen rendkívüli tanár, az Institutum philosophiae iuris vezetője az M. Kir. Erzsébet Tudományegyetemen. Jogi stúdiumaiban már ekkor két paripát nyergel (ami persze csak nálunk volt feltűnő, ám mindennapos a német nyelvterületen s szerte a nagyvilágban): a jogbölcslészetét, amelyre kinevezték; de a büntetőjogét is, amiből habilitált, s amelynek körében mesterét, a jog filozófiai művelésében is előjáró Irk Albertet betegsége idején előadóként helyettesítette.

Ha ad egyik kezével az Úr, tán el is vesz a másikkal. Mert tanári kinevezése első évtizedében le is zárul Losonczy István jogbölcslő élete: hazánk másodjára is világháborúba sodródik, szövetségesétől megszállása bábormány hatalmi tobzódásába torkollik, vesztesként országunk a Vörös Hadsereg hadizsákmánya lesz, s átmeneti látszatdemokráciája hosszú évtizedekre moszkovita sztálinizmussá korcsosul. Mégis, mindebben szerencsés tán, hogy a szerencsétlenségbe fordulás csillagzatváltása több évet vesz igénybe, s eközben zavartalanul formálódik Losonczy életművének megalapozó része (amiről későbbi kutatások akár kideríthetik, hogy a teljes oeuvre-ben a legsúlyosabbnak bizonyult).

Költészettől zenéig, irodalomelmélettől orvostudományig, kortárs filozófiától nemzeti sorskérdésekig ível érdeklődése. Kapcsolatai szerteágazóak Bécstől Rómáig, s személyes barátságai is a fővároson keresztül Szegedig. Művészek (mint a költő Weöres Sándor³ vagy később a hegedűs Tátray Vilmos), teológusok (mint a dominikánus természetjogász Horváth Sándor), filozófusok (mint a katolikus kommunistaellenes emigráció egyik legkiválóbbjává emelke-

* Losonczy István tiszteletére a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán 2002. október 18-án tartott tudományos ülésen elhangzott előadás szerkesztett szövege.

dett Hanák Tibor), természettudósok (főként a társakarról elméleti orvosprofesszorok) társasága, otthonában pedig dolgozószobájának meghitt könyvtári csendje segíti feltöltődését. Szakmájában leginkább a szegedi Horváth Barnával, s tanítványa Bibó Istvánnal érintkezéséről tudunk. Ilyen sodró környezetben, országos fellendülésben mégis leginkább magányára kell felfigyelnünk, amit persze esetleg pusztán útkeresésének ígérete vagy dacossága, avagy bizonyítási kényszere mutatott ilyenként. Mindenesetre témaválasztása sem a Budapesten regnáló nagyívű Moór Gyulához, sem Bibó, Szabó József és Vas Tibor tanítványaival szegedi iskoláját építő Horváth Barnához nem közelítette. A nemtevés kauzalitásában rejtező lételméleti feladványát⁴ egyfelől, a funkcionális fogalomalkotás lehetőségének újkantianus latolgatását⁵ másfelől bizonyosan nem a jogtudományi gondolkodás fősodrából merítette – mégis érezhető töprengése, hogy olyasmire bukkanjon, ami parcialitása ellenére hallatlan, egyedülálló, s aminek örvén nemcsak oroszlánkörmeit élesítheti, de a látzólagos efemériából arkhimédeszi sarokpontot kovácsolva a Kant nyomán járó egész európai tudományos megállapodottságot kiforgathatja eddigi valójából. Mindkét művének közös éthosza a hiedelmekkel, problémátlanként fogadott elméleti alapfeltevésekkel leszámolás. Ugyanaz a száraz, de vaslogikájú fogalmi építkezés követel itt érvényesülést, mint amiről – mint hideg értelemről idegenkedve – már habilitációjakor megemlékezett Irk,⁶ s ami 1948-ban született kéziratosszerű összegzésében úgy jelenik meg, hogy számol ugyan értékekkel, de bármiféle transzcendenciára vagy hitből fakadó meggyőződésre támaszkodást már kiutasít a teoretizálásból. Olybá tesz, mintha már első írásaiban hozzáfogott volna egy „realista” jogfilozófia alapvonalainak⁷ megírásához. Jogbölcseleti pályafutását mindenesetre rangos nemzetközi fórumon tudományelméleti problémafelvetéssel⁸ kezdi, s egy tankönyvvé nem érlelődő – a sors fintora folytán befejezetté sohasem lett – rendszeres előadás könyvméretű vázlatával⁹ fejezi be.

Igéretes kezdés excentrikus kirándulással, s kényszerű befejezésként egy meggyőzően jón logikával építkező, és bár saját korában gyökerező,¹⁰ mégis bárminemű túlzástól hűvösen tartózkodó – „realisztikus” – rendszeresség. A magányosságon túl egyfajta talány is felsejlik itt, hiszen aligha következtethető ki akár e néhány publikáció ívéből, akár ráánkmaradt összegzésében elvégzett mértéktartó részlemezéseiből, hogy milyen irányban, s mely részvonalakozásban folytatta volna tanulmányait.

Feltűnő, hogy szakmai kortársaival, elődeivel milyen tartózkodóan bánt: jószerével mintha nem is léteztek volna. Avagy mintha rendkívüli tudatossággal már első pillanatban tervezni kezdte vol-

na tudós életét, munkásságát, egy lenyűgözőnek remélt pályáiv előre kalkulált elemeiként mindennapjait – amiben minden mozzanat célszerű, mert egy távlati összképben kumulál. Miközben nem kevésbé figyelemreméltó társak (mint az alig néhány évvel fiatalabb Bibó) róla írtak, ő ezt nem viszonzta. Mintha helyét közvetlenül egy németajkú Közép-Európa összegyűjtetes tudásbirodalmában kereste volna, nem bibelődve egyéb perifériák nekirugaszkodásaival. Mit érzett magában? Elkésettséget? Vagy éppen úttörésre elszántságot? Nem tudhatjuk; mégis, talán leginkább egy megkésettségből fakadó fundálási szükség tudatát. Mindenesetre, a később önmagát is páncéljába záró elefántcsonttorony mintha az indulás pillanatától saját műveként emeltetett volna.

Kora filozófiai légköréből adódott természettudományos ihletésű s módszerességű látásmódjának igényessége, nagyjából az alaklélektan filozófiailag és módszertanilag is úttörő térhódításával egyidejűleg a henid fogalmi előfeltételeknek biztosított kitüntetett hely,¹¹ valamint a jog összetevőinek és hatásgyakorlása mechanizmusának az egyes létrétegekkel korrelált levezetése. Oly szikáran egyértelmű ez az ontologizálás, hogy már-már banalitás benyomását kelti. Mégis lázadás: szemben a kategoriális gondolkozással, mely fogalmi különeműségeket könnyedén egyneműsítő nyelvi – logikai pozíciókba tud helyezni s ezzel megtéveszteni, Losonczy egy mindennapi élettényekből indító, elemi szintről megkísérelt teoretikus rekonstrukció igényét jelzi. Ezért is nyitott ma – s történelmietlensége dacára fontos számunkra – a kérdés: vajon milyen irányba fordult volna jogbölcseletünk, ha Losonczy realizmusának megadatik az esély, hogy kiérlelt monografikus megfogalmazásban öltön testet, konfrontálódva – és vitákat kavarva – a székesfővárosi professzor mellett Scholz Kornéltól asszisztált, a már említett szegedi iskolát a fiatal, ám ígéretes Bolgár Verával is erősített, valamint kívülálló szerzőktől (így Horváth Sándortól vagy Hegedűs Józseftől) is képviselt szakmai gondolattal?

*

Alig negyvenéves Losonczy István, amikor professzori életében váltásra kényszerül. A nemzeti sorsunkat fél évszázadra balvégzetbe terelő szovjet megszállás kommunista hatalomátvételben, fizikai és intellektuális terrorban kulminál. Az 1919-es Lenin-füknak a pécsi egyetemet megszálló utódai tisztogatnak ekkoriban úgy, hogy (mára demokrata világpolgárává légiesedő) egykori zsoldoslihegésüket tisztességes polgár alig – legfeljebb megfélemlítetten – élhette túl. Losonczyval együtt örvendhetünk annak, hogy szerencsével járhatott a szerencsétlenségben, s

elkerülve az adminisztratív eltávolított Moór, Bibó és (a Soltra kényszerítetten pár hete elhunyt) Scholz, az országból menekülésre kényszerített Horváth, Hanák és Bolgár, a bebörtönzött Szabó, avagy közvetlen kollégái köréből a deklasszáltak létbizonytalanságába nyomorított Csekey István és Bölöny József alkotmányjogász, Weis István szociálpolitikus és mások sorsát, néki sikerült egyik lábáról a másikra állva megelőznie kiseprűzését.¹²

Büntetőjogász lesz hát. Vállalja államvizsgás alapfolyóiratjának oktatási és tankönyvi¹³ feladatait, tanszéke, s hallgatósága tudományos irányítását. Szerencsés abban is, hogy régi érdeklődését kutatóként folytatni tudja, hiszen változatlanul a büntetőjog filozófiája körében maradván, most az alanyiság s a tettehhez kapcsolódás jobbára tisztán elméleti kérdéseit¹⁴ tárgyalja. Ettől kezdve kizárólag a büntetőjogászok szakmai közösségébe illeszkedhet bele, amiben korai akadémiai kandidálásával, kari interdiszciplináris tudományos viták kezdeményezésével, diákköri munkára serkentő presztízsével magának és egyetemének is országosan előkelő pozíciókat szerez. Ám mindezzel egyidejűleg még ebben a társaságban is mindvégig kívülálló marad, amennyiben megőrzi a voltaképpeninek tekintett büntetőjogtól – a különös bűncselekménytől, vagyis a klasszikus pozitivistikus – dogmatikai elemzésektől – tartózkodó különállását.

*

Emlékezetemben – bár az ifjúkor eszmélődésének sajátos hangsúlyaitól is nyomatékosítottan – egy feltétlen polgár képe él, aki a különöcséggig óv mindent, ami magánszférája: értékeit, gondolatait, stílusát, ezek magatartásban nyilatkozását s tárgyasodási formáit. A berendezkedett „ök”-kel szemben mindez a „mi” különállásának félreérthetetlen jelzése – még akkor is, ha általános normaként másoknak mintául nem szolgálhatott. A kívülállást magából kizáró visszavonultsága, elfojtottsága őt ugyan az empatikus közösség melegétől megfosztotta, de egy derékbátort, mégis jövőt ígérő múlt élő szimbólumát testesítette meg a jelen silányságával szemben. Az utókor bilincsektől szabadult bölcsessége mondathatja csupán: kár, hogy a szembenállás tényén túl nem közvetíthetett tanítványok sorát nevelő, valóban emberformáló tartalmat. Kár, hogy otthoni könyvtárszobájában napjait egykor elmélyült munkával töltő fiatal professzorban kialakult érdeklődés, műveltség, olvasottság, elmélyülési készség, elemző tehetség, szigorúság és kitartás a pálya megtöretését követő három évtized során – a régi-új szakmai kvalitás országosan elismert nagyságán s egyes művein túl – nem hozza létre azt a (feltétlen bizalmat, társa-

dalmi megrendelést s emberi melegséget a háttérben egyként előfeltételező) nagyívű életművet, amiről élte első felében álmodhatott. Szomorú újból rádöbbenünk arra, hogy amiként az illyési zsarnokságban¹⁵ sincs, ki ne szem lenne a láncban, ugyanúgy egy pusztításban sem csak a pusztított pusztul, de az is nyomorodik, akinek sikerül egy hányódó roncs pere-mén megkapaszkodnia. Az pedig, hogy mibe vonulhat vissza, milyen a csigaháza, mekkora hite van és mibe veti azt, a bibliai Lázár módjára miféle küldetés-sel és életigenlő erővel – mindez mint személyességünk visszavonhatatlan, az utókor bölcselkedésétől hitelesen fel nem fejthető magja, csak ritkán tartozik a külvilágra.

Aki hallgatója volt, megtisztelőnek érezhette. Aki szót váltott vele, elvből, komolyságból, következetességből, mélyenlátásból, rend igényéből kaphatott ízelítőt. Abban, amit a rómaiak arsként mesterségnek s egyben művészetnek tekintettek, tudományt látott. Abban pedig, ami tudomány, csendre, alázatra, gondolkodásra, tanulásra, erőfeszítésre szólított. A legtöbbet s legjobbat közvetítette tehát abból, amire egy professzor egyáltalán hivatott lehet. S ezt olyan időben, körülmények közt és ellenére tette, amikor egy meghaladottnak kikiáltott múlt avittságát, már-már lappangó rendszerellenességét bélyegként homlokára sütve ez volt a leginkább megvetett, beérkezést s evilági sikereket éppen nem ígérő válasz. Generációk számára ezért a mindenek ellenére talpon maradás, a megmaradás, mert a múltból mégis a mába ívelő folytonosság jelképe lett és maradt. Hőse egyetemének, mely egykor alma matere volt.

Ami munkásságát illeti, orvostudományi tanulmányok végzésére harminchat évesen érlelődött elhatározása, már büntetőjogászként a determinizmus és indeterminizmus, illetőleg a bűnökten kérdéseinek filozófusok, biológusok, fiziológusok társaságában körbejárása, a biológiához és orvostudományhoz töretlenül fűződő¹⁶ s a büntetőjogi okozatosság iránt hatvanévesen újrafogalmazott érdeklődése mégis mind azt látszanak sejtetni, hogy „realizmus” ontologizálást takart, amelynek keretében gyermekkori vonzalmaktól is erősítetten elsősorban az élettelen és élő természet szétválasztásával, az élön belül pedig a sajátosan emberi felé közelítő létrétegek¹⁷ különválasztásával igyekezett az emberben az önmagának, közösségének s Istenének egyaránt felelős lényt, a bennünk megbúvó szellemi-erkölcsi minőséget specifikálni.

Ha pedig e „realizmust” egyúttal a hagyományos idealizmus és materializmus pozícióinak szintézisben meghaladása kísérleteként értékeljük,¹⁸ úgy láthatjuk: nemcsak korszerű volt, de szándékában ma sem meghaladott. Hiszen kérdésfeltevéseink ma is

gyakran változatlanul egykor elfogadott gondolkodási sémák avult előítéletességét tükrözik;¹⁹ társadalmi berendezkedésünk, politikai filozófiánk, s jogi igyekezetünk olykor tisztázatlan, előfeltevéseiben bizonyosan elégtelen antropológiai előfeltevésekre épül;²⁰ s ha épp az emberkép természettudományos és teológiai látásmódjának békítési kísérleteire gondolunk, ma is láthatjuk, hogy olykor még egy kiterjedt életmű lenyűgöző teljesítménye s hitelessége sem tudja feltétlenül biztosítani a problémátlan-ságot.²¹ Tudva, hogy korszaka általában is a jogbölcseleti szintéziskísérletek kora volt,²² máris láthatjuk, hogy miközben a jogbölcselet Losonczy érdeklődése elvont, természettudományos egzakttságot sejtető formákban az elérhető legbiztonságosabb megala-pozásra vágyott, egyszersmind felcsillantotta egy közvetlenül humánus, értékek felé nyitott teoreti-kus válasz lehetőségét is.

Jegyzetek

¹ Vö. a jelen szerzőtől Losonczy életrajzi vázlatát és bibliográfiáját In: Losonczy István: Jogfilozófiai előadások váz-lata. (Szerk. Varga Csaba.) Szent István Társulat, Budapest 2002. 13–18. o. (Jogfilozófiák), valamint – angolul – In: István Losonczy: Abriß einer realistischen rechtsphilosophischen Systems. (hrsg. Csaba Varga) Szent István Társulat, Buda-pest 2002. 9–13. o. (Philosophiae Iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae Iuris).

² A megelőző kort illető egyfajta kontrasztként lásd a je-len szerzőtől: Somló Bódog esete a pécsi jogakadémiával. Jog-tudományi Közlöny 1980. 8. sz. 543–546. o.

³ Vö. a jelen szerzőtől: Weöres Sándor ifjúkori versei és a szépről írt okfejtése Losonczy István hagyatékában. Holmi 1995. 8. sz. 150–154. o.

⁴ A mulasztás I.: A mulasztási bűncselekmény okozatossága. Dunántúli Egyetemi Könyvkiadó, Pécs 1937. 240. o.

⁵ A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtu-dományban. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1941. 141 o.

⁶ Id. Vargha László In: Fejezetek a pécsi egyetem történetéből. (Szerk. Csizmadia Andor.) Pécs 1980. 183–185. o.

⁷ Abriß eines realistischen rechtsphilosophischen Systems. (gépirat) cca. 5 ív (1948) (vö. még az 1. jegyzet má-sodik tételével).

⁸ 'Über die Möglichkeiten und den Wissenschaftscharakter der Rechtswissenschaft' Zeitschrift für öffentliches Recht XVII (1937) 2, 145–194. o. (újnyomva az 1. jegyzet máso-dik tételében).

⁹ Jogfilozófiai előadások vázlat. (könyvomat) Pécs 1948.

57 + 43 + 81 + 10 o. (vö. még az 1. jegyzet első tételével).

¹⁰ Vö. némely teoretikus, egyben ideologikus hívószó ma értelmezhető elméleti felfejtésére Cserne Péter: Az uni-verzalizmus partikularitása: Losonczy István „A mulasztási bűncselekmények jogellenességének problémája az univerzalizmus szemszögéből” című művéről. Eeredetileg PPKE JÁK doktori iskolai dolgozat. Budapest 2001.

¹¹ Posztumusz összegzése – az 1. jegyzet első tétele – sze-rint „[A] henid tudattartalom – esetünkben: logikai előfeltétel – bár ott lappang értelmünkben, de nem világos, kifejezett módon, tehát nem logikai ítélet alakjában.” (60. o.) „[L]ogikai a priori elemek [...], amelyek többnyire nélkülözik a [kifeje-zett] logikai alkatot s nagyon gyakran nem is tudatosak, te-hát – Otto Weininger kifejezésével élve – »henid« állapotú ér-telmi jelenségek.” (247. o.)

¹² Országosan is kevesen menekülhettek ilyen átváltozás árán, mint például a Pázmány Péter Tudományegyetemről is-merten még Móra Mihály, kanonistából eljárásjogásszá váltva.

¹³ Magyar anyagi büntetőjog és Szovjet büntetőjog és eljá-rás. Pécs 1951. 268 + 9 o. és 148 o., majd ezek évről évre újjáfor-mált, később társszerzőssé továbbfejlesztett számos változata.

¹⁴ A tettesség, ill. A tettesség és részesség a büntetőjog rendszerében. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1961., ill. 1966. 203., ill. 421. o., valamint A korlátozott beszámítá-si képesség néhány kérdése... In: Jubileumi tanulmányok II. Pécs 1967. 233–268. o.

¹⁵ Illyés Gyula Egy mondat a zsarnokságról. 1951.

¹⁶ A biológia és az orvostudomány fejlődésének hatá-sa a büntetőjogra. Gazdaság- és Jogtudomány 1973. 1-2. sz. 159–183. o.

¹⁷ Az 1. jegyzetben megjelölt posztumusz munkáiban, mint ismeretes, létrétegekként (1) fizikai, (2) kémiai, (3) bioló-giai, (4) pszichikai, (5) szociális, (6) kulturális, valamint – elvi lehetőségként – (7) természetfölötti jelenségeket különböztet meg egymástól.

¹⁸ Szozáczky Mihály In: Fejezetek a pécsi egyetem történetéből. 115. o.

¹⁹ Vö. pl. a jelen szerzőtől Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról. Osiris, Budapest 1999. 388 o. [Osiris könyv-tár: Jog].

²⁰ Vö. pl. az atomizáló individualizmus tekintetében Robert Nisbet The Quest for Community. ICS Press, San Francisco 1990. A liberalizmus s az emberi jogok mozgalmi ideológiája kapcsán pedig Frivaldszky János: Az emberi jogok radikális politikai hasz-nálatában rejlő veszélyek a jogfilozófia elméleti szemszögéből. Előadás a Faludi Ferenc Akadémia, az OCIFE Magyarország és a Barankovics Akadémia Alapítvány konferenciáján 2002. március 1-jén a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudomá-nyai Karán [kézirat]. Gondolati keretként lásd még a jelen szerzőtől: Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái. In: Sodródó emberiség. Tanulmányok, Várkonyi Nándor: Az ötö-dik ember című művéről. (Szerk. Mezey Katalin.) Széphalom Könyvműhely, Budapest 2000. 61–93. o. és Jogállamiságunk – ki-hívások keresztútján. Valóság 2002. 4. sz. 28–39. o.

²¹ Vö. pl. Teilhard de Chardin esetét.

²² Elég itt csupán Horváth Barna szinoptikus látásmód-

AD HOC

Fenyvesi Csaba
egyetemi docens

Gondolatok a kriminalisztika oktatásáról

1. A kriminalisztika fogalmi meghatározása nemzetközi kitekintésben

Úgy tűnik a kontinentális és angolszász jogrendszerek különbsége a főleg természettudományra alapozódó kriminalisztika esetében is fennáll. Katona Géza nemrégiben mutatott rá, hogy „az Egyesült Királyságban a kriminalisztika mint tudományos fogalom nem terjedt el. A bűnügyi tudományok (forensic science) fogalmát részben a kontinentális krimináltechnikával azonosították. Szakirodalmi források a „forenzikus” (bírószági, bűnügyi) jelzővel, azonos tartalommal használták a „scientific” (tudományos) jelölést.

A bűncselekmények felderítése és bizonyítása során alkalmazható ismereteket nem tekintették a „bűnügyi tudományok” részének. A bűncselekmények tudományos vizsgálata vagy nyomonozása alatt az angol szakirodalomban egészen az utóbbi időkig rendszerint a természettudományos módszerek alkalmazását értették.”¹

A klasszikusnak számító forenzikus biológia, kémia, ballisztika, fényképezés mellé újdonságként felsorakozott a forenzikus számítástechnika (benne pl. az emberi hang és a hanghordozók komputerizált vizsgálata), antropológia (az archeológiai vonatkozások hangsúlyozásával), a bizonyítékelemzés, a bűnügyi ügyintézés (forensic nursing), tevezési-építési balesetek (engine-ering failure), tűzesetek (fire science), robbantások (explosion) nyomonozása, a szakértők jogi felelőssége.²

Az Egyesült Államokban szintén a „forensic science” (bűnügyi tudományok) elnevezéssel, megfogalmazással találkozhattunk sok évtizeden keresztül. „A ’bűnügyi tudományok’³ fogalma alatt rendszerint a tárgyi bizonyítékok felkutatására, vizsgálatára, értékelésére alkalmazott tudományos ismeretanyagot értik. Fő ágazatai a kriminalisztika és a bűnügyi (forenzikus) orvostan.”⁴

Napjainkra azonban azt látjuk, hogy – 1960-as évektől kezdődően, közelítve a kontinentális megjelöléshez – egyre több kötet jelenik meg kriminalisztika (Criminalistics) címszó alatt.⁵ Ennek egyik ékes példánya a 2001-ben megjelent Lab Manual kötet. Al-

címeként még a régi terminológiának megfelelő szerepel; An introduction to forensic science, ugyanakkor a főcím már; Criminalistics.⁶

A számunkra is esetlegesen hasznosítható (módszertanilag kidolgozható) speciális kriminalisztikai ágazatokat itt is találunk. Ezek közé tartozik a személyiség profilkészítés, a molekuláris genetika és biológia, biztonsági menedzsment.⁷

A kontinentális országok közül Franciaországban (Belgiumban⁸) a bűnüldözés egyes területeinek műveléséhez a „Police scientifique” (tudományos rendőrség) vagy Locard nyomán „Manuel de technique policiere” (rendőrségi technika)⁹ elnevezésű ismeretanyagot kapcsolták, ám ezzel párhuzamosan napjainkra megjelent a kriminalisztika megjelölés is.¹⁰ A 2001-ben kiadott párizsi egyetemi könyv már „Manuel de criminalistique moderne” (A modern kriminalisztika kézikönyve) főcímmel és „La science et la recherche de la preuve” (A bizonyítékok és kutatásának tudománya)¹¹ alcímmel jelent meg.¹²

A német nyelvterületeken és attól Keletre Európában mindenhol a kriminalisztika elnevezés volt és jelenleg is honos, elfogadott.¹³ Németországban a kriminalisztikai kutatásokat elsősorban a rendőrség tudományos intézményei végzik, mindenekelőtt a Wiesbadenben székelő Szövetségi Bűnügyi Hivatal (BKA) útmutatásai, kutatási célirányai alapján.¹⁴

2. Krimináltechnikai és krimináltaktikai újdonságok

Azon újdonságokat értem az alcím alatt, amelyek megjelenése, bemutatása kívánatos a kriminalisztika egyetemi oktatásában, a kriminalisztika tárgyú tankönyvekben. Amelyek mellett ma már nem lehet szó nélkül elhaladni, amelyeknek ma már a korszerű egyetemi kriminalisztika oktatásban legalább előadás keretében meg kell jelennie.

A krimináltechnika, illetve taktika körébe tartozónak vélem – külön részletezés nélkül, hiszen arra hivatott pont a tankönyvi leírás – csak felsorolászerűen az alábbiakat.

a) a spektroszkópos eljárás szélesedő alkalmazása, különös tekintettel a hangazonosításra (hanspektrogram használata),

(az emberi hang és hanghordozók komputerizált vizsgálata),

b) a DNS-vizsgálatok elterjedése, a genetikai azonosítás rendszeressé, mindennaposá válása,

c) a számítógépes személyazonosítási módszerek megjelenése és bővülése,

d) a matematikai alapú Bayes-analízis alkalmazása az azonosítási vizsgálatok körében,

- e) a kriminalisztikai („crime analysis”, bizonyíték-, bűn-, adat-térkép-)elemzés módszereinek bővülése,
- f) a specifikus profilalkotás módszertanának megjelenése,
- g) a számítógépirás, illetve számítógép nyomtatójának azonosítása,
- h) igazságügyi tűzszerészet, azon belül a robbantások (robbanások) felderítése, vizsgálata.

3. A kriminalisztika tankönyvek továbbfejlesztésének lehetséges irányai

Az előző pontban felsorolt újdonságok megjelenítése, leírása, kidolgozása – értelemszerűen – minden tankönyvrónak feladata. Midezen aktualizáló (updating) program mellett azonban elgondolkodtató, hogy a jelenlegi, főleg általános részű (technikai-taktikai összeállítású) egyetemi kriminalisztika tankönyveket, köztük a Kriminalisztika tankönyv és atlasz-t¹ bővíteni célszerű a legfontosabb (leggyakoribb, illetve kiemelt) bűncselekmények (összefoglaló jellegű, nem túl részletező) kriminálmódszerei leírásával. Ezek közé tartozónak vélem:

- a) az élet elleni bűncselekményeket, kiemelten az emberölést,
- b) a vagyon elleni bűncselekmények közül a betöréses lopást,
- c) a rablást,
- d) a nemi bűncselekményeket, kiemelten közülük az erőszakos jellegűeket,
- e) a „speciális nyomozások” összefoglaló című szó alatt pedig a
 - f) a gazdasággal,
 - g) a számítógéppel (beleértve a számítógépirás azonosítást is)
 - h) a gyújtogatással, robbantással (robbanással),
 - i) szervezett bűnözéssel,
 - j) terrorizmussal kapcsolatos bűncselekményeket.

4. A kriminalisztikai laboratórium oktatásban betöltött helye

A kriminalisztika „kakukktojás” jellegét a hazai jogi kari oktatásban több érv is alátámasztja. Elsőként jelölöm meg, hogy nem jogágról van szó, határozottan ténytudomány, amelynek nincsenek jogi kódexei, tételes joga, legfeljebb jogi kerete, amely a büntetőeljárásról szóló törvény legfőképpen. Másodikként említem meg, hogy főképp természettudományos ismeretekre épül, szemben a jog erősen társadalomtudományi jellegével. Végül praktikus

tudományterületről van szó, vagyis a megtanult ismeret nagyon gyorsan „készpénzre váltható” és egyúttal kell váltani, csak így hozhatja meg a kellő eredményt, sikert. Ezen utolsó érvet, annak létjogosultságát és megvalósítását szolgálja a Pécsi Tudományegyetem Jogi Karán, a Büntetőeljárás Tanszéken belül, a Baranya Megyei Rendőr-főkapitánysággal közösen felállított és berendezett kriminalisztikai laboratórium. Itt – mint a latin eredetű elnevezésből is látható – kriminalisztikai munkáról, gyakorlásról van, illetve lehet szó. Az ideális az lenne, ha a demonstráció mellett minden hallgató valóban maga is elvégezhetné legalább a legalapvetőbb kriminalisztikai, főleg technikai feladatokat (pl. nyomkutató, előhívást, rögzítést; anyagmaradványok felkutatását, rögzítését, egyszerűbb azonosítási vizsgálatokat, bűnügyi fényképezést, személyleírások számítógépes elkészítését stb.). Ezen ideális állapot eléréséhez további fejlesztések szükségesek, jelenleg be kell érniünk azzal, hogy a helyszíni tevékenység kiemelet mozzanatait, tárgyi segédeszközöket be tudjuk mutatni, illetve az összes kriminalisztikai ágazatot képekkel, tárgyakkal, videofelvétellel életszerűvé tudjuk tenni.

5. A „Pécsi Bűnügyi Műhely” tervezett oktatási és kutatási irodalma

A fentebb vázolt kriminalisztika tankönyv és atlasz, valamint laboratórium bővítésén túlmenően az oktatási segédanyagok körében az elkövetkezendő tízéves periódusban az alábbi kiadványokat tervezzük megjelentetni.

- a) kriminalisztikai lexikon¹⁶
- b) kriminalisztikai bibliográfia¹⁷
- c) kriminalisztikai esettanulmányok¹⁸
- d) évente megjelenő periodikát, amely a „Pécsi Bűnügyi Műhely” munkatársainak írásait tartalmazza, köztük a kriminalisztikai témájúakat is.¹⁹

Ez utóbbira annál inkább szükség lenne és van, mivel az utóbbi években szűkült a kriminalisztikai jellegű publikációk száma. Legjobb tudomásom szerint, sajnálatos módon megszűnt az ilyen profilú RTF Figyelő, a Magyar Rendészet, nem találkozunk a hajdanvolt Technikai Közleményekkel sem. A Bűnügyi Szemle szerkesztőségébe is alig küldenek a szerzők kriminalisztikáról szólót, ha elvéve valaki ilyenre vállalkozik, az is inkább a taktikát, a módszert helyezi előtérbe, mintsem a technikát.

Sajnos a neves tudományos műhely, az Országos Kriminológiai Intézet is kiejtette már feliratából a „kriminalisztikai” jelzöt, a kutatások, a publikációk már csak a megmaradt profilhoz igazodnak.

Zárógondolatként

A kriminalisztika egyetemi oktatása terén biztatónak tűnik az a szemléleti változás, hogy – a rendőrtisztí főiskolán kívül – egyre több jogi kar vezetője, szakapparátusa ismeri fel, a nemzetközi tendenciáknak megfelelően – és ezt a két évvel ezelőtt végzett felmérésünk is bizonyította –, hogy a kriminalisztika olyan ténytudomány, amely nem kizárólag a legfőbb nyomozószervek munkatársainak, nemcsak rendőröknek szóló „rendőrtudomány”, hanem módszertana miatt az összes, bizonyítással foglalkozó jogág művelésében szerepet játszó tudományterület és így helye és szerepe van és kell lennie a joghallgatók, a későbbi jogalkotók és jogalkalmazók oktatásában, az egyes jogi karok tantárgyi struktúrájában.

Ez egyúttal tisztas és közös kötelezettséget is ró a kriminalisztikával most és majdan foglalkozó oktatókra, kutatókra; megújulásra képes, korszerű szemléletű oktatási segédanyagokat és eszközöket kell alkotni. És ez nem kevés!

Jegyzetek

¹ Katona Géza: A kriminalisztika és a bűnügyi tudományok. BM Kiadó, Budapest, 2002. 39. o.

² Ami az egyetemi kriminalisztikai oktatást illeti, az angol egyetemeken nagy számban szervezett jogi, illetve büntető igazságszolgáltatási (Criminal Justice) szakokon a bűnügyi tudományok művelését és oktatását folyamatosan – gyakran nemzetközi szintű – kutatások egészítik ki. Katona Géza: i.m. 55. o.

³ „Az USA jogrendszer egyik sajátossága, hogy nem határolja el élesen a büntető és polgári eljárásban alkalmazott szakértői bizonyítást. A 'Bizonyítás Szövetségi Szabályai (Federal Rules of Evidence) mindkét jogi területre érvényesek és útmutatást adnak a szakértői nyilatkozat tárgyának és a módszerének meghatározásához is'. Ebből a célból a 'Szövetségi Igazságügyi Központ' mint kormány szerv a bírák és az igazságszolgáltatási tisztviselők tájékoztatására, szakismereteinek bővítésére tematikus szakkönyveket ad ki.” Katona Géza: i.m. 40. o.

⁴ Katona Géza: i.m. 41. o.

⁵ Ami a kriminalisztika egyesült államokbeli egyetemi oktatását illeti; számos egyetem önálló kutatóintézet fenntartásával (pl. a Florida Nemzetközi Egyetem) vagy a „bűnügyi” forenzikus fakultás, tanszék keretében szervezett kutatóhelyek (John Jay Egyetem, New York; Georg Washington Egyetem, Washington D.C.) létrehozásával mozdítja el a bűnügyi tudományok súlyponti területein a kutatások szervezését, amelyeket hasznosítanak az oktatás során is.

Gyakori a több diszciplína együttes oktatása, pl. forenzikus tudomány és kriminológia, vagy kémia, forenzikus tudománnyal és toxikológia vagy analitika és forenzikus tudományok. A tárgyak komplex oktatására utal a „büntető igazságszolgáltatás vagy a kriminalisztika és jogi ismeretek összekapcsolása”.

Katona Géza: i.m. 55–57. o.

⁶ Clifton E. Meloan–Richard E. James–Richard Saferstein: Criminalistics. An Introduction to Forensic Science. Prentice Hall, New Jersey, USA, 2001.

Hasonló folyamat látható még egy-egy szerző esetében is, példaként említem meg O'Hara, C. esetét. Két alapművében mindkét irányvonal szerepel, lásd: O'Hara, C.–O'Hara G.: Fundamentals of Criminal Investigation. 6th. edition,

Springfield, 1994, valamint O'Hara, C.–Osterburg, J.W.: An Introduction to Criminalistics, New York, 1960

⁷ Csakúgy mint az Egyesült Királyságban az USA-ban is jelen van a bűnügyi ügyintézés (forensic nursing), valamint a tűzismeret.

⁸ Lásd Goddefroy, E.: Manuel élémentaire de police technique. Bruxelles, Larcier, 1931; Louwage, F. E.: Technique et tactique de la police criminelle. Ninove, Belgique, 1948

⁹ Locard, (ed.): Manuel de technique policière. Paris, Payot, 1923. (továbbá, Gayet, J.: Manuel de police scientifique. Paris, 1965

¹⁰ Lásd: Ceccaldi P. F.: La criminalistique. „Que sais-je?” Paris, PUF, 1962.; Chevet G., Marand Ph.: Cours de criminalistique. Préfecture de police, Paris, 1981, Fombonne, J.: La criminalistique. Paris, 1996

¹¹ Alain Buquet: Manuel de criminalistique moderne. (La science et la recherche de la preuve). Presses Universitaires de France, Paris, 2001

¹² A cím egyúttal utal arra a fontos tényre, hogy a bizonyítás és a kriminalisztika között nagyon szoros kapcsolat van és ez a kapcsolat – nézetem szerint – nem pusztán a büntetőeljárásbeli bizonyításban igaz, hanem mindazokban a jogágakban, jogalkalmazási területeken, ahol bizonyítás folyik (pl. államigazgatási, munkajogi, civiljogi ügyekben).

¹³ Nem kimerítő jelleggel: Bosznia-Hercegovinában: Wilhelm, J. G.: Uvod u praktičnu kriminalistiku. Sarajevo, 1965

Vodinelin, V.: Kriminalistika Otkriváenje i dokazivanje. Skopje, 1985

Csehországban: Musil, J.: Kriminalistika. Prag, 1994

Horvátországban: Kobovac, I.: Kriminalistika. Zagreb, 1960

Papes, D.: Privredna kriminalistika. Zagreb, 1988

Vodinelic, V.–Aleksic, Z.: Kriminalistika. Zagreb, 1991

Pavisc, B.–Modly, D.: Kriminalistika. Rijeka, 1999

Jugoszláviában: Akcimovic, M.: Kriminalistika. Privredna stampa, Beograd, 1979

Krivokapic, V.: Kriminalisticka taktika. VSUP, Beograd, 1982

Vodinelic, V.: Kriminalistika. Savremena administracija. Beograd, 1984

Mitrovic, V.: Kriminalisticka tehnika. Beograd, 1986

Lengyelországban: Kryminalistyka, lásd: S. Adamczak–T. Hanausek–J. Jarosz: Kryminalistyka, zagednienia wybrane. Krakow, 1971; Z. Czezcot–M. Czubalski: Zarys kryminalistyki. Warszawa, 1972; Z. Czezcot–T. Tomaszewski: Kryminalistyka ogolna. Warszawa, 1996.; B. Holyst: Kryminalistyka. Warszawa, 1996; B. Fischer: Kazusy z kryminalistyki. Zakamycze, 1998

Litvániában: E. Palskys–M. Kazlauskas–P. Danisevicius: Kriminalistika. Vilnius „MINTIS” 1985

Németországban: Walder, H.: Kriminalistisches Denken. Hamburg, 1975

Geerds, F.: Kriminalistik. Schmidt-Rhömheld, Lübeck, 1980

Kube, E.–Störzer, H. U.–Timm, K. J. (Hrsg): Kriminalistik (1-2). Boorberg Verlag Stuttgart, München, Hannover, Berlin, Weimar, 1992

Brodag, W-D.: Kriminalistik. Ricard Boorberg Verlag, Stuttgart, München, Hannover, Berlin, Weimar, Dresden, 1995.

Burghard, W.: Kriminalistik-lexikon. Kriminalistik Verlag, Hüthig GmbH, Heidelberg, 1996

Clages, H.: Kriminalistik. Boorberg. Stuttgart, München, Hannover, Berlin, Weimar, Dresden, 1997

Oroszországban: Belkin, R.S.–Winberg, A.I.: Kriminalistika i dokazivanje. Moskva, 1969

Szlovéniában: Hepp, R.: Kriminalistika med znanostjo in ideologijo. RKK, Ljubljana, 1979

Zerjav, C.: Kriminalistika. MNZ RS Ic, Ljubljana, 1994

Maver, Darko: Kriminalistika. Ljubljana, 1997

¹⁴ Ezzel magyarázható, hogy Németországban egyedül az ulmi egyetemen található meg az oktatott tantárgyak között a kriminalisztika. Németország újraegyesítését megelőzően az NDK-ban több egyetem is, különösen a Humboldton oktat-

tak kriminalisztikát, azonban ezeket is megszüntették a fúziót követően, a fenti struktúrával összhangban.

Itt jelzem, hogy a németországi Freiburg im Breisgrauban található Max Planck Institut für Ausländer und Internationalen Strafrecht könyvtárában a világ egyik leggazdagabb kriminalisztikai gyűjteménye található, amely minden e témában kutatónak hasznára válhat.

Svájcan a lausanne-i egyetem az egyik bázisa a bűnügyi tudományok oktatásának. Az intézmény „Rendőrtudományi és Kriminológiai Intézete” széles körű kriminalisztikai kutatásokat végez.

A (múlt) századelőn Olaszországban is megjelent „rendőrtudományú” összefoglaló mű. L. részletesebben: Ottolenghi, S.: Polizia scientifica. Roma, 1910

¹⁵ Tremmel Flórián–Fenyvesi Csaba: Kriminalisztika tankönyv és atlasz. 3. kiadás, Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2002

Ennek a jól bevált, hasznos szemléltető részét tartalmazó „atlaszát” bővíteni kell a felsorolt bűncselekmények metodikájának illusztrálásával, képi megjelenítésével.

¹⁶ Ilyen jellegű művet alkotott (például) Hans Gross: A kriminalisztika enciklopédiája címmel 1900-ban, Burghard,

W.-Hamacher, H.W.-Herold, H.-Schreiber, M.-Stümper, A.-Vorbeck, A.: Kriminalistik Lexikon címmel 1986-ban, Dusko Modly: Pirucni kriminalisticki leksikon. Sarajevo, 1998

¹⁷ Magyarországon utoljára ilyet az Állam- és Jogtudományi Intézet Kriminalisztikai Munkaközössége szerkesztett 1956-ban, „A magyar nyelvű kriminalisztikai szakirodalom bibliográfiája” címmel.

¹⁸ Ilyen jellegű, nagyobb lélegzetű, szisztematikusan összeállított, a kriminalisztika tudományos eredményeire épülő egyetemi oktatási segédanyag – legjobb tudomásom szerint – nem jelent meg.

¹⁹ Ezen sorozatot a tavaly megjelentetett ünnepi emlékkötet nyitotta meg. L.: Fenyvesi Csaba–Herke Csongor (szerk.): Minúciák. Tanulmányok Tremmel Flórián professzor 60. születésnapjának tiszteletére. Pécs, 2001

A periodika címe a továbbiakban (várhatóan) „Acta Criminalis” lesz.

Ivancsics Imre
tanszékvezető egyetemi docens

Nyolc éve kezdődött az Államigazgatási Főiskolát végzett diplomások levelező tagozatos jogászképzése

1995 jelentős év volt a jogelőd intézmény – a Janus Pannonius Tudományegyetem – Állam- és Jogtudományi Karának a történetében. Szeptemberben, több éves kihagyás után, újra indult a levelező tagozatos képzés.

A rendszerváltást követően felerősödött az igény az ún. másoddiplomás (helyesebben második diploma megszerzésére irányuló) képzés iránt. Ebben a folyamatban az Állam- és Jogtudományi Kar vezetése szembetalálkozott az államigazgatási főiskolát végzett diplomások képzésünk iránti tömeges érdeklődésével, és gondos mérlegelés után úgy döntött, megvizsgálja az igények kielégítésének lehetőségét. A feladat elvégzése során mindenekelőtt azt elemeztük, hogy a főiskolai előtanulmányok során megszerzett ismereteket hogyan lehet intézményesen (nem egyedi elbírálás alapján) figyelembe venni és az eredményeket beszámítani.

Az előkészítő munka 1993-ban két irányban indult el.

Egyrészt felmértük az igényeket. Ennek során egyértelművé vált, hogy amennyiben először kezdjük el a képzést, akkor több száz fő biztos jelentkezővel számolhatunk. Továbbmelve, okkal feltételeztük, hogy egy sikeres indítás megalapozza a következő években is a biztos beiskolázást. (Ez a feltételezés, mint később bemutatjuk, beigazolódott.)

A másik feladat a tanulmányi követelmények kialakítása, az oktatás rendjének a kimunkálása volt. Ezt a teendőt az Államigazgatási Főiskola vezetőivel együtt végeztük el, gondosan ügyelve arra, hogy az alapképzés követelményeinek minden tekintetben megfeleljünk. Külön hangsúlyoztuk, és a követel-

ményrendszer kialakítása során következetesen be is tartottuk, hogy a képzés végeredményeként a hallgatók a nappali tagozaton végzetekkel egyenértékű diplomához jutnak. Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy az együttműködésünk példaértékűen korrekt volt és az is maradt napjainkig.

A döntés előkészítését még néhány további körülmény is befolyásolta.

– Világossá vált, hogy a köztisztviselőknek egy jelentős része csak a jogi diploma birtokában tudja elérni szakmai ambícióit.

– Az sem volt mellékes szempont, hogy az 1990-es évek elején a közigazgatásban szétesett, illetve nem jött létre a szakmai továbbképzés rendszere.

A tervbe vett képzésünk jó alapot teremthet az indokolt, illetve szükségessé váló pályakorrekcióhoz.

A valós helyzet felvázolásához azonban hozzátartozik az is, hogy a képzés beindításához a Karnak (és az Universitasnak) anyagi érdekei is fűződtek. Az intézmény rendeltetészerű működése, továbbá néhány szerény fejlesztés megvalósítása már ezekben az években is szükségessé tette a saját bevételek biztosítását. Ez a készítés azóta csak felerősödött és ennek kétségtelenül árnyoldalai is vannak. A leggyakrabban felmerülő gyanút azonban már itt el kell osztani. A tagozatra beiratkozott hallgatók kevesebb, mint 50%-a szerzi meg a diplomát. Ennyit a piaci viszonyokról.

Az indítás előkészítése során a Kar oktatói közül többen is kifejezésre juttatták aggályaikat, tartva a képzés színvonalának csökkenésétől, a diploma elértéktelenedésétől és a túlképzéstől.

Végül azonban az Állam- és Jogtudományi Kar Tanácsa 1994. szeptember 28-i ülésén elfogadta az Államigazgatási Főiskolát végzett diplomások levelező tagozatos jogászképzéséről készített előterjesztést, és úgy döntött, hogy a szükséges hozzájárulások és engedélyek megszervezését követően 1995 szeptemberében elindítja a képzést. Az eredeti tervünktől némileg eltérőleg néhány módosításról is döntött a testület; a tervezett (de megerősített) hét félév helyett nyolc félév lett a képzés időtartama, módosult a tanrend. Kiemelendőnek tartom, hogy már menet közben bevezettük a nyelvvizsga-követelményt.

A következőkben a képzés alapadatairól adunk

	<i>Jelentkezők</i>	<i>Felvettek</i>	<i>Beiratkozottak</i>	<i>Végzettek száma</i>
1995	392	392	392	
1996	303	296	189	
1997	223	298	220	
1998	281	255	212	
1999	248	191	162	229
2000	223	174	158	132
2001	274	200	141	125
2002	278	201		107

áttekintést.

Néhány megjegyzés a fenti adatokhoz.

- A jelentkezők között azok is szerepelnek, akik második, vagy további helyen jelölték meg Karunkat. Az első két évben, ebben a képzési struktúrában csak Pécssett folyt képzés, tehát mindenki ide jelentkezett.

- 1996-ban a felvett 296 hallgatóból az Oktatási Minisztérium döntése alapján 102-en előfelvételt nyertek. Közülük a következő évben 96-an kezdték meg tanulmányaikat.

- Az utóbbi években a jelentkezők közel 60%-a már tanulmányainak befejezési évben benyújtotta továbbtanulási kérelmét.

- Figyelembe véve az utóbbi években a képzési helyek látványos gyarapodását, a pozícióknak ma még egyértelműen kedvező. Ez többek között azért is figyelemre méltó, mert a „lemorzsolódás” az első félévben eléri az 50%-ot(!) és ez az arány a visszairatkozások ellenére a tanulmányok befejezésekor is hasonló.

A maga idejében (1995-ben) újdonságnak számított, hogy mindegyik szemeszter befejezése után kikértük a hallgatók véleményét a képzés különböző összetevőiről, egészen tantárgyakig lebontva. A kérdőíves anonim felmérés kezdettől fogva felkeltette a hallgatók érdeklődését is. Ugyanakkor a visszajelzések számunkra is tükröt jelentenek, bár néhány kolléga a tükrör torzítására panaszkodik. (Az érintett oktatók a rájuk vonatkozó véleményeket teljes egészében, retusálás nélkül, kézhez kapják.)

Különösen a tagozatvezetés számára fontos a hallgatók vélekedése az oktatás és vizsgáztatás szervezetségéről. Az oktatásról az átlagos értékek az egytől ötig terjedő skálán 3,5 és 4,2 között szóródnak. Szembetűnő, hogy a hallgatók minden szervezési és oktatási lazaságra élesen reagálnak (pl.: információ akadozása, óracserék, pontatlan órakezés stb.).

A vizsgarendről jobban megoszlanak az általánosítható vélemények, mind az alsó, mind pedig a felső érték alacsonyabb, illetve magasabb az előzőeknél. Az értékelésben ez esetben értelemszerűen szerepe van a „sikerélményeknek” is.

Az előadások (konzultációk) felkészítést segítő hatásáról nem lehet általános képet felrajzolni. Itt inkább a kritikai észrevételekre illik odafigyelni.

A hallgatók egy része a vizsgákra való felkészítést helyezi előtérbe. Hasznosnak tartanak, ha az

előadásokon több gyakorlati példával, magyarázattal találkozhatnak. A tankönyv (jegyzet) ismertetését, netán szöveghű visszaadását eretnekségnek tekintik.

Levelező tagozatról lévén szó, kiemelkedően fontos a megfelelő tananyag-ellátottság. E téren évről évre javultak az állapotok és ezt a hallgatói vélemények egyértelműen „visszajelzik”. Sajnos azonban néhány kolléga lelkét tartós mulasztás terheli.

Azt is rendszeresen megkérdezzük, hogy a félévről kialakított összkép alapján milyen „minősítést” alakít ki a hallgató. Kifejezetten kedvezőnek tartjuk, hogy a kismértékben elégedetlenek köre rendszeresen elenyésző, néhány százalék. A részben és a teljes egészében elégedettek kategóriája pedig közel azonos arányú.

A költségtérítés összege kezdetben 40 000 forint volt félévenként. A 2002/2003. tanév első szemeszterében 88 000 forint a féléves költségtérítés, amelyet indokolt esetben két részletben lehet befizetni. Összehasonlítva más karok tarifáival, ez az összeg mérsékeltnak tekinthető. (A 4,00 tanulmányi átlag fölött a hallgatók 10 000 forint kedvezményben részesülnek.) A bevételekből az első három évben a működési kiadásokon túl a Kar szerény mértékben részesült. Másként fogalmazva, az egyetemi vezetés levette a vállunkról a gazdálkodás terhet. 1998-tól kezdődően azonban a bevétel közel 70%-a a Kart illeti meg. Ebből az oktatói munka elismerése mellett jelentős mértékben támogattuk a Kar, a tanulmányi iroda, és egyes tanszékek eszközállományának a gyarapítását. Ennek következtében az infrastruktúra is kedvezően megváltozott.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy a jogtudományi alapképzés képesítési követelményeiről, valamint a felsőoktatási tanulmányi pontrendszeréről (kreditrendszer bevezetéseiről és az intézményi kreditrendszerek egységes nyilvántartásáról) szóló kormányrendeletek előírásainak megfelelően a Kari Tanács - összhangban a nappali tagozatos képzés tantervével - módosította a levelező tagozatok tanterveit. A változtatások fokozatos bevezetése a 2001/2002. tanév első félévében megkezdődött.

Takács Tamara

A Nancy2 Egyetem európai jogi posztgraduális képzésének hallgatója

Jogászképzés a 21. század Európájában*

1. A jogászképzés „európanizációja”

Napjaink jogászképzésének kétségtelenül számolnia kell olyan kihívásokkal, amelyek – az európai integrációra tekintettel – a korábbtól eltérő felkészültséget, orientációt várnak el a jövő jogásznemzedékétől. E jelenségek közé tartozik a már hazánkban is érezhető nemzetközi mobilizáció hatása, amelynek következtében megnő a nemzetközi környezetben dolgozó jogászok száma. Az Európai Unióhoz való csatlakozás során kiemelendő a közösségi jog egyedi jellegének alapos ismerete, alkalmazásának fontossága, a brüsszeli jogalkotás tagállamokra gyakorolt hatása és az Európai Bíróság joggyakorlatának nemzeti jogrendszerben megnyilvánuló következménye. A gyakorlati jogászokon kívül a tudományos élet és kutatás művelőit is érintik a kihívások, hiszen ma már nehéz elképzelni tudományos munkát nemzetközi kitekintés és összehasonlítás nélkül.

A Tilburgi Egyetemen tartott konferencia a fenti problémával foglalkozott, ahol a jogász társadalom gyakorlati és elméleti kiválóságai, az EU-intézmények képviselői és jogász érdekképviselői szervek munkatársai ismertették véleményüket. Mindezek fényében írásomban a jogászképzés és ezen túlmenően a jövő jogásztársadalma előtti kihívásokat, elvárásokat vázoló fel úgy, hogy az általános megközelítés mellett az egyes jogágakra vonatkozóan is tesz megállapításokat.

2. Európai jogászképzés, vagy az európai jog oktatása?

A jogászképzés különböző jogterületeket érintő vizsgálata előtt érdemes megismerni a jövő jogászképzését érintő két általános gondolatot, amely a konferencia előadóit megosztotta, és amely a konferencián hallott előadásokban is megnyilvánult.

Christian von Bar, az Osnabrücker Egyetem nemzetközi magánjogi és kereskedelmi jogi professzora és a Tilburgi Egyetem Jogi Karának Alkotmányjogi és Közigazgatási Jogi Tanszékéről Alis Koekkoek pro-

fesszor úgy véli, hogy a jogászképzés radikális megreformálása szükséges. Véleményüket az európai közösségi jog növekvő térhódítására és a politikai, szociális, gazdasági életben beállott változásokra alapozzák. Mindezeket figyelembe véve szerintük az európai közösségi jogi fejlődésnek helyet kell adni a kurzusok nagy részében.

Az ezzel szemben álló vélemények szerint a közösségi jog hatása kétség kívül megjelenik a nemzeti jogrendszerekben, de ez a hatás csak közvetett. A nézet képviselőinek érvelései között találhatjuk arra a tényre való hivatkozást, hogy a közösségi jogalkotás eredményei nemzeti kormányzati döntést igényelnek a hazai jogrendszerbe történő beültetés során. Ez a vélemény sem tekint el az üzleti életben és a társadalomban tendenciózan beállott nemzetközi jellegtől, és rámutat arra, hogy a jogászképzésben hagyományosan vannak olyan elemek és eszközök, amelyek a nemzetközi jellegnek való megfelelést segítik (pl. összehasonlító jog, jogbölcsélet, jogtörténet), és amelyek megőrzése és fejlesztése fontos feladat. Mindezt összevetve a jogászképzés nemzeti jellege mellett foglalnak állást.

3. Az európai integráció hatása a tagállamok jogászképzésére

Marcel Storme, a Genti Egyetem Jogi karának professor emeritusa szerint a jogászképzés „szoba kilátással”. Kijelentését arra alapozza, hogy a jogásznemzedékek képzése, és a tudás nemzedékről nemzedékre történő öröklődése határozzák meg a jövőbeli társadalom arculatát. A jogászok feladatának tekinti, hogy a társadalom élére állva irányokat határozzanak meg, ebből következően a jogászképzés funkciója kettős: a jelen jogrendszer értelmezése és a jövő normáinak megalkotása. S hogy az európai integrációnak milyen hatása van a jogászképzésre? E kérdésre vonatkozóan veti fel Storme azt a dilemmát, miszerint felruházhatóak-e a jogi karok az integráció mélyítését elősegítő szereppel? Ezt megválaszolva szögezi le azt, hogy jelenleg nincs a tagállamokban egységes jogi képzés. Ugyanakkor elveti azt az ötletet, hogy a jogi képzés egységesítésével az integrációs politikai törekvéseket szolgálják, és kiemeli a jogi kultúrák különbözőségének megőrzését, azal együtt, hogy a nemzeti jogrendszerek egységesítés nélkül is folyamatosan hatással vannak egymásra. Állításának megalapozásaként említi meg, hogy az uniformizált jogrendszerek esetében a hallgatói mobilitás értelmét veszítené, hiszen a vendég hall-

* Az ismertetés a Tilburgi Egyetemen 2000. szeptember 21–23. között megrendezett „European Lawyers in the 21st Century” c. konferencián elhangzott előadásokat foglalja össze.

gató saját jogrendszerének tükörképével találkozna a fogadó országban.

Véleménye szerint azonban mindez nem módosítja azt a tényt, hogy bizonyos mértékű konszenzust kell kialakítani az európai jogászképzés alapjaira vonatkozóan. Ehhez azonban szükség van a képzés tartalmának megállapítására és céljainak meghatározására. Marcel Storme professzor az európai egyetemi hagyomány szem előtt tartására hívja fel a figyelmet, amelynek átfogó jogi képzést kell adnia, és nem egyes technikai vagy speciális kérdésekre szorítkoznia. Emellett kiemelte a legrészletesebb intellektuális és filozófiai oktatás fontosságát, melyet a jogászképzés „alapköveinek” tekint. A nemzeti jog oktatásának megőrzése mellett szól Storme a jog mint művészet és egyben tudomány jellegéről. Ennek keretében a jogot olyan tudáshalmaznak tekint, amelynek befogadása és fejlesztése ad alapot a polgárok általi normakövetésnek.

4. Kihívások

a magánjog oktatása előtt

Christian Kirchmer, a Bonni Egyetem magánjogi professzorának véleménye szerint Európában a jogi praktizálás alapvetően tagállamokon belüli marad az integráció előrehaladtával is. Ezért a magánjogi tananyag nem terjedhet ki a közösségi joganyag minden részletére. Ebből következően a jogi karokról kikerült diplomások számára meghatározó a hazai jog ismerete, kiegészítve az államhatárokon átnyúló ügyek kezelésének képességével, illetve a közösségi joganyag jogharmonizációja során keletkezett normakomplexum megértésével.

Az előadó kiemelte még azt, hogy a jogászok a tevékenységüket a jogi szolgáltatást kérő ügyfélhez közel – jellemzően hazai, illetve regionális szinten – fejtik ki, azonban egyre gyakrabban fordul elő, hogy multinacionális cég, vagy államhatárokon átnyúló érdekeltségű gazdasági szereplő lép fel ügyfélként. E jelenség is alátámasztja azt a tényt, hogy új elemek épülnek be a magánjogászok gyakorlatába, ami azonban a joggyakorlatot döntően nem változtatja meg.

A magánjogi szekció következő előadója, Pierre Legrand a Brüsszeli Szabadegyetem Európai Kutatóközpontjának professzora kísérletet tett az európai magánjogi szerződések jogának oktatására vonatkozó követelmények felállítására.

Véleménye szerint általános attitűd mind a gyakorló jogászok, mind a joghallgatók körében az „ismerentlontól való félelem”, amely első reakcióként lép fel, ha idegen joganyaggal találkozunk. Erre a problémára az első megoldás az európai nyelvek magas

szintű ismerete, különös tekintettel a *jogi és kereskedelmi szaknyelv* fontosságára. Ezért elengedhetetlen véleménye szerint a szaknyelvi kurzusok kötelező jellegű bevezetése valamennyi jogi karon.

Másik kihívásként vázolta fel a *jogi érvelések technikájának*, annak jellegének elsajátítását, kiemelve azt, hogy egyes, a jogász számára addig ismeretlen jogintézmények így módon ismerhetők és érthetők meg. Az előbb említett kihívások eredményes megoldása érdekében pedig kiemeli a *határokon átnyúló szerződések* megfogalmazásában való jártasság fontosságát, hangsúlyozva a különböző jogrendszereket felépítő alapvető elvek megértését.

Összegezve tehát, az előadók a magánjog területén egyetértettek a joggyakorlat döntően nemzeti jellegében, de érzékelhetőek az országhatárokon átlépő hatások is, ezért fontosnak tartják a jogászképzés elemévé tenni a jogi és kereskedelmi szaknyelvet, a jogi érvelés és a nemzetközi jellegű szerződések szerkesztésének oktatását.

5. A személyek szabad mozgásának

hatása az adórendszerekre és a

jogászképzésre

Az Európai Bíróság személyek szabad mozgására vonatkozó estejogának a tagállami adójogra gyakorolt hatása Jan Wouters, a Leuveni Egyetem Jogi Karának nemzetközi jogász professzora szerint a „negatív integrációban” ragadható meg. A Római Szerződés 39. cikkelye a munkavállalók szabad mozgásáról és az üzletalapítás szabadságáról szóló 43. cikkely az Európai Bíróság esetjogával együtt leszűkíti azt a területet, amelyen belül a tagállamok adójogi rendelkezéseket hozhatnak. A fent említett rendelkezések kötelezik a tagállamokat, hogy eltüntessék azokat a gátló tényezőket, amelyek a gazdaságilag aktív személyek közös piacon belüli mobilizációját érintik. Történik ez annak ellenére, hogy az Európai Uniónak még mindig nincs kifejezett jogalkotó hatásköre a közvetlen adókra vonatkozóan. Ebben rejlik tehát az adójog területén a „negatív integrációs” jelleg. S hogy milyen hatással van ez a negatív integráció a jogászképzésre? Jan Wouters véleménye szerint az európai jogi karok feladata, hogy megoldást adjanak, és módosítsák a jogi tananyagot, ezzel biztosítva a legteljesebb interakciós kapcsolatot a közösségi jog és a nemzeti jogrendszerek között, valamint a nemzeti jogrendszereken belül.

Ennek keretében az a legfontosabb a jövő jogászai számára, hogy a közösségi jog alapvető elveit és szabályait megismerjék és megértsék, különös tekintettel az elsődleges jogforrásokra és az alapszerződésekre

vonatkozóan. Ezért kiemeli annak fontosságát, hogy a jogi tananyag tartalmazzon kötelező *európai alkotmányjogi kurzusokat*. Véleménye szerint az Európai Unió alapszerződésai és az Európai Unió Alapvető Jogok Chartája alkotja Európa alaptörvényét. A jövő jogásznemzedékének pedig meg kell ismerkedniük ezekkel az új alkotmányjogi értékekkel a közösségi jogon belül, amely a negatív integráció megítélése helyett az európai prosperitás és béke *conditio sine qua non*-jaként említhető. A leuveni egyetem nemzetközi jogásza kiemeli annak fontosságát is, hogy a jogászképzésen belül a *szakkurzusok* nyerjenek nagyobb teret és szerepet, megemlítve a szerződésjogot, munkajogot, adójogot, kereskedelmi jogot. Ezt a módszert a tagállami joggyakorlat és jogrendszer alapján kialakult jogi problémák és szakpolitikák megértése miatt tarja fontosnak. Az *összehasonlító jogi módszer* alkalmazásával az oktatás konkrét problémák feltárása felé fordulna, amely kitűnő lehetőség arra – véli –, hogy a jogszabályok mögötti integrációs törekvéseket és a jogrendszer alapját képező elveket megismerjék a joghallgatók.

Az előadás összefoglalásaként elmondhatjuk, hogy Jan Wouters a jogászképzés átformálását, és a pozitív integrációban betöltött szerepét hangsúlyozta azzal, hogy kiemeli az európai alkotmányjogi elvek oktatásának és az összehasonlító jogi alapú specializált kurzusok bevezetésének fontosságát.

Konstantinos Kremalis professzor az athéni Egyetem Jogi Karának küldöttként arról beszélt, milyen tapasztalatokra tett szert az ún. „európai dimenzió” jogi tantárgyakba való integrálásával kapcsolatban a Harvard Egyetemen, párizsi jogi fakultásokon, és az ERASMUS egyetemközi együttműködés során. A professzor Európai Szociális Jogi programjai és kurzusai keretében tett megfigyelései alapján úgy véli, hogy az európai egyetemi jogászképzés feladata az európai jövőképeknek megfelelően változtatni a hazai jog iránt érzett nacionalista attitűdön és mentalitáson.

A személyek szabad mozgásával kapcsolatban a görög professzor a téma veszélyeztetését látja abban, hogy a szociális jogot akár a munkajog, akár a közigazgatási jog részeként oktatják. Ezt figyelembe véve javasolja az Európai Szociális Jog, mint önálló jogág külön oktatását, és kiemeli annak fontosságát, hogy a hallgatók már tanulmányaik elején elsajátítsák a szociális jog alapvető intézményeit és elveit. A korábban szólókhhoz hasonlóan Kremalis professzor is kiemeli az összehasonlító jogi módszer alkalmazását, és az általa a jogesetmegoldások kapcsán tapasztalt élénk hallgatói érdeklődést. Véleménye szerint éppen a jogesetmegoldások révén alkalmazott összehasonlító módszer az, amely csökkenti a figyelmet a saját nemzeti jog iránt, és fokozza a más nemzeti jogrendekre vonatkozó alapvető ismereteket, amely

nélkül az európai (közösségi) jog vizsgálata túlságosan általános lenne.

6. A jövő jogászeitől elvárt alapvető képességek

Az Európai Unió Ügyvédi Kamaráinak és Jogászegyleteinek Tanácsa (Council of the Bars and Law Societies of the European Union) a jogászok érdekképviseletét látja el az EU-ban. A Tanács munkájára jellemző, hogy a jogi hivatás alapvető értékeinek meghatározását és megőrzését tűzte ki célul. A konferencián a szervezet képviselőjeként Valérie Bauer foglalta össze az elvárásokat, kihívásokat és értékeket, amelyeket a jogászképzésnek szem előtt kell tartania a jövőben.

Az európai jogászmobilizáció tekintetében a szolgáltatások szabad mozgásáról szóló direktíva a Tanács szerint lényeges feltételeket hagy figyelmen kívül a jogász szakma gyakorlóira nézve. Ez a feltétel pedig a más tagállamból érkezett jogászokba vetett bizalom kérdése. Ezzel a problémával foglalkozik a jogászokat érintő másik közösségi direktíva, mely szerint bármely tagállamból érkezett jogász másik tagállamban további vizsgák teljesítése nélkül praktizálhat. Nyilvánvaló, hogy ez a gyakorlat a másik tagállam jogászképzésébe vetett bizalmat is megköveteli, amely a jövő jogászképzését is átformálja. Az Európai Unió Ügyvédi Kamaráinak és Jogászegyleteinek Tanácsa úgy véli, hogy magában a képzésben nem szükséges a harmonizáció, viszont a képzések *minősége* között meg kell teremteni az összhangot. Ez pedig olyan rendszert feltételez, ahol minden joghallgatónak legalább egy oklevelet kell szereznie az Európai Unió tanulmányokra vonatkozóan, továbbá jogi cégnél szakmai gyakorlatot szükséges töltenie, és kötelező etikai kurzusokat teljesítenie. A programot kétéves modellben képzelik el, kezdetben 100, majd 200 óraszámmal. Valérie Bauer kiemeli még, hogy a képzésnek koncentrálnia kell a közösségi jog gyakorlati alkalmazásának problémáira, az európai jogrendszerek különbségére, jellemzőire, mely összehasonlító jogi módszert feltételez. Ehhez kapcsolódóan kiemelte az európai nyelvek ismeretét és a *jogi szaknyelvi oktatást*.

Újszerű kezdeményezésként az Ügyvédi Kamarák és Jogászegyletek Tanácsa a jogászképzés fontos elemének tartja az *információs technológiák* (IT-Information Technologies) ismeretét, számítógépek, CD rom-ok és az Internet használatát. A kezdeményezésnek alapot ad a bíróságokkal számítógépeken keresztül történő kapcsolattartás kialakuló gyakorlata, és a gyakorló ügyvédek számára is csökkenti az adminisztrációs munkát, és a költségeket a számítógépek sokoldalú használata. Angli-

ában és Walesben már a tananyag részévé váltak a számítástechnikai és kommunikációs kurzusok, példát mutatva az EU többi tagállamának. A közgazdaságtan és a jog szoros kapcsolatára tekintettel helyezi előtérbe a szervezetet a *gazdasági tárgyú kurzusok* bevezetését a jogi képzésbe. A kereskedelmi jog és a magánjog területén elterjedt alternatív jogvitamegoldó formák közül a *mediáció* (közvetítés) a jövő jogászai számára komoly kihívást jelent, amelyre a felkészítés szintén az egyetemek feladata. A jogászképzésnek tehát bővílnie kell a jogvita feloldási mediációs kurzusokkal.

A jogászok érdekképviselőjét ellátó Tanács tehát folyamatosan figyeli a jogász társadalom előtt álló kihívásokat, és munkájukban sokszor a közösségi joganyag előkészítőiként olyan javaslatokkal, kezdeményezésekkel élnek, amelyek az egyetemek jogi tananyagaiban is tükröződnek. Javaslatokat azért is érdemes figyelembe venni, mert vizsgálatuk alapos és széleskörű, tehát az EU egész területén megjelenő jelenségeket feldolgozzák.

7. Az Európai jog hatása a jogászképzésre

Arjen Meij az Európai Közösségek Elsőfokú Bíróságának képviselőjében a közösségi jog nemzeti bíróságok általi elfogadottságáról és alkalmazásáról beszélt, melyből következtetéseket vont le a jövő bírái és jogászai számára. Előadásában olyan megfigyelésekre hivatkozik, amelyek szerint „a bírók az egyes nemzeti jogrendszerek termékei. Nemcsak a nemzeti joganyag szabályait sajátítják el, hanem a jellemző nemzeti jogi kultúra is jogalkalmazásuk részévé válik.” Ennek a jellemzésnek pedig véleménye szerint meghatározó jelentősége van akkor, amikor a tagállami bíró közösségi joganyaggal találkozik. Hogyan mutatkozik ez meg a jogászképzésben? Úgy véli, hogy a bírók képzése és gyakorlati felkészítése nem megfelelő a közösségi joganyag megértésére, és számos tagállami bíróság komoly akadályokba ütközik, ha közösségi jogi kérdéssel találkozik. A legnagyobb probléma pedig az, hogy a közösségi jog még mindig különleges jogterületnek számít, mely a hagyományos bírói megközelítéseket módosítja, törvényhozási szövegeik nem teljesek és az átlagos jogalkalmazó számára nehezen elérhető. Ebből következik, hogy a tagállami bírók vagy próbálják elkerülni a közösségi jogi jellegű aspektusokat, vagy csak nehezen tudják megfogalmazni az eldöntendő problémát.

A jogászképzés úgy adhatna megoldást erre a problémára, ha a tananyagot oly módon bővítenék, hogy az egyes fő tantárgyakba beépítenék a közösségi jogi aspektusokat. Ez módot adna annak a hang-

súlyozására, hogy a nemzeti jogi rendszernek megváltozott intézményi keretekben kell működnie. Nagyon fontosnak tartja ezért, hogy a jövő jogásza alapos ismerettel rendelkezik a hazai jogrendszerét illetően, de el tudja helyezni azt az államok közötti (transznacionális) rendszerben is. A jogi felkészültség alapvető elvárása a közösségi jog intézményi és anyagi oldalának ismerete, melyből következően a jogi fogalmak mögötti elvek felismerése és megértése elengedhetetlen.

8. Összegzés

A gazdag és sok oldalról közelítő előadásokból képet kaphatunk tehát arról, milyen elképzelésekkel élnek az Európai Unió vezető jogász szervezetei, tudományos és gyakorlati szakemberei a jövő jogászképzését illetően. A vélemények teljes egészében megegyeznek abban, hogy a nemzeti jogrendszer és jogi kultúra nagy hatással van, és kell hogy maradjon az egyetemi jogászképzésre. A vélemények közötti eltérés inkább abban ragadható meg, hogy míg egyesek a nemzeti jelleg dominanciája mellett a közösségi jogi oldal kiegészítő szerepét látják, addig mások a közösségi jog teljes mértékű integrálását kívánják a tantárgyakba. A közösségi jogra jellemző szupranacionalitás, mely a gyakorló jogászok számára a transznacionális jogalkalmazás során jelenik meg, elengedhetetlené tesz idegen nyelvek elsajátítását, összehasonlító jogi módszer alkalmazását, és a jogi kultúrák közötti elvek megértését, ismeretét.

Hazánk integrációs törekvéseinek útján lényeges az, hogy hogyan készítik fel egyetemeink a jövő jogászait, akik már a közösségi jog sajátosságaival és kihívásaival találkoznak. A Tilburgi Egyetemen tartott konferencia előadásai, és azoknak bemutatására vállalkozó beszámoló pedig ezeket a feladatokat kívánta illusztrálni.

9. Európai jogi képzés a Pécsi Tudományegyetemen

A Pécsi Tudományegyetem Jogi Karának európai jogi képzése hazai viszonylatban is kiemelkedőnek nevezhető. Hosszú évek óta bevezetésre kerültek az európai jogi kurzusok, és több jogágon belül jelennek meg a tantárgy európai vonatkozású szemináriumi, melyeket egyre nagyobb számban hallgathatnak idegen nyelven a hallgatók. Oktatóink feladatuknak érzik szakkönyvek, tankönyvek elkészítését, amely hozzájárul az Európai jog terminológiájának alapos feldolgozásához. A hallgatók motiválá-

sára a közelmúltban alakult meg az Európai jogi Tudományos Diákkör, melynek keretében a hallgatók segítséget kapnak tudományos munkáik elkészítéséhez, konferenciákat látogatnak, és alkalmuk nyílik az Európai jog alapképzésen túli megismerésére. Az Állam- és Jogtudományi Kar ezen túlmenően helyet adott számos, az Európai Unióról szóló konferenciának, és az idei tanévtől került bevezetésre a Doktori

Iskola keretein belül az európai jogi doktorandusz-képzés. A Kar nemzetközi hírnevét gazdagítja az is, hogy az ERASMUS-együttműködés révén egyre több tehetséges hallgató folytat európai jogi tanulmányokat külföldi partneregyetemeken. Mindezek fényében elmondható, hogy a Pécsi Tudományegyetem Jogi Kara felismerte az Európai jog széles körű és